

Történelem

Emelt szintű érettségi
Szóbeli tételek
2007. május

Tartalom

I. Gazdaság, gazdaságpolitika, anyagi kultúra

1. A magyar gazdaság a XIV– XVI. században	5
2. A magyar gazdaság jellemzői 1900 – 1945 között	10
3. A magyar gazdaság jellemzői 1945 – 1995 között	16
4. A kapitalista világgazdaság kialakulása a XVI – XVIII. században	31
5. Az ipari forradalom gazdasági vonatkozásai a XVIII – XIX. században	37
6. A világgazdaság jellemzői a két világháború között.....	42

II. Népeség, település, életmód

7. A magyar városfejlődés korai szakasza a XIV – XV. században	47
8. Demográfiai változások Magyarországon a XVIII. században.....	53
9. A modern életforma kialakulása a XX. század első évtizedeiben.....	54
10. Életmód az 1950-es évek Magyarorszáján	63
11. A középkor mindennapjai	70
12. Demográfiai változások a XX. században.....	73

III. Egyén, közösség, társadalom

13. A magyar társadalom változásai a honfoglalástól a XIV. századig	77
14. A reformkori magyar társadalom jellemzői	81
15. Nemzetiségek és nemzetiségi kérdés 1800-1914 között Magyarországon	83
16. Politikai életpályák a XX. századi Magyarországon.....	95
17. Középkori egyetemek, szerzetesrendek	110
18. A holokauszt.....	115

IV. Modern demokráciák működése

19. A polgári demokrácia kialakulásához vezető folyamat Magyarországon (1848-1914).....	130
20. A mai magyar demokrácia működése	135
21. Polgári államok létrejötte, működése a XVIII – XIX. században	141
22. Államelméletek a XVIII – XIX. században	146

V. Politikai intézmények, eszmék, ideológiák

23. A magyar államszervezet működése a XVIII – XIX. században	154
24. Széchenyi és Kossuth nézetei, programjai a polgári átalakulásért.....	159
25. Tudomány, művészet, oktatás a két világháború közötti Magyarországon	162
26. A világvallások jellemzői és civilizáció-formáló szerepük.....	170
27. A rendi állam kialakulása és jellemzői a középkori Európában.....	175
28. A humanizmus és reneszánsz	181
29. A felvilágosodás és a francia forradalom eszmei irányzatai	183
30. A XIX. század uralkodó eszméi	190
31. A náci és a bolsevik ideológia.....	209

VI. Nemzetközi konfliktusok és együttműködés

32. A tatárjárás és következményei.....	204
33. Luxemburgi Zsigmond külpolitikája.....	208
34. Rendi küzdelmek Bocskaitól Rákócziig	213
35. A török kiűzése Magyarországról	221
36. A II. világháború és következményei.....	223
37. Harc az európai hegemoniáért a XVI – XVII. században	230
38. Nagyhatalmi erőviszonyok átalakulása Európában a XVIII. században.....	235
39. Gyarmatosítás és a gyarmati függetlenségi küzdelem a XVIII – XX. században.....	238
40. A hidegháború	248

A MAGYAR GAZDASÁG A XIV-XVI. SZÁZADBAN

1301-ben férfi-ágon kihalt az Árpád-ház. Az 1301-től 1308-ig terjedő időszakot interregnumnak nevezzük (király nélküli uralom). Végül az Anjou **Károly Róbert (1308-1342)** került hatalomra, aki uralkodása első szakaszában (1308-21) helyreállította az ország egységét és a királyi hatalmat, uralkodása második szakaszában (1322-1342) újjászervezte a gazdaságot, és megerősítette a királyi hatalmat.

Károly Róbert kormányzati rendszere

1323-ban Temesvárról Visegrádra tette át a székhelyét Károly Róbert. Az új kormányzati mód a kiskirályok megtörése után az uralkodó megbízható híveire épült. **A király által felemelt vezető réteg tagjai** töltötték be a főméltóságokat. Ők **fizetésüket a hivatalként (honorként) reájuk bízott királyi várak és uradalmak jövedelméből nyerték.** A tisztség idejére szóló honorok birtokosai, a főméltóság-viselők általában a királyi tanácsban is helyet foglaltak.

Az újonnan megszerzett tisztségek birtokosai közül ekkor emelkedtek ki a Drugethek, az Újlakiak, a Garaiak, a Bebekék, és a Lackfiak.

A honorok birtokosai **saját zászló alatt vezetett hadsereggel, az ún. bandériummal is kötelesek voltak a király rendelkezésére állni.** Azok körét, akik ilyennel rendelkeztek, zászlósuraknak nevezték. Létezett királyi bandérium, amelyben azok a birtokosok hadakoztak, akik nem álltak mások szolgálatában. A megyék is állítottak bandériumokat.

Városfejlődés Károly Róbert idején

A városok általában az eltérő földrajzi tájegységek találkozási pontjain vagy egyéb **forgalmas vásártartó helyeken jöttek létre,** ahol sokféle – különböző – jellegű és minőségű áru találkozott. A magyarországi városokat az átmenő forgalom éllette, s fejlődésüket a távolsági kereskedelem szabta meg.

A távolsági kereskedelemben a dél-német kereskedők iparcikkeket, olasz fűszereket hoztak az országba s nemesfémekkel távoztak. A levantei kereskedelem határainkon belüli ellenőrzését hamarosan szintén németek, az erdélyi szászok szerezték meg. Mindezek következtében a Nyugat és peremvidéke között kialakult az az utóbbiakra nézve előnytelen munkamegosztás, amely évszázadokra szólóan meghatározta az „iparosodott” Nyugat és a „mezőgazdaságra szakosodott” peremvidék arculatát.

A szabad királyi városok csak a királynak fizettek adót, önkormányzattal rendelkeztek, s a királyi előírásoknak megfelelően fallal vették körül magukat. Kiváltságai közül a legfontosabb a bíró-, a tanács- és a plébánosválasztás, a vámmentesség, a vásártartás és az árumegeállítás joga volt. (Ez utóbbi azt jelentette, hogy a városba érkező kereskedők kötelesek voltak áruikat eladásra kínálni a város piacán.)

Az ásványkincsekben gazdag vidékeken bányavárosok létesültek. Lakóik, a királyi bányászok többnyire német telepések voltak. **A bányavárosok a szabad királyi városokhoz hasonló jogokat élveztek.** Ebben az időben Magyarország gazdag volt ásványi kincsekben. Körmöcbánya az arany-, Selmechánya az ezüst-, Besztercebánya pedig a rézbányászat központja volt. Sóbányáink Erdélyben voltak.

A városok másik csoportját **a mezővárosok** alkották. A mezővárosok az egyházi és világi birtokosok falvaiból fejlődtek ki, a kereskedelmi útvonalak mentén. **Az önkormányzatnak csak**

csekély fokát érték el. Lakóik földműveléssel, állattenyésztéssel foglalkoztak, s járandóságukat a földesuraknak általában évente, egy összegben fizették.

Külkereskedelem – vámok

Különösen **a bor és a szürkemarha talált külföldön vevőre.** A király által kivetett adók közül elsősorban a vámok érintették a polgárokat. **A legfontosabb a harmincadvám volt.** A főútvonalakon felállított harmincadhelyeken a behozott és kivitt áruk értékének 1%-át fölözte le a kincstár. (Később ez az arány 3,33% lett.)

Pénzügyi reformok

A vámokból származó bevételek miatt a király érdekelt volt a kereskedelem fejlődésében. A forgalomnak kedvezett az értékálló pénz bevezetése. Erre alapot teremtett, hogy Magyarország gazdag volt nemesfémekben. Európa aranytermelésének 2/3-át magyarországi bányák adták, de ezüsttermelésünk is jelentős volt (ebben csak Csehország előzött meg minket).

A külföldi piacokon is megbecsült, **értékálló aranyforintot** – amit a firenzei fiorino mintájára vertek – **1325-től vezették be** a forgalomba. Emellett a helyi piacok szerényebb szükségleteire is gondolva, megtartották az ezüst és réz ötvözetéből készült dénárt is.

Az aranypénz bevezetésével egyidejűleg Károly Róbert elrendelte **a nemesércek királyi monopóliumát** is. A határozat értelmében a nemesérc beváltása kizárólag a királyi pénzverő kamaráknál történhetett, s **a veretlen aranyat s ezüstöt kivonták a szabad kereskedelemből.**

A nemesfémbányászat növekedését szolgálta, hogy **1327-ben megszűnt a bányászat királyi monopóliuma.** (A királyi monopólium azt jelentette, hogy a birtokán talált érclelőhelyet a földesúr kötelezően följánlotta a királynak, s érte cserebirtokokat kapott.) Az új rendelkezés szerint **az uralkodó csak a bányajövedelem (urbura) kétharmadára tartott igényt,** a további egyharmad részt átengedte a földesuraknak. Természetesen a nemesércet a földesuraknak is kötelező volt vert pénzre váltani a királyi kamarákban.

A kapudó

Miután Károly Róbert megszüntette a kötelező pénzbeváltást, **pótolnia kellett** az ebből származó kincstári bevételt: **a kamara hasznát.** **Az uralkodó ezért új adó beszedését rendelte el.** Minden olyan ház után, amelynek kapuján egy szénásszekér át tudott haladni, fizetni kellett. Ezt a jobbágyok által kifizetett adót **kapudónak** nevezték. (EZ volt az első állami egyenesadó Magyarországon.)

Károly Róbert gazdaságpolitikája és a feudális monarchia újjászervezése

Károly Róbert (1308-1342) az ország történetének egy olyan szakaszában került trónra, mikor a megerősödött **kiskirályok** szinte az ország egész területét uralták, és a királyi cím alig párosult valós hatalommal. Legfőbb célja királyságának megerősítése és ezzel szoros összefüggésben az **oligarchák hatalmának letörése** volt. Gazdaságpolitikáját is ezen céloknak rendelte alá. Támogatói voltak az egyházi nagybirtokosok, a köznemesség, a városok. Első győzelmét 1312-ben aratta az Abák fölött, majd **Csák Máté** 1321-ben bekövetkezett halála után Visegrádra tette át székhelyét. Az oligarcháktól visszavett földeket részben új nagybirtokosoknak adta, akik **a királyi hatalom feltétlen támogatói** lettek. Ezekre a földesurakra támaszkodva szervezte meg **banderiális hadseregét.** Gazdaságpolitikájában elsősorban a regáléjövödelmekre (királyi

felsőjog alapján szedett jövedelmek) támaszkodott és új gazdasági hivatalokat hozott létre. A regálék között legfontosabb a **bányamonopólium, a pénzverés monopóliuma és a harmincadvám** volt. Bevezette az **első állandó állami adót, a kapuadót**, érdekelte tette a földesurakat a bányák föltárásában (részesevést kaptak a bánya jövedelméből – urbura) és a külkereskedelem könnyítése érdekében értékálló aranyforintot vezetett be. Uralkodása idején az állami bevételeket a **kamarák** szedték be, melyek élén a **kamaraispánok** álltak, felettesük a **tárnokmester** volt, így a gazdasági ügyeket központilag irányították. Károly Róbert **1335**-ben találkozóra hívta **Visegrádra a lengyel és a cseh királyt**, akikkel kereskedelmi megállapodást kötött, valamint megállapodtak egy Bécsset elkerülő kereskedelmi útvonal létrehozásában. Így sikerült a kereskedőket mentesíteni Bécs árumegállító joga alól. Uralkodása végére Magyarország az erős monarchiák sorába emelkedett.

Nagy Lajos

Károly Róbert uralkodása alatt a királyi hatalom jelentősen megerősödött. Az ország gazdasága föllendült, s az előkelők támogatták a hétköznapi életben távolságtartó, komor és bizalmatlan uralkodó politikáját. Így aztán a király halála után legidősebb fiát, Lajost mindenki megelégedésére emelték a trónra. **I. Lajos** (1342-1382) merész külpolitikai terveket szőtt családjá hatalmának és neve dicsőségének növelésére, s ez gyakran háborúhoz vezetett. **Ám** törvényeivel gondoskodott az ország fejlődéséről is, így elmondhatjuk, hogy **jól sáfárkodott atyja örökségével**.

Az 1351. évi törvények

Nagy Lajos 1351-ben elrendelte, hogy a gabona és a szőlő után **valamennyi jobbágy**, még a mezővárosi is, **köteles a termés kilenced részét** – pontosabban a kilencedik tizedrészét – **fizetni**.

Törvény mondta ki, hogy **az ország minden nemese azonos szabadságjogokat, azonos kiváltságjogokat élvez**.

Az ún. ősiség törvényében Nagy Lajos **megszüntette az Aranybullában rögzített végrendekezési szabadságot**. Ezzel azt akarta elérni, hogy a fiúágon öröklődő nemesi birtok – fiú utód híján – már csak egy szűkebb körben, az elhunyt **nemzetségen belül** találhasson gazdára. (A gyakorlatban ilyen esetben legfeljebb a másodfokú unokatestvérek – akiknek a dédapjuk volt közös – igényelheték a birtokot.) A cél végső soron az volt, hogy örökösök hiányában a birtokok a királyra szálljanak.

A városok Luxemburgi Zsigmond korában

Luxemburgi Zsigmond(1387-1437) a külkereskedelem jól kitaposott útjait örökölte elődeitől. A délnémet városokkal folytatott külkereskedelem északról megkerülve Bécset, Nagyszombaton és Pozsonyon át haladt Buda felé. A Nagy Lajos uralkodása idején föllendült északi, lengyel- és oroszországi külkereskedelem jelentősége megmaradt.

Zsigmond ezért különösen támogatta a nyugati és északi királyi városokat: 1402-ben egyidejűleg kapott árumegállító jogot Pozsony, Sopron, Nagyszombat, Bártfa. A király városfejlődést szorgalmazó gazdasági intézkedései **a mezővárosokat is érintették, amelyek száma ugrásszerűen nőtt.**

Hunyadi Mátyás gazdaságpolitikája

Mátyás uralkodása alatt a pénzügy és adóügy átszervezésére **1467**-ben került sor. Az ország pénzügyi igazgatását hagyományosan a főkincstartó irányította, aki mindig is a bárók közé tartozott. Mátyás e bárói méltóságot egyszerű hivatali beosztásra változtatta. Ezt mutatta a tisztség nevének módosítása (kincstartó), valamint az is, hogy Mátyás **a kincstartóság élére nem nemest, hanem egy budai polgárt (Ernusz Jánost) nevezett ki.** Az új hivatal természetesen visszafogta a kincstári bevételekkel való visszaéléseket.

A királyi jövedelmek biztosításához az adózási rendszert is meg kellett változtatni. A régi adófajtákra sok megye mentességet szerzett, s beszedésük kikerült a királyi adószedők kezéből (pl. adóbérlőké lett). Mátyás ezért a kamara haszna helyett bevezette a **királyi kincstár adóját.**

Az adószedés rendszere megváltozott. Korábban az adó kivetésénél nem törődtek azzal, hogy hány család lakik a jobbágytelken. Fizetni egyetlen kapu – lényegében a jobbágytelek – után kellett. „...Lakjék bár azon a telken három, négy, vagy több olyan ember, akinek kapuja van” (Károly Róbert 1342-ben kiadott rendelete). Mátyás ezzel nem értett egyet. „Ha pedig ketten (két család) kapnának egy telket és egy telek földjét egy portán belül, mindkettőjük fizessen egy és egy fél porta szerint” – írta elő. **A király tehát háztartások (a házakat jelölő füstnyílások, füstök) szerint vetette ki a kincstári adót (füstpénz).**

A háztartás lett az alapja az 1468-tól évente akár kétszer is beszedett **rendkívüli adónak** (segély, hadiadó) is, amelyet a háborúk költségeire fordítottak. („Rendkívüli” azért volt, mert kivetését évről évre az országgyűlésnek kellett megszavaznia, ellentétben a „rendes” királyi kincstár adójával, amelynek beszedéséhez nem kellett a rendek jóváhagyása.) A kincstári adót és a rendkívüli hadiadót úgy szedték be a jobbágyoktól, hogy együttes összegük évi egy forintra rúgott.

Mátyás és tanácsadói eltörölték a harmincadvámot is. A távolsági kereskedelem új behozatali és kiviteli vámját, a **koronavámot** minden kereskedéssel foglalkozó embernek fizetnie kellett. A névváltoztatással elérték, hogy a korábban szerzett vámfizetés alóli mentességek megszűntek.

A pénzügyi reformok eredménnyel jártak. Mátyás éves bevételét 500 ezer és 700 ezer forint közötti összegre becsülhetjük.

Magyarország gazdasága

A király elsősorban az adókból (királyi kincstár adója, rendkívüli hadiadó), valamint a sójövedeleméből, a pénzverő- és bányakamarák hasznából és a koronavámból töltötte föl kincstárát. A bevételi források között viszonylag kisebb tételt képviseltek a városok, a szászok, a zsidók és az erdélyi románok adói. **Mátyás jövedelme a korábbi magyar királyok jövedelméhez képest rendkívülinek, nemzetközi viszonylatban azonban mérsékeltnek**

számított. A kicsiny Burgundiában 800 ezer forintra, az Oszmán Birodalomban 1 800 000 dukátra (1 dukát = 1 forint) rúgott az uralkodó éves jövedelme.

A külkereskedelem Mátyás korában kevés hasznot hozott. Így nem a határ menti, hanem a **központi fekvésű városok gazdasága pezsdült fel.**

Ekkor lendült fel igazán Buda fejlődése, amelyet mintegy 8000 ember lakott. A város német és magyar polgárai körülbelül 60 iparágat üztek, s ezek közül 10-12 már céhet alkotott. A céhekbe egyre nehezebb volt bekerülni, a legények mesterré válása elé is akadályokat gördítettek. Ennek okát abban kereshetjük, hogy **a céhek egyre inkább családi vállalkozásokká váltak,** s ózdkodtak az idegenek befogadásától. A céhek így **az ipari fejlődés gátjai lettek.**

A magyarok elsősorban mezőgazdasággal kapcsolatos árukat tudtak eladni külföldön. Ez kedvezett a mezővárosi fejlődésnek. Az alföldi állattenyésztő mezővárosok száma ugrásszerűen megnövekedett, s a dombos vidékek szőlőműveléssel foglalkozó mezővárosai is virágzásnak indultak.

Gazdasági, demográfiai és etnikai változások a XVI-XVII. Századi Magyarországon

A **hódoltsági terület** gazdaságával kapcsolatban az adórendszer emelhető ki. A legfontosabb adó a **kapuadó** volt (évi 50 akcse) és a nem mohamedánokra kivetett **harádzs.** Az igazán nagy teher a **kettős adóztatás** volt, mivel a birtokaikat vesztett földesurak is próbáltak érvényesíteni követeléseiket jobbágyaikkal szemben. Ennek és a katonai portyázásoknak a kivédésére alakultak meg a parasztok önvédelmi szervezetei, a XVII. Században fénykorukat élő **parasztvármegyék.** Az etnikai változások szoros összefüggésben voltak a demográfiával. Az állandó háborúskodás miatt **elnéptelenedő területekre** kezdetben Délről indult meg a **bevándorlás** (sterbek, bosnyákok, szlavónok, horvátok és vlachok). A **gyarapodó mezővárosok,** a protestantizmus szabad terjedése, valamint a protestánsok által felállított iskolák a polgárság lassú kialakulását eredményezték.

Erdély gazdaságát bethlen Gábornak sikerült fellendítenie. **Állami monopóliumokat** vezetett be a higanyra, mézre, viszra és a marhára. Az ipart **külföldről érkezett mesteremberekkel** fejlesztette (anabaptista kézművesek), valamint bányászokat hozott a Felvidékről.

A **királyi Magyarországon** a XVI-XVII. Században a nemzetközi munkamegosztás igényeinek megfelelően **agrárkonjunktúra** (elsősorban állattenyésztés és bortermelés) alakult ki. A földesurak növelték sajátkezelésű területeiket (allódiium), tehát nőtt az igény a robotra is. Ennek eredményeként megerősödött a parasztok feudális függése, megszűnt költözési szabadságuk (**második jobbágyság**). A fentiek miatt a céhes **ipar fejlődése megtorpant,** két iparág virágzását (szabók, ötvösök) kivéve. A korszakban a feudális társadalom osztályszerkezete nem változott, ám a biztonságosabbnak tűnő 10-15 megyében az **országos átlagnál magasabb népsűrűség volt.**

A MAGYAR GAZDASÁG JELLEMZŐI 1900-1945 KÖZÖTT

Magyarország az első világháború után, gazdasági nehézségek

Az antant blokádjába zárva Magyarországon súlyos **szén-, nyersanyag- és élelmiszerhiány** lépett fel. Gondot okozott a háborús termelés átállítása is. Így, miközben többszáz ezer leszerelt katona keresett munkát, a munkások egy részének elbocsátásával még tovább nőtt a **munkanélküliség**. **Az alapvető élelmiszereket továbbra is jegyre adták**, ha ugyan volt mit. Korlátozták a lakások fűtését is, a villany- és a gázfogyasztást. **Áruhiány** lépett fel, kibontakozott az **infláció**. Az országot súlyos **háborús adósságok** is terhelték.

Súlyos problémát jelentett az **agrárkérdés**. Az 1918. novemberi spontán, gyakran anarchisztikus **parasztmozgalmakat** erőszakkal elfojtották. A **földreformról** szóló néptörvény 1919. februárjában született meg, de az 500 holdas birtokhatár, s a bonyolult eljárási szabályok miatt világos volt, hogy a földnélküliek jelentős része nem vagy csak sokára juthat birtokhoz. Az egyetlen „hivatalos” földosztásra Károlyi Mihály kápolnai birtokán került sor.

Az **általános elégedetlenség**, a válságos bel- és külpolitikai viszonyok kedvező társadalmi hangulatot teremtettek egy új politikai erő, a kommunisták számára, aki Magyarországon is egy második, bolsevik forradalmat hirdetett. Kun Béla kezdeményezésére 1918. november 24-én alakult meg a Kommunisták Magyarországi Pártja. Alapítói közé tartoztak Szovjet-Oroszországból hazatért hadifoglyok, hazai forradalmi szocialisták és üzemi munkásvezetők. A KMP programja a következőket tartalmazta: a földbirtokok kártalanítás nélküli kisajátítása, az ipar munkásellenőrzése, a nemzeti keretekben megoldhatatlan nemzetiségi kérdés orvoslása egy közép-európai szocialista föderációval, valamint a viszonzatlan antantbarátsággal való szakítás. Ez a program rokonszenvre talált nemcsak a munkásság, a föld nélküli parasztság, de az értelmiség egy részénél is.

A magyar gazdaság a két világháború között

Az Osztrák-Magyar Monarchia felbomlása után megváltoztak a magyar gazdaság létfeltételei. Gazdasági kapcsolataiban a Duna menti országok szerepe általában csökkent, ami rontotta a magyar mezőgazdaság értékesítési esélyeit.

A térség országai a századfordulón Európa legfőbb élelmiszerellátói közé tartoztak. A világháború után nem tudták megtartani nyugat-európai piacaikat. Míg a háború előtt a világ búzaexportjának 11,2%-a származott Délkelet-Európából, 1926 és 1930 között csak 3%-a. Ezekben az években Európa gabonaimportjából Délkelet-Európa csak 9,5, búzaimportjából csak 1,7%-kal részesedett.

A Monarchia védett gazdasági keretéből kiszakadva Magyarország külkereskedelemre utalt országgá vált. Az Osztrák-Magyar Monarchiában lényegében belkereskedelmi jellegű volt az egyes részek közötti kapcsolat. Vám nélküli volt a kereskedelem, közös a pénz, összekapcsolt a bank- és hitelrendszer. A magyar gazdaság kivitele és behozatala 80%-ban a vele ily módon összefogott cseh és osztrák piaccal volt összekötve. Az új határok között megváltozott az egyes gazdasági ágak egymáshoz viszonyított aránya is. **Nőtt az ipar részaránya, ez az ipar azonban súlyos gondokkal küszködött. Az ország területe ércekben és fában szegény lett, s majd minden ipari nyersanyagból behozatalra szorult.**

Az ipari termelés 1920-ban az 1913-as termelés 35-40%-át, a mezőgazdaság 50-60%-át teljesítette. A kohászat termelőkapacitásának 31%-a maradt az országban, de a vasércnek csak 11%-a. A malomipar 69 millió mázsa

őrlőkapacitását nem tudta a mezőgazdaság kielégíteni: maximum 20-25 millió mázsa gabonát termelt. A vasúti eszközgyártás kapacitásának 75%-a, a régi vasúthálózat 30%-a maradt Magyarországon.

A 20-as években világszerte kialakult **protekcionista gazdaságpolitika (a nemzetgazdaságokat óvó magas védővámok bevezetése)** nem kedvezett a magyar mezőgazdaság exportjának. Így állhatott elő az a furcsa helyzet, hogy míg Magyarországon az osztrák-cseh áruk importja 1913-hoz viszonyítva 1924-re 60%-kal csökkent, Ausztria búzaimportjának 1/3-a, Csehszlovákia lisztimportjának fele Amerikából érkezett.

Gazdasági fejlődés az évtized második felében

Az évtized közepétől Európában mérsékelt konjunktúra bontakozott ki. Magyarországon mindössze három évre, az 1926-29 közötti időre korlátozódott. **A termelés 1927-re végre elérte a háború előtti szintet, és 1929-ben kissé meg is haladta azt.**

A **mezőgazdaság** lényegében **az egész korszakban stagnált**. Sem a terményszerkezet átalakításában, sem a technikai fejlesztésben nem következett be ugrásszerű változás. Az évtized második felében javuló értékesítési feltételek és az olcsó mezőgazdasági munkaerő nem ösztönöztek eléggé a korszerűsítésre. A búza és a kukorica terméshozama valamelyest meghaladta az I. világháború előtti szintet. Bizonyos előrelépés a zöldség- és főleg a gyümölcsstermesztésben történt. Ekkor alakultak ki a Budapest környéki őszibarack, a kecskeméti kajszli- és a szabolcsi almatermelő övezetek, valamint az ezekre épülő konzervipar. (A legfőbb mezőgazdasági termények termelési értéke a következőképpen alakult: 1911-15 átlaga 100, 1925-29 átlaga 103.)

Az iparban a régi vezető ágazatok stagnáltak ugyan, de igen jelentős **fejlődés** bontakozott ki **a textiliparban**. (1920-22 folyamán 43 új gyárat alapítottak.) A 20-as években az összes magyar gyáripari beruházás 1/3-a a textiliparban történt.

Ipari fejlődés

A nehézipar egyes ágazataiban is bizonyos fejlődés következett be. A magyar elektrotechnikai műszergyártás, a közlekedési eszközgyártás, s a gépipar egyes termékei világmárkát jelentettek. Ilyenek voltak pl. a **Ganz gyár motorkocsija** (Ganz-Jendrassik motor), Bláthy Ottó árammérője, az **Egyesült Izzó** kriptonégője (Bródy Imre találmánya), az **Orion gyár rádiói**. Ezek $\frac{3}{4}$ része exportra került. A gépipari termelésen belül az **elektrotechnikai ipar** aránya a 20-as évek 5%-áról a 30-as évek végére 15%-ra nőtt.

A **vegyiparban** a látványos fejlődést a burkolt háborús fejlesztést érintő területeken bontakozott ki a 30-as években (Péti Nitrogénművek, ásványolaj-termelés és finomítás a Dunántúlon).

A **bánya-, az energia- és a kohóiparban a bauxitbányászat, a timföldgyártás és az alumíniumkohászat** megindulása és gyors felfutása, valamint a **villamosenergia-termelés** négyeszeresre növekedése 1921 és 1938 között jelentős eredmény volt.

Ebben az időben épült a **tatabányai, a bánhidai és az ajkai erőmű**. AZ 1930-as évek elejére befejeződött a **Budapest-Hegyeshalom vasútvonal villamosítása**. Jelentős árvízvédelmi munkálatokra került sor, és megépült a csepeli szabadkikötő.

A kereső népesség megoszlása tekintetében hazánk az agráripari országok (pl. Spanyolország, Portugália, Lengyelország) jellegzetes arányait tükrözte. Az iparforgalmi népesség (ipar, kereskedelem, közlekedés) a 30-as évek végén a kereső népesség 35%-a volt. A gazdaság fejlettségi szintjét mutató nemzeti jövedelem 1937-38-ban 120 dollár fejenként, míg az európai átlag 200 dollár volt, a legfejlettebb országoké 3-400 dollár között mozgott. Ennek alapján a korabeli Magyarország a közepesen fejlett országok közé sorolható.

Az első Teleki-kormány tevékenysége – a Nagyatádi-féle földreform

A parasztság már a századforduló óta mind határozottabban követelte a nagybirtok túlsúlyának megszüntetését, saját földigényének kielégítését.

Az 1918-as polgári demokratikus forradalom idején a falu népe a magyar közéletben addig ismeretlen aktivitással kapcsolódott be a politikai életbe. Célja a földreform kiharcolása volt. Az egymást követő forradalmi kormányokban keserűen csalódott, hiszen egyiktől sem kapott földet. De nem volt már az 1918 előtti alázatos tömeg, hanem igényt tartott a gazdasági, politikai és társadalmi egyenjogúsításra. A parasztság túlnyomó többsége **Nagyatádi Szabó István** Kisgazdapártját támogatta.

Nagyatádi Szabó célja az volt, hogy a 100 holdon felüli birtokok összes területe a megművelt terület 30%-ára csökkenjen. Ezt nem sikerült elérnie, s attól tartott, ha makacsodik, semmiféle földreformra nem kerül sor. Ezért vállalta, hogy földművelésügyi miniszterként a nevével hitelesítsen egy olyan javaslatot, amely nyilvánvalóan csak a földéhség pillanatnyi és részleges csillapítására volt alkalmas.

Az 1920-ban meghozott törvény nem szabta meg a meghagyható nagybirtok maximális terjedelmét, a nagybirtokokat nem is akarta megszüntetni, csupán a földbirtok megosztásának „arányosabbá tételét” tűzte ki célul. Ennek megfelelően végül az ország megművelt területének mintegy 8,5%-át osztották ki az igénylők között.

A földek több, mint felét közel félmillió igényjogosult kapta, átlagosan 1,7 kat. holdnyi törpebirtok formájában. Ebből nem lehetett megélni, így **az új tulajdonosok jelentős része előbb utóbb tönkrement. Tartósabb eredménnyel járt, hogy 260 ezer család jutott házhelyhez.** Ez azt jelentette, hogy bármilyen kis házat is tudtak építeni, **mégis rendelkeztek tulajdonnal.** A konyhakert pedig legalább a betevő falatot biztosította.

Gazdasági konszolidáció

1913-ban az utolsó békeévben az Osztrák-Magyar Monarchia pénzneme, **a korona Európa legelőkelőbb valutái közé tartozott**, magasabb volt az árfolyama a svájci frankénál. Tíz év múlva, 1923 végén egy százkoronás bankjegy értékét már a svájci fillérnek, a centimes-nak is csak töredékében lehetett kifejezni. Magyarország lakossága megismerte az inflációt.

Az értékálló pénz megteremtésére a Bethlen-kormány külföldi kölcsönt kívánt szerezni, mert úgy vélte, így megindíthatja a tőkebehozatalt és növelheti a győztes hatalmak gazdasági érdekelttségét az ország talpraállításában. Magyarországnak végül a **Népszövetség közvetítésével** és ellenőrzési jogával **1924-ben 250 millió aranykorona értékben folyósított hitelt** több európai ország. A feltételek azonban a szokásosnál jóval kedvezőtlenebbek voltak.

Az új pénznemet, **a pengőt 1927. január 21-től vezették be.** A népszövetségi kölcsönügylet elősegítette az ország befogadását a háború utáni Európába. Lehetővé vált a háború előtti adósságok törlesztése, pénzügyi tartalékok képzése, újabb hitelek felvétele, az életszínvonal közvetlen emelését célzó intézkedések, valamint kommunális és infrastrukturális jellegű beruházások megvalósítása.

A gazdaság helyreállítása az I. világháború után

A legnagyobb gondot a háború, Trianon és a sorozatos belső válságok következtében szétdarabolt és szétzilált nemzetgazdaság helyreállítása okozta, amit nem lehetett megvalósítani külföldi kölcsönök nélkül. Mint már tudjuk, 1923 tavaszán Bethlen a Népszövetséghez folyamodott kölcsönért, amelynek 1922-től volt tagja Magyarország. A kisantant tiltakozása ellenére megkaptuk a kért összeg kevesebb mint a felét, 250 millió aranykoronát. Ezt 20 év alatt kellett

visszafizetni évi 7%-os kamattal. Ugyanakkor véglegesítették Magyarország jóvátétel-fizetési kötelezettségét a győzteseknek (20 év alatt 200 millió aranykorona).

1924-ben felállították a **Magyar Nemzeti Bankot**, amely megkapta a **bankjegy kibocsátás kizárólagos jogát**. Ezzel megkezdődött a pénzügyi helyzet helyreállítása. A gazdaság fellendítése érdekében inflációs politikát folytattak, melynek következtében a korona fokozatosan elértéktelenedett

Az **1920-as évek közepére helyreállt az államháztartás egyensúlya** és befejeződött a gazdasági élet újjászervezése. Ezt követően **megélénkült a magyar gazdaság fejlődése**, és 1929-ben már 12%-kal múlta felül a háború előtti szintet. **Felgyorsult a mezőgazdaság gépesítése**, termelése pedig belterjesebbé vált. A Budapest-Hegyeshalom közti vasútvonal villamosításával és a Kandó Kálmán-féle villanymozdonyok üzembe állításával **korszerűsödött a vasúti közlekedés. Előre haladt az ország villamosítása**, s a városok mellett több mint 900 községben volt már villany, szemben a háború előtti 300-zal.

1920 és 1930 között hazánk mezőgazdaságból élő lakosságának aránya csökkent ugyan, de még mindig 50% felett volt. Magyarország tehát (Spanyolországgal, Olaszországgal, Lengyelországgal) a közepesen fejlett agrár-ipari országok sorába tartozott.

Az 1920-as évek gazdasági eredményei lehetővé tették, hogy a kormány **szociálpolitikai törvényeket** alkosson. **Vass József népjóléti miniszter** kezdeményezésére **1927**-ben kiszélesítették a **kötelező betegbiztosítást**, aminek következtében a városi munkásság 80-90%-ára kiterjedt a biztosítás, az agrárploretariátus azonban továbbra is kimaradt ebből a vívmányból. **1928**-ban bevezették a **kötelező öregségi, rokkantsági, özvegyi és árvasági biztosítást**. Az így átszervezett társadalombiztosítás irányítására **1928**-ban létrehozták az **Országos Társadalombiztosítási Intézetet**, az OTI-t.

A gazdasági világválság hatása és következményei Magyarországon

Az **1929-33-as válság** hatására **Magyarországon** mindenekelőtt **mezőgazdasági és hitelválság** alakult ki. A mezőgazdasági termékek világpiaci árának 50-70%-os zuhanása lehetetlen helyzetbe hozta a magyar agrárkivitel. A mezőgazdasági exportbevétel és a nemzetközi tőkebehozatal elmaradása fizetésképtelenné tette az országot. Mindez **véget vetett a 20-as évek második felében tapasztalható enyhe fellendülésnek.**

A válság kibontakozása

1931 nyarán a nemzetközi és pénzügyi hitelrendszer összeomlása elérte Magyarországot. A külföldi hitelezők minden elmondható kölcsönt visszavontak. A Magyar Nemzeti Bank mintegy 200 millió pengő értékű aranyat és devizát fizetett ki. Az ország nemesfém- és devizakészletei kimerültek. A fizetésképtelenség és a fenyegető államcsőd elhárítására 1931. július 13-án a kormány három napos bankzárlatot rendelt el, majd korlátozta a betétek kifizetését, s bevezette a kötött devizagazdálkodást. Ennek értelmében zárolták az arany- és devizakészleteket, s a pengő átváltását a Magyar nemzeti Bank engedélyéhez kötötték.

A mezőgazdaság helyzete

Különösen előnytelen helyzetbe került a jelentős mértékben kivitelre termelő mezőgazdaság. Terményei nem bizonyultak versenyképesnek, mert a tengerentúli országok magasabb technikai színvonalon, kisebb önköltséggel termeltek. A világpiaci áresés elsősorban a gabonát érintette, amely Magyarországon a termelés súlypontját képezte. A belföldi értékesítést ugyanakkor korlátozta a hazai piac szűkös befogadóképessége. A mezőgazdasági termékek árai sokkal alacsonyabb szintre kerültek, mint az iparcikkeké. Ily módon növekedett a mezőgazdaság számára hátrányos árkülönbözlet, **szélesre nyílt az agrárrolló.**

Csökkenett a parasztság pénzbevétele, az adók fizetésére és a gazdaságuk fenntartására hitelt vettek fel, nőtt az eladósodás. Az adósságteher nyomasztotta a nagybirtokot is, de katasztrófális hatást elsősorban a birtokos parasztság érezte meg. Az adó- és kölcsönterheket, a bérleti díjakat a megváltozott értékesítési feltételek miatt igen sokan képtelenek voltak tovább fizetni, ezért a parasztok tömegesen veszítették el kis parcelláikat. A földmunkások és napszámosok 1919. előtt átlagosan évi 180-200 munkanapot tudtak dolgozni, a válság alatt csak 150-et. A napszámbeérek kb. a felére csökkentek.

A **gazdasági válság súlyosan érintette a középrétegeket** is. A kisiparosok és a kereskedők felének a jövedelme a válság éveiben nem haladta meg az adómentes létminimumot. A tisztviselőket és az értelmiséget a fizetések csökkentése mellett a létszámcsökkentés érintette súlyosan.

Az ipari válság

Az ipari válság nem egyformán sújtotta az egyes ágazatokat. A **legerősebben a túlnyomórészt termelőeszközöket gyártó iparágak, a vas-, a fém-, a gépkocsigyártás és az építőanyag-ipar érezte meg a krízist.** A válság mélypontján a termelés az 1929-esnek mintegy felére esett vissza. Alig érezte meg viszont a válságot a textil, a bőr és a papíripar, itt csak 2-4%-os visszaesés következett be.

Az ipari munkásság helyzetét mindenekelőtt a munkanélküliség nagyarányú növekedése jellemezte. 1928-1932 között 30%-kal (615 ezerrel 429 ezerre) csökkent a foglalkoztatott munkások száma. Terjedt a tartós munkanélküliség, 1932-ben a munkanélküliek már átlagosan 5-600 napja voltak kereset nélkül. A bérek 1929-1933 között 25%-kal csökkentek. Míg 1929-ben 90%-ig, 1933-ban csak 60%-ig fedezték egy átlagos öttagú munkáscsalád megélhetési költségeit.

A válság után

Az 1929-33-as világválság megpróbáltatásai után **az 1930-as évek közepétől fellendült a magyar gazdaság,** miután a mezőgazdaság terményei számára sikerült biztosítani a **német és olasz piacot.** Mindez azonban csak arra volt elegendő, hogy **munkaalkalmat adjon az olcsó és nagy létszámú hazai munkaerőnek.** A mezőgazdaság gépesítése nem folytatódott, sőt már a meglévő gépparkot is csak mintegy kétharmados arányban üzemeltették.

Növekedett - az elsősorban kézi erővel dolgozó - **mezőgazdaság termelése, s javult az állatállomány minőségi összetétele** is. Ennek eredményeként **megduplázódott a baromfiexport,** a **vajkivitel pedig negyvenszeresére nőtt.** Ugyanakkor továbbra is a gabonafélék és a feldolgozatlan termékek jelentették a mezőgazdasági kivitel döntő többségét.

A fogyasztási cikkek előállító ipar (textil-, bőr, papír-) **termelése a korszakban megduplázódott,** amit elősegített az **elzárkózó gazdaságpolitika** is. Kiemelkedő sikert ért el a **konzervipar:** a **Globus-konzervek** külföldön is keresetté váltak.

Az **1920-as** években fedezték fel Európa **egyik legnagyobb bauxit lelőhelyét hazánkban,** s az 1930-as években átlagosan évi félmillió tonna ércet hoztak a felszínre. **1934-ben** felépült az **első hazai timföldgyár,** **1935-ben** pedig az **első alumíniumkohó.**

Az **Egyesült Izzó** nemcsak megszilárdította az izzólámpa gyártásában elért világpiaci helyét, hanem **Bródy Imre 1931-ben** kifejlesztett **kriptonégóival** ki is szélesítette azt. A vállalat – 1931-ben – megvásárolta az **Orion gyárat,** amely **gyorsan kiépülő magyar rádióipar** fellelgvára lett. Az 1930-as évek végén már évi 40-50 ezer készüléket gyártottak, s ennek 75%-át exportálták.

A **Ganz-gyárban** készült **motorvonatok** nemcsak állták a nemzetközi versenyt, de a harmincas években sikerült betörni velük a latin-amerikai piacra is.

Jelentős eredményeket ért el a magyar **gyógyszervegyészet,** a **vegyipar** pedig a hazai **olajkitermelés** nyomán a harmincas évek második felében **indult nagy fejlődésnek.** **Megkétszereződött a villanyáram-termelés,** s a korszak végére a lakosság 71%-a villamosított helységben élt.

A MAGYAR GAZDASÁG JELLEMZŐI 1945-1995 KÖZÖTT

A magyar gazdaság helyzete 1945 és 1953 között

1945 elején az Ideiglenes Nemzeti Kormány egyik első intézkedése volt a **földosztás** megkezdése. Ez természetesen kiemelkedő társadalmi érdek is volt. A vita egy életképebb középparaszti réteg vagy egy szélesebb kisparaszti réteg kialakítása körül bontakozott ki a kiscgazdák és a kommunisták között. Végül Nagy Imre vezetésével felosztották a 100 kat. Hold feletti birtokokat, és átlagban 5,1 holdas birtokokat alakítottak ki. Az 1945-ben alakult új kormányban a kommunista Vas Zoltán vezetésével Gazdasági főtanács alakult, s a gyors helyreállítást a kommunisták igyekeztek a maguk érdekéért beállítani.

A kommunisták a **Baloldali Blokk** révén politikai célokra használták fel a kiscgazdapárt azon kezdeményezését, hogy a földosztás kapcsán történt **visszaéléseket** bírálják fölül. Az **infláció** megfékezhetetlennek bizonyult. Az egy évvel korábbi 1 pengő most 50 milliárd pengővel volt egyenértékű, s megjelent a világtörténelem legnagyobb címletű bankjegye, az egymilliárd billió pengő. A pénzrendszer teljesen összeomlott, kialakult az **árucsere**. Szovjet és amerikai segítséggel a Gazdasági főtanács koordinálásával 1946. augusztus 1-jén bevezetésre került az új pénzegység, a **forint**.

A Szovjetunióknak ugyancsak érdekében állt, hogy a magyar gazdaság teljesítőképes legyen, ezért hozzájárult az Ausztriába hurcolt magyar javak visszaszállításához és a jóvátételi kötelezettség idejének meghosszabbításához. Az Egyesült Államok pedig visszaszolgáltatta a Magyar Nemzeti Bank 1944-ben Nyugatra vitt aranykészletét, és 20 millió dollár áruvásárlási hitelt nyújtott.

A demokratikus erők felszámolása után, 1948-tól megkezdődött a **szovjettípusú tervgazdálkodás** átültetése magyar környezetbe. Elkezdődött a mezőgazdaságban a **kolhozok** létrehozatala és a kulákság likvidálása, következtek a **rekvirálások** és az esztelen beruházások (gumipitypang). Gerő Ernő irányításával megkezdődött a magyarországi nehézipar létrehozása (Sztálin Vasmű), míga könnyűiparra, az infrastruktúra fejlesztésére, a szolgáltatásokra **minimális összegek** jutottak. A szovjet **Sztahanov mozgalom** is meghonosításra került (Piokner Ignác élmunkás vezetésével). Az ipari termelésben keletkező selejtet a reakció szabotázs akcióira fogták. Az iparban 1950-re megvalósult a teljes államosítás. 1949-ben megalakult a **Kölcsönös Gazdasági Segítség Tanácsa**, mely a magyar kereskedelmet adminisztratív keretek közé szorította. A **bank** és a **hitelélet felszámolása** után a költségvetés pénzügyi fedezetét – a fedezet nélküli – békekölcsön jegyzések jelentették. A totalitárius gazdaságpolitikában az **enyhülést** csak Sztálin halála hozta meg, amikor a tervgazdálkodás legkirívóbb visszasságait felszámolták.

Magyarország gazdasági helyzete 1958 és 1968 között

A Kádár-rezsim konszolidálása után **folytatódott** hazánkban a **szocializmus építése**. 1958-ban új lendületet kapott a **téészesítés**. A befolyásolásra alkalmas eszközök segítségével 1961-re befejeződött a téészesítés (engedélyezték a **háztáji gazdálkodást**). A baráti **KGST** országok elvtársi segítséggel hamar talpra állították az **ipart**, majd a termelés növekedésnek indult.

A megindult fejlődésben szerepet játszott a **nagyobb vállalati önállóság** és a kisipar kibontakozása. A gazdasági szerkezet átalakítására 1966 májusában meghirdették az **új gazdasági mechanizmust**. A reformok élére nyers Rezső, Fock Jenő, Fehér Lajos állt. A vállalatok nagyobb önállóságot kaptak, a párt csak a tervszámokat határozta meg, a termelés, a bérezés és az értékesítés a vállalatok hatáskörébe került. Az állami nagyvállalatok mellett megkezdte működését a **magángazdaság**, ezzel is javítva a gazdaság teljesítőképességét.

A biztató reformokat a **nemzetközi események** megtörték (prágai tavasz leverése, olajár-robbanás), és az 1970-es évektől az életszínvonal szinten tartása már csak **külföldi hitelek** árán volt lehetséges.

A reformba azonban eleve „fékeket” építettek (árszabályozás, teljes foglalkoztatás), ami a reformok kibontakozását eleve lehetetlenné tette. Ugyanakkor a gazdasági liberalizálás maga után vonhatta a politikai lazulást is, s ez kiváltotta a pártvezetés ellenállását, akik a politikai helyzetet kihasználva megbuktatták a reformot. A reform kudarca bebizonyította, hogy az adott keretek között a rendszer nem megreformálható.

A mezőgazdaság kollektivizálása

A mezőgazdaság szocialista gazdálkodási rendbe illesztése a sajátos viszonyok miatt eltért a más gazdasági tevékenységeknél alkalmazott megoldásoktól. Az **1945-ös földosztás**, a **kistulajdonosi rendszer** kiépítése jelentős részben a kommunista párthoz kötődött, ezért, valamint az 1919-es tanácsköztársaság rossz emléké földreformja miatt ebben a szférában nem merült fel az iparihoz hasonló államosítás. **1947–48**, a kizárólagos kommunista hatalom megteremtése után azonban a **mezőgazdaság** sem kerülhetett el a **tervgazdaságba illesztést**. Erre több, párhuzamos technikát alkalmaztak. A korábban is állami tulajdonú földekre az iparvállalatokhoz hasonló állami gazdaságokat szerveztek, s birtokaik nagyságát folyamatosan növelték. Az egyéni gazdálkodókat hatósági, politikai és gazdasági kényszerítő eszközökkel igyekeztek minél nagyobb részben szövetkezetekbe terelni, s az így létrejövő **termelőszövetkezeteket** gyakorlatilag az állami tulajdonú gazdaság részeként kezelték. (A szövetkezetesítés szerepe az ötvenes évek első felében azonban még szerényebb volt, ráadásul 1953-tól, majd különösen az 1956-os forradalom után, a szigor enyhülésekor az addig alakultak egy része fel is bomlott.)

A mezőgazdaság tervgazdaságba integrálásának harmadik – az ötvenes években legnagyobb súlyú – eszköze az adminisztratív, magyarul rendőri eszközökkel kiegészített, hivatalosan gazdasági szabályzókkal biztosított, **rekvirálás jellegű elvonás** volt. (A korszak egyik legbrutálisabb elnyomó intézménye a **beszolgáltatási rendszer** volt, amely naturáliákban, tehát a termékek, illetve termények – többnyire teljesíthetetlen – mennyiségében, és nem értékben határozta meg a paraszti gazdaságok számára **az államnak adószerűen átadandó javakat**.)

A forradalom leverésével hatalomra került rezsim a lakosság megnyerése, a mihamarabbi konszolidáció érdekében az évtized első feléhez képest éppen a mezőgazdaságnál vezetett be, illetve vett tudomásul látványos enyhítéseket. Érvényben hagyta a Nagy Imre-kormány a beszolgáltatás eltörléséről szóló rendelkezését, s ígéretet tett a különböző tulajdonformák egyenrangúságának biztosítására, az erőszakos szövetkezetesítési kampányok megszüntetésére.

Persze az adó- és árpolitika, a felvásárlás állami monopóliuma jócskán biztosította, hogy a szocialista állam ne legyen kiszolgáltatva a parasztság és a piac akaratának. Ezt az 1956 utáni és a **nagy kollektivizálás** előtti néhány évet legjobban a lengyelországi párhuzam említésével lehet jellemezni. Ott is felbomlottak 1956-ban a szövetkezetek, ott is ígéretet kapott a parasztság az erőszakos kollektivizálás leállítására, de ott, szemben Magyarországgal, egészen a rendszer bukásáig be is tartották ezt. Mégis, a gazdasági szabályzókkal, a felvásárlási rendszerrel és más adminisztratív megoldásokkal a lengyel tervgazdaságba ugyanúgy beillesztették a mezőgazdaságot, mint a többi szocialista országban a kollektivizálással.

Magyarországon 1958 végén – kisebb változtatások után – hirtelen alapvető fordulatot vett az agrárszervezetekkel kapcsolatos gyakorlat. A új irányvonal egyértelműen kívülről jövő inspirációhoz kapcsolódott, bár az 1956 végén még tudomásul vett engedményeket a hazai vezetés döntő része mindig is ideiglenesnek, taktikainak tekintette. A Szovjetunió s vele együtt a

többi szocialista ország gazdaságpolitikájában ekkoriban vált meghatározóvá a hit, hogy szűk két évtized alatt, **1975–80 tájára gazdasági fejlettségben utoléri, sőt túl is szárnyalják az Egyesült Államokat**, illetve a legfejlettebb nyugati országokat. Ehhez azonban – vélték – a szocialista termelési rend minden lehetőségét fel kell használni, így nem lehet tovább halogatni a magángazdaságnál magasabb rendű kollektív formációk, a szövetkezetinek nevezett, a gyakorlatban állami jellegű nagyüzemi gazdálkodás bevezetését.

Amikor a vezetés vizsgálni kezdte, hogy mennyiben állnak rendelkezésre a tömeges szövetkezetesítés feltételei, a párt- és állami apparátus már világosan látta: a feladat az elképzelés győzelemre vitele, s ennek megfelelően nemcsak visszaigazolta a szándékot, hanem már a formális döntés előtt munkához látott. Bár megfogalmazódtak óvatosságra intő vélemények is, amelyek az anyagi lehetőségek korlátaira hívták fel a figyelmet, sőt hivatalosan sem tartották indokoltnak az ugrásszerű változást, az apparátusok önmozgása, a túlteljesítési buzgalom vált meghatározóvá.

A mezőgazdasági munka szezonálisához igazodó három koncentrált szervezési kampány (1959 első három hónapja, 1959–60 és 1960–61 tele) révén gyakorlatilag **15 hónap alatt befejeződött a kollektivizálás**, amely volumenében nagyobb, következményeiben tartósabb változást jelentett, mint az 1945. évi földreform.

1953 közepén, a korábbi csúcs idején összesen 376 ezer tagja volt a szövetkezeteknek, 1958 végén, az új kampány kezdetén ennek kevesebb mint fele, 169 ezer. A kollektivizálás tempóját jellemzi, hogy 1959. március végére 512 ezerre nőtt a szövetkezeti tagok száma, 1960. március végére közel 870 ezerre, 1961. március végére pedig 1,2 millióra. A kampány kezdetén az ország szántóterületének alig több mint 13%-a volt a szövetkezetek kezében, 1961. március végén már közel 70%-a. A két szektor szerepe e három évben gyakorlatilag megcserélődött, amit az iménti adatokon túl világosan mutat az is, hogy míg 1958-ban a mezőgazdaságból élők közel 80%-a tevékenykedett a magángazdaságokban, addig 1962-ben már 75%-uk tömörült termelőszövetkezetekbe.

A szervezés hatékonyságában döntő szerepet játszott, hogy a kampány utólag igazolta a paraszti bizalmatlanságot, miszerint az egyéni gazdálkodást úgyis csak ideiglenesen engedik a kommunisták. Más tényezők mellett persze jelentős szerepet kapott a „ráhatás”, a lelki nyomás, fenyegetőzés, zaklatás, nem egy esetben a fizikai erőszak is, bár többnyire elegendő volt ennek lehetőségét felidézve, emlékeztetni az 1956 előtti módszerekre.

A **tömeges kollektivizálással az agrárgazdaságban is a közvetlen tervutasításos módszer vált uralkodóvá**. Formálisan nem a tsz-eket illesztették az állami szervezetek hierarchikus rendjébe, hiszen a jogi normákat, a szövetkezetek csoporttulajdon jellegének látszatát tartani kívánták. A lebontott tervek a tanácsokra, a felvásárlószervezetekre voltak érvényesek, de a tsz-ek „önálló” terve párt- és tanácsi jóváhagyás nélkül nem készülhetett el, s többnyire egybe is esett az illetékes tanács, felvásárlóállalat megfelelő tervével.

Miközben gyakorlatilag felszámolták az 1956-ot követő időszak – utólag taktikainak nevezett – engedményét, a paraszti magángazdálkodást, megerősítették bizonyos **új engedmények** szükségességét, így a **háztáji gazdálkodás, a részesművelés és az illetményföldek rendszerét**. Mindez két megfontolásra épült. Egyrészt arra, hogy a parasztság a közös gazdálkodásból elmaradó jövedelmét más forrásból többletmunkával pótolhassa. Másrészt arra, hogy biztosítsák a magán- és közös gazdálkodás közötti – mondjuk így – lelki átmenetet, vagyis a szövetkezetesítést továbbra is csak kényszerből elfogadó parasztság tulajdonhoz való ragaszkodását kevésbé sértsék. Ekkoriban még egyértelműen elvi és így csak átmeneti engedménynek tekintették a kollektív gazdasághoz kapcsolódó **magángazdálkodást**, később

azonban világhossá vált ennek a mezőgazdaságban játszott **alapvető szerepe és népeségmegtartó funkciója** is.

A szövetkezetesítést követő első évek jócskán igazolták az előzetes aggodalmakat megfogalmazók véleményét. A **kistulajdonosi önkizsákmányolás addigi erőforrása elapadt, nem voltak meg a feltételei a közös állattartásnak**, de általában is hiányoztak a nagyarányú átalakítás anyagi eszközei. A kollektivizálás éveiben összességében közel **10%-kal csökkent a mezőgazdasági termelés**, aminek következtében **alapvető ellátási gondok jelentkeztek**. Így 1964 februárjában az MSZMP Központi Bizottságának a mezőgazdaságról határozva gyakorlatilag az 1958 végétől érvényesülő agrárpolitika kudarcából kellett kiindulnia.

Nem részletezve itt a változásokat, a lényegét úgy foglalhatjuk össze, hogy ekkortól fokozatosan szélesedett a mezőgazdasági szövetkezetek szervezeti, gazdálkodási önállósága, **megszűnt az addigi tervutasításos rendszer, szerepét a gazdasági szabályzók vették át**. Mindezzel együtt jelentősen **megemelték a mezőgazdaságban felhasználható fejlesztési források összegét, és szervezetenként is lehetővé tették az önálló szövetkezeti géppálmány kiépítését** (az addigi állami géppálmányi rendszer fokozatos felszámolásával). **Az ezzel kezdődött változások a hatvanas évek második felétől az agrárgazdaságot több mint egy évtizedre a magyar gazdaság sikerágotává tették**, s csak a nyolcvanas évek elejétől váltak láthatóvá az alkalmazott eszközök, szervezeti formák korlátai.

Az iparszervezet átalakítása

A mezőgazdasági termelés szervezetének átalakítása mellett, azzal szinte párhuzamosan és részben hasonló megfontolások alapján, **1962–64-ben** ugyancsak lökészerű akcióval **átformálták az iparvállalatok szervezeti kereteit**. Míg azonban a tsz-szervezés széles társadalmi változásokat is előidézett (például a falusi munkaerő felszabadulása további extenzív erőforrást jelentett az iparfejlesztés számára), addig e másik kampánynak ilyen jellegű következményei nem voltak.

Azt már jóval korábban, 1954-től felismerték a magyar közgazdászok, hogy az iparirányítás szervezete, a soklépcsős hierarchikus rend komolyan nehezíti a vállalatok közötti, nélkülözhetetlen kapcsolatokat. A probléma annyira egyértelmű volt, hogy az ötvenes évek közepén szinte valamennyi szocialista országban **felmerült a többlépcsős ágazati irányítási rendszer módosítása**. Végül is csak **1962-ben kezdődött el** a Szovjetunióban és vele együtt a többi KGST-tagállamban is **az iparszervezet átalakítása**. A **cél** – az „*utolérni és túlszárnyalni*” jegyében – **a lelassult gazdasági növekedés gyorsítása**, ennek érdekében a központi irányítás és egyúttal a vállalati önállóság erősítése volt. Ehhez – vélték – fel kell számolni az iparirányítás úgynevezett közbülső lépcsőit, a vállalatok összevonásával pedig egy-egy iparágat lehetőleg egy vállalatba szükséges összevonni, ezzel mintegy biztosítva a mégiscsak megszokott középszintű irányítás megőrzését.

Az **1962 végén** elkezdett **vállalat-összevonási kampányt** 1963 végén lényegében befejezettek nyilvánították, de a folyamat még évekig tartott. Az összevonások következményeként a hatvanas évek közepére a magyarországi iparvállalatok szervezeti nagysága messze meghaladta a hasonló fejlettségű vagy fejlettebb országokét. Az úgynevezett középírányító szervezetek egy részét meghagyták, illetve trösztökké alakították át. Így az ipari munkásság fele ilyen, formálisan is többlépcsős struktúrába tartozó vállalatnál dolgozott. Ezen túlmenően számos iparágban formálisan ugyan nagyvállalati, a gyakorlatban azonban tröszt jellegű szervezetet hoztak létre: 13 iparágban – így egyebek közt az üveg-, papír- és gumiiparban

– **egy-egy nagyvállalat fogta egybe az ország teljes termelését**, más esetekben – mint például a bauxitbányászatban, a kozmetikai iparban – két-két vállalat, néhány esetben pedig három.

Ha az előzetes célokat vizsgáljuk, azt látjuk, hogy csak az adminisztratív úton megvalósíthatóakat sikerült többé-kevésbé elérni: az úgynevezett középírányító szervezetek nagyobb része megszűnt, a nagyvállalatok pedig létrejöttek. Ugyanakkor az energiákat lekötő átszervezésnek a termelés és a termelékenység területén semmiféle érdemi hatása nem mutatkozott. Sem a központi irányítás, sem a vállalati önállóság nem erősödött érdemben.

A nagy ipari átszervezés előre nem tervezett következményeként a következő években egyre **meghatározóbbá vált egy erős érdekérvényesítési képességgel jelentkező csoport: a nagyvállalati vezetőké**. Az irányításuk alatt álló, iparágakat összefogó vállalatok gazdasági súlya alapján sokan közülük a **politikai befolyást** is jelentő megyei, budapesti pártbizottságokba, sőt a Központi Bizottságba is bekerültek. Pozíciójuk révén egyrészt érdemben befolyásolták az országos gazdasági döntéseket, másrészt a jövedelmek központi akarattól független újraelosztásának csatornáit is működtetni tudták.

A gazdasági mechanizmus reformja

Az 1968. évi gazdasági reform egyetlen ponton mutat hasonlóságot a fentebb tárgyalt két változással. **Kezdetben ezúttal is döntő szerepet kapott a kezdeményezésben a Szovjetunió és más szocialista országok hatása, az azokhoz való alkalmazkodás igénye**. A külső impulzus összefonódott a hazai sajátosságokkal, ami végül is azt eredményezte, hogy az általában igen óvatos kádári vezetés hajtotta végre a szocialista országok közül – Jugoszláviát nem számítva – a **legradikálisabb**, évtizedekre maradandó előnyöket is hozó **gazdasági változtatásokat**. **A végeredmény a döntően állami tulajdonra építő szocialista gazdaság újnak tekinthető modellje lett**.

A változtatásokat közvetlenül a hatvanas évek első harmada után jelentkező gazdasági, tervteljesítési gondok inspirálták. Irányát az határozta meg, hogy a Szovjetunióban, az NDK-ban, Csehszlovákiában az ösztönzés fokozásának, az áru- és pénzviszonyok, valamint a tervszerűség összekapcsolásának szándékával már 1962–63-ban tettek intézkedéseket.

A magyar elképzelések részleteit, radikalizmusát viszont döntően befolyásolta, hogy **az 1963-as amnesztiával nagyobb részben lezárult az 1956-ot követő megtorlások időszaka**, és ez – bár szigorúan meghatározott kereteken belül – sok tekintetben a **szabadabb gondolkodásnak** is teret nyitott. Amikor megszületett a politikai elhatározás, hogy valamit változtatni kell a gazdasági rendszer működésén, akkor a szakmai körök számára nem érvényesült már olyan szigorú politikai tilalom a korábbi reformnézetek felelevenítése ügyében, mint akár csak egy-két évvel korábban is. Amikor tehát a vezetés újra változtatási javaslatokat rendelt, lehetőség nyílt az 1956-ban éppen csak „megperzselődött” emberek és elképzeléseik reaktiválására, hiszen az 1954–57 közötti, a szocialista gazdaság és a piacgazdaság előnyeit egyesíteni kívánó, meglehetősen kidolgozott reformelképzeléseket egyértelműen politikai okok miatt tették fiókba.

A hatvanas évek közepétől a többi szocialista országban gyakorlatilag leállították a magyarországihoz hasonló kezdeményezéseket, és Magyarország egyedül maradt a gazdasági reformtervekkel. Ebben a helyzetben azonban döntően nem a konformizmus határozta meg a kádári politikát, hanem az 1953–56 közötti politikai tapasztalatok hatottak: a vezetés úgy látta, hogy a meghirdetett programok látványos leállítása, a lakosság számára kiismerhetetlen cikcakkok politikailag hátrányosabbak, mint a már megszületett döntések felpuhítása, óvatos revideálása.

Az 1963-ban kezdődött tapogatózások nyomán csak fokozatosan, 1966-ra körvonalazódott, hogy a változások milyen mélységűek lesznek. Az első javaslatok 1963–64-ben még igen óvatosan fogalmaztak, nem kötelezték el magukat formálisan abban, hogy a tervgazdaságot kívánják-e racionalizálni, vagy kilépnek a rendszerből. A változtatások szükségességét kimondó, 1964. decemberi központi bizottsági határozat sem beszélt még reformról, pusztán a gazdasági mechanizmus „megfelelő” módosításáról. 1965-re elfogadottá vált a tervezett változtatásokat reformként említeni, ám az is világos lett, hogy mi az, amit nem érinthetnek az elképzelések.

A tervezett reformról csak mint a gazdaság jobb működését elősegítő változásról, és nem mint a szocialista rendszer alternatív gazdasági mechanizmusáról eshetett szó. Olyan elképzelés, amelyik nem a szorosabban vett gazdasági szférát érintette, tehát például a politikai intézményrendszerre vonatkozott, nem kerülhetett a tematikába. Sarokpontként kezelték, hogy az állami vállalatok össznépi tulajdonban vannak, a népgazdaság irányítása központilag történik. Fontos tétel volt, hogy a gazdaságpolitikai célok nem változnak, a reform feladata éppen ezek megvalósításának elősegítése.

Az MSZMP Központi Bizottsága 1966 májusában fogadta el az 1968. január 1-jével bevezetendő reform elvét: a népgazdaság tervszerű központi irányítását a szocialista tulajdon alapján összekapcsolják az áruviszonyok, a piac aktív szerepével. A változtatás arra irányult, hogy – extenzív tartalékaik kimerülése után – a gazdaság képessé váljon az intenzifikációra, a mennyiségi feladatok megvalósítása után a minőségi, piaci követelményekhez tudjon igazodni.

A reform még a kádári vezetés szabta kereteken belül sem volt következetes. Politikai óvatosságból, a radikális újításoktól félve a fokozatos bevezetés mellett döntöttek, számos úgynevezett „féket” is a rendszerbe építettek. E törekvést Kádár János 1967 végén így jellemezte: *„körülraktuk ezt a reformot mindazokkal a biztosítékokkal, amelyekre kötelezve vagyunk, és amelyek lehetségesek addig a határig, hogy mégis reform legyen.”*

A szocialista országok **1968-as csehszlovákiai katonai beavatkozása**, illetve már azt megelőzően az ideológiai szigorodás a „testvéri országokban”, majd az **1970-es lengyelországi megmozdulások még óvatosabbá tették a magyar vezetést.** A reform legfontosabb eleme, a kötelező **tervutasítások megszűnte** és sok fontos részlet életben maradt, **a vállalatok a korábbinál jóval nagyobb mozgásteret, szuverenitást kaptak**, az irányítás központosítottasága érdemben lazult. Ugyanakkor az említett fékeket továbbra is behúzza tartották, ezzel gyakorlatilag **kiiktatták** az elvként egyébként elfogadott **gazdasági versenyt**, vagyis a vállalatok valódi differenciálódását teljesítményük alapján. A politikai megfontolásokra épülő korlátozások, sőt a hetvenes évek elejétől egyértelműen érvényesülő, a reform eredeti céljaival ellenkező irányba ható döntések következtében nem egy önmagát erősítő változási folyamat indult el 1968-ban, mint azt a reformerek remélték, hanem éppen ellenkezőleg: a gazdaság bürokratikus működtetését szolgáló intézmények hatalma idővel újra erősödött.

Az 1968-as reformmal végül is megszűnt a részletes központi előírások, a tervutasítások, tervlebontások rendszere, illetve ezek részeként a természetes eszköz- és anyagelosztás. Ezzel – szemben a hasonló politikai berendezkedésű országokkal – Magyarországon bevallottan piaci jellegű, igaz, azt jelentős részben csak imitáló eszközökkel működtették a gazdaságot. A központi állami irányítás – legalábbis hivatalosan, az informális eszközöket nem számítva – főként gazdasági szabályozással, és nem utasításokkal valósult meg. Ez a vállalati jövedelmek részbeni elvonását, a hitelnyújtás, a bérek, árak, árfolyam-politika és a külkereskedelem szabályozását jelentette. Mivel azonban a hatósági szabályozók (miként a tervek is) – szemben az önszabályzó piaci mechanizmusokkal – emberi akarattól függtek, nem, illetve csak részben tudták a piacot imitálni. Míg korábban a tervekről folyt alkudozás az utasító hatóságok és a hierarchiában alájuk rendelt szervezetek között – részben formálisan, részben a teljesítmény visszafogásával, tehát

gazdasági eszközökkel –, az új mechanizmusban ennek helyét a szabályozókról folytatott alku vette át.

Az **1968** után Magyarországon alkalmazott megoldást **közvetett, indirekt bürokratikus koordinációnak** szokás nevezni, szemben a tervutasításos rendszer közvetlen, direkt bürokratikus irányításával. Mindez jelzi, hogy – bár 1968-cal sok minden változott – az önszabályzó, piaci mechanizmus nem vette át az állam, az apparátusok hatósági szabályozásának szerepét, a rendszer nem lépte át a bürokratikus gazdaságirányítást a piacgazdaságtól elválasztó határt.

Változások a hetvenes évek végétől

Szemben a fentebb röviden jellemzett három változással, a hetvenes évek végétől a rendszerváltásig tartó időszak fontos mozzanatait nem lehet egyetlen aktussal bevezetett döntéshez kötni. A hullámzó, sokszor egymást is gyengítő lépéseket a mából visszatekintve tulajdonképpen egyetlen tényező köti össze: **egy rendszer végjátéka zajlott**, ahol a gazdaság egyre kevésbé tudott lépést tartani a követelményekkel, ahol a döntéshozók egyre többet kényszerültek változtatni az addigi megoldásokon, pusztán azért, hogy – szándékuk szerint – a lényeg alapján véve változatlan maradjon.

A hetvenes évek utolsó harmadára nyilvánvalóvá vált, hogy a magyar gazdaságpolitika az évtized nagyobb részében alapvetően elhibázott irányt követett. Az **1968-as reform részleges visszavonásával** a magyar gazdaság nemhogy rugalmasabbá vált volna a külső változásokra, éppen ellenkezőleg: ideológiai, politikai tételek alapján még **a maradék automatikus reagálóképességét is korlátozták.** Meghatározóvá vált az a **tévhit, hogy a piacgazdaságokat átrendező nemzetközi cserearány-változás az olajárak 1973 utáni ugrásszerű emelkedésével „hozzánk nem gyűrűzik be”.** Ekkorra a Szovjetunió és általában a szocialista országok **gazdasági tartalékai kimerültek**, a világpiaci árak kezdtek érvényessé válni a KGST-n belüli úgynevezett kemény (világpiacon is értékesíthető) cikkeknel is. **Mindenek következtében 1977-re olyan drámaivá vált az ország külkereskedelmi mérlegének hiánya és az eladósodás, hogy a vezetés – a maga normái szerint, de nem a kívánalmakhoz viszonyítva – drasztikus változtatásokra kényszerült.**

Feladták az életszínvonal folyamatos emelésének politikai követelményét. Ekkor még **szinten tartásról** beszéltek és azt feltételezték, hogy ideiglenes kitérőről van szó. Valójában azonban éppen az óvatoskodás, a felemás megoldások és a gazdaságilag megalapozatlan, a közhangulat javítására tett lépések miatt a következő húsz évben éppen az életszínvonal emelkedésének éveit számítottak kivételnek, a lecsúszás pedig meghatározónak.

A hetvenes évek végére kialakult helyzet nem egészen tíz év alatt földcsuszamlásszerű változásokhoz vezetett. Egyrészt kitűnt, hogy **a Szovjetunió gazdasági erejét felemésztette az Egyesült Államokkal folytatott katonai versengés, ezért már nem képes a kisebb szocialista országokat olcsó nyersanyaggal ellátni, egyáltalán gazdaságilag magához kötni.** Másrészt igen messzemenő következményekkel járt az is, hogy az addigi életszínvonal-politikát nem lehetett tovább folytatni. A kádári vezetés ugyanis korábban jól érzékelte, hogy a rendszer politikai legitimációjának hiányosságait feledtetheti az állami gondoskodással, az úgynevezett társadalmi juttatásokkal, az életszínvonal emelésével.

Az erőtartalékok kimerülésével azonban nem állandóan növekvő, hanem **évről évre csökkenő összegű elosztható jövedelem állt rendelkezésre**, az elvonásokat kellett elosztani. Ez a kényszer a szocializmus addig hirdetett előnyeinek elporladásához vezetett: az állandó központi áremelések, a megjelenő, bár még mesterségesen, nagy erőfeszítéssel visszafogott infláció

nyomán érzékelhetővé váltak a világpiacon változások következményei, a „társadalmi juttatások” szűkültek, az élet kezdett kiszámíthatatlanná válni.

Az 1979–80-ban már egyértelművé váló gazdaságpolitikai fordulat eszközei az 1968-as reformtól jórészt idegenek voltak. Persze, hasonló kényszerhelyzetekben a piacgazdaságokban is erősödött az állami beavatkozás, de ez Magyarországon a régi reflexek felerősödését jelentette és többnyire az alig létező piaci jellegű intézmények háttérbe szorításával járt.

A gazdaságpolitika hatósági eszközökkel korlátozta a beruházásokat, a bérkiáramlást, az államközi megállapodásokon túlmenő szocialista exportot, hogy mindenképpen növekedjék az úgynevezett konvertibilis (nyugati valutákban elszámolt) export. Ugyanakkor az import jelentős korlátozása kezdetben még a kivitel serkentésénél is fontosabb eszköze volt a külgazdasági mérleg javításának.

Politikai megfontolásból nem kívánták e lépések természetes következményeit „ráengedni” a hazai gazdaságra, a gazdaságtalan vállalati tevékenység nem vezethetett csődhez, a zsugorodó gazdaság nem járhatott a foglalkoztatás visszaesésével. Úgy vélték, hogy két-három éves konszolidációs időszak áthidalható a termeléssel nem fedezett jövedelmek infláción keresztül történő „lecsapolásával”, a jól működő és a veszteséges vállalatok közötti központi kiegyenlítéssel.

Egy ideig úgy látszott, hogy az adminisztratív intézkedésekkel – ahogy egykoron nevezték, kézi vezérléssel – megteremthető a gazdasági egyensúly, megúszható a gazdaság érdemi szerkezeti átalakulása, a rugalmasabb, a világ és a magyar gazdaság helyzetének változásait automatikusan érzékelő berendezkedés kialakítása. Az 1980-as évtized közepén jórészt politikai megfontolásból (olyan érveléssel, hogy most már elég a megszorításokból, adjunk is, hiszen méltó módon kell ünnepelni a felszabadulás 40. évfordulóját és az ugyancsak 1985-ben megrendezésre kerülő pártkongresszust), részben azonban a helyzet téves értelmezése miatt, mesterségesen gerjesztett gazdasági növekedéssel kívánták megoldani a gazdaság szerkezeti gondjait.

Az **1985–86-os gazdaságélénkítés** drasztikusan kiélezte az addig is meglévő feszültségeket: gyors gazdasági növekedés helyett a visszaesés, életszínvonal-emelkedés helyett a csökkenés, az egyre nyilvánvalóbban elkerülhetetlen nyílt munkanélküliség, az erősödő infláció, a súlyos eladósodás, a költségvetési hiány vált meghatározóvá. Világosan látszott, hogy a gondok nem átmenetiek, alapvető változásokra van szükség.

A hetvenes években mindvégig jelen volt a közgazdász-szakmában a vélemény: az 1968-as reform messze nem befejezett, hatásai korlátozottak. Az évtized végétől pedig, a gazdaságpolitika kudarca láttán felerősödtek azok a hangok, amelyek a reform folytatását, második gazdasági reformot igényeltek. A vezetés azonban más irányban kereste a problémák megoldását, a reformjavaslatokat politikai elutasítás fogadta. Pontosabban: a javaslatokról, a technikai elképzelésekről egyre érdemibb szakmai viták folytak, de reformot igényelni nem volt ildomos.

1984-ben az MSZMP Központi Bizottsága végül is elfogadta a piacgazdaság irányába teendő lépések szándékát, de ennek tartalma messze nem volt olyan világos és főleg politikailag is egyértelműen vállalt feladat, mint húsz évvel korábban az akkori reformhatározat.

Magyar gazdaság

- A II. vh-s károk (pusztítás, infrastruktúra).
 - mintegy 800 000 ember meghalt, 8-900 000 hadifogságban,
 - a nemzeti vagyon 40 %-a elpusztult
 - a gyárak 90 %-a megrongálódott,

- az összes híd használhatatlanná vált,
- a vasúthálózat 40 %-a semmisült meg,
- jóvátételek – 6 év alatt 300 millió \$
(Szu-nak 200 m., Csehszl-nak 30 m., Jug-nak 70 m.)
szovjet kat. megszállás:
 - ip. berendezések, műalkotások, gépjárművek elszállítása (Ny. szöv-sek is – Vö. aranyvonat),
 - fosztogatás, malenykij robot
- 1945 máj.: az ip. term. a háb. előtti szint 1/3-ára csökkent, az emberek éheztek, // beszolgáltatási kötelezettség szinte minden terményre
- Mo. felszabadított országból megszállt ország.
 - A SZEB ellátása felemésztette az ország nemzeti jöv-ének 30 %-át (1945-6-ban)
 - az újjáépítés politikai vonzatai
- 1945. márc. 17. **Földreform**
 - 1945 elejétől spontán földosztás kezdődött, ezért a hiv-s földosztás elkerülhetetlen volt.
 - két koncepció:
 - Fkpg: középbirtok erősítése, életképes parasztbirtokokat kell kialakítani,
 - MKP: kis- és törpebirtokokat kell létrehozni, ez pol. szempontból kedvező.
 - kárpótlás nélkül felosztották az 1000 holdnál nagyobb birtokokat, valamint a nyilasok, a háb-s bűnösök és a Volksbund-tagok földjeit.
 - Az egyházak csak 100 holdat tarthattak meg birtoktestenként.
 - A mg-ból élők nagy része haszonélvezője lett a reformnak, de az igénylők átlagban csak 5,1 kat. hold földhöz jutottak.
 - Mo-n megszűnt a nagy- és középbirtok. [kb. 5,6 m. holdat osztottak ki 642 ezer földigénylő között.]
 - a mg. még évekig nem tudta elérni az 1938-as szintet
- Felállították a Gazd. Tanácsot:
 - irányította gazd. életet
 - élén Vas Zoltán (MKP) állt.
- Közl. min.: Gerő Ernő (a korabeli propagandában: Gerő, a hídverő)
- Külügy, pénzügy: Fkpg-nek jutott, ui. ezek voltak a háb. utáni időszakban a legnagyobb kihívást jelentő tárcák,
- a tört. legnagyobb infl-ja (sokkal nagyobb, mint az I. vh. után!) az áremelkedés üteme napi 20 % volt. – Mo-n adták ki a világtört. legnagyobb címletű bankjegyét: 1 md.billpengő (10²¹)
← Saját erőforr. + a Nemzeti Bank aranykészlete (USA szolgáltatta vissza) ⇒ 1946. aug. 1.: a **forint** bev-e, ⇒ az infl. megfékezése

Gyors újjáép.: romeltakarítás, 20 hónap alatt a hidak felének helyreállítása, a gépjárműáll.

újra működőképes, az USA-tól vásárolt mozdonyok üzembe helyezése,

Államosítás. 1946: szénbányák, fontosabb nehézip. üzemek,

Az Fkpg ezután már radikálisnak tartotta az intézkedéseket

← 1947-es 3éves terv: a mg. beruházásokra 18 %-ot, az ip-ra és a ker-re 50 %-ot fordítottak, de a nehézip. került a kp-ba! (Vö. szocialista o-k pol. és gazd. kiformalódása!)

→ Emiatt: 1946: nagybankok és iparvállalatok, 1948: 100-nál több munkást foglalkoztató ip.váll., 1949: 10 munkásnál többet fogl. üzemek államosítása.

1948-ra kiépült az egypártrendszer

- A szovjet modell másolása: gyors iparosítás a legfőbb cél (nehézipar) + a mg. kollektivizálása.

- Dinnyés Lajos me:
 - elutasította a Marshall-segélyt (⇒ határozott elmozdulás a gazd. elszigetelődés felé)
 - elfogadtatta a parlamenttel az ún. hároméves tervet
 - saját erőforrásokra alapozott
 - cél: az o. újjáépítése // az 1938-as gazd. szint elérése
 - ⇒ tervgazdálkodás bev-e
- 1949-től 1. 5 éves terv: 1950-ben indították el
 - ← cél: Mo. önállóvá válása.
 - ← piac gyakorlatilag ∅,
 - ← az életszínvonal visszaesése,
 - ← kétszer is módosították: a gazd. racionalitás helyett pol. megfontolások szerint, ezzel veszélyeztették az o. egészséges gazd. fejl-ét.
- Új vasmű Sztálinvárosban (Dunaújváros). Gerő Ernő: Mo-t a vas és acél országává kell változtatni – pedig nem volt elég nyersanyag ⇒ emiatt importáltak, // az országnak kedvezőbb textil- és élelmiszeripart elhanyagolása, a fogyasztóip. és a szolgáltatások (közl., lakás, eu., okt.) háttérbe szorítása.
- Ötéves tervek: a tervszámok rendszeres emelése. „Határ a csillagos ég”
- 1953-ra az ip. term. az 1938-as háromszorosa volt, míg a színvonal a háború előtti sem közelítette meg; holott a hivatalos propaganda szerint emelkedett az életszínvonal. 1951-ben átmenetileg még a jegyrszr-t is be kellett vezetni!
- munkaverseny-mozg., sztahanovizmus // a szoc. iparosítást gyorsító „felajánlások”: pl. 50 %-os túlteljesítés.
- **Mezőgazdaság:**
 - 1948. febr.: átszervezés, melyet a fokozatosság és önkéntesség elve alapján kívántak megvalósítani, de! a Kominform által meghirdetett pol.
 - 1948. aug.: Rákosi elrendelte a felgyorsítást: 3-4 év a teljes kollektivizálás végrehajtására = termelőszövetkezetek, TSZ-k létrehozása.
 - DE! lassan haladt ← a parasztság ellenállt.
 - Módszerek: beszolgáltatási rszr. + „tagosítás” (tudatosan rossz földcserére kényszerítették a földbirtokosokat). Kulákok elleni fellépés: bírságok; uszítás, verés; Hortobágyra való kitelepítés.
 - ← kulák: 25 hold feletti birtokos, vmint mindaz, aki a rszr. ellenségének minősült, ezzel a középbirtokot gyakorlatilag felszámolták, így az életképtelen kisbirtokok domináltak. Ez zavarokat okozott az élelmiszerellátásban.
 - 1953: megművelt földter. 2/3-a magánkézben volt, de több százezren végleg felhagytak a gazdálkodással, a nehéziparban helyezkedtek el
 - Mg. termelés nem érte el a háb. előtti szintet.

1952: a lesöpört padlások éve: 800 ezer családnak nem maradt gabona vetőmagja! Sokan elhagyták falvaikat, így az o. szántóter-ének 10 %-a hevert

- megműveletlenül.
- Erőteljes gazd. visszaesés:
 - 1953-ra a reáljöv-k 20 %-kal voltak alacsonyabbak, mint 1949-ben.
 - a szántóter-k kb. 10 %-a műveletlenül maradt,
 - a m. gazd. gyakorlatilag hadigazd-gá vált.
 - A Rákosi-rszr. áleredményeket is felmutatott:
 - az ip. termelés megkétszereződött
 - Mo. a „vas- és acél országa” lett

- „szocialista városok” épültek fel: Sztálinváros, Inotai Hőerőmű, Dorog, Kazincbarcika, Ajka,

Megépült a metró – mely kat. célokat is szolgált!

- 1953: Nagy Imre *új kormányprogramot* hirdet: cél: emberléptékű szocializmus.
 - a nehézip. beruházások mértékének és ütemének csökkentése
 - a könnyűip. fejlesztése
 - életszínvonal emelése
 - könnyít a parasztság beszolgáltatási terhein
 - a kitelepítések, a kuláklista és az internálótáborok megszüntetése
 - a tulajdon biztonsága, a magánvállalkozások támogatása,
 - ki lehet lépni a TSZ-kből
- Konkrét intézkedések:
 - csökkentette a nehézip. beruházásokra szánt összegeket, // növelte a könnyű- és élelmiszerip. támogatását
 - mérsékelte a mg. adóztatását // csökk. a parasztnak beszolgáltatási kötelezettségét // eltörölte a felgyülemlett adóhátralékokat és pénzbüntetéseket
 - támogatta a kisip-t
 - egyes ipcikkék árát csökk. // emelte a fizetéseket és nyugdíjakat.
 - a TSZ-k taglétszáma 30 %-kal csökk.
 - 1954 máj.: az MDP III. kongr-án jóváhagyták a mérsékelt 2. ötéves tervet
- 1954 vége: közgazdászokból álló testület új gazd.pol-t körvonalazott: cél: a világpiacon elvárásokhoz való alkalmazkodás: értékarányos árak // kis- és középüzemek fejlesztése.
- De 1955-től Rákosiék politikai offenzívát indítottak Nagy Imre ellen, majd eltávolították, így az új szakasz politikája egy időre leállt.
- 1956-os forradalom, a súlyos harcok jelentős veszteségeket jelentettek. Tartós és mély válság alakult ki. A regenerálódást segítette a SZU és a szocialista országok pénz-, és áruhitel.

Szerkezeti változások

- A mezőgazdaság hozzájárulása a nemzeti jövedelemhez csökken
- Az ipari beruházások szerkezetében racionalizálódás figyelhető meg
- A bányászat és a villamos-energiaipar részesedése visszaesett (20%)
- Az élelmiszeripar jelentősége nő (10%)
- A nehézipar túlsúlya megmarad
- **A mezőgazdaság szocialista átszervezése (1958–1961):**
 - Kádár jelentős erőfeszítéseket tett a parasztság megnyeréséért
 - A hatalom átvétele után elismerte a tsz-ek feloszlását ill. a kötelező beszolgáltatások megszüntetését.
 - Növelték a felvásárlási árakat

Az állam és a termelők közötti szerződés bevezetése, a parasztnak biztosítást kaptak

- arról, hogy elfogadható áron veszik meg az árut
- 5 holdig a földeket szabadon lehetett venni és adni
- a végcél azonban a kollektivizálás maradt!
- parasztnak önként nem lépnek be a tsz-ekbe

- Tsz-ek több, mint a fele felbomlott a forradalom alatt.
- 1956-végére a parasztek 6%-a marad a tsz-ekben.
- Az MSZMP vezetése az erőszak helyett az agitációra támaszkodott, de ez szerény eredményt hozott, ezért a folyamatok felgyorsítása mellett döntöttek. 1957-ben párthatározat született a mezőgazdaság szocialista átszervezéséről.
- 1958-tól, 3 éven keresztül, agitáló brigádok lepték el a falvakat és próbálták meggyőzni az embereket a nagyüzemi munka előnyeiről. Először a jómódú gazdákat próbálták meggyőzni. Aki belépett, adóelengedést, kedvezményeket, vezető pozíciót és nyugdíjat kapott. A brigádok adóemeléssel fenyegetőztek, így a parasztság lassan beadta a derekát.
- 1961-re befejeződött a mezőgazdaság szocialista átszervezése.
- A tsz-esítés jelentős problémákat okozott Magyarországon. Nem volt elegendő gép, vezetési tapasztalat és a tsz tagok érdektelenek voltak. A 60-as években a termés nagy része a földeken maradt. A kivезényelt katonákkal és diákokkal takarítatják be a termést, ez később ellátási problémákat okozott. Kukoricát, gabonát kellett importálni, az ehhez szükséges hitelt a SZU biztosította. Az agrárszféra vezetői: Erdei Ferenc és Fehér Lajos voltak. A magyar mezőgazdaság lassan regenerálódott. A gépesítés nagymértékben növekedett. 69. 000 traktor, kombájnok, vetőgépek, tehergépkocsik.
- **Ipar az 1960-as években**

Intenzív fejlődés. Az ipari növekedés negatívuma: a növekedés nem a termelékenység növekedéséből származott, hanem az új munkaerő tömeges bevándorlásából. A 60-as évekre a nehézipar túlsúlya nagyon érezhetővé vált:

- szerszámgépipar
- járműgyártás
- mezőgazdasági gépgyártás

A KGST-n belül gyártmányszakosodás:

Magyarország gépkocsit nem gyárthatott, buszt és biciklit a nemzetközi piacon is értékesíthetett. A legsikeresebbek a magyar buszok voltak: a Rába és az Ikarusz, a bicikligyártásban pedig a Csepel.

A nehézipar túlsúlya miatt rengeteg energiahordozóra volt szükség, a legfontosabb a szén volt. A 60-as években változás következett be: a szénhidrogének jelentősége megnőtt (kőolaj, földgáz) és a szénbányákat bezárták. Az energiahordozó szükségletet nem lehetett hazai alapanyagokból fedezni. Barátság I, II (2 kőolaj és egy földgáz vezeték). A szénhidrogéneket olcsón kaptuk a SZU-ból, de ez erősítette a gazdasági kiszolgáltatottságot!

Nagy jelentőségűvé vált a bauxitbányászat. A bauxit feldolgozása energiaigényes. 1962 – magyar-szovjet timföld–alumínium egyezmény. A SZU kohósítja a timföldet és Magyarország kész alumíniumot kap. (Inota, Ajka, Tatabánya.)

A vaskohászat szovjet nyersanyagbázisra épült

Az ipari modernizáció nem tartott lépést a nemzetközi fejlődéssel. Az építkezések, kiegészítő beruházások hatalmas összegeket emésztett fel (mert drágán lehetett előállítani).

▪ **Könnyűipar:**

A textilipar jelentősége csökken, a papíriparé nő. Megjelenik a műanyag és nejlon.

▪ **Az infrastruktúra:**

Kevés figyelmet kapott a közlekedés és a hírközlés.

Közúti közlekedés:

- a busz, teherkocsi közlekedés nő
- a buszok fontos szerepet töltenek be (majdnem az összes települést el kell érniük)
- a személygépkocsik száma nő 60as, 70es években jelentősen
- az úthálózat fejlesztése (aszfalt utak: 2700km)
- a nemzetközi mutatók tekintetében nagy elmaradottság
- a géppark előregszik (jele a kétütemű autók dominálása)
- a Pannónia motorok és az Ikarusz buszok közelítették meg az európai normát

▪ **A kereskedelem:**

A tervgazdálkodásban nem kapott fontos szerepet. Később az életszínvonal javítása fontos szerepet kap, így a kereskedelem is.

- mélyhűtők
- hűtőpultok
- önkiszolgáló üzletek megjelenése

Ezek „fellegvárai” a nagyvárosokban a nagyáruházak, községekben a vegyesboltok és a kocsmák voltak.

▪ **A külkereskedelem:**

Az import és export növekedett. A külkereskedelem a nemzeti jövedelmet gyarapítja.

Import: gépek, ipari berendezések

Export: mezőgazdasági (visszaesik), gépek, berendezések

A legfontosabb külkereskedelmi partner a SZU. (az energiahordozók fele, a katonai felszerelések, gépkocsik, harci eszközök nagy része).

▪ **Az új gazdasági mechanizmus kísérlete:**

Az 1960-as évek közepére kimerültek az extenzív fejlődés lehetőségei, így a politika át szeretett volna térni az intenzív gazdaságpolitikára. Vezetői: Nyers Rezső, Fock Jenő, Fehér Lajos.

1968 – új gazdasági mechanizmus: korlátozott piacgazdaság

Három területen változás:

1. a központi tervezés szerepének csökkenése és a vállalati önállóság növelése
 - nem írták elő a vállalatoknak, hogy miből és mennyit kell termelni
 - szabályozókkal próbálták növelni a termelést (hitel, adó, vissza nem térítendő kölcsön)
 - vállalatok döntenek a profitról
2. új árrendszer
 - vegyes árrendszer
 - energiahordozók, nyersanyagok meghatározott áron
 - alapvető élelmiszerek rögzített áron
3. bér- és jövedelemszabályozás
 - átlagbérszabályozás
 - a béradó miatt a vállalatoknak a magasabb bérűek mellett alacsonyabbakat is kellett alkalmaznia (kapun belüli munkanélküliek)
 - nem engedélyezték az elbocsátásokat

A gazdasági mechanizmus reformját 1972-ben leállítják.

▪ '70-es évek: Olajárrobbanás (pl. 1973)

Magyar politikusok: „a világgazdaság kedvezőtlen hatásai nem gyűrűznek be hozzánk.” Ám ez a bizakodás alaptalannak bizonyult:

- ❶ Megszűnt az olcsó szovjet olaj, világpiaci áron kellett olajat vásárolni = hatalmas teher, mely a gazd. minden ágában érezte hatását!
- ❷ cserearány romlás: importált áruk drágulnak a világpiacon // exportcikkek nem
Míg a Nyugat modernizálódik az olajárrobbanás keltette helyzetben, addig a K. tömb az elavult energetikai rszr-t tartja fenn
- A kevesebb bevétel miatt nem tudjuk fizetni az időközben felvett külföldi adósságokat, ezért már a kamatok és törlesztések teljesítéséhez is hiteleket kellett felvenni = ADÓSSÁGSPIRÁL
- 1981. Fenyegető pénzügyi összeomlás elkerülése érdekében Kádár intézkedései:
 - Mo. belül a Nemzetközi Valutaalapba és a Világbankba:
 - átmeneti javulás, de ezt csak átfogó reformokkal lehetett volna fenntartani. Ez a szoc. tömb szűk keretei miatt megengedhetetlen volt, ezért a '80-as évek derekán ismét válságos helyzetbe került a magyar gazdaság.
 - ← 1981-1988: megduplázódott a m. adósságállomány (20 md \$ felett.)
 - ← 1988: Bevezették az ált. forgalmi és jövedelmi adót, de ez már nem tudott segíteni a költségvetési hiányon.

Nagyobb teret volt kénytelen engedni a gazdpol. a magángazd-nak: 1980-as évek végén a nemzeti jöv. 30 %-át a magángazd. termelte meg! // a lakosság vagyoni differenciáltsága is megnőtt.

- ben összeomlott a rendszer, megkezdődött a piacgazdaság kiépítése:
- A gazd. átalakulás legfőbb mozzanata a privatizáció volt, ennek eredményeképpen a '90-es évek folyamán a gazdaság túlnyomó része magánkézbe került (kapitalizálódott)
 - ← A privatizáció fő formája az állami vagyon eladása.
 - ← 1990-94 között az MDF-korm. a m. vállalkozókat részesítette előnyben, de ez lassú folyamat volt a fizetéképtelen és tökehiányban szenvedő állam részéről
 - ← 1994-98 között az MSZP-SZDSZ korm. leegyszerűsítette a privatizációs folyamatot, sok külföldieknek adták el a nemzeti vagyon jelentős részét, így a külföldi tőke megjelenhetett nagy számban újra Mo-n
 - ← 1998-ra a tulajdonviszonyok lényegesen megváltoztak, a privatizáció lényegében lezárult
- DE! A gazdaság átalakítása sok nehézséget okozott:
 - a piacgazdaság kialakítása a nemzeti össztermék (GDP) visszaesésével járt
 - Tömegessé vált a munkanélküliség
 - Az infláció mértéke nagyon magasra szökött.
- 1994-re növekedni kezdett a GDP, habár erőteljesen megbillent a gazd. egyensúly.
- 1995: un. „Bokros-csomag”, amely stabilizálta a gazd. növekedést, súlyos beavatkozások és áldozatok árán,
 - ⇒ csökkent a külföldi államadósság,
 - ⇒ 1999-re az ország gazd-a elérte, majd meghaladta a rszrváltás előtti szintet
- Teljes váltás történt a külkeresk-ben is: nyitás az Eu felé
- Kárpótlás:
 - ← A rszrváltást követően főként az FKgP követelt teljes kárpótlást: vagyis vissza kell állítani az 1945-ös földosztás utáni tulajdonviszonyokat.
 - ← Az MSZP és a Fidesz szerint ez nem lehetséges, hiszen maga a helyreállítás több sérelemmel járna, mint amennyit orvosolni tudna,

← Az Antall-kormány kompromisszumos megoldásra törekedett: az államosítások és

1989- kollektivizálások során károsultak vagy azok leszármazottjai nem az eredeti vagyonukat, hanem kárpótlási jegyeket kaptak.

- A kárpótlási jegyek államilag kibocsátott értékpapírok, melyeket értékesíteni is lehetett, de ingatlant, földet vagy részvényt is vásárolhattak rajta. (Később életjáradékra is be lehetett váltani.)
- Kb. 1, 8 millió embert lehetett sokszor csak névlegesen kárpótolni,

Ennek eredményeként több mint 1,5 millió törpebirtok jelent meg, ezek az ún. „nadrágszíjparcellák”, melyek legtöbbjén nem lehet hatékony mg. termelést folytatni.

A KAPITALISTA VILÁGGAZDASÁG KIALAKULÁSA A XVI – XVIII. SZÁZADBAN

A nagy földrajzi felfedezések és a gyarmatosítás következményei

A felfedezéseket követően a XVI. Század közepétől rohamosan emelkedtek a **mezőgazdasági termékek árai** (főleg a gabonaárak). A másik fontos következmény, hogy az **iparcikkek** iránt is megnőtt a kereslet. A kelet-közép-európai országok nagymértékben növelték mezőgazdasági termelésüket. További következmény, hogy az Újvilágból beáramló **nemesfém-tömeg** még magasabbra **emelte az árakat**. A **megnőtt szükségletek** kielégítésére a céhes keretek alkalmatlanná váltak. Elterjedtek a **manufaktúrák**, amelyeket vállalkozók hoztak létre. manufaktúrák olcsóbban és nagyobb mennyiségben termeltek. Sok kézműves tönkrement, a kereskedő-vállalkozók kezén tőke halmozódott fel. **Kereskedelmi társaságok** jöttek létre Európában. Angliában megkezdődtek a **bekerítések** (gyapjú iránti kereslet növekedése → juhtenyésztés → közös földek kisajátítása), megszülettek a **véres törvények**. Kialakultak a tőkés termelés gazdasági és társadalmi előfeltételei (a marxizmus e folyamatot **eredeti tőkefelhalmozásnak nevezi**). Az eredeti tőkefelhalmozás az a folyamat, amelyben a **kisárutermelő parasztokat** és kézműveseket a termeléshez, létfenntartáshoz szükséges **eszközeitől megfosztják**. Ezzel párhuzamosan mások kezében felhalmozódik ez a **termelőeszköz** vagy az annak megvásárlásához **szükséges pénzösszeg**.) Kialakultak a **tőkés bér munkás kapcsolatok**. A tőkés pénzt vissz a piacra, és ott olyan árut vesz, amely a saját értékénél nagyobb értéket tud előállítani. Ez az áru a bér munkások munkaejeje. Bér munkásokká azok a rétegek lettek, akik elvesztették minden termelőeszközüket (egykori jobbágyok és kézművesek). A munkabér és a megtermelt érték között különbséget az értéktöbblet, a tőkés haszna.

Kapitalizmus: gazdasági elrendeződés, mely az ipari forradalmat követően a 19. században fejlődött ki a nyugati társadalmakban. A fogalom Marxtól származik. Lényege, hogy a termelőeszközök magántulajdonban, a tőkésosztály (burzsoázia) birtokában vannak. A munkások (proletariátus) semmivel sem rendelkeznek, csak a munkaerejükkel, és ezt bár szabadon eladhatják a piacon, függnek a tőkésosztálytól, amely kizsákmányolja őket azáltal, hogy kisajátítja a munkájuk által létrehozott értéktöbbletet. nem marxista értelemben: az a gazdasági forma, amelyben a tulajdon legnagyobb része magánkézben van, és az árukat szabadpiaci versenyben értékesítik. Kizsákmányolásról csak monopolhelyzet esetén beszélnek.

A világgazdaság jellemzői a XVI-XVII. században

A nagy földrajzi felfedezések hatására Nyugat-Európa nagy mennyiségű élelmiszert igényelt, amit Kelet-Közép-Európából importáltak a nyugati országok, cserébe iparcikkekkel szállítottak. Ezt a jelenséget nevezzük **kontinentális munkamegosztásnak**. Mivel Európába nagy mennyiségű arany és ezüst áramlott, a nemesfém értéke az élelmiszerekhez és iparcikkekhez képest csökkent, ez az úgynevezett **árforradalom**. Jelentősen **megváltoztak a kereskedelmi útvonalak** is, a kereskedelem az atlanti partvidékre terelődött át. Ugyanakkor a levantei útvonal fokozatosan tért vesztett. Az újonnan felfedezett kontinenseket az európaiak gyors ütemben gyarmatosították, az őslakosságot leigázták. A gyarmati területeket nyersanyagfelvevő és

késztermék felvevő piacoknak tekintették. Elsőként a spanyolok és a portugálok osztották fel Dél-Amerikát (1494, tordessillas-i szerződés), később az angolok szereztek jelentős területeket Észak-Amerikában, Indiában. A gyarmati területekkel való kapcsolattartás során alakult ki a **világkereskedelem**, melynek központja Európa volt. Afrikából rabszolgákat, drágaköveket és elefántcsontot exportáltak, iparcikkért és fegyverekért cserébe. A rabszolgákat az amerikai ültetvényekre szállították. Innen nyersanyagot és nemesfémeket exportáltak Európába, cserébe késztermékek érkeztek. A Távolszolgálatról luxuscikkek (selyem, fűszerek, tea) érkeztek aranyért és fegyverekért.

A monopolkapitalizmus jellemzése

A monopolizáció kialakulása a szabadversenyes kapitalizmus idején kezdődött el, és a XIX. Század végére gyakorlatilag befejeződött. A **monopólium** olyan nagyvállalat, amely **egy iparágban a termelés nagy részét adja**. Létrejöttének két lehetséges útja a **tőke koncentrációja és centralizációja**. A monopolizációnak a fejlődés során több fajtája alakult ki: - a **kartell** egy iparág vállalatainak a megegyezése a nyersanyagok, késztermékek árában vagy a piacok elosztásában, - a **szindikátus** vállalatai közös szerveket hoznak létre bizonyos feladatok ellátására (pl.: értékesítés), - a **tröszt** ugyanazon ágazat vállalatainak egyesülése közös vezetés alatt, - a **konzernben** különböző ágazatok vállalatai egyesülnek közös pénzügyi irányítás alatt, - a **holding** más vállalatokat ellenőrzi a megszerzett részvényhányad alapján. A **fináncióka a banktőke és az ipari tőke összefonódását** jelenti. Ez legtöbbször úgy jött létre, hogy különösen nagy beruházásokat csak banki hitelekkel tudtak végrehajtani, ezekért cserébe viszont a bankok ellenőrzést nyertek a vállalatok tevékenységében. A fejlődés következő lépcsője a **tőke kivétel**. Ez akkor következik be, mikor a tőkét saját hazájában már nem lehet jól befektetni. Ilyenkor a tőkét a gazdaságilag elmaradottabb országokban fektetik be, mivel itt olcsóbb a munkaerő, a nyersanyag is sokszor itt található és a piac helyben van. Ezek a plusz bevételek jelentik az **extraprofitot**. A tőke kivétel során megtörténik a **világ gazdasági felosztása**, amit a **területi felosztás** követ. A területi felosztás korában Anglia és Franciaország voltak a gazdaságilag legerősebb és az USA. A német gazdaság a századfordulón sokkal gyorsabban fejlődött, mint az angol vagy a francia. Ez az ún. **egyenlőtlen fejlődés**, amit az vált ki, hogy a később indulók könnyebben alkalmazhatták a legfejlettebb technológiát. Az egyenlőtlen fejlődés következtében megkezdődött a **harc a világ újrafelosztásáért**.

Az ipari forradalom főbb társadalmi és politikai következményei

Az ipari forradalom egyik **feltétele a mezőgazdasági termelés átalakulása** volt. Ennek során kevesebb munkás egyre több városi lakos eltartására volt képes. Ezzel együtt járt a **lakosság számának növekedése** illetve a **bérmunkásréteg** kialakulása. Az új iparágak és a tömegtermelés egy ideig felszívta a mezőgazdaságból felszabaduló munkaerőt, de a kialakult **munkaerő-felesleg** először olcsóbb munkaerőhöz, majd munkanélküliséghez vezetett.

Új társadalmi rétegek jöttek létre, a **tőkés nagypolgárság** és a **városi munkásosztály**. Az egész folyamat végül a gyermekek és a nők foglalkoztatásához vezetett, akik munkaereje olcsóbb volt a férfiakénál.

Kosáry Domokos: Európa történeti modellje

8. évfolyam (1997) 5-6. szám (69-70.)

A kapitalizmus kohója

Miben tértek hát el itt a feltételek, illetve mi volt az, ami eredetileg, indulásakor az európai fejlődést jellemezte? E kérdésekkel is több jeles hazai és külföldi szakember foglalkozott. Francia kutatások eredményeiből kiindulva Makkai László úgy próbálta meghatározni az európai fejlődés „eredeti jellegzetességeit”, hogy a feudalizmus kialakulásának első, korai szakaszát vette vizsgálat alá. Azt, amelyben az új földesuraság kialakulása, illetve gazdasági és politikai hatalomátvétele, a „feudális struktúrák létrehozása” az antik világ lehanyatlása után végbement. Szerinte az európai feudalizmus igazi, „tisztá” modellje az „antik” (görög–római) és a barbár (főleg germán) elemek találkozásából, megfelelő arányú vegyülékéből keletkezett, és eleve magában hordta a „kapitalizmus felé mutató”, tehát a feudalizmust meghaladó tendenciákat. Ahol a keveredési arány nem bizonyult egészen megfelelőnek, mert túl sok vagy túl kevés volt akár az antik, akár a barbár alkotóelem, ott – ennek következtében – már a feudalizmus sem „tisztá”, hanem többé-kevésbé hiányos formában jelentkezett, és így a benne rejlő kapitalista irányú tendencia lefékeződött.

Mindebből lényegében véve el is fogadhatjuk azt, hogy az európai feudalizmus modelljében valóban benne volt az önmaga meghaladásához, a kapitalizmushoz, a polgári fejlődéshez vezető, eleinte rejtett, később megerősödő tendencia. Csak nem szabad ezt a tendenciát olyan eleve beprogramozott menetrendfélének tekinteni, amely más, külső tényezők hatásától függetlenül érvényesül. A „tisztá” feudális modell szülőföldje – a szerző szerint – a „Karoling Birodalom francia–német törzsterülete” volt, itt a legjobb a két elem aránya, itt figyelhető meg leginkább „a modellben foglalt tendencia kibontakozása”. A valóságban azonban a kapitalista fejlődés élére mégsem ez a terület került, hanem – Németalföld nyomán – Anglia, amely a középkorban bizony még Európa kissé elmaradott és félreeső peremvidékei közé tartozott. Az angol kapitalizmus látványos nekilendülésének, a modellben szereplő tendencia felerősödésének magyarázatát tehát alighanem más, külső, világpiacon tényezők hatásában is kell keresnünk.

A hazai fejlődés sorsát sem pusztán és kizárólag az döntötte el már az induláskor, hogy honfoglaló őseink, nem bírván megszerezni a több antik elemmel kecsesített Lombardiát, onnan visszatérve, időszámításunk 900. esztendejében elfoglalták a szerényebb múltú Pannóniát, vagyis a Dunántúlt. De hivatkozhatnánk Svédország még szembetűnőbb példájára is a skandináv peremzónában, amely a 10–11. századi nagy belső európai expanzió idején aligha állt magasabb szinten, mint Magyarország a Duna-medencében, sőt annál nyilvánvalóan még kevesebb antik, római előzménnyel rendelkezett, de a 20. századra más folyamatok eredményeként a fejlett európai országok szintjére emelkedett és nemrég nehézségek nélkül tagja lett az Európai Uniónak.

Az európai kultúra fejlődése egyébként sem lineárisan, egyenes vonalban haladt a korai századoktól napjainkig. Alapvető tendenciái felismerhetők, de érvényre jutásuk változó ütemben, hullámvonalakban, visszaesések, válságok, újabb nekilendülések során át ment végbe. A „sötétnek” nevezett középkor a 13. században, a katedrálisok korában látványos felfutással jelentős eredményeket ért el építészeti technikában, népességszámában, városi fejlődésben, a rendi politikai struktúrák kialakításában és sok más területen egyaránt. Főleg Nyugaton, ahol viszont ezután szinte két évszázadon át válságos időszak következett, gazdasági visszaesséssel, népességcsökkenéssel, pestisjárvánnyal (ami a válságnak nem kiváltó oka, hanem velejárója

volt), külső és belső háborúkkal. A 14–15. századi Franciaországban, amelyet belső zavarok és angol hódítók is gyötörtek, keservessé vált az élet.

Ugyanakkor Magyarországot, ha voltak is bőven nehézségei, nem visszaesés, hanem éppen ellenkezőleg: gyorsabb fejlődési ütem jellemezte, és nem pusztán azért, mert az északi és erdélyi hegyek aranybányái akkoriban – már és még – európai méretekben is jelentős eredményeket produkáltak. A 14–15. század ugyanis az egész kelet-közép-európai zónában emelkedő periódusnak bizonyult, amely sokat behozott a korábbi késelemből. Ezt akkor is feltétlenül pozitív előrelépésnek kell tekintenünk, ha a részletes vizsgálat, a helyi struktúrák alapos elemzése e sietősebbé vált fejlődés kissé felületes, hiányos, egyszerűbb voltát is kénytelen észlelni. E folyamatokat – további századokra is kiterjedően – Szűcs Jenő mutatta be Európa három történeti régiójáról írt, nemzetközi visszhangot is kiváltó, jeles tanulmányában (1983). A szerző e címmel természetesen nem olyasmit kívánt mondani, mintha Európának csak három régiója volna, hanem azt jelezte, hogy a régiók közül háromnak az összehasonlító vizsgálatát kívánja elvégezni. Tehát az eredeti nyugatiét, amelynek kettős (antik és barbár) alapvetéséről fent szó esett, továbbá a tulajdonképpeni kelet-európai, vagyis orosz régióét, valamint a kettő között elhelyezkedő Közép-Európa keleti (lengyel–cseh–magyar) zónájáét, amelyet világosan megkülönböztet a „valódi” Kelet-Európától – annak ellenére, hogy akkoriban, a Szovjetunió időszakában az utóbbi két zóna elég lényeges eltéréseit politikai okokból lehetőleg figyelmen kívül hagyták.

Az az összefoglaló kötet, amelyet 1993-ban debreceni historikusok tettek közzé Európa történetéről, lényegében véve ezen eredmények figyelembevételével határozta meg az európai fejlődés alapjait és jellemzőit. Hangsúlyozta az antik és a barbár elem egybefonódását a gazdaság, a technika, a jog stb. terén, és arra az eredményre jutott, hogy Nyugaton – ha feudális feltételek között is – kialakult a birtok magántulajdona, míg a „valódi” Kelet-Európában ehelyett a föld közös birtoklása vált jellemzővé. Az eltérés kifejezésre jutott az egyházak funkcióiban is. A nyugati (katolikus) egyház, a magántulajdon alapján állva, erőt képviselt az állammal szemben is, s a birtokosok érdekeit támogatta. A keleti (ortodox) egyház viszont, a közös birtoklás elvét vallva, alárendelődött az államnak. Eszerint tehát nagyjából a vallási megoszlás is követte a határvonalat Közép-Európa keleti zónája és a tulajdonképpeni kelet-európai zóna között.

A vélemények és részletek további megvitatása helyett azonban emeljük ki inkább azt a lényeges vonást, hogy spontán módon, belső feltételekből, elsőként valóban Európa volt képes a maga feudális rendszerét a polgári gazdasági, társadalmi és politikai rendszerrel felváltani. Tehát a feudális rendszeren belül kezdett kibontakozni az a tendencia, amely végül a váltást, az újat létrehozta. Az átalakulás elsősorban e folyamat következménye volt, és nem abból adódott, hogy a középkor óta időről időre kiéleződő társadalmi feszültségek jeleként parasztok, jobbágyok próbálták – hiába – a birtokos nemesség uralmát megdönteni. A feudalizmus egyébként is igen összetett fogalom. Mind a hűbériség, mind az azt követő rendiség kiváltságokon épült, de ezek egyszersmind bizonyos „szabadságokat” is képviseltek kisebb-nagyobb csoportok, közösségek számára, mint ahogy a későbbi szakaszban a kialakult szokásrendszer értelmében az „abszolutista” uralkodó sem lehetett korlátok nélküli despota.

Természetesen az a nagy átalakulás, amely az új, polgári rendszert – a feltételek fejlettségétől függően Angliában és Hollandiában a 17. században, Franciaországban a 18. század végén, Közép-Európában a 19. század derekán – létrehozta, nagy társadalmi-politikai küzdelmek, rendszerint forradalmak közepette ment végbe. Ezek közül a francia forradalom volt a legjelentősebb és legrámaibb, anélkül, hogy egyedi eseményeivel a polgári irányú történelmi fordulat általános érvényű példájának, mintájának kellene tekintenünk. Rövidesen, már a 19.

században kitűnt, hogy adott formájában az új, kapitalista rendszer is kitermel nagy társadalmi feszültségeket. Ezek feloldása azonban – mint néhány, veszített háborút követő, erőszakos kísérlet sorsa megmutatta – csak az elért demokratikus szabadságjogok megőrzése, továbbfejlesztése mellett, és nem azok megtagadása árán képzelhető el. Vagyis abban az irányban, amelyet az európai fejlődés minden ellentmondásos tünet, válság és buktató ellenére, úgy látszik, folyamatosan követni próbált.

Európa expanziója

További jellemző vonása az európai kultúrának a terjeszkedés, az expanzió, amely egy időre szinte uralmi pozíciót biztosított számára a nagyvilágban. Valamiféle terjeszkedési törekvés természetesen – gazdasági, vallási vagy politikai motívumokkal színezetten – jelentkezett más jellegű kultúrákban is. Elég itt az iszlámra, az arab kereskedőkre vagy éppen az ázsiai nomád hódító birodalmakra utalnunk. Európa expanzióját tehát nem maga a terjeszkedés ténye, hanem elsősorban az különböztette meg más kultúrákétól, hogy messzebb érő, szerteágazóbb és tartósabb volt, mint azok. Olyannyira, hogy ez kontinensünk kis méreteivel szinte nem is állt arányban. Meg talán azzal a viszonylag szegényes, szerény színvonallal sem, amely Európát a kezdeti időszakban jellemezte. Az iszlám (arab) világ a 8–9. században még felkészültebbnek, gazdagabbnak tűnhetett. S az aranyért, amely innen, dél felől érkezett, Európa akkoriban, más csereérték híján, emberekkel, rabszolgákkal fizetett. E kereskedelem Nyugaton úgy működött, hogy például verduni kereskedők a mai Csehország területéről szállították az eladó emberanyagot Hispániába a móroknak, akiket csak egy emlékezetes katonai vereség (732) akadályozott meg abban, hogy Franciaországot is uralmuk alá vessék. Az arab–perzsa krónikákból tudjuk, hogy szerényebb méretekben ilyesmivel próbálkoztak Etelközben a honfoglalás előtt a magyarok is, akik keleti szláv foglyaikat adták el nemesfémért a Fekete-tenger kikötőiben.

A középkor további századaiban viszont Európa fejlődése oly mértékben felfutott, hogy megkezdődhetett a terjeszkedése. Először egy nagy belső expanzió indult kelet felé: nyugat felől főleg német telepesek érkeztek Skandináviába, illetve a Visztula és a Duna vidékére. Nemcsak Buda vagy Pozsony, hanem Stockholm régi város lakói is németek voltak. Ezt követte a 15. századtól kezdve a külső expanzió az Újvilág és Ázsia felé. A világ más kultúrái között, amelyek addig inkább csak közvetlen szomszédságukkal érintkezve éltek a maguk külön életét, nagyrészt az európaiak közvetítésével jött létre kapcsolat. Aminek voltak olyan „semleges” velejárói, hogy nemcsak áthozták az Újvilágból a kukoricát, dohányt és a burgonyát, hanem odavitték – máshonnan – a gyapotot, a cukornádat és a rizst. De voltak brutális, embertelen megnyilvánulásai is, mint a rabszolga-kereskedelem, amely Fekete-Afrikából szállította a munkaerőt az Újvilág ültetvényeire.

E terjeszkedésben és kalandokban – érthető módon – Európa atlanti partvidékének országai jártak az élen. A legelső hódítók, Portugália és Spanyolország még rendszerint arra hivatkoztak, hogy a katolikus vallást óhajtják terjeszteni, bár a valóságban a nemesfémek megszerzésének vágya kezdettől fogva egyike volt a fő indítékoknak. Annál is inkább, mivel a Földközi-tenger keleti medencéjét elzárta előlük az iszlám kultúra újabb képviselője, a török hatalom, amelynek támadásai a tengeren és a Duna vidékén, a harctérre vált Magyarországon századokon át fenyegették Európát, ahonnan végül csak a 19–20. században kellett hanyatlása következtében szinte teljesen kivonulnia. Hollandia nyíltan kereskedelmi célkitűzéseket követő gyarmati terjeszkedése először Észak-Amerikában, majd onnan kiszorulva, a messzi keleten szerzett pozíciókat. A gyarmatok birtoklásáért egymással versengő hatalmak közül Anglia került az élre

Indiától Észak-Amerikáig és Kanadáig, amelyet Franciaországnak a 18. században fel kellett adnia.

Az európai – főleg a francia – felvilágosodás politikai írói viszont már nemcsak több együttérzéssel fordultak a távoli kolóniák népei felé, hanem a tapasztalatok tanulságait is megfogalmazták: az Európán kívüli világ alávetésében és kifosztásában egymással versengő hatalmakat olyan éles kritikával illették, amely e hatalmak hazai szerepét is megkérdőjelezte azzal, hogy a külső hódítások veszélyesen hatnak vissza Európa saját politikai rendszerére. Ez természetesen nem akadályozta a terjeszkedés erőit abban, hogy folytassák akcióikat. Az angol gyarmatbirodalom növekedésében az észak-amerikai kolóniák elvesztése, függetlenné válása, az Egyesült Államok megszületése (1783) is csak átmeneti megtorpanást jelentett.

Európa azt vitte szét a világba, amivel éppen rendelkezett. Fejlettebb haditechnikával győzte le Latin-Amerika helyi civilizációit. Később gazdasági behatolással, kereskedelemmel, kapitalista módszerekkel vette ellenőrzése alá a világ különböző pontjait. S itt vissza kell térnünk a kapitalizmus kialakulására. Feudalizmusról, pontosabban kiváltságokra épült társadalmi-politikai rendszerekről, amelyek többé-kevésbé a feudalizmus fogalma alá sorolhatók, Európán kívüli országok esetében is beszélhetünk. A kapitalizmus – tehát a polgári gazdasági és társadalmi rendszer – azonban spontán módon, belső feltételekből, úgy látszik, csak Európában, közelebről annak nyugati epicentrumában, fejlettebb zónájában született meg. Másutt már e kialakult kezdeményezés kihívására, tehát annak következményeként jött létre, majd terjedt el a nagyvilágban. Elvileg persze feltételezhetjük, hogy ez a társadalmi átalakulás esetleg hosszabb idő múltán máshol is végbemehetett volna, így például Japánban bizonyos fokig megvoltak a későbbi spontán változás feltételei. Ez a feltevés azonban nem változtat a történelmi tapasztalaton és tényeken. A kapitalizmussal Ázsia feudális államai is mint idegen, európai hatalmak módszerével találkoztak először. Ezzel persze összefért, ha kellett, az erőszak alkalmazása is, tehát nemegyszer súlyos konfliktusok sora. De végső fokon együtt járt e találkozásokkal a feudalizmust meghaladó, új társadalmi rend politikai eszméinek és intézményeinek terjedése is.

Mindez elősegítette azt is, hogy más kultúrák különböző országai – amelyek elég erősnek bizonyultak e feladathoz – az európai behatolást kivédve, szintén továbbfejlődjenek. Európa tehát expanziója során – igaz, olykor keserves beavatkozással – azt is elősegítette, hogy a nagyvilág különböző kultúrái hasonló civilizációs technikákkal, módszerekkel lássák el magukat, és kialakulhasson egy többé-kevésbé közös nemzetközi jogrend. Nem szólva arról, hogy az Amerikai Egyesült Államok, amely eredetileg az európai kultúra átültetett részeként született, függetlenségi harcával, politikai eszméivel már a 18. század végén kezdett a vén kontinensre visszahatni. A 20. századra pedig oly jelentős szerephez jutott Európával kapcsolatban is, hogy most már euroatlanti kultúráról, hatalmi együttesről beszélhetünk.

A kolóniák sorsa sok tekintetben összefüggött Európa belső küzdelmeinek alakulásával. A napóleoni háborúk után váltak függetlenné a latin-amerikai államok. A 20. században pedig, főleg a 2. világháború után, megindult a dekolonizáció, a gyarmati rendszer felbomlása. Európa korábbi vezető pozíciója megszűnt a nagyvilágban. Immár nem angol és francia csapatok állomásoztak Amerikában, hanem amerikai csapatok Európában.

AZ IPARI FORRADALOM GAZDASÁGI VONATKOZÁSAI A XVIII-XIX. SZÁZADBAN

Az európai gazdaság átalakulása a 16. században a modern világgazdasági rendszer kialakulásával vette kezdetét. A földrajzi felfedezések nagy lökést adtak a tőkés gazdálkodás kibontakozásának mind az iparban, mind pedig a mezőgazdaságban. A tőkés gazdaság fejlődésének alapja az új üzemformák és szervezési eljárások bevezetésében, illetve a munkások számának növelésében rejlett. A 18. század közepéig nem ment végbe alapvető technikai-technológiai változás.

Az **1770-es években** azonban ugrásszerű átalakulás kezdődött; **kezdétét vette az ipari forradalom**. Ez a mezőgazdaságban jelentkezett először. A termelékenység fokozódott, növekvő számú munkaerőt szabadított fel az ipar számára. Az ipari forradalom következtében megindult az európai gazdaság önfenntartó növekedése, lehetővé vált az anyagi javak és szolgáltatások gyors megsokszorozása.

Ez az állandó forradalmi változás, az ipari forradalom még ma is tart. Modern civilizációnk alapja a **folyamatos gazdasági növekedés**be vetett hit, a tudomány és a technika egyre szédületesebb ütemű fejlődése. A 18. századi gazdasági fellendülés általános modernizációs folyamatot indított el. Kibontakozott az ipar, a mezőgazdaság, az infrastruktúra és a városok forradalma. Alapvető változások következtek be a társadalom szerkezetében is, miközben **megsokszorozódott a népesség**. Mindez jelentős hatással volt a tudományok és művészetek fejlődésére is. Az ipari forradalom következtében a társadalom hagyományos „falusias” korszakát felváltotta a modern, városias korszak.

Az ipari forradalom egyrészt a **textilipar gépesítésével**, másrészt a szénnek a **gőzenergia** előállításában való felhasználásával kezdődött. A fejlődés második szakaszában a **vasútépítés** vált a gazdasági fejlődés fő hajtóerejévé. Az **acélgyártás** lett az ipari forradalom második szakaszának kulcsiparája. A 19. század második felében kibontakozó második ipari forradalomra az új nyersanyag- és energiaforrások felhasználása, a munkamegosztás új formáinak az elterjedése volt jellemző. Új, hatékonyabb erőgépek születtek (pl. robbanó- és villanymotor), kialakult a modern gyári nagyipar, ami a gyáripar szervezeti formáit is megváltoztatta: megjelentek a monopóliumok, kartellek, szindikátusok.

A gyors gazdasági fejlődés együtt járt a nemzeti jövedelem növekedésével, a tömeges szegénység mérséklődésével és a népességrobbanással. Problémát jelentett azonban a bérmunkások helyzete, akik az új ipari központokban elképesztő munka- és életkörülmények között éltek. A munkásság helyzete alapvető társadalmi és politikai problémává vált a 19. században.

Az ipari forradalom Angliában

Angliában a 18. század második felében kezdődött meg az ipar gyors és gyökeres átalakulása, melynek során a 19. század közepére az ipar több terméket állított elő, mint a mezőgazdaság.

A fejlődés alapja a középkor óta különösen fejlett angol mezőgazdaság volt (juhtenyésztés, vetésforgó, trágyázás, takarmánytermelés stb.) A **földtulajdonlás** Angliában már a középkorban eltért a kontinensen szokásostól: nem a családok, hanem az egyének birtokoltak, akik a felesleget nem a nagycsaládi közösségek céljaira fordították, hanem eladták a piacon. Az egyéni földtulajdonlás és vállalkozói termelő magatartás növelte a mezőgazdaság termelékenységét. A **földbirtokszerkezet is sajátosan átalakult**, a föld egyre nagyobb hányada koncentrált néhány birtokos kezében, akik vagy kiadták vállalkozóknak megműveltetésre, vagy saját maguk műveltették meg napszámosokkal. (15. századtól legelők „bekerítése”, 1534: kolostori földek kiárusítása, 1644: királypártiak és püspökségek földjeinek kiárusítása, 1760 után: újabb bekerítési törvények).

Ebben a fejlett, piacra termelő mezőgazdaságban halmozódhatott fel az a tőke, amivel lehetővé vált az iparvállalkozások megkezdése. A fejlett mezőgazdaság mellett a felduzzadó városokat az ipari forradalom egésze alatt megfelelően el tudta látni élelmiszerekkel és munkaerő tartálékkal.

Angliában emellett a textilipar, vaskohászat is hagyományosan különösen fejlett volt, bőségesen rendelkezett olcsó vízi utakkal és az egyik legsűrűbben lakott terület volt, ahol ráadásul a 18. század folyamán a lélekszám majdnem megkétszereződött.

Jogi, bel- és külpolitikai feltételek

A polgári forradalom tovább javított a feltételeken: a kereskedelmet és vállalkozásokat korlátozó céheket, monopóliumokat, ár- és bérszabályozásokat eltörölte, később megszűnt minden belső vám, hídpénz, helyi adó. A dicsőséges forradalom során létrejött polgári állam, az ellenőrzött kormányzat, a szabadságjogok biztosítása fontos feltétele volt a vállalkozások biztonságának, a központi hatalommal szembeni egyenlő védettségnek.

A 18. századra Angliáé voltak a legfontosabb gyarmatok Amerikában és Ázsiában. A gyarmatok telepesei jelentették a legnagyobb piacot, ők exportálták a nyersanyagokat az anyaország ipara számára. Mindezek a kedvező körülmények a kontinens egyetlen más országában sem voltak jelen együtt.

A találmányok

A fejlődés a textiliparban indult meg, mivel a nehéziparnál kevesebb tőkebefektetést igényelt, s szinte korlátlanul rendelkezett piaccal, olcsó nyersanyaggal. Csak technikai korlátok maradtak.

A technikai fejlődés a 18. században ott folytatódott, ahol a 14. századi válság idején elakadt. **John Kay** újításának, a **repülő vetélőnek (1733)** a segítségével gyorsabban és egyszerűbben lehetett a szövés közben átvetni a keresztzálakat, ezáltal meggyorsult a szövés. A gyorsan elterjedő újítás viszont „fonaléhséget” teremtett. **Hargreaves fonógépei („fonó Jenny” 1764-70)** a rokka egyetlen orsója helyett egyszerre 8 majd 16 orsóval dolgoztak. Ezután megint a szövés fejlesztése következett. Megjelentek a különböző szövőgépek.

A technikai fejlődés hatására az angol gyapjúfonal önköltségi ára a 18. század végén pár évtized alatt a felére csökkent, az előállított mennyiség pedig a század folyamán megháromszorozódott. A **gyapjúiparnál** is dinamikusabban fejlődött a fiatal **pamutipar**. Ennek

nyersanyagát, a gyapotot az észak-amerikai, rabszolgákkal dolgoztató ültetvényekről lehetett olcsón beszerezni. Csak az 1750 utáni két évtizedben az angol pamutkivitel megtízszereződött. Indiában – ahonnan a pamutszövet valójában eredt – teljesen visszafejlődött a hazai háziipar, miközben a 19. század első felében jóval több mint tízszeresére emelkedett az Angliából behozott pamut mennyisége.

A leleményes, de egyszerű gépek, akár csak a nyersanyagok, olcsók voltak. Így a **textiliparban egészen kevés hitellel hatalmas jövedelemre lehetett szert tenni.** (A befektetett tőke megtérülése tíz-húsz év alatt ötszázszoros-ezerszeres is lehetett a 18. század végén).

A gőzgép

Az első gépeket főleg emberi erővel, majd vízi energiával működtették. **James Watt** volt az a feltaláló (1769), aki a **gazdaságos gőzgépet** elkészítette. Az ipari forradalom első szakaszának többi újítójához hasonlóan nem tudós, hanem ötletes technikus volt. A gőzgép még Angliában is csak a XIX. század derekán terjedt el általánosan az iparban.

Az infrastruktúra fejlődése

Az iparral együtt fejlődött az infrastruktúra (háttérágazat) is. A víziutakat újabb csatornákkal bővítették, a lóvontatás helyett megjelent a **gőzhajó (Fulton 1809)**. A tengereken azonban továbbra is gyorsabbak voltak a vitorlások, s csak a 19. század második felében szorultak ki onnan. Nagyobb gondot fordítottak a közutak építésére is, a „makadám” utakat kövekkel és kavicssal szórták fel (**Mac Adam 1819**). Megjelent a működőképes **gőzmozdony (Stephenson 1825)**. Angliában 1850-ig 10 000 km vasútvonal épült, de a szárazföldi Európa egészében összesen csak kb. ugyanennyi. A vasút és a makadám utak elterjedése csak a 19. század második felében történik meg.

A nehézipar fellendülése

A 18. század folyamán ugyan elterjed a kohókban a kokszt használata, és számos más újítás (**Anglia** már ekkor a **legfőbb vastermelő**), de a vaskohászat igazi forradalma csak 1830 után következik majd be: 1850-ig az angol vastermelés megháromszorozódik, mivel erre az időszakra elterjednek a gőzgépek és a vasút.

A fűtés igénye miatt már 1800ban a szigetországé volt a világ széntermelésének 90%-a. A széntermelés azután a következő 50 évben - a vaskohászat és a gőzgépek növekvő szükségleteinek megfelelően – az ötszörösére emelkedett.

A nehézipar fellendüléséhez szükség volt a textiliparban felhalmozott tőkére.

Az ipari forradalomnak ez az első szakasza a 19. század elején érte el az európai centrum többi országát és az Egyesült Államokat, a század második felében Európa keleti részeit. Az új eszközöket, gazdasági és politikai szerkezetet mint kipróbáltat vehették át Angliától, így anélkül tudtak követni, hogy az ipari forradalom angliai feltételei meglétek volna.

Mindez azonban csak az első szakasza egy nagyobb történelmi folyamatnak. Az ipari forradalomnak (modernizációnak) a mai napig nincs vége, hiszen éppen az a lényege, hogy folyamatosan gyorsuló gazdasági-társadalmi megújulások sorozata. Ennek során az élet minden területe, az emberi kapcsolatoktól, a tárgyakon keresztül a gondolkodásmódig átalakul, s eltűnik az az életforma, mely a tradicionális civilizációk falvait és városait jellemezte az ókorban és a középkorban.

Az ipari forradalom főbb társadalmi és politikai következményei

Az ipari forradalom egyik **feltétele a mezőgazdasági termelés átalakulása** volt. Ennek során kevesebb munkás egyre több városi lakos eltartására volt képes. Ezzel együtt járt a **lakosság számának növekedése** illetve a **bérmunkásréteg** kialakulása. Az új iparágak és a tömegtermelés egy ideig felszívta a mezőgazdaságból felszabaduló munkaerőt, de a kialakult **munkaerő-felesleg** először olcsóbb munkaerőhöz, majd munkanélküliséghez vezetett.

Új társadalmi rétegek jöttek létre, a **tőkés nagypolgárság** és a **városi munkásosztály**. Az egész folyamat végül a gyermekek és a nők foglalkoztatásához vezetett, akik munkaaereje olcsóbb volt a férfiakénál.

A munkások féltek munkahelyük elvesztésétől, a gépek ellen fordultak (gépromboló mozgalmak).

Az első szervezett érdekvégyesítésre létrehozott mozgalom a **chartizmus** volt (Anglia 1836). A mozgalom nevét alkotmányjavaslatáról (charter) kapta, amelyet a parlament elutasított.

Angliában a korai munkásmozgalmak hatására születtek meg az első gyári törvények az 1840-es években. Az egyértelműen negatív irányba mutató társadalmi „fejlődés” orvoslására jöttek létre a 19. század szocializmusai. Az **utópikus szocializmus** három legismertebb alakja *Saint-Simon*, *Fourier* és *Owen*. Ők a felvilágosodás eszmerendszeréből kiindulva az emberek jóakarására apellálva akarták a társadalmi problémákat leküzdeni. Céljuk az **osztályok nélküli társadalom** volt. A **kispolgári szocializmus** képviselői voltak: *Proudhon*, *Louis Blanc* és *Blanqui*. Az irányzat Franciaországban fejlődött ki, mivel ott a termelők nagy része kispolgár (műhelytulajdonos, szabad paraszt, kiskereskedő stb.) volt. *Proudhon* elmélete tagadta az államot, *Louis Blanc* már az általános választójog bevezetésével is megelégedett volna, *Blanqui* pedig a kommunizmus előfutárának tekinthető. A **tudományos szocializmus** *Marx* és *Engels* tevékenységével tűnt fel. Ők forradalmi úton akarták felszabadítani a munkásosztályt, céljuk a proletárdiktatúra volt.

A második ipari forradalom

Az ipari forradalom második hullámában a **nehézipar** vált a fejlődés meghatározójává. Az első ipari forradalom idején létrejött hatalmas tőkék alkalmasak voltak a nehézipar óriási költségekkel járó átalakítására. A befektetéseket már nem magánszemélyek, hanem **bankok** végezték el. Az ipar átalakulásának ebben a **szakaszában szorosabbá válik a tudomány és a technika kapcsolata**. A tudósok olyan találmányokon dolgoznak, melyek rögtön az ipari termelés szolgálatába állíthatók. Megoldják az **acélgéártás**, a nagyüzemi sörfőzés problémáját, és az **elektrotechnika** területén végzett kutatások eredményeit azonnal átültetik a gyakorlatba. Új, olcsóbb és könnyebben kezelhető energiaforrás jelenik meg: a **villamos-energia**. A hírközlés is új útra lépett a **rádiótechnika** kidolgozásával és a villamosenergia felhasználásával. Forradalmi előrelépést jelentett *Bell telefonja* (1876) és *Puskás Tivadar telefonközpontja*. A **kémia** folytatta diadalútját, már a **molekulák** és az **atomok modelljeinek** felvázolásával tudtak új eredményeket elérni. Felfedezték a **műanyagok** előállításának módját és a különböző robbanó anyagokat. Az új kémiai anyagok a **belsőégésű motorok** megjelenésével tettek szert nagy jelentőségre. Megalkották az **autót** és megoldották a **repülés** problémáját (1900-ban *Zeppelin* építette meg **léghajóját**, 1903-ban pedig a *Wright fivérek repülőgépjüket*). Ebben a korban olyan kutatások is folytak, melyek csak később nyertek gyakorlati alkalmazást. *Röntgen* felfedezte az X-sugarakat, *Bequerel* a **radioaktivitást**, *Marie és Pierre Curie* elkülönítette a **rádiumot** és a **polóniumot**, *Rutherford* megalkotta a **radioaktivitás általános elméletét**. Új találmányok tűntek

fel a mezőgazdaságban, így még kevesebb ember volt képes eltartani a városi tömegeket. Jellemző e kortól kezdve, hogy az új találmányok a **katonai alkalmazásban** kapnak szerepet.

A Középiskolai történelmi atlaszban:

59 Az ipari forradalom

- a Anglia az ipari forradalom előtt (1750 körül)
- b Az ipari forradalom Angliában (1830 körül)
- c Az ipari forradalom elterjedése Európában (1870 körül)

A VILÁGGAZDASÁG JELLEMZŐI A KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZÖTT

Az első világháború óriási pusztítást és káoszt okozott Európában. Az önellátásra berendezkedett hadigazdaságból nehezen térnek vissza a kölcsönös kereskedelmi szerződések rendszeréhez.

Az USA hatalmas kölcsönökkel támogatta a háború idején az európai gazdaságot, és ezeket a háború után rövid határidőn belül visszakövetelte. Az Egyesült Államokban védővámokat vezettek be.

Szovjet-Oroszország gazdaságilag elzárkózott, minden kapitalista államot ellenségnek tekintett, és megtagadta a cári kölcsönök visszafizetését.

Nagy Britannia és a font gazdasági pozíciója meggyöngült. London nem akarja feladni a vezető bankár szerepét de nem tudja irányítani a nemzetközi gazdaságot. Az USA lett a pénzügyi, gazdasági, politikai központ.

Az első világháborút követő gazdasági összeomlás után, mely – az USA kivételével – különböző mértékben ugyan, de szinte valamennyi hadviselő országot érintett, a **húszas évek második felétől a világgazdaság stabilizációja következett be**. A rövid életű, főleg amerikai hitelekre épülő konjunktúra megalapozói az újjáépítés szükségletei és a fogyasztási javak iránti megnőtt keresletek voltak. Az ipari termelésben ekkor került sor a háborúban kifejlesztett technikai újítások alkalmazására, főleg az autógyártás, a repülőgépipar, a hírközlés és az elektronika területén. Nyugat-Európában például ekkor vált általánossá a villamos áram alkalmazásának teljes körű elterjedése.

Az első világháborút követő zűrzavaros évek (forradalmak, gazdasági nehézségek) után ismét fejlődésnek indult a tőkés gazdaság, ami a tartós virágzás illúzióját keltette mindenkiben ("boldog békeévek"). A tömegtermelés, a specializáció, és a modern technikai eljárások, a termelés nagyarányú növekedését eredményezték.

A leggyorsabb fejlődés az Egyesült Államokat jellemezte, amely a világháború után vezető gazdasági hatalommá vált.

Az amerikai gazdaság termelése a fellendülés éveiben (1923-1929) átlagosan 40%-al növekedett, és ez az életkörülmények nagyarányú javulását is maga után vont. Úgy tűnt tehát, hogy az Egyesült Államokban tökéletesen valósult meg az iparúzés és a kereskedelem szabadsága, politikára szinte nincs is szükség, hisz mindent megold a sikeres üzlet. (Bár ez a szesztilalom időszaka volt: virágzott a csempészet, mindennaposak voltak a maffia harcok).

A tőkés világgazdaság stabilizációja a 20-as években

A háború okozta sebek és az eltérő politikai célok a háború után teljesen megosztották Európát. A republikánusok vezette **USA elfordult** a kontinentstől, **Anglia birodalmát** próbálta egyben tartani, míg **Franciaország** a Versailles-ban el nem ért **rajnai határt** akarta megteremteni (1920 Darmstadt, Frankfurt). Németország túlélési esélyét csak a békülési politika jelentette. Az eredménytelenül végződött genovai konferencia (1922 április) **után Németország rendezte viszonyát a Szovjetunióval a rapallói szerződésben** (1922). (A szerződést Rathenau és Csicserin írták alá.) A jóvátétel miatt egyre feszültebb francia-német viszonyt (1923 Ruhr-vidék megszállása) az **1924-ben** kidolgozott **Dawes-terv** próbálta megoldani. Németország 800 millió márka kölcsönt kapott. Stresemann és Briand tárgyalásai után a franciák kiürítették a törvénytelenül megszállt területeket. **1925 októberében** Locarnóban Belgium, Franciaország,

Németország, Nagy-Britannia és Olaszország közösen vállalták, hogy szavatolják Németország nyugati határait. A politikai enyhülést követte a **gazdasági közeledés** Franciaország és Németország között. **1926-ban Németországot** felvették a **Népszövetségbe**, ebben az évben szűnt meg Németország katonai ellenőrzése. Az **1928-ban** megkötött **Briand-Kellog** szerződéssel Európa és a **világ békéjét próbálták szavatolni** a nagyhatalmak. **1929-ben** a Dawes-terv lejáratakor kidolgozták a **Young-tervet**, amelyben a végleges jóvátételt határozták meg. A hatalmas jóvátételi összeg belpolitikai válságot indított el Németországban, amelyen többé már nem lehetett úrrá lenni. **1929 szeptemberében Briand Páneurópa-tervezetet** nyújtott be, először merült fel az Egyesült Európa víziója, de az október 25-én összeomló New-York-i tőzsde és Gustav Stresemann Nobel-békedíjas német külügyminiszter halála hosszú időre eltemette az egységes Európa tervét, és egészen más tervek kerültek napirendre.

A nagy gazdasági világválság (1929-1933)

1929. október 24-én a New York-i tőzsdén **40-60%-kal** estek a részvények árfolyamai. A válság a **túltermelés** miatt következett be. Az eladhatatlan áruk miatt nagyon sok gyár bezárt, ez növelte a **munkanélküliséget** és csökkentette a fizetőképes keresletet. A kereslet csökkenésével ismét számos gyár kényszerült bezárásra, ami megint csak elbocsátásokkal járt. Ez az ördögi kör felmorzsolta a monopolkapitalista rendszert. A szűkülő belső piac tönkretette az agrárgazdaságot. **Kinyílt az „agrárrolló”**, ami azt jelentette, hogy a mezőgazdasági termékek ára meredekebben zuhant az ipari termékekénél. Összeomlott a bankrendszer, és **általános hitelválság** tört ki.

A gazdasági válság **politikai következményekkel** is járt. **Angliában** a munkáspárti McDonald próbált úrrá lenni a válságon, **1931-ben a Munkáspárt kettévált** és McDonald nemzeti egységkormányt alakított, de ez a többlábbon álló kormány nem volt képes radikális, New Dealhez hasonló reformokat véghez vinni. Keynes közgazdász nem lehetett próféta saját hazájában. **Franciaországban 1929-ben Poincaré távozása után** tört ki a válság. A politika megjelent az utcán is, szélsőbaloldali **kommunisták** csaptak össze szélsőjobboldali szervezetekkel (**Action France, Tűzkeresztesek**). Párizs a korrupcióról és botrányokról lett nevezetes. **1934-ben a Stavisky-ügy** korbácsolta fel az antiszemita indulatokat. Az amerikai hitelektől függő **Németország** került a **legmélyebb válságba**. A munkanélküliség az 50%-ot is elérte, a kis- és középzemek tönkrementek. Mindennaposakká váltak a politikai zavargások, a választásokon egyre jobban **előretörték** az új rend hívei, a **nemzetiszocialisták**. Végül 1933. január 30-án Hitlert Hindenburg kancellárát nevezte ki. A **válságot** Keynes elvei alapján az USA-ban Rooseveltt **elnök oldotta meg**. **Szakítottak a be nem avatkozási politikával** és az **állam fontos szerepet vállalt** a gazdaságban. Új gazdaságpolitika – az állammonopolkapitalizmus – alakult ki. Az **állam feladata az egyensúly fenntartása lett**, majd ebből alakult ki a II. világháború utáni szociális piacgazdaság.

Amerikai válasz a nagy gazdasági világválságra

Roosevelt gazdasági- politikai programja: a New Deal

1929-ben Herbert Hoover lett az USA elnöke, akit váratlanul ért az **1929. október 24-én** bekövetkező **New York-i tőzsdekrach**. Soha nem látott válságba került az amerikai gazdaság. 1932-re az **ipari termelés 50%-kal** csökkent, míg a **munkanélküliség elérte a 25%-os szintet**. A foglalkoztatás és a túltermelés ördögi körét a szabadverseny-kapitalizmus nem tudta megoldani. Új gazdaságpolitikai irányváltásra volt szükség, amelyet elméletben **Keynes angol közgazdász** dolgozott ki, és Roosevelt valósított meg. 1932 novemberében lett a Demokrata Párt színében az ország elnöke. Politikai hitelét New York állam kormányzásában elért sikerei jelentették. Roosevelt beiktatása napján (1933 március 4.) **általános bankzárlatot** rendelt el négy napra. A Kongresszussal új banktörvényt szavaztatott meg, **megtiltotta** a bankbetétek tömeges kivitelét és az **arany kivitelét** az országból. Ezzel megoldotta a bankválságot. Megalakította a **Polgári Tartalék Hadtestet**, ahová munkanélküli fiatalokat soroztak be közmunkára napi 1&-ért. Ennek fontos társadalmi és gazdasági stabilizációs hatása volt. Helyreállította a gyapottermeléssel kimerített Tennessee folyó völgyét. **1933 májusában új agrártörvényt** fogadtatott el, intézkedett a vetésterület és az állatállomány csökkentéséről. Elvetette a dollár aranyhoz való rögzítését és **lebegtető inflációs politikát** kezdett. Állami beavatkozással próbálta talpra állítani az ipart. Hatalmas összegeket áldozott közmunkára, közhasznú beruházásokra, az **infrastruktúra fejlesztésére**. Olyan beruházások voltak ezek, melyek effektíve nem jelentek meg a már telített piacon. Lefektették a **tisztességes verseny szabályait**, és kötelezővé tették a **kollektív szerződések** kötését. Létrehozta a **Szövetségi Rendkívüli Segélyhivatalt** a munkanélküli segélyek osztása céljából. Nemzeti propagandát folytatott, melynek része volt a „**kék sas**” **akció** is, amellyel a politikáját támogató vállalatok termékeit jutalmazta.

Keynes-elmélet

- Elméletének legfontosabb eleme a munkanélküliség problémájának újszerű megközelítése: nem a teljes foglalkoztatottság jelenti a gazdaság tökéletes működését
- A munkanélküliség méretét szerinte a beruházások, és a fogyasztás szintje határozza meg, amit az adott kormány politikája befolyásolhat
- Válság idején az állam kötelessége a beavatkozás a gazdasági életbe (még a túlköltekezés és a költségvetési egyensúly felborulása esetén is)
- Jóléti (állammonopolista) kapitalizmust kell kiépíteni (kereslet határozza meg a termelés mértékét), a fogyasztást állami segédlettel kell ösztönözni (pl. közmunkával infrastruktúra kiépítése).
- A munkaalkalom növeli a keresletet, ami újabb munkalehetőségeket teremt (állami szabályozás a termelésben.)

A világválság hatása az egyes országokra

A válság minden országot súlyosan érintett, egzisztenciális válságot okozott, és felkorbácsolta a szélsőséges ideológiai- politikai nézeteket.

Magyarország

1931 nyarán a Magyar Nemzeti Bank 200 millió pengőnyi aranyat és devizát fizetett ki, a készletek kimerültek, fizetési képtelenség, államcsőd fenyegetett.

1931. 07. 13-án 3 napos bankzárlatot rendeltek el, korlátozták a betétek kifizetését. Zárolták az arany- és devizakészleteket, pénzváltás csak a Nemzeti Bank engedélyével történhetett.

Mezőgazdasági termékeink nem voltak versenyképesek, szélesre nyílt az agrárrolló. Nőtt a munkanélküliség, az elégedetlenség.

Nagy-Britannia

Az ipari termelés stagnálása miatt a gazdasági válság hatása nem olyan nagyméretű, mint pl. USA-ban, ezért nincs számottevő belpolitikai feszültség (szociális támogatások pl. munkanélküli segély bevezetése).

Franciaország

Az első világháborút követő gazdasági visszaesést nem tudta megfékezni, a gazdasági válság is érzékenyen érintette, s ez tartós társadalmi feszültséget gerjesztett.

Németország

A világgazdasági válság erősen érezte hatását a német gazdaságban (50%-os munkanélküliség), a kommunista és a nemzeti szocialista szavazók tábora ennek hatására megerősödött (SA és a kommunista csoportok sorozatos fegyveres összecsapásai).

1933-ban Hitler lett Németország kancellárja, majd Hindenburg halála után (1934) megszüntette az elnöki tisztséget, és magát Führerré (birodalmi vezér) nyilvánította.

Megkezdődött a totális fasiszta állam kiépítése (végrehajtó hatalom teljesen bekebelezi a törvényhozó hatalmat, összes politikai pártot és szervezetet feloszlatják, terror: koncentrációs táborok létrehozása, Hitler a vezérelv alapján kormányoz a tömegmanipuláció eszközeivel: demagóg beszédek, nagyszabású ünnepek).

Szovjetunió

Az első világháború totális gazdasági összeomlást eredményez (közlekedés elégtelensége miatt a segélyszállítmányok nem jutnak el az ország belsejébe, az élelmiszercsomagok tönkremennek, ez növeli az amúgy is pusztító éhínség mértékét).

1920-as évek eleje polgárháborúval és az intervenció visszaverésével telik, a súlyos gazdasági helyzetre hivatkozva bevezetik a hadikommunizmust (minden magánüzem államosítása) és a munkakényszert; a kötelező beszolgáltatás és a központi újraelosztás miatt több millióan halnak éhen a falvakban.

1921-ben a kronstadti matrózlázadás (amelyet levernek) megmutatja, hogy nem lehet a hadikommunizmust tovább fenntartani.

1921-ben Lenin bevezeti a NEP-et, az új gazdasági mechanizmust, amely megpróbálja érdekeltté tenni az embereket a termelésben, és piaci alapra próbálja helyezni a gazdaságot.

Megszűnik a mezőgazdaságban a kötelező beszolgáltatás, helyette terményadó, de a fennmaradó résszel a gazda rendelkezik, iparban bevezetik a 8 órás munkaidőt, megszüntetik a munkakényszert, társadalombiztosítási ellátást vezetnek be.

1927-től megindul az erőltetett iparosítás (főleg a hadi és nehézipart fejlesztik, a könnyűipar elsorvad, az életszínvonal csökken), megszüntetik a NEP-et, 1929-től indul az öt éves tervek programja.

A mezőgazdaságban erőszakos szövetkezetesítés zajlik, kötelező beszolgáltatás van (ismét éhínségek falun).

A MAGYAR VÁROSFEJLŐDÉS KORAI SZAKASZA A XIV-XV. SZÁZADBAN

A középkori város képe **falakkal övezett, sűrűn beépített, szűk utcás** településként él a köztudatban, ahogy azt Nyugat-Európában nem egy esetben ma is megfigyelhetjük. Arról is sokan tudnak, hogy a városok széles körű önkormányzattal rendelkeztek, sőt sokszor gyakorlatilag független államok voltak. A város tehát lényegében annak a definíciónak felel meg, amelyet Werbőczy István fogalmazott meg 1514-ben elkészült Hármaskönyvében: „Városnak nevezzük mintegy a polgárok egyetemességét, mivel itt a népeknek nagy száma gyűlt össze. A város pedig házaknak és utcáknak a szükséges falakkal és erődítésekkel körülkerített sokasága, mely a jó és tisztességes életet szolgáló kiváltságokkal van ellátva.” Ez a meghatározás egyaránt tartalmazza a jelentős lélekszámot, a beépítettséget, az erődítést és a kiváltságokat.

PROTOURBÁNUS VÁROSOK

Európa nagy részében az első városi szabadságjogok kibocsátása, azaz a jogi értelemben városnak tekinthető települések megjelenése a 11. század végére és a 12. századra tehető. Előzményeik azonban korábbra nyúlnak vissza. Európa számos országában tártak fel korai városias településeket sűrű beépítettségű, kézműves és kereskedő lakosságra utaló tárgyi anyaggal, például a Schleswig mellett Haithabut vagy Gdansk (Danzig) őstelepülését. Tehát már jóval a városok kiváltságolása előtt léteztek a középkori Európában olyan, gyakran külsőleg is városias, nem egyszer erődített települések, amelyek lakossága elsősorban nem mezőgazdaságból élt. A szakirodalom a legkülönbözőbb módon nevezi ezeket: **kezdeti és korai városias települések, nem agrár jellegű központok, központi helyek, protourbánus** vagy **preurbánus városok** stb.

Ezek a települések egy körzet számára gazdasági, sőt olykor politikai központként szolgáltak. **A leggyakrabban egy erődített földesúri – főként egyházi – központ mellett alakult ki a nagy létszámú fogyasztó** (pl. a püspök és papsága) **ellátását végzők** váralji **települése, ahova** – esetleg közelébe – **piac és kereskedő népesség is települt**. Németországban a 10. században ezt a kettős – néha hármas – városmagot körülvette még egy, többnyire templomok körül szerveződött, általában nem önálló nevű településekből álló gyűrű, amely a késő középkorban beolvadt a központi településbe. Ezt a „**területileg szétagolt város**”-t megtaláljuk Magyarországon is. Az **első típusba** tartoznak a **vásárhelyek** (nevük is sok esetben Vásárhely, vagy a hetipiacok napjáról elnevezve **Szerdahely, Szombathely**). Ezek körül ipari szolgáltatást végző népek falvai (pl. Kovácsi, Szücsi stb.), esetleg kereskedőtelepek is (pl. Kalász, a mohamedán káliz kereskedők települése) előfordulnak. Így együtt találjuk a piacot, a kézműveseket és a kereskedőket, csak külön településen. **A német szétagolt várostípus hazai megfelelői a püspöki székhelyek többsége**. A legjellemzőbb példa **Esztergom**, ahol a várral és a később fallal körülvett királyi és érseki városokkal együtt másfél tucat település – köztük egy Kovácsi – alkotta a tulajdonképpeni várost.

Magyarországon is létezett tehát a jogi értelemben vett városok megjelenése előtt olyan település-, illetve településcsoport-típus, amely a későbbi városok szerepét töltötte be, azaz egy körzet gazdasági központja volt, ahol működött a társadalmi munkamegosztás, nemcsak mezőgazdasággal, hanem iparral és kereskedelemmel is foglalkoztak. (A korábban feltételezettnél nagyobb volt a kereskedelem jelentősége a 11-12. század fordulóján Magyarországon.)

A KIVÁLTSÁGOK KÖRE

Városi, illetve városias jellegű **kiváltságok** a 13. század elejétől maradtak fenn Magyarországon. Ezek **kapcsolatban állnak a nyugatról bevándorolt ún. vendégek (hospesek) szabadságjogaival**. A 13. század első felében főleg az ún. latinok – zömében flandriai vallonok -, később németek telepedtek le a városias jellegű településeken, így Székesfehérvárott és Esztergomban. Voltak köztük kereskedők, iparosok és lovagok. Királyaink külföldi földműveseket is letelepítettek, s nekik is több jogot kellett biztosítani, mint a régebben ott lakóknak. Természetesen, ha magyarországi lakosok az ország más vidékén(vagy városában) telepedtek meg, ők is megkapták a vendégjogot. A vendégek (hospesek) szabadságának legteljesebb formáját a városias települések lakói kapták.

A magyarországi városok szabadságai közül a legfontosabb a bíró- és a tanácsválasztás joga volt. Hasonlóan fontos volt a **plébános választásának a joga**, amelyhez egy másik kiváltság társult: a plébánia kikerült a főesperesi, sőt egyes esetekben a megyéspüspöki joghatóság alól is. (Buda és Pest például ezért tartozott egyháziilag az esztergomi érsek, nem pedig a területileg illetékes veszprémi, illetve váci püspökök fennhatósága alá.) Ez azért volt lényeges, mert a középkorban számos ügyben az egyházi bíróságok voltak illetékesek, így viszont a város polgárainak valamennyi ügyében, legyenek azok világi vagy egyházi törvényszék alá tartozók, a polgárok által választott személyek ítéleztek elsőfokon. A **gazdasági kiváltságok** közé tartozott többek közt a **vásártartási jog, a polgárok vámmentessége**, s az a lehetőség, hogy **egy összegben fizethették a királynak az adót** (azaz nem királyi adószedők szedték házanként). Nagyobb városok **árumegállító jogot** is kaphattak: az idegen kereskedő, mielőtt továbbvihette volna áruit, köteles volt azokat a város polgárainak megvételre felajánlani.

A különböző városok kiváltságai között természetesen voltak eltérések, mégis nagy általánosságban a fentiek tartoztak a polgároknak adott szabadságjogok közé. Feltűnő, hogy a cseh és a lengyel városok gyakorlatával szemben – egy-két kivételtől eltekintve -, **nem mutatható ki valamely nyugati, főként német város jogának közvetlen átvétele**. Budán is csak presztízs okokból utaltak a magdeburgi jogra. A királyok általában a székesfehérvári, később a budai szabadságokra hivatkoztak, ezért sajnálhatjuk igazán, hogy Székesfehérvár eredeti kiváltságlevele nem maradt fenn. A középkor végén a nagyobb városok többsége már kétségkívül a 13. század közepén alapított Buda, az új főváros jogát használta.

Királyaink a nyugat-európaiaknál feltűnően szélesebb jogokat biztosították a polgárok számára. A legtöbb nyugat-európai városnak nem volt például bíró- és plébánosválasztási joga. A városok urai ugyanis a bíraskodás jogát általában fenntartották maguknak, ezért lett a város választott feje a polgármester. Nálunk néhány nyugati határszéli és erdélyi szász várost leszámítva hiányzott a polgármesterség: a város feje a választott bíró lett. Még a nagy német birodalmi városok, így Regensburg, Nürnberg vagy Frankfurt is csak a 14-15. században tudták – általában jelentős anyagi ellenszolgáltatás fejében – a bíróválasztás jogát megszerezni. Bécsben pedig mindvégig az osztrák herceg nevezte ki a bírót, igaz, a polgárok közül. Hasonló volt a helyzet a plébánosválasztással is. Bár vannak korai adatok városi plébánosválasztásra, mégis a 3000-nél több középkor végi német város közül alig több mint száz rendelkezett ezzel a joggal.

A VALÓDI VÁROS

A hazai városhálózat alapjait az Árpádok rakták le. Annak ellenére, hogy a földesurak, különösen az egyháziak is adtak városi jellegű kiváltságokat, a legtöbbet királyaink bocsátották ki. A szabadságjogok adományozásának zöme a 13. században történt. A késő középkor jelentős városai között alig találunk egyet-kettőt, amelynek kiváltsága a 14. századra datálódna. Meg kell azonban jegyezni, hogy nem volt éles határvonal a hospes- (vendég-) kiváltság és a városi között, s a városi jogokat kapott települések közül nem mindegyik rendelkezett olyan gazdaságföldrajzi vagy egyéb adottságokkal, amelyek jelentősebb városi fejlődést tettek volna lehetővé.

A nagyszámú királyi város között az államhatalom is különbséget akart tenni. **Az 1351:6. tc. a fallal övezett városokat mentesítette a királyi jobbágyság kilencedfizetési kötelezettsége alól** (ez a földesuraknak járt a mezőgazdasági termények után). Egy 14. századi adat szerint „egyetlen királyi vagy királynéi város sincs valamely várnagy joghatósága alá vetve”. Mivel az uradalmakat a 14. századtól váruradalmakba szervezték, ez az adat azt jelenti, hogy azokat a településeket kezdték- a fallal övezettek mellett – valódi városnak tekinteni, amelyek kikerültek a királyi uradalomból. A lényeg a „királyi” jelző volt, hiszen a földesúri városok polgárait éppúgy jobbágnak tartották, mint a falusi parasztokat.

Mivel így a város és város közötti különbség terminológiai zűrzavarhoz vezetett, az **1370-es évektől új fogalom** jelenik meg az oklevelekben. A latin **civitas** és a német **Stadt** kifejezést egyre inkább a **fallal övezett városok** számára tartják fenn, a **többi városjogú településre az** ugyancsak város jelentésű **oppidum** latin szót kezdik alkalmazni. Német nyelvű oklevelekben ezeket Marktnak, szó szerint vásárhelynek nevezték. Magyarul viszont az oppidumot mezővárosnak hívták. Ennek a szónak azonban semmi köze a mezőgazdasághoz, az a kulcsos vagy kerített város ellentéte. Az is téves hiedelem, hogy a mezőváros hazai települési kategória, mivel mindenütt előfordultak Európában a város és a falu között helyet foglaló, városias jogokkal rendelkező, de jobbágyság alatt álló és nem erősített, mégsem teljesen falusias települések. A szomszéd osztrák és bajor területeken Marktnak hívták őket, akár a német oklevelek a hazai mezővárosokat.

A **késő középkori magyar jog** – és annak írásba foglaltja, **Werbőczy István** – csak a **szabad királyi városok polgárait ismerte el polgároknak, polgári szabadságjogokkal rendelkezőknek**. Minden más város polgárai ugyanolyan jobbágnak számítottak, mint a falusiak. Werbőczy nem is vett tudomást arról, hogy mezővárosok is léteztek. Ennek különös következménye lett. Királyaink a 14. század végétől az 1470-es évek végéig rengeteg mezővárost, sőt nem egy fallal övezett királyi várost is eladományoztak. Utoljára Mátyás király folytatott ilyen városadományozási politikát uralkodása első felében. Ekkor kerültek olyan jelentős, fallal övezett királyi városok, mint Késmárk vagy Trencsén a Szapolyaiak kezére. Ezek, valamint a püspöki városok egy része amelyek ugyancsak erősítették voltak, mint Pécs – az akkori Magyarország egyik legnagyobb, leggazdagabb városa – vagy Vác, civitasnak, azaz városnak számítottak, jogilag mégis a falvakkal kerültek egy sorba, hiszen földesúri uradalomhoz tartoztak, nem pedig közvetlenül a királyhoz.

A VÁROS POLGÁRAI

A városokat az évente választott bíró és a nagyobb városokban az általában 12 esküdtből álló tanács kormányozta. Minden városban kialakult a **gazdag polgárokból álló vezető réteg**, amely szinte örökletes alapon töltötte be a bírói és tanácsági helyeket. Többnyire kereskedők, ingatalanbirtokosok voltak, csak néhány, kereskedelemmel is foglalkozó kézműves került közéjük.

Határszéli városaink zöme német anyanyelvű volt, magyar, szlovák stb. kisebbséggel. A középkor végén Budán már a magyarok voltak többségben, a város irányításában azonban paritásos alapon vettek részt a németekkel. **Szeged, Székesfehérvár, Esztergom** és nem utolsósorban **Pest** viszont már **magyar város volt**.

A magyarországi városok **lakosságának többsége** – a nyugatiakhoz hasonlóan – **mezőgazdaságból élt**. Különösen fontos volt a **szőlőművelés**, amely egyrészt lehetőséget nyújtott a **borkereskedelemre**, másrészt a gabona piaci megszerzését követelte meg. Az alföldi mezővárosok már ekkor rátértek az **állattenyésztésre**, hiszen Dél-Németország és Észak-Itália ekkor rá volt utalva a magyar állatkivitelre. A kézművesek és kereskedők aránya a nagyobb városokban a lakosság 25-35 százalékát tette ki, a mezővárosokban pedig 15-20 százalékát.

A fontosabb iparágak céhekbe szerveződtek. Ez egyrészt lehetőséget nyújtott az adott szakmának az **érdekvédelemre**, másrészt **a városi hatóság a céheken keresztül ellenőrizte az áru minőségét**.

VÁROSAINK POLITIKAI SÚLYA

A magyarországi városoknak meglettek volna a lehetőségei, hogy kiváltságaik segítségével – amelyek részben a nyugatiaknál is több jogot biztosítottak – megerősödjének, és hatást gyakoroljanak az ország életére. Bár uralkodóink az igazán jelentős városok közül csak keveset adományoztak el, a nagy városeladományozási hullámok az egész magyar városhálózat politikai súlyát gyengítették. Ezen csak a koronára visszaháramlott mezővárosok szabad királyi várossá emelésével lehetett volna segíteni, amire azonban fél évvel a mohácsi csata előtt került sor először, amikor a szerémségi Újlak mezővárost II. Lajos szabad királyi városi rangra emelte. A másik problémát a 14-15. században kialakult külkereskedelmi struktúra jelentette: Magyarország mezőgazdasági és nyersterményeket exportált, és iparcikket importált. A külföldi verseny a hazai iparfejlődésre negatív hatást gyakorolt, bár ez a középkorban még csak a posztó- és a késgyártásban volt észlelhető.

A középkor végére, amikor **a megmaradt királyi városokat már elidegeníthetetlen koronajavaknak tartották**, mintegy 30 szabad királyi vagy azzal rokon jogállású város maradt. Területi elhelyezkedésük igen különös: **elsősorban a határok mellett** található. **A városi vonal** – egy-két kisebb várost nem említve – **Sopronon és Nagyszombaton keresztül Körmöcbányát** és vele együtt **hét királyi bányavárost** érint, majd **északkeleten Kassa, Eperjes, Bártfa, Lócse és Kisszeben, keleten Nagybánya, Kolozsvár** és az **erdélyi szász városok**, végül **délnyugaton Zágráb** következik. **Az ország közepén csak Buda, Pest, Esztergom, Székesfehérvár és Szeged** található. Ez utóbbi a 15. század végétől az ország egyik legnépesebb és leggazdagabb városa, noha a felsoroltak közül egyedül Szegednek nem voltak városfalai. Ez azt jelentené, hogy az országban hatalmas területeken nem voltak városok, így a Dunántúl déli felén (Pécs lakói jobbgágnak számítottak!) vagy az Alföld nagy részén.

A teljes polgári szabadságjogokkal rendelkező városok kis száma ellenére gazdasági szempontból jóval több várossal számolhatunk. Nem csupán magánföldesúri, fallal övezett

városok tartoznak közéjük, hanem a **nagyobb mezővárosok** is, mint **Pápa, Gyula, Mezőtúr** és főképp **Debrecen**. Ha ezeket is figyelembe vesszük, akkor a magyarországi városhálózat – középpontjában Buda és Pest testvérvárosokkal – eléggé szabályos képet mutat. A magyar városfejlődés hibája, hogy gazdaságilag jelentős, népes kézművesréteggel is rendelkező kereskedelmi központok jogilag nem rendelkeztek azzal a szabadsággal, amely egyrészt nagyobb beleszólást engedett volna számukra az ország ügyeibe, másrészt segítette volna további fejlődésüket. Az 1440-es évektől rendszeressé váló országgyűlésekre a szabad királyi városok követeit csak a hatvanas évek közepéig hívták meg. Utána Mátyás alatt csak egyszer, 1475-ben, majd 1490-től a 16. század első évtizedének végéig kaptak meghívást. Jelenlétük 1526 után vált rendszeressé, kis számuk azonban nem tette lehetővé, hogy az ország ügyeibe beleszóljanak, igaz, ezt maguk sem igényelték.

VÁROSAINK NÉPESSÉGE

Történetírásunk középkori városaink népességét elsősorban a német nagyvárosokéval szokta összehasonlítani, és így kétségtől negatív eredményre jut. **Buda és Pest lakosságát együttesen 15-25 ezer lakosra becsülhetjük, közülük Buda volt a nagyobb. Kassán és Szegeden több mint 7000 fő, Pozsonyban és Kolozsvárott mintegy 5000, Sopronban, Bártfán, Nagyszombatban 3500-4000, Eperjesen 2000-3000 fő lakhatott.** A királyi városok lakossága együtt 80-100 ezer főre becsülhető, igaz, az erdélyi szász városok nélkül, melyek közül Nagyszében és Brassó az ország legnépesebb városai közé tartoztak. A királyi városok többségében 2000-nél többen élhettek. A középkor végén 52 mezővárosról vannak becsléseink, közülük ötben 1000 fő felett, tizenhatban 600 és 1000 fő között, húszban 300 és 600 fő között, tizenegyben 200 és 300 fő között lehetett a lakosság száma. Nem számítva a csak országos vásárral rendelkező, és a csak egyszer mezővárosnak nevezett településeket, az országban akkor kb. 500 mezőváros lehetett. Adataink ezek tizedére vonatkoznak, és nem szerepel köztük olyan jelentős város, mint Debrecen vagy Pápa.

Nos, ez a kép korántsem rossz. A Német-római Császárság a középkor végén kb. 3000-3500 város volt. 25 ezer fő feletti lakossággal csak Köln és Nürnberg rendelkezett, ezt követte 11 „nagyváros” 10-15 ezer lakossal. A városok több mint 90 százaléka azonban törpe- és kisváros volt, 200-2000 lakossal. Ezek többsége ún. Ackerbürgerstadt, mezőgazdasággal foglalkozó város volt. Ezek alapján nálunk Buda mondható nagyvárosnak, királyi városaink többsége a középvárosokhoz tartozott, a kisváros kategóriát pedig mezővárosaink képviselték. A szomszédos Alsó-Ausztriában a nagyváros Bécs mellett csak öt középváros volt, Stájerországban pedig csupán Graznak volt 6500-7000 lakosa, az öt követő jelentős kereskedővárosok közül Pettaunak (Ptuj, Szlovénia) 1500, Judenburgnak pedig ennél valamivel kevesebb lakosa volt. Magyarország városiasodottsága tehát a feltételezettnél pozitívabb képet mutat, a városokban és mezővárosokban lakóknak a falusiakhoz viszonyított aránya azonban a jelek szerint már kisebb volt, mint nyugati szomszédainknál.

A VÁROSTÍPUSOK

Szabad királyi városok: a XIV. században Magyarországon kialakult, fallal elkerített, a király tulajdonában lévő városok, melyek csak a királynak voltak alárendelve, neki adóztak.

Bányavárosok: Bányaművelés jogával rendelkező kiváltságos települések. Magyarországon a bányavárosok többségét német telepések alkották. Az első bányavárosok a XII. században jöttek létre. Fő típusai:

1. **szabad királyi bányavárosok:**

- Selmecebánya
- Besztercebánya
- Körmöcbánya
- Nagybánya

2. **királyi bányavárosok:** a szepességi bányavárosok – Felsőbánya – és 5 máramarosi város. Nekik nem voltak kiváltságaik.

3. **földesúri bányavárosok:** jogállásuk megegyezett a mezővárosokéval.

Mezőváros: (latin, „oppidum”) A feudális Magyarországon a XIII-XIV. századtól kezdtek kialakulni a népesebb **kereskedelmi utak mentén** található falvakból. A XV. században a mezővárosok többsége már **önkormányzattal, szabad bírói választással, adózási kedvezményekkel** rendelkezett, de **a földesúrtól függtek**. Gazdasági téren a mezővárosok áttértek a gyümölcs és a zöldségtermesztésre, a kerti művelésre. A legelterjedtebb azonban a **nagyállattartás és a szőlőtermelés** volt. Kézművesiparuk így jelentősen elmaradt a szabad királyi városokéhoz képest. A mezővárosi céhek a kései feudalizmusban jöttek létre. A mezővárosokban kisebb piackörzetek alakultak és vagyoni-társadalmi rétegződés is kezdetét vette. Az alföldi civisek jelentős vagyonnal rendelkeztek, és az iparosok, kereskedők is ide tartoztak. Velük szemben a zsellérek az elővárosokban laktak és napszámban, inasként dolgoztak. A XV. század végén a közép- és kisbirtokosok jobbágyaik megtartása érdekében támadták a mezővárosokat. 1492-ben és 1498-ban a mezővárosok kötelesek voltak fizetni a kilencedet. A török támadások során a XVI. század végére a mezővárosok egy része elnéptelenedett. Többségük a földesúr kezébe jutott vissza, szerződéses viszonyt létesítve. Másik részét az új magánföldesurak kapták meg. A XVIII. században a mezővárosok helyzete romlott. A földesurak majorságain a robot igénye természetbeni szolgáltatások terjesztése irányába hatott és jogilag a mezővárosok többsége a jobbágyfalvak szintjére süllyedt, míg másik része városi rangot kapott.

Mezőváros volt például:

- Debrecen
- Pápa
- Gyula
- Mezőtúr

Készült: Kubinyi András: A középkori Magyarország városfejlődése című cikke alapján Rubicon, 4. évfolyam (1993) 8-9. szám (32-33.)

DEMOGRÁFIAI VÁLTOZÁSOK MAGYARORSZÁGON A XVIII. SZÁZADBAN

Az 1552-66-ig tartó várháborúk, a drinápolyi béke (1568) után állandósult portyák, a tizenöt éves háború (Bocskai-szabadságharc: 1593-1606), majd a török kiűzéséért folytatott harcok komoly szenvedéseket okoztak az ország társadalmának, gazdaságának. A török háborúk következtében az Alföldön, a végvári vonal mentén és a Dél-Dunántúlon a település jelentős része a népességgel együtt eltűnt, elpusztult. Az egykori szántók helyét legelők, bokros parlagok, vadvizek váltották fel. A várak építése, a hadsereg tűzifaigénye megritkította az erdőket a talaj elpusztult, sok helyen átadta helyét a futóhomoknak. Az egykori kultúrtáj elvadult vidékké változott.

A **településszerkezeti változások** következtében városok, falvak pusztultak el, az Alföldről sokan a városokba mentek megélhetést találni a háborúk idején, mivel az Alföld aprófalvai teljesen elpusztultak.

Demográfiai, etnikai változások történtek: a háború, az éhínség, a járványok, a kivándorlások (sokan elmenekültek) miatt egész területek váltak lakatlanná, aránytalanságok jelentek meg a népsűrűségben. **Magyarország lakosság száma stagnált:** a 15. századi 3,5-4 millió fős lakosság száma a 18. században sem lépte túl a 4 millió főt, míg a nyugati népek lélekszáma növekedett. A stagnáló lélekszámban ráadásul már a **bevándorlók** száma is benne van: a Délvidékre (Határőrvidékre) **szerbek**, Erdélybe **románok**, Szlavóniába **horvátok**, Bánátba, Tolna – Baranya vidékére **németek**, Északkelet-Magyarországon **lengyelek**, **ruszinok** vándoroltak be, ezáltal **etnikai eltolódások** is bekövetkeztek. A **demográfiai mélypont 1711-re** tehető, utána gyors gyarapodás, népességnövekedés figyelhető meg az újjáépítés, a gazdasági helyzet javulása, a bevándorlás, a belső vándorlás (migráció) és a betelepítések következtében.

Magyarország népessége a 17. században

Zrínyi Miklós a magyar romlás századának nevezte korát. Ebben sok igazság volt. A tizenöt éves háború jóvátehetetlen károkat okozott Magyarországon egész területén. A középkori településhálózat nem egy országgrészben teljesen megsemmisült. Az elpusztult falvak, mezővárosok sok helyütt sohasem éledtek újjá.

A török dúlások következményeit elsősorban az ország közepén élő magyar lakosság viselte. Az üresen maradt – pusztásodott – vidékre **bevándorlók** érkeztek. A Maros vonala alatti alföldi részeken ekkor telepedtek meg tömegesen a **szerbek**, az északi peremvidékekre a **szlovákok**, a keleti, délkeleti területekre a **románok** újabb hulláma érkezett. Mivel az új lakosság szinte egyöntetűen paraszti állapotú volt, s az itt talált jobbágyi társadalomba tagolódott, Magyarország társadalmi szerkezete egészében változatlan maradt.

Magyarország benépesítése a 18. században

Az ország népessége a már három évtizede tartó lassú emelkedés ellenére 1720 körül alig érte el a Mátyás korabelit. De míg akkor hazánk fiai legkevesebb 80%-a magyarul beszélt, a 18. század elejére a magyarok száma felére, kb. 2 millióra csökkent.

A **lakatlan tájak benépesítése** a török kiűzésével azonnal megindult, hogy – a Rákóczi-szabadságharc alatti megtorpanás után – hatalmas méreteket öltön. A bozótosok és vadvizek visszahódításában a sűrűn lakott megyék ideáramló jobbágynépe járt az élen.

A **belső vándorlásban** a magyar és a szlovák jobbágyok vettek részt. A Felvidék egyes megyéinek magyar falvai teljesen kiürültek, helyükbe északnyugatról szlovák parasztok költöztek. De ekkor keletkeztek az Alföld és a Temesköz szlovák szigetei is.

A belső vándorlás mellett fontos szerepet játszottak a bécsi kormányzat és a nagybirtokosok **szervezett telepítései**. Legnagyobb számban román parasztok és pásztorok jöttek.

A 18. század folyamán Magyarország benépesült, de **a magyarság**, amelynek nem voltak határon túli tartalékai, **saját országában kisebbségbe szorult**. Horvátország lakosságát itt nem számítva (nem volt a magyar királyság szerves része) alig-alig közelíti meg számaránya az 50%-ot.

A MODERN ÉLETFORMA KIALAKULÁSA A XX. SZÁZAD ELSŐ ÉVTIZEDEIBEN

Szerző: Szalai Zsolt

A századfordulótól az első világháborúig, népességnövekedés, társadalmi átalakulás

Európa népessége – az ipari forradalom térnyerésével párhuzamosan gyorsan növekedett. A növekvő népesség a városokba és a tengerentúlra vándorolt. A gazdasági fejlődés **átalakította a társadalmat**. Rohamosan csökkent a mezőgazdasági népesség aránya, ugyanakkor felduzzadt a városlakók száma. Gyors iramban nőtt a munkásság létszáma, s megfigyelhető a középosztály, az alkalmazotti réteg számbeli gyarapodása is. Az átalakulás egész Európában megindult, viszont korántsem egyformán zajlott le.

A fejlett Nyugaton az imént ismertetett folyamatok érvényesültek, míg Kelet-Európában az átalakulás éppen csak megkezdődött. Ennek következtében Oroszországban egymás mellett éltek a régi, földbirtokosokból és parasztokból álló, és az új, polgárokból és munkásokból álló társadalmi rétegek. Együttélésük, eltérő szokásaik, értékrendjük számos társadalmi feszültséghez vezetett. Az ilyen, egymásba kapcsolódó, átmeneti szerkezetű társadalmat nevezik **torlódó társadalomnak**. Közép-Európa társadalmi szerkezetében átmenetet képezett. A két világ együttélése itt is megfigyelhető, ám összeolvadásuk sokkal zökkenőmentesebb volt, mint keleten.

A nagyváros

A korszak sajátos és egyre jellegzetesebb képződménye a nagyváros. Itt jelentek meg átütő erővel a századforduló új vonásai: a városi tömeg, a tömegközlekedés, a sport, a sajtó. A XIX. Század első felében valójában csak két nagyváros létezett Európában: London és Párizs. A rendkívül gyors fejlődés következtében az ipari forradalom korába lépő régiókban gomba módra szaporodtak a nagyvárosok. Ezek voltak az **új életforma és a gazdasági fejlődés kiindulópontjai**.

Lakás, ruházkodás, élelmezés

Egy korszak embereinek életmódja országonként és társadalmi rétegenként alapvetően eltér egymástól, az új jelenségek bemutatása mégis átfogó képet adhat a kérdéses időszakról.

A nagyvárosok jellemző lakhelye a **bérház** lett. Az ilyen típusú, 5-6 emeletes házak már a XIX. század első felében megjelentek, most azonban tömegessé váltak. A komfortfokozatnak

megfelelően a lakbérek az első emelettől felfelé csökkentek. Így egy házon belül is elváltak egymástól a különböző keresetű csoportok, bár ez a folyamat a századfordulóra inkább az elkülönülő lakónegyedek létrejöttében nyilvánult meg (**szegregáció**). A különbséget az mutatta, hogy volt-e vezetékves víz- és gázszolgáltatás a lakásokban, mekkora volt a belmagassága, hány szoba volt benne stb. A vagyonosabb polgárok és a középosztály tagjainak lakásiban megjelent a fürdőszoba, a vízöblítéses WC, a központi fűtés. A szobák világosabbakká váltak, könnyebben lehetett tisztálkodni, mosni. A szegényebbek lakásaiban mindez a komfort később és csak részlegesen valósult meg. A szakmunkások jövedelmei megközelítették a kispolgárokét, s ahogy az egyes szolgáltatások a tömegtermelés révén egyre olcsóbbá váltak, úgy a XIX. Század első felének **nyomornegyedei** Nyugat-Európában **viasszaszorulóban** voltak.

A táplálkozásban a lakásviszonyokhoz hasonló különbség figyelhető meg, de a tendencia itt is a viszonyok javulása volt. A századfordulón a tömegek nyomora mást jelentett, mint korábban, **megszűnt az éhezés**.

A tömegtermelés olcsóbbá tette a ruházkodást. Az egyszerű emberek is gyakrabban cserélhették öltözetüket. A divat változásának követését korábban csak a középosztály engedhette meg magának – ez már általánossá vált. A nagyvárosi élet, a tömegtermelés egyik következménye, hogy a **hagyományos helyi viseletek viasszaszorultak** vagy eltűntek.

Sport és művészet

A XIX. Században jelentősen kiszélesedett a középosztály, amely követte az arisztokrácia számos kedvtelését. Időt tudtak szakítani a testmozgásra is: létrejött a **modern sportélet**. A testedzés elválaszthatatlan volt a versenytől. A sport iránti növekvő igény fokozatosan gyarapította a sportágak számát (rögbi, labdarúgás, tenisz, evezés, torna, kerékpár – és autóversenyek). Számos esetben azonban már nem a testedzésen volt a hangsúly, hanem a **szórakoztatáson** (bokszt, lóverseny). Az életszínvonal emelkedésével a szabadidő, az aktív pihenés tért hódított a középosztály, az alkalmazottak és a szakmunkások körében is. A XIX. Század végén sorra alakultak az egyes sportágak nemzeti, majd nemzetközi szövetségei, például FIFA – labdarúgás 1904. Ez tette lehetővé, hogy megvalósuljon a francia Coubertin báró elképzelése, az ókori **olimpiák** felélesztése. Az első olimpiára 1896-ban Athénban került sor, majd a háborúig négyévenként megtartották a játékokat.

A művészetekben ekkor jelennek meg azok az irányzatok, amelyek már nem a tömegigény kielégítésére törekszenek. A művész és a közönség között szakadék keletkezik, az alkotók elszigetelődnek. Legfontosabb stílusirányzatok: **impresszionizmus, szecesszió, szimbolizmus, avantgárd**.

Harc a női egyenjogúságért

A nők családon belüli alárendeltsége és távolmaradása a közszereléstől évszázadokon át alapvetően nem változott. A „modern idők” jelentős változásokat hoztak.

Az életmód átalakulása növelte a szabadidőt, s a gyermeknevelés mellett más tevékenységre is jutott idő. Ebbe az irányba hatott a születésszabályozással csökkenő gyermeklétszám is, a századfordulóra az átlagos brit gyermeklétszám a családokban 2-3 főre csökkent.

Az ipari forradalom idején már nagy számban alkalmaztak női munkaerőt, ami szintén oldotta a nemi szerepek megrögződött korlátait. Az oktatás tömegessé válása révén a nők is hozzájutottak a korábban „elzár” műveltséghez, egyre több nő szerzett diplomát. A nők iskolázottsága kitértette érdeklődésüket, ugyanakkor alkalmassá tette őket számos, korábban nők számára elképzelhetetlen munkakör betöltésére (tanár, orvos, kutató).

A XIX. Század végén Angliában indult el a **női egyenjogúságért folytatott harc**, melynek központi követelése a nők családon belüli jogi alárendeltségének megszüntetése és a nőkre kiterjedő szavazati jog (franciául: suffrage) megszerzése volt. A **szüfrazsett-mozgalom** legismertebb harcosai: Mrs. Pankhurst és lányai, Emily Davison. Harcukat az első világháború előtt **nem koronázta siker**.

A két világháború közötti időszak

A „tömegek lázadása”

Az európai kortársak többsége úgy érezte, hogy az első világháború igazi határhő a történelemben, olyan hatású esemény, amely után semmi sem marad ugyanaz, mint korábban: államok születtek és tűntek el, megváltoztak a társadalmi viszonyok, a mindennapi élet, maguk az emberek is.

Ha meg akarták ragadni, hogy miben állnak koruk legfontosabb változásai, gyakran emlegetett divatos kifejezéseket használtak, mint például az „amerikanizáció”, a „generációs ellentétek” vagy a „tömegek lázadása”. A változások üteme az Egyesült Államokban volt a leggyorsabb, s a modern tömegkommunikáció segítségével világszerte terjedtek az onnan származó új szokások, divatok. A háborút követően kiéleződtek a generációs problémák: a nagy traumán, a lövészárkok poklán keresztülment generáció képviselői voltak a lázadás, az újítások legeltökéltebb képviselői. A „megfontolt” „boldog békeidőkkel” szemben még a politikai mozgalmak is „fiatalságukat” hangsúlyozták.

Gyorsuló idő

A korábban elkezdődött változások gyorsultak fel, s váltak tömegessé.

A fejlett és a közepesen fejlett országokban tovább csökkent a mezőgazdaságból élők aránya, s nőtt az iparban és a szolgáltatásokban dolgozóké, nőtt a városokban élők száma, emelkedett az iskolázottság szintje, javult az egészségügyi ellátás. A világ össznépe ssége, amely a XIX. Század első évtizedeiben érte el az egymilliárdot, a húszas évek közepén átlépte a kétmilliárdot. A két világháború között folytatódott a születések számának csökkenése. Mivel azonban ez együtt járt a halálozások számának csökkenésével, nőtt az össznépe sség száma szinte valamennyi európai országban. A világon minden negyedik ember európai volt.

A változások időnként ellentmondtak egymásnak: miközben például a közlekedés és a hírközlés fejlődésének hatására a „Föld összezsugorodott”, egyre gyorsabban jutottak el a hírek a világ szinte minden pontjára, s nem maradt érintetlen egyetlen hely sem, az államok többsége megpróbálta korlátozni, ellenőrzése alá vonni az emberek, áruk és eszmék szabad áramlását.

Tudomány és technika

A változásokat számos tudományos és technikai újdonság, felfedezés segítette. A két világháború közötti időszak nagy technikai vívmányai korábbi korszak találmányainak tökéletesítésével születtek meg (repülőgép, autó).

A világháború előtti években korszakalkotó tudományos elméletek születtek. **Albert Einstein** relativitáselmélete, **Ernest Rutherford** radioaktív bomlásra vonatkozó kísérleti eredményei **Niels Bohr** atom-modellje új lendületet adtak a húszas-harmincas évek kutatásainak. A két világháború között született meg az új tudományág, a **kvantummechanika**, amelynek tudományos jelentőségén túl fontos világnézeti hatásai is voltak. A korábbi mechanikus világkép alapján nem volt ugyanis megmagyarázható számos új kísérleti eredmény. Az atomfizika elméleti eredményeinek gyakorlati következményei is lettek. Az első kísérleti **atomreaktor** 1942-ben a Chicagói Egyetemen helyezték üzembe, az atombombát a második világháború végére sikerült előállítani.

A technikai fejlődés a két világháború közötti korszakban tömegek számára tette lehetővé a korábban csak kevesek által használt újdonságokat. Ekkor jelentek meg a kényelmes, könnyen kezelhető **fényképezőgépek**, amelyekkel a harmincas évek közepétől már színes képeket is lehetett készíteni. Az **elektromosságot** a háztartásokban már nem csak világításra, hanem háztartási gépek működtetésére is használták. A **műanyag** hasznosítása ekkor vált tömegessé, a plexi, a PVC a mindennapi tárgyak sokaságában jelent meg.

Az **orvostudományban** is jelentős felfedezések születtek. A **vitaminok** felfedezésének hatására számos, korábban elterjedt betegség tűnt el a fejlett országokban, mint a skorbut, az angolkór és a vészes vérszegénység. Az **Alexander Fleming** által felfedezett **penicillin** a baktériumok elleni küzdelmet tette sikeressé. Fontos **védőoltások** jelentek meg, amelyek a sárgaláz, a tetanusz, a tuberkulózis, a diftéria megelőzésére szolgáltak. Az **inzulin** felfedezése a cukorbetegség életveszélyeit javította nagymértékben. Számos korábbi felfedezés (röntgensugárzás, a vércsoportok elkülönítése) eredményeként új eljárások jelentek meg a diagnosztikában és a műtéti eljárásokban.

Tömegkultúra és tömegsport

A századfordulón megjelent avantgárd folytatásaként újabb és újabb irányzatok bukkantak fel a művészetekben a két világháború között, mint a **dadaizmus**, a **kubizmus**, a **szürrealizmus**, a **futurizmus**, a **konstruktivizmus** és az **expresszionizmus**. Az avantgárd művészei radikálisan szakítottak a hagyományos művészi szemlélettel, igen gyakran tudatosan használták a megbotránkoztatást a hatáskeltés eszközeként, s képviselőik gyakran politikailag radikális irányzatokhoz csatlakoztak. Ezek az irányzatok azonban nem csak indulatokat váltottak ki a közönségből, hanem értetlenséget is. Az ún. magas kultúra és a tömegkultúra szétválása ezekben az évtizedekben vált véglegessé.

Az életkörülmények változásaival – urbanizáció, fizetett szabadidő, javuló kereseti lehetőségek – azonban egyre többen váltak a tömegek szórakoztatására kiépülő új iparágak termékeinek fogyasztóivá.

Megkezdődött a kereskedelmi, a közszolgálati és a szórakoztató **rádiózás**, s a harmincas évek már ennek első virágkorát hozta. A **mozikban** a némafilmet kiszorította a húszas évek végén megjelenő hangosfilm, s a korszak végén már színes filmek is készültek (Rudolf Valentino, Charlie Chaplin, Greta Garbó). A filmgyártás üzleti vállalkozás lett. A képregények és a rajzfilmek „sztárjai” (Tarzan, Miki egér, Superman) ekkor születtek vagy váltak igazán ismertté.

A zenében világszerte hódított az amerikai eredetű **dzsessz**, s az olyan táncok, mint a shimmy, a charleston és a tangó. A korszak kedvelt szórakozóhelye a **kabaré** lett.

Hasonló folyamatok zajlottak a sport területén is. A sportolás egyre több ember szabadidős tevékenységévé vált, s ezzel párhuzamosan **professzionizálódott** is, üzletté vált, a versenyeket egyre nagyobb fizetőképes tömeg figyelte. A XIX. Század végén feltámasztott olimpia a két világháború között vált „nagyüzemmé”, s ekkor rendeztek külön **téli olimpiákat** is, ekkor versenyezhetek először **nők** is. Ekkor vált szokássá, hogy a versenyzők esküt tesznek, hogy felvonják az ötkarikás lobogót és meggyújtják az olimpiai lángot. A politika nem maradt távol a játékoktól: 1920-ban nem indulhattak vesztes országok.

„Birodalmi építészet”, „birodalmi” művészet

A harmincas évek diktatórikus rendszerei a művészetet és a sportot is kisajátították, eszközül használták céljaik megvalósításához. Korlátozták a művészi kifejezés szabadságát, miközben a művészek legnagyobb megrendelőivé is váltak (monumentális, a birodalom nagyságát hirdető épületek, heroikus pózba meredő alakok). A művészi kifejezést illetően elvetettek minden avantgárd jellegű újítást – ugyanakkor célratörően használták az új médiákat: a rádiót és a mozit.

A nők helyzete

A nők tömeges munkába állását sokan átmeneti szükségmegoldásnak hitték a világháború alatt. A változás azonban tartósnak bizonyult: a két világháború között a városi nők jelentős része munkát vállalt. A nők nagyobb aktivitása eldöntötte a századfordulón kezdődő vitákat a nők politikai jogairól: a legtöbb európai országban **választójogot** kaptak. A politikai jogok még nem jelentettek teljes egyenjogúságot: a nők általában alacsonyabb bért kaptak, mint a velük azonos munkakörben dolgozó férfiak, s nagyon ritkán jelentek meg gazdasági és politikai vezető posztokon.

A változások látványos kifejeződést kaptak a hölgyek öltözködésében: lazább, rövidebb ruhák terjedtek el, és olyan „férfias” ruhadarabok, amelyek az első világháborút megelőző időszakban még botrányt keltettek volna. A hajviseletben a rövid „bubifrizura” vált a legdivatosabbá, s egyre több nő dohányzott nyilvános helyen.

Változó világ

A magyar társadalom jelentősen átalakult, ennek fő jellemzője a polgárosodás volt. A korszak másik fontos összetevője a technikai fejlődés által diktált életmódbeli változás volt, amelynek hatásai alól senki sem vonhatta ki magát. A korszak sajátossága, hogy a korábban kevesek számára elérhető tárgyak, kedvtelések tömegessé váltak.

Hírközlés és közlekedés

A ma már mindennapi életünk részét képező eszközök –telefon, villamos, autó- az újdonság erejével hatottak, s alapvetően átalakították az emberek mindennapjait. A telefon és a tömegközlekedési eszközök megjelenésével a távolságok lerövidültek. A postai szolgáltatások olcsóbbá, így tömegessé váltak, a levelezés, a képeslapok küldése széles körben vált divattá.

Higiénia, táplálkozás, lakásviszonyok

A **közművesítés** óriási változásokat eredményezett. A század elején még a kastélyokban is a cselédek által behozott mosdótál jelentette a tisztálkodás lehetőségét. A gyakori mosakodás így

elképzелhetetlen volt. A **vezetékes ivóvíz** kiépítése forradalmasította a kérdést: a módosabb rétegek lakásaiban megjelentek a fürdőszobák.

A csatornázás lehetővé tette az „angol” vízöblítéses WC elterjedését. Higiéniai szempontból ez óriási előrelépést jelentett. De mindennek két oldala van: a higiénia segített a járványok visszaszorításában, ugyanakkor megkezdődött az ivóvízkészlet szennyezése.

A **lakásviszonyokról** sem lehet egységes képet adni, hiszen rétegenként óriási volt az eltérés, a tendencia mégis az egy főre jutó szobaszám emelkedése volt. Ez a 4-5 szobás polgári otthonok, és a szoba-konyhás bérlakásokban zsúfolódó négy-öt munkáscsalád átlagából eredt.

A **táplálkozásban** is jelentős változások zajlottak le. Az éhínségek megszűntek, ami természetesen nem azt jelenti, hogy mindenki jóllakhatott.

Szabadidő, szórakozás

A középosztály és az alkalmazotti réteg létszámának növekedése, a munkásság munkaidejének csökkenése következtében beköszöntött a **tömeges szabadidőtöltés korszaka**. A fizetőképes kereslet elsőként a fejlődés élén járó Budapesten teremtette meg az új szórakozási lehetőségeket. A XX.század elején megjelent a **mozi**. A mozijegyeket a kifizetésű munkások is meg tudták vásárolni, s így pillanatok alatt a tömegek kedvenc időtöltésévé vált.

A szabadidő megjelenésével általánossá vált a **testedzés** is. Úgy is, mint az egészséges élet része és úgy is, mint a szórakoztatás új módja. **Tornaklubok** alakultak, ahol az ifjúság sportolhatott. Terjedésüket elősegítette a testnevelés szerepének növekedése az oktatásban. A testedzéssel együtt megjelent a sportnak a szórakoztatóiparral rokon, üzleti vonulata is: futballklubok alakultak, melyek városrészekhez, társadalmi csoportokhoz kötődtek.

A korszak szórakozási lehetőségeiből **nagyipar nőtt ki**. A vevők igényeit figyelembe véve igyekeztek az emberek minden vágyát kielégíteni a legkülönbözőbb szinteken, a cirkusztól a nyilvánosházig.

A turizmus

Az üdülés nem volt új jelenség, az arisztokrácia már a XVI.században fürdőkbe járt kúrákra, pihenni. A reformkorban Balatonfüredet a nemesség szélesebb rétege látogatta. A közlekedés fejlődése, a szabadidő megjelenése és a jövedelmek növekedése révén a **középosztály, a kispolgárság és a szakmunkások is** bekapcsolódtak a turizmusba.

A középosztály tagjai a nyár egy részét az **Adriánál** (Abbáziában), a telet a hegyekben – az **Alpokban** vagy a **Tátrában** – tölthették pihenéssel, sportolással. A kispolgárok és a munkások turista egyesületei vasárnaponként kirándulásokat szerveztek a városok közelében fekvő hegyekbe.

Irodalmi élet

A magyar kultúra a korábbi évszázadokban sem el Európa szellemi áramlataitól, a századfordulón már együtt élt vele. A divattá és életérzéssé váló felzárkózási vágy a tehetséges fiatalokat Párizsba vonzotta, s Budapest szellemi élete igyekezett követni a nyugati világvárost.

A századforduló irodalmi élete sokszínű volt: ekkor alkotott a múlttal összekötő **Mikszáth Kálmán**, a modern városi élet reprezentánsa, **Molnár Ferenc** és a korszak szülöttei, a **Nyugat írói-költői**: Ady Endre, Babits Mihály, Kosztolányi Dezső, Karinthy Frigyes, Juhász Gyula, Tóth Árpád. A korszakban a középosztály terebélyesedésével jelentős mértékben **megnőtt az irodalom iránt érdeklődő közönség**. Az érdeklődő olvasóközönség a nagy példányszámú sajtó és a bővülő könyvkiadás révén **megélhetést biztosított az irodalmi élet szereplői számára**.

A polgárosodással új csoportok váltak az irodalom fogyasztóivá. Magyarországon a századelőn következett be a szakadás a kultúra tömeges fogyasztói és a magas művészet követői között.

A társasági élet nyilvános színhelye, a **kávéház** volt, Pesten kávéházak százai épültek. Itt írtak, beszélgettek és szórakoztak a művészek, és ide járt a középosztály is. Az utcákon kávéházakban több ember fordult meg, mint ma, a középosztály tagjainak volt szabadideje, ugyanakkor nem volt televízió, rádió, s a mozi is csak a korszak végén jelent meg.

Az oktatás általánossá válásával megjelent az **ifjúsági irodalom**. Olyan remekművek születtek, mint **Gárdonyi: Egri csillagok** vagy **Molnár Ferenc: Pál utcai fiúk** című regényei. Nagy példányszámban jelentek meg, s egyre szélesebb körhöz jutottak el a **mesekönyvek is (Benedek Elek)**. Az olvasási kedv növekedése természetszerűleg a kevésbé színvonalas ponyvától (indianregények, bűnügyi történetek) a rémregényekig tágította a kínálatot. A bővülő piac a legmodernebb gépekkel felszerelt **nyomdaipar kifejlődéséhez** vezetett Budapesten.

Irodalmunk kitört nyelvi bezártságából. Például Molnár Ferenc művei Amerikában is kedveltek voltak.

Virágzó zenei élet

Az arisztokrácia és a középosztály zenei műveltsége igen magas volt. Sokan maguk is játszottak hangszeren, hiszen a társasági élet része volt a zene, ami a korszakban még csak élőzenét jelentett.

A századfordulón virágkorát élte az **operett**. Álomvilága megfelelt a dzsentri ideált követő társadalomnak. A műfaj az Osztrák-Magyar Monarchiában alakult ki, innen terjedt szét a világba, amit a világszerte ismert alkotók nevei fémjeltek: **Lehár Ferenc, Huszka Jenő, Kálmán Imre**.

Rendkívüli népszerűségnek örvendett szinte minden társadalmi réteg körében a „**magyar nóta**” műfaja. A századfordulón a népi kultúra felfedezésével párhuzamosan indult népzenei gyűjtő utakra a magyar zenei élet két óriása: **Bartók Béla és Kodály Zoltán**.

Magyarország a két világháború között, Modernizáció és társadalmi egyenlőtlenségek

A Horthy-korszak magyar társadalma a dualizmus korabeli társadalom örököse volt: nőtt az iparban dolgozók száma és a városi népesség aránya, emelkedett az iskolázottság szintje, csökkent a halandóság, terjedtek a modern civilizációs vívmányok. Különbőség a fejlődés megkésettiségében és ütemében volt tapasztalható: mindezen folyamatok Magyarországtól nyugatra korábban kezdődtek és gyorsabban terjedtek, keletre és délkeletre pedig később és lassabban hatották át a társadalmat.

A **magyar társadalmat** látványos ellentétek is jellemezték a Horthy-korszakban. Az országos átlagot jelző mutatók mögött rendkívül nagy különbségek húzódtak a jövedelmekben, a vagyoni helyzetben, a társadalmi presztízsből, vallásban, életmódban. A nagybirtokos arisztokrácia elkülönült a hasonlóan vagyonos nagytőkéstől, a kistisztviselő „úri középosztálybeli” öntudattal elhatárolta magát – az esetenként ugyanannyit vagy még többet kereső – szakmunkástól vagy középbirtokos paraszttól.

A **vallási különbségek** szerepe csökkent a társadalmi életben, noha a katolikus és protestáns egyházak között jelentkeztek bizonyos ellentétek. Az ún. „zsidókérdés” viszont nem vallási, de nem is etnikai, hanem politikai kérdésként merült fel.

A magyarországi zsidóság túlnyomó többsége magyar anyanyelvű volt, többségük az izraelita felekezethez tartozott, az antiszemita részben azonban a keresztény hitre tért izraelitákat, sőt, azok gyermekeit is „zsidónak” tartotta.

Az antiszemitizmusnak társadalmi vetülete is volt: a többségi társadalomnál, a polgárosultabb számarányánál (1930-ban a népesség 5,1%-a) nagyobb dolgozott bizonyos értelmiségi és üzleti pályákon. Az ún. „keresztény középosztály” egy része „őrségváltást”, vagyis nagyobb teret követelt magának ezeken a területeken is – miközben az állami hivatalokban és a hivatásos tisztikarban egészen minimális volt a zsidók aránya.

„Úri életforma”

Az „**úriemberek**” világába való bekerülés, s ezzel a középosztályba jutás a társadalom tekintélyes részének vágya volt, miközben a népesség 90%-át hatalmas szakadék választotta el az úri világtól.

Az „úri középosztály” már a dualizmus korában is nehezen meghatározható fogalom volt: a dzsentrik, a középbirtokosok, az üzlettulajdonosok, a vezető tisztségviselők, a művészvilág színe java éppúgy idetartozott, mint az állami-és magánalkalmazottak vagy az értelmiség bizonyos rétegei. Az életkörülményekben, végzettségben bizonyos elvárások érvénysültek. Az úri középosztályhoz tartozás mércéjének a származás mellett az érettségi, sőt, egyre inkább a diploma számított. Ezenkívül a lakás mérete, helye, felszereltsége (fürdőszoba, központi fűtés), a cselédtartás vagy az étkezési szokások is fontos mutatókká váltak.

„Igazi úri miliót” például a három plusz cselédszobás lakás, a napi ötszöri étkezés teremtett, de a két világháború között a középosztálybeliek többsége már nem tudta ezt az életszínvonalat biztosítani. Jövedelem szempontjából bűvös határnak számított a korszak végére az egy főre eső havi 200 pengő.

A **szabadidő** eltöltése és mennyisége is jelentősen megváltozott, s egyre szélesebb rétegek számára vált elérhetővé a **túrázás**, a **nyaralás** a Balaton mellett vagy a Mátra, illetve a Bükk ekkor épülő üdülőhelyein. Viszont kifejezetten úri **sportnak** tartották a lovaglást, a vívást, a vitorlázást, teniszezést vagy a műkorcsolyázást.

A **mozi** ebben a korszakban vált népszerűvé. Szinte minden városban, nagyobb községben működött mozi, de alkalmi filmvetítéseket falvakban, sőt, tanyaközpontokban is tartottak. A mozijegy ára mindenki számára elérhető volt. 1931-ben kezdődött a hangosfilmgyártás, s 1944 tavaszáig 352 egész estét betöltő magyar film készült, s emellett mintegy kétezer külföldi filmet is vetítettek.

A két világháború között fellendült az **idegenforgalom** is.

A földkérdés

Mivel a **lakosság több mint fele a földből élt**, a magyar társadalom egyik kulcsfontosságú kérdésének számított a földkérdés. 5 hold földből egy átlagos parasztszaladót nem lehetett eltartani – márpedig a paraszti népesség 72%-a ennél kevesebb földdel rendelkezett, vagy éppen teljesen földtelen volt. Ez a hatalmas csoport a megművelt földterület alig több mint tizedét birtokolta, míg a 100 holdasnál nagyobb birtokosok – a mezőgazdaságból élők 0,8%-a – kezében volt a föld csaknem fele.

A mezőgazdasági népesség korábbi „menekülési lehetősége” – a tömeges amerikai kivándorlás – megszűnt, s az iparosodó nagyvárosok sem tudták a munka nélkül maradó mezőgazdasági népesség egészét felszívni. Ez az agrárnépesség **rendkívüli szegénységben** élt: rájuk gondoltak a korabeli közírók, amikor a kilencmilliós Magyarországot a „**hárommillió koldus országának**” nevezték.

Regionális különbségek

Falvakban élt a magyar népesség közel kétharmada, de a falvak élete másként folyt a polgárosultabb nyugati megyékben, az alföldi mezővárosokban, a tanyavilág vagy az áruterelésből kimaradó kistalvakban. A legjelentősebb regionális különbségek azonban Budapest és „a vidék” között állt fenn. A népesség nagy hányada összpontosult a fővárosban, ahol az életmód gyorsabban változott.

1930-ban Budapesten a házak 0,7%-át építették vályogból – vidéken 47%-át. A villannyal ellátott háztartások aránya Budapesten 83%, vidéken 52% volt, a vezetékes vízzel ellátottaké 85%, illetve 25%, a gázzal rendelkezőké pedig 50%, illetve 1%. 1938-ban Budapesten minden hetedik, vidéken minden harmincadik lakos fizetett elő rádióra. Budapesten a lakások 32%-ban volt fürdőszoba, míg az országos arány 6% volt.

Életkörülmények, szociális viszonyok

A korszakban **javult az orvosi ellátottság**, az ezer lakosra jutó 117 orvos az európai élmezőny átlagának felelt meg. Bár a népbetegségnek számító tuberkulózist (tüdőbaj) nem sikerült felszámolni, sikeres egészségügyi kampányok zajlottak, s ennek következtében folyamatosan javultak a halandósági mutatók is. A születéskor várható élettartam 40 évről 57 évre emelkedett 1920 és 1941 között. Éppen ezért, bár a születések száma csökkent, **az ország népessége** mégis növekedett: az 1920-as 7,9 millióról 1941-re 9,3 millióra emelkedett.

Tovább bővült a **szociális ellátásban** részesülők (beteg-, baleset- és nyugdíjbiztosítás) részesülők köre, a harmincas évek végére már a városi lakosság többségére, az összlakosság 31%-ára terjedt ki. Az ipari munkások számára ugyanis kötelezővé, a köztisztviselők számára önkéntessé vált a **társadalombiztosítás**. A szociálpolitikai rendszer nagy hiányossága maradt, hogy nem terjedt ki a mezőgazdasági népesség nagyobbik részére, illetve, hogy egyáltalán **nem létezett munkanélküli-ellátás**.

Az 1930-as évek végére a városi munkásság heti munkaidejét heti 48 órában szabták meg, és ekkor határozták meg először a fizetett szabadságot minimum évi 6 napban. Az erre jogosultak 65 éves korukban vonulhattak nyugdíjba. A mezőgazdasági népesség munkaidejét továbbra is a mezőgazdasági munkák rendje szabta meg.

ÉLETMÓD AZ 1950-ES ÉVEK MAGYARORSZÁGÁN

Szerző: Granyák Irén

A szocialista mozgalmak jövőképében központi rendezőelv volt a társadalmi különbségek, igazságtalanságok kiküszöbölése, az egyenlőség. A magyarországi pártállam is e sokat ígérő eszme hangoztatásával rendezte át a társadalom életét. Eközben nem volt tekintettel mélyen gyökerező hagyományokra, szokásokra illetve a szocialistának tekintett eszmevilágtól eltérő értékekre (pl. szabadelvűség, verseny, egyéni érvényesülés stb.)

A milliókat érintő hirtelen életformaváltás az „alulról jövők” számára emberibb, civilizáltabb életforma lehetőségét teremtette meg, ugyanakkor az erőltettség szétzilálta korábbi kapcsolatrendszeiket (kis közösségek, család). A gyökértelessé válás devianciák¹, neurózisok² okozója lehetett.

Az emberek táplálkozása lényegében visszaállt a háború előtti szintre. Időnként ugyan komoly élelmezési gondok támadtak (1951-ben ismét bevezették a már többször eltörölt kenyér-, illetve húsjegyet), országos átlagban mégis némi javulásról beszélhetünk. Ekkor vált ugyanis általánossá az üzemi étkeztetés, amelynek kertében az emberek többsége legalább napjában egyszer olcsón meleg ételhez jutott. Kiépült a gyermekétkeztetés hálózata is.

A politika nyomása erőszakosan felgyorsította a társadalmi mobilitás³ folyamatait.

Az 1945 előtti vezető csoportok tagjai (földbirtokosok, tőkésék, „úri középosztály”) vagy külföldre menekültek, vagy munkásként, alkalmazottként dolgoztak (feltéve, ha nem sújtotta őket börtön vagy internálás).

Az államosítások a kisiparos, kiskereskedő rétegeket is megfosztották tulajdonuktól.

A parasztság egy része a hatalom elnyomó intézkedései elől földjét is odahagyva a városokba, elsősorban a nagyberuházások színhelyeire költözött. A régi értelmiségi- hivatalnoki rétegekre az új rendszernek is szüksége volt, mivel gyors és tömeges cseréjük lehetetlen lett volna. A „reakciós elemek” eltávolítása után ellenőrzésüket, irányításukat a föléjük helyezett rendszerhű „káderek”⁴ végezték, akiket zömmel a munkásság és a parasztság soraiból emeltek ki.

¹ deviancia: a „normáktól”, a normálisnak tekintett viselkedéstől eltérő magatartás.

² neurózis: szervi okokhoz nem köthető funkcionális idegrendszeri betegség, pl. kóros fáradtság, ingerlékenység, kényszerképzetek, alkalmazkodási zavar, másodlagos testi tünetekkel

³ társadalmi mobilitás: más társadalmi csoportba kerülés a társadalom szerkezetében. Felöleli a társadalmi felemelkedés és lesüllyedés folyamatait. Történhet egyénileg, csoportosan, egy nemzedéken belül vagy nemzedék között.

⁴ káder: párt, intézmény, szervezet munkatársa, alkalmazottja. A kifejezés gúnyos jelentésárnyalatot is hordoz: gyenge képességű, esetleg képzelten, de megbízhatósága okán kiemelt személy.

Az egyenlőségi elv megcsúfolásaként a lakosság átlagos viszonyaihoz képest kiugróan magas életszínvonalat biztosított magának az **új elit**. A párt és az állam különböző szintű káderei külön ellátóhálózatból jutottak jó minőségű árucikkekhez. Az általános lakáshiány idején tágas otthonokat utaltak ki számukra. (Igaz, a kedvezményeket politikai hiba, kegyvesztettség esetén bármikor elveszthették.)

A **társadalmi egyenlősítés** nem annyira a szegény rétegek anyagi felemelése, mint inkább a jobb helyzetben élők lesüllyesztése útján történt. Az állam mindenki számára biztosította a munkát, de a béreket alacsonyan tartotta. (még ezeket a jövedelmeket is megcsapolta a különböző kölcsönökkel⁵.)

A kereseteknek ezt a szintjét azzal indokolták, hogy az állam ingyen vagy jelképes térítésért gondoskodik a lakosság szükségleteinek nagyobb részéről. Csekély lakbérek, egyre inkább kiterjesztett ingyenes egészségügyi ellátás, társadalombiztosítás, ingyenes bölcsőde, óvoda, általános és középiskola jelezte többek között a **szociálpolitika fő irányait**. A gazdaságpolitika azonban éppen az életszínvonal emelésétől, a társadalmi jólét fokozásától vonta el a ráfordításokat. Emiatt a rendszer nem lehetett tekintettel az élet minőségére. A szűkösség elvileg biztosított szolgáltatások, árucikkek mennyiségét, választékát is viszonylagossá tette. Mindez kiáltó ellentétbe került a harsány sikerpropagandával.

A modern technika hiányát pótolta a nagy számban rendelkezésre álló olcsó munkaerő. Ennek következtében 1949-re megszűnt az addig jelentős munkanélküliség. 1950-'51-ben pedig munkába álltak az addig „rejtett” munkanélküliek is: azok a parasztok, akiknek munkaerejét a 2-3 hold föld csak az év egy részében kötötte le, és azok a feleségek, akik addig háziasszonyokként férjeik fizetéséből éltek. Ha nem is jól fizetett, de valamilyen munkát mindenki talált magának, még az alacsonyan képzettek vagy a képzettség nélküliek is.

A modernizációs folyamat felgyorsult. Az ötéves terv során több mint ezer faluba jutott el a villany, ami gyökeresen átalakította a falusi lakosság életét. Nyomában megjelent a mozi és a rádió. A rádió ekkor vált a mindennapi élet szerves tartozékává. Magántulajdonú személygépkocsi még alig volt az országban, viszont a motorkerékpár elérhetővé vált, főleg a jobban kereső ifjún munkások vásárolták.

Az egészségügyi helyzet jelentősen javult. Ebben nagy szerepet az új gyógyszerek-mindenekelőtt az antibiotikumok- megjelenése. Csökkent a tüdőbajban és vérbajban szenvedők száma, a csecsemőhalandóság. Meghosszabbodott az átlagéletkor. Ugyanakkor az orvosi rendelőkben, kórházakban általánossá vált a zsúfoltság. Az iparban, a közlekedésben, a kereskedelemben és a hivatalokban teljes körben bevezették a dolgozók nyugdíját, ennek összege azonban csekély volt. Kiepült a vállalati üdülők rendszere.

A politikai hatalom centralizálása, a terror intézményesítése és a tervgazdálkodás mellett a totalitáriánus rendszerek fontos jellemzője a kulturális élet **pluralizmusának megszűntetése**, a hatalmat kezében tartó csoport ideológiájának minden eszközzel való terjesztése. Az iskolák, könyvkiadók és mozik államosításával, valamint a többpárti sajtó felszámolásával, ennek alapfeltételei 1949-re megteremtődtek.

Ahol a nevelést az osztályharc terepének tekintik, nem maradhatnak tanintézetek a központi akarat hatáskörén kívül. Kevés kivétellel **államosították** az egyházi fenntartású iskolákat és

⁵ *kölcsönök*: A Békekölcsön és a Tervkölcsön lényegében a lakosságtól elvett kb. 5,6 milliárd Ft kényszerkölcsön volt. Többnyire 1 havi munkabér jegyzését követelték meg kampányuk során.

magániskolákat. Nem kerülhette el a felosztást a korábban támogatott és szövetségesnek tartott NÉKOSZ⁶ sem.

A közoktatásban 1950-ben bevezetett új általános és középiskolai tantervek és tantervi utasítások gondoskodtak a vallásos világnézet és a koalíciós időkre jellemző demokratikus-humanista- nemzeti műveltségisménynek a marxizmus- leninizmussal történő felváltásáról.

A társadalmi tudat kialakításában kitüntetett szerep jutott az iskoláknak. Az alapképzés (**általános iskola**) a korábbi 4-6 osztályról 8 osztályosra bővült. Megindult a **középiskolai** oktatás (4osztály) kibővítése: politikai cél lett minél több munkás- és parasztszármazású tanuló beiskolázása. (sajátos képzési forma is alakult: a szakérettségi⁷.)

A **szakmunkásképző** intézetekben és az érettségit is adó **technikumokban** új alapokra helyezték a szakoktatást.

A meglévők mellett **új egyetemek** és **főiskolák** nyíltak, az esti és levelezős tagozatokon pedig mód nyílt a munka melletti diplomaszerzésre.

Az oktatás kereteinek kibővülésével, a tanulói és hallgatói létszám növekedésével nem tartott lépést az iskolarendszer anyagi ellátottsága (leszámítva az iparfejlesztési célokhoz illeszkedő szakoktatást).

Hasonló következményekkel járt az **orosz nyelv** tanításának előzmény nélküli, egyik pillanatról a másikra történő bevezetése a tanrendben szereplő egyéb nyelvek rovására. Megszűnt a választható idegennyelv-oktatás, az orosz nyelv oktatása kötelezővé vált. Kényszerjellege miatt hatékonysága alacsony volt.

A **menyiségi szemlélet** a minőségi képzés rovására ment. Különösen a társadalomtudományi és művészeti tantárgyaknak ártott sokat a tanítás és a tananyag átpolitizálása.

Igen jelentős támogatásban részesült a **könyvkiadás**, a sajtó, a színház- és filmművészet, a zenei élet és általában a **közművelődés**.

Elsősorban a városokban nőttek a lakosság kulturális igényei. Míg korábban a színházlátogatás ritka, ünnepi eseménynek számított- az olcsó, államilag dotált jegyek mellett- ez széles tömegek szórakozásává vált. Igaz, a bemutatott darabok egy része propaganda célokat szolgált, de azért mutattak be klasszikus, igazi értékeket hordozó darabokat is.

Az **olcsón** hozzáférhető alkotások között ott voltak a **kultúra** időtálló értékei, de velük együtt silány, viszont propaganda célokra alkalmasnak minősített munkák is. (A kultúrpolitika egyébként önkényesen válogatott a tudományos és művészeti irányzatok között, s mellőzte a károsnak, ellenségesnek vagy dekadensnek nyilvánított szellemi teljesítményeket. Kiváló írók hallgatásra vagy emigrációba kényszerültek.)

A magyar művek kiadása mellett jelentős volt a fordítási irodalom. 1945 és 1957 között összesen több mint 1500 külföldi szépirodalmi munka jelent meg, együttesen 25 milliós példányszámban. Az összes cím kétharmadát orosz szerzőktől fordították, és az ő munkáikra esett az összpéldányszám több mint egyharmada. A rangsort Makszim Gorkij vezette közel egymilliós példányszámmal.

⁶ NÉKOSZ: Népi Kollégiumok Országos Szövetsége. Tagkollégiumai munkás- és parasztszármazású középiskolásoknak, és egyetemistáknak adtak otthont. Céljuk az új értelmiség kinevelése. Demokratikus önkormányzati elvek szerint működtek.

⁷ *szakérettségi*: 1 majd 2 évi gyorsított középiskolai képzés munkás- és parasztfiatalok számára. A tanulmányok végén letett érettségi vizsga szakirányú felsőfokú továbbtanulásra jogosított.

A kor tipikus **zenei** műfaja az úgynevezett tömegdal vagy mozgalmi dal volt, amelyet felvonulásokon, gyűlések előtt és után, sőt baráti összejöveteleken egyaránt énekeltek. Ezek között akadtak régi forradalmi és munkásmozgalmi dalok (Internacionálé, Marseillaise, Itt van újra május elseje...), szovjet munkásmozgalmi, partizán, és egyéb énekek (Poljuska, Az amuri partizánok dala, Bunkócska...), a kuruc kor dalai (Csínom Palkó, Balogh Ádám nótája...)...

Egyik legnépszerűbb dallá a NÉKOSZ indulója (Sej, a mi lobogónkat) vált, amelynek szövegét Jankovich Ferenc írta 1947-ben egy csángó népdal dallamára. A Sztálinról, Rákosiról, sztahanovistákról és traktorosokról szerzett dalok szerényebb népszerűségnek örvendtek.

Előfordult, hogy ismert énekek szövegét átköltve dalolták el -persze csak bizalmas körben- valódi véleményüket a fiatalok. Ilyen volt a Rákosi-dal:

Hegyek között, völgyek között

Bedöglött a vonat;
Kiszállnak az utasok és
Tépik a hajukat.
Hajrá, kopasz ne hagyd magad,
Mert kitepik a hajadat!

A sematizmusra hagyományainál és közönségénél fogva különösen hajlamos **filmgyártásban** két filmtípus vált jellegadóvá: a magyar történelem forradalmi-szabadságharcos vonulatának árnyalatok nélküli, patetikus, romantikus feldolgozása (1953: Rákóczi-hadnagya /rendezte: Bán Frigyes/, Föltámadott a tenger /rendezte: Nádasdy Kálmán, Ranódy László/) és a nevetető zenés vígjáték (Mágnás Miska, Dalolva szép az élet (rendezte: Keleti Márton/).

Gyorsan fejlődött a művelődési házak vagy kultúrotthonok hálózata, ezekben szakkörök, táncsoportok, színjátszó körök és kórusok ezrei találtak otthonra.

Az új társadalom megteremtésének igénye a jelképek világát sem hagyta érintetlenül. Az elavultnak, a régi világ eszmeiségét hordozónak minősítettek eltűntek. Használatukat betiltották, vagy minden különrendelet nélkül megszüntették tekintet nélkül évszázados, a vallási eredetű szimbólumok esetén évezredek hagyományokra. Ez történt a magyar **állami címerrel** is.

A köztársaság 1946. február 1-ei kikiáltása után a korona nélküli Kossuth-címer lett az ország hivatalos szimbóluma. A sztálini típusú diktatúrára való áttérés idején a különösen az új alkotmány kidolgozása után napirendre került a címerkérdés. 1949. július 28-án az országgyűlési bizottságok már olvashatták az új címer leírását, július 7-én az ország népe is megismerhette rajzát a Szabad Népből. Az 1949-es állami címer, amely tisztán heraldikai (címertani) szempontból is elhibázott alkotás, a Magyar Népköztársaság szocialista jellegét domborította ki. Tartozékai a „béketábor” legtöbb országának címerében szerepeltek. Az ősforrás a Szovjetunió 1924-es címere, illetve a szovjet tagköztársaságok ennek alapján megrajzolt államszimbólumai. Nem véletlen, hogy 1956-os forradalom felkelői kivágták a nemzeti színű zászló közepébe illesztett rákosista címet.

A művészet propagandaeszközként való felhasználása már az oroszországi bolsevik forradalom idején gyakorlattá vált. A sztálinizmusban az egyéb művészeti irányzatok rovására egyeduralgódóvá tették az úgynevezett **szocialista realizmust**.

szocialista realizmus: a szocialista mozgalomhoz kötődő, marxista-leninista világnézet alapján álló alkotói módszer. XX. Század eleji kezdemények után az 1920-30-as években teljesedett ki. A sztálini kultúrpolitika és annak magyarországi átvevői stílusbeli sokszínűségét felszámolták. Követendő példaként a múlt századi realistákat állították /pl. Munkácsy Mihályt/ a képzőművészek elé és nem a szocialista mozgalomhoz közel álló Derkovits Gyulát vagy Kassák Lajost. A közérthetőség és az

optimizmus, a „szocialista embertípus” bemutatásának követelménye- s nem mellékesen a megélhetés- sok művészt a fényképszerűségre, a tömegizlés /giccs/ kiszolgálására, művészi közhelyekre kényszerített.

A képzőművészeti ágak közül elsősorban a **monumentális szobrászatot** és a napi politikai célok elérésére mozgósító plakátművészetet részesítették előnyben. Így tett a magyarországi művészpoltika is.

Sztálin magyarországi szobrának felállításáról a „nagyvezér” 70. születésnapját ünneplő Budapest Törvényhatósági Bizottságának ülésén született határozat (1949. dec. 20). Pályázatot írtak ki, amelyre meghívták a legnevesebb hazai szobrászokat. 24 pályázó készített gipszmintákat. (Néhányon érződik, hogy a művész inkább kényszerből oldotta meg feladatát.). A kijelölt szoborbizottság a legjobbnak minősített négy alkotó (Borsos Miklós, Farkas Aladár, Kisfaludi Strobl Zsigmond és Mikus Sándor) számára újabb pályázatot hirdetett, s végül a megbízást Mikusnak ítélte oda. A szobrot 1951. dec.16-án avatták fel nyolcvanezres tömeg előtt.

A **plakátművészet** sajátosságaiból következik, hogy a megrendelő a legrészletesebben előírhatja, milyen legyen az alkotás. Ennek megfelelően az ötvenes évek plakátjai az éppen időszzerű jelszavak, évfordulók, kongresszusok, kampányok népszerűsítésének céljából születtek. Innen adódik, hogy az ábrázolásokon vidám, meglegedett, esetleg harcra elszánt alakok láthatók, a rendszer szimbólumaival. A célirányosan megrajzolt háttéren: gyár, szántóföld, sportpálya, munkafolyamatok stb. Gyakran uralja a képet Sztálin vagy Rákosi alakja. A szovjet propaganda mintáját követik a faliújságszerű plakátok, amelyeket a középületek belső tereinek falára szántak, olykor üresen hagyott felületekkel, hogy a felhasználók maguk tölthessék ki a helyi anyagokkal.

Bár a képzőművészet egyéb területeinek a politika kisebb tudatformáló szerepet tulajdonított, ezeket is igyekezett propagandacélok érdekében hasznosítani. A festők témajavaslatokat kaptak az ábrázolandó pozitív társadalmi változásokról, jelenségekről. Pl.: Sztálin- és Rákosi-képek, a felszabadító Vörös Hadsereg, a szovjet világ követendő példái, a szocializmus előfutárainak vélt történelmi események képei (parasztfelkelések, honvédő harcok stb.).

A mindenható pártállam igényt tartott a **mindennapi élet** megszervezésére is. A független szerveződések (társaskör, klub, sportegylet stb.) felszámolták vagy állami irányítás alá vonták. Ha nem is nyíltan, de számos intézkedéssel igyekeztek korlátozni a család szerepét. Előterbe kerültek a különböző **mesterséges csoportosulások**: munkahelyi közösségek, az Úttörő Szövetség rajjai és őrsői, a DISZ-szervezetek, pártalapszervek stb. A „kollektíva” munkaidő vagy tanítás utáni foglalkozásain való részvételt gyakorlatilag kötelezővé tették. Az MHK-mozgalom („Munkára, harcra kész!”) a tömegsport fő szervezeti kerete lett. (Az élsport sikerei a propagandában a rendszer felsőbbrendűségét igazolták.)

Ezekben az években érte el azóta is utolérhetetlen csúcseit a magyar **sportélet**. Valódi tömegsport bontakozott ki: százezrek vettek részt a különböző testedző mozgalmakban. Az 1952-es helsinki olimpián a magyar csapat 16 aranyérmel szerzett és a nemzetek ranglistáján a harmadik helyre került. 1953-ban épült fel a Budapesti Népstadion. A magyar labdarúgás a világ élvonalában volt: a Puskás „Öcsi” vezényelte „aranycsapat” összeállítását mindenki ismerte. A sikereket eredményesen használta fel a pártpropaganda a rendszer népszerűsítésére. A mesterségesen is felfokozott, várakozással kísért 1954-es labdarúgó-világbajnokság döntőjében elszenvedett vereség ugyanakkor utcai tüntetést eredményezett- az ilyen megmozdulásokhoz nem szokott Budapesten

A **városi tömegközlekedés-** az állami támogatás (dotáció) hatására- rendkívül olcsóvá, mindenki által igénybe vehetővé vált. Ekkoriban már elképzelhetetlen, ami másfél évtizeddel korábban még minden napos volt, hogy az emberek naponta két-három órát gyalogoljanak a munkahelyükre és vissza. Viszont állandósult a zsúfoltság a villamosokon és autóbuszokon. Megkezdődött a budapesti metró építése.

Átalakultak az **ünnepek** is. A hatalom lehetőleg háttérbe szorította a vallási fogantatású ünnepeket. Karácsony és húsvét másnapját egy időre munkanappá változtatták. Augusztus 20-án a szocialista alkotmányról emlékeztek meg. Március 15. felidézése egyre inkább azt a célt szolgálta, hogy kidomborítsa a „legnagyobb nemzeti ünneppé” tett április 4. jelentőségét: 1848 céljait a Szovjetunió által végrehajtott felszabadításunk teljesíti ki. Állami ünnep lett november 7., május 1., viszont jelentéktelensége süllyesztették március 21-ét, a Tanácsköztársaság kikiáltásának évfordulóját. (Kun Bélával az élen túl sok vezetőjét végezték ki a szovjetunióbeli tisztogatások idején.) Az alkalmi megemlékezések közül kiemelkedett Sztálin 70. és Rákosi 60. születésnapjának országos megünneplése.

Fokozatosan eltűntek az ünneplés 1945 utáni önkéntes, spontán formái. Helyüket megtervezett szertartásrend vette át: dekorációk, papírról felolvasott ünnepi beszédek, a tetszésnyilvánítás formái (pl. a tapsok helye, erőssége, üteme, időtartama), központilag előírt jelszavak, egyre nagyobb szabású katonai díszszemlék és felvonulások.

Az egyén eltűnt a tömeg mögött. A megkövetelt magatartásformáktól való eltérés (pl. öltözködésben, hajviselésben, kedvtelésekben) hivatalos vagy „közösségi” rosszallást vont maga után. Mivel az éberségi kampányok világában egyetlen rosszindulatú feljelentés súlyos következményekkel járhatott, könnyen kialakulhatott egyfajta védekező magatartás: a „közösségi” normák látszólagos, külsőségekben megnyilvánuló betartása.

Az iskolák államosítása mellett az egyházak befolyásának visszaszorítását szolgálta a fakultatív hitoktatás bevezetése. Erre 1949. szept. 6-án került sor. A hittan iránti érdeklődés ezt követően drasztikusan csökkent. A vallásos ünnepek egy részét- pünköszt, húsvéthétfő- eltörölték, másik részét új tartalommal igyekeztek megtölteni. A Mikulásból így lett Télapó, a karácsonyból fenyőünnep, aug. 20.-ából, Szent István király és az ezeréves magyar államiság ünnepből pedig az új kenyér és alkotmány napja.

Bár Szovjetunióéhoz hasonló heveségű vallás- és egyházüldözés nálunk nem bontakozott ki, s az **egyházakkal** kötött egyezmények lehetőséget adtak a hitélet erősen korlátozott fennmaradására, az aktív, nyilvános vallásgyakorlás hátrányos helyzetbe hozta a hívőket (pl. a közéleti, munkahelyi vagy iskolai érvényesülésben).

egyezmények az állam és az egyházak között: 1948-ban sorrendben a református, az unitárius, az evangélikus egyház és az izraelita felekezet írt alá egyezményt az állammal. Ezek közös vonása a vallásszabadság és az egyházak működésének biztosítása, néhány oktatási intézmény meghagyása a felekezetek birtokában, 20 évig fizetendő, de 5 évenként csökkentett állami támogatás. A katolikus egyházzal kötött megállapodás /1950 szept. 7/ II. részében ugyanezek szerepelnek. Az I. részben a klérus hűségnyilatkozatot tett a Magyar Népköztársaságnak. Támogatnia kellett az öt éves tervet, a termelőszövetkezeti mozgalmat és a kormány „békepolitikáját”. A megállapodás értelmében az Elnöki Tanács megvonta a szerzetesrendek többségének működési engedélyét. Koholt vádak alapján letartóztatták Grósz József kalocsai érseket, akit tizenöt évi börtönbüntetésre ítélték. Az egyezményekről függetlenül a diktatúra igyekezett minél teljesebb ellenőrzés alá vonni az egyházakat. Politikai és rendőrségi zaklatás, újabb politikai perek és az Állami Egyházügyi Hivatal /1951/ működése jellemezte az állam fokozódó nyomását az ötvenes évek elején.

1951-'52-ben már az élet minden területén **zavarok keletkeztek**. 1952-'53 telén szénhiány miatt a lakások és hivatalok egy részét nem fűtötték. Hiány mutatkozott az alapvető élelmiszerekben. A lakosság reáljövedelme és fogyasztása 1950 és '53 között 10-15%-kal

csökkent. Az újságok győzelmi kijelentéseit a lakásokban éhesen didergő emberek olvasták. A propaganda arroganciája bőszítette az embereket.

Nagy Imre megkísérelte helyreállítani a törvényességet: feloszlatta az internáló táborokat és megkezdte a perek felülvizsgálatát. Könnyítette a parasztok helyzetén: leállította a tsz-szervezést. Enyhítette a beszolgáltatási kötelezettséget, elengedte a parasztoknak az állammal szemben felgyülemlett adósságait. Leállította a legköltségesebb beruházásokat (budapesti metró építése). Nagyobb összegeket fordított a fogyasztási cikkek termelésére.

1955 elején Nagy Imrét leváltották a miniszterelnöki posztról, később kizárták a pártból is.

Az MDP központi vezetőségének 1956. júliusi ülésén **Rákosi Mátyást** „egészségi állapotára való tekintettel” felmentették tisztségéből. Úgy vélték, hogy a módosításokkal ott lehet folytatni a szocializmus építését, ahol abbahagyták. **Tévedtek**. Az 1956-os forradalom és szabadságharc véget vetett az „ötvenes éveknek”.

A KÖZÉPKOR MINDENNAPJAI

Szabó – Závodszy: Történelem II., Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp, 40-43.o.

Lovagi magatartás, lovagi erények

A lovagok elsősorban a hűbéres viszonyban kialakult magatartásformákból merítették eszményeiket. A hűbérúr bőkezősége, oltalmazásra mindig kész viselkedése, az uradalom igazgatásában kiérlelt bölcsessége példaként lebegett mindannyiuk szeme előtt. A hűbéres alázata, készsége a segítségnyújtásra úgyszintén befolyásolta gondolkozásukat.

A lovagok jellemzői közé tartozott a fájdalom, az esetleges elgyengülés álcázása is.

Mindezek mellett termékeny hatást gyakorolt a lovagi jellemre a szerzetesi élet is. Az egyházi tanítás azt sugallta, hogy a szerzetesek és a lovagok tevékenysége sok rokon vonást mutat: a szerzetesek imájukkal, a lovagok a gyengék és a védtelenek gyámolításával és a hittérítéssel küzdenek a társadalom fennmaradásáért. Azaz mindannyian harcosok.

A lovagok legfőbb erényei a hősiesség (vitézség) és a bölcsesség (megfontoltság) voltak. A lovagi eszményt az testesítette meg, aki rendelkezett e kettővel, s egyensúlyt is tudott tartani az erények között.

A lovagok mindennapi szokásaiban találunk olyanokat, amelyek alapvetően különböznek a mai ember viselkedési szabályaitól. Az is igaz, hogy a lovagok körében jelentek meg az illedelmes magatartás korunkban is elfogadott elemei. A nő iránti tisztelet, a becsületes viselkedés hagyományait tőlük kapta Európa.

Békeidőben a lovagok nemes sportja, a **lovagi torna** adott alkalmat a fegyverforgatásra. A lovagi tornáknak nagy nézőközönsége volt, ám a lovagok a vitézség és az erő próbáját elsősorban imádott hölgyüknek mutatták be. A **lovagi költészetben**, a trubadúrok (dalnokok) énekeiben ezért olyan sok az erotikus elem.

A házasságkötés egyházi és világi szabályozói

A középkorban az egyház újjáalakította a házasság intézményét. A XIII. század végén befejeződő folyamat során **a papoknak megtiltották, a világiaknak viszont előírták a házasságot.** A papokat viszonylag könnyen rászorították a nőtlenségre. A lovagok azonban nem egykönnyen adták fel régi szokásukat, mely szerint szabadon váltogathatták feleségüket. **A keresztény házasság** ugyanis az egyház törvénye szerint **felbonthatatlan volt** („Amit Isten megkötött, azt ember el ne vállassza.” Mát. 19,6.).

A házasságkötést az egyház mellett a világi élet is szabályozta. Miután szokássá vált a nemesi családokban, hogy a gyermekek közül **csupán a legidősebb fiúgyermek örököl**, a nagybirtokos famíliák elsősorban ennek a fiúnak s a leánygyermeknek a házasságát szorgalmazták.

A nő a középkori társadalomban

A nő a középkor felfogása szerint gyenge teremtmény, aki arra született, hogy a férfit szolgálja a házasságban. A nőt ezért az egyháziak és a világiak a mielőbbi eljegyzésre és lehetőleg még a tizenéves korban történő házasságkötésre ösztönözték. A nő bűnéül rótták fel a férfi visszautasítását. A kikoszarást csak akkor fogadták el egy nőtől, ha szüzességét

megörzendő mondott nemet, s apácának állt. A nő számára – minden más esetben – előrelépést, élete értelmének megvalósulását jelentette a házasság.

A középkor sajátos szereposztása szerint **a férfi feladata a külvilággal való kapcsolattartás volt, míg a nők elszigetelve éltek a külvilágtól:** gyermekeket szültek, háztartást vezettek, kultikus tevékenységet végeztek: megmosdatták az újszülöttet és a halottakat. Alávetett helyzetükből csak a késő középkorban tudtak valamennyire felemelkedni. **A Mária-kultusz terjedése maga után vonta az anyaság, az anya neelő szerepének fölértékelődését.**

A férfi uralta házasság

A férjnek a házasságtól kezdve jogában állt a feleségét szigorú ellenőrzés alatt tartani és testét birtokolni. Fontos tudni azonban, hogy mind a férjnek, mind pedig a feleségnek tilos volt imádatával „föllángolni” egymás iránt. Igazi szerelem nem létezhetett közöttük, mert a szerelem, szeretet – az egyházi gondolkodók szerint – csak Istent illethette meg. (Az előírás a földi szerelem zabolázhatatlan jellege miatt természetesen nem mindig felelt meg a gyakorlatnak.)

Az udvari szerelem

A házasságon kívüli szerelem a középkori lovagi irodalomban az „udvari szerelem” elnevezést kapta. **Az udvari szerelemben a nő** a tanár szerepében jelent meg. Ő volt az, aki az ifjakkal föladott leckéivel, fejtörő játékaival **hűségre, szeretetre, barátságra oktatott.** Ugyancsak ő értékelte a versengő ifjak erkölcsét, s végül a jobbik felet megkoronázta.

A lovagi szerelem elsőrendű céljai közé tartozott a mértékletesség oktatása. **A lovag** testi vágyai **ebben a szerelemben** alárendelődtek a játékos versengésnek. **Megtanulta az önmérsékletet,** amelynek a politikai életben is nagy hasznát vette. Az udvari szerelemtan szabályait a lovagkor leghíresebb művében, a Rózsa regény-ben fektették le.

A testi-lelki szerelem megélése általában a özvegyek és a szabályokra fittyethányók kiváltsága volt.

A gyermek a középkorban

Irodalmi, történelmi ismereteink számos példával szolgálnak arra, hogy a múltban egy-egy – mai fogalmaink szerinti – gyermek a felnőttek módjára viselkedik, vagy a többiek felnőttként kezelik. Ez azért lehetett így, mert a **középkorban nem tekintették külön életszakasznak a gyermekkort.** Attól kezdve, hogy egy gyermek megélt az anyja vagy a dajkája nélkül, felnőttnek számított. Ezt tükrözi az is, hogy a gyermekek a felnőttekhez hasonló ruhákba öltöztek.

Az is eltért a mai viszonyoktól, hogy a gyermek az első, sőt a másod-unokatestvérét is a testvérenek tekintette. Mindez arra vezethető vissza, hogy a **középkorban a legtávolabbi vérségi rokont is „családtagnak” tartották.** (A gyermek, szülők, nagyszülők alkotta család fogalma az újkorban alakult ki.) A gyerekek játéka szigorúan igazodtak a felnőttek magatartásformáihoz, s éppen az volt a szerepük, hogy gyorsan rászoktassák a gyermekeket a felnőtt életre.

A halálhoz való viszony a középkorban

A késő antik és koraközépkori felfogás szerint a keresztényeket és a pogányokat más-más sors várta a halál után. Úgy vélték, hogy az egyházhoz tartozók a halállal csak elalszanak, és a feltámadást követően a Paradicsomban ébrednek fel. A más hitűekről pedig azt gondolták, hogy teljesen megsemmisülnek, s az idők végeztén sem elevenednek meg. A keresztény ember halálában nem láttak ekkor semmi különösséget, hisz csak elaludt az Úrban. Azt kapta jutalmul, amit hite szerint megérdemelt.

Az egyén halála akkor került igazán előtérbe, amikor a túlvilágról Máté evangéliuma szerint kezdtek el gondolkodni. **A XI. század elején hódított teret az az elképzelés, hogy a végítélet alkalmával Krisztus mint bíró ítélik:** minden egyén életét mérlegeli, s a jó és rossz cselekedeteket kedvező vagy kedvezőtlen aránya szerint küld egyeseket a Paradicsomba, másokat a Pokolba. Az értekek fölötti világnak ez a módosított víziója tehát felelősségre készítette az egyént saját élete és halála iránt.

DEMOGRÁFIAI VÁLTOZÁSOK A XX. SZÁZADBAN

Demográfia: népességi adatokat elemző tudomány

Népességrobbanás, demográfiai forradalom

A XVII. század második felének végéig a népesedés évezredes tendenciái alig-alig változtak. Ezer lakosra Nyugat-Európában 37-38 haláleset és 35-40 születés jutott. A születéskor várható átlagos életkor, nagyjából hasonlóan a Római Birodalom idején fennálló helyzethez, 25 évet tett csupán ki. E változatlanul tűnő szabályszerűség azonban hirtelen megbolydult, és egyetlen évszázad leforgása alatt gyökeresen új születési és halálozási arányok alakultak ki.

Európa lakossága a XIX. század folyamán több mint háromszorosára nőtt, annak ellenére, hogy mindvégig folyt a **kivándorlás** más földrészekre. A **születéskor várható átlagos életkor** 25 évről a nyugat-európai és skandináv régiókban **48-55** évre emelkedett, s közelített ehhez a mediterrán országok szintje is, míg Közép- és Kelet-Európa országaiban 30-40 év közötti várható átlagos élettartam alakult ki. Ebben a vonatkozásban is megfigyelhető tehát, hogy a viszonylag elmaradottabb európai régiók népesedési folyamata – ha bizonyos távolsággal lemaradva is – követte az új, nyugat-európai tendenciákat.

A lejátszódó átalakulás nyomán joggal beszélhetünk valóságos **népességrobbanásról**, vagy **demográfiai forradalomról**. A **jelenség** vitathatatlanul **összefügg az ipari és agrárforradalom folyamatával**. Ez a rohamos népességnövekedés ez idő tájban csak Európára volt jellemző. Más kontinenseken később, iparosodásukkal párhuzamosan vagy éppen napjainkban megy végbe.

A népességnövekedés okai

A lakosság XIX. századi gyarapodásához különféle tényezők járultak hozzá. Az **ipari és mezőgazdasági termelés növekedése jobb közlekedéssel** párosult. Így a munka és az élelem biztosítva volt a növekvő népességnek. Közrejátszott az is, hogy a gyarmatosító hatalmak a tengeren túl bányákat és ültetvényeket hoztak létre, ahonnan élelmet és nyersanyagot szállítottak. A fejlett régiókat így nem sújtotta éhínség, mint a föld egyéb térségeit. A **közegészségügy fejlődése** és az **egyéni higiénia emelkedése** csökkentette a pusztító járványokat.

Az Európából a tengeren túlra vándorlók csökkentették az éhező nincstelenek számát. A fehér telepes-közösségek élelmiszereket és nyersanyagot termeltek az anyaország számára.

A **közlekedés** nyújtotta lehetőségek **elősegítették az országon belüli népességmozgást**. Idénymunkások utaztak aratás idején falura, vagy vidékről a gyárakba, bányákba, vasutakhoz.

A nyugat-európai átalakulás során születtek meg azok a tudományos és gyakorlati vívmányok, melyek a lakosságot időről időre megtizedelő középkori járványok teljes megszűnéséhez vezettek a XIX. század folyamán. A **himlő elleni védőoltás 1789-es** felfedezése, a **kolera teljes kiűzése Európából, Pasteur 1865-ös, Koch 1882-es** felfedezései **új egészségügyi feltételeket** teremtettek. Ezek kiaknázása a kiépített egészségügyi rendszerek segítségével gyorsan megvalósult. S éppen ezen a ponton tapintható ki a legfejlettebb országok hatása az elmaradottabb európai régiók népességnövekedésére. A Nyugat egészségügyi vívmányait ugyanis az elmaradottabb európai országokban is meglepő gyorsasággal vezették be. Úgyszólván szimbolikus jelentőségűnek tekinthető, hogy Napóleon a megszállt országokban is kötelezővé tette a himlő elleni védőoltást. Míg a gazdasági nekilendülésre ezekben az országokban csak a XIX. század utolsó harmadában került sor, már e folyamat kezdetén megszülettek a **fejlett egészségügyi rendszerek**. **Magyarországon az 1867. évi 14. törvény** a fejlett országokhoz

hasnólóan **modern egészségügyet** hozott létre. A halálesetek kötelező bejelentése, okának kivizsgálása, a betegségmegelőzés állami feladatának, közegészségügyi normák felállításának és ellenőrzésének bevezetése, **kórházi hálózat** és **mentőszolgálat** kiépítése mind része volt az átültetett, modern egészségügyi rendszernek.

Közép-Kelet Európának sokat jelentett, hogy a szabadkereskedelem és a vasútvonal révén a nyugati újítások hamar megjelentek itt is. Az ott kitenyészített állatfajták, a **gépek** és a norfolki **vetésforgó elterjedése** itt is **növelte a terméseredményeket**, elősegítette a **táplálkozás mennyiségének és minőségének emelkedését**.

Népességnövekedés – élelmezési problémák és szeméthegek

A gyors népességnövekedés az egészségügyi helyzet javulásának, a védőoltások bevezetésének és a változatlanul magas születésszámnak köszönhető. A világnépesség gyarapodása azonban nem egyenletes: 85-90%-ban Ázsiára, Afrikára és Latin-Amerikára esik. Az évi átlagos népességgyarapodás a fejlett államokban 6 ezrelék, míg a fejlődő államokban 19 ezrelék.

1992-ben, egyetlen év alatt 93 millió fővel (Németország teljes lélekszáma) gyarapodott a Föld népessége, s elérte az 5,5 milliárdot. 1950 és 1992 között megduplázódott a népességszám, s amíg 1950-ben a népesség egyharmada élt az iparosodott világban, most már csak szűk negyede. Ázsia adja a Föld népességének a felét, de Afrika lakossága is igen gyorsan növekszik. Ezt a jövőben lassítja a szörnyű valóság, az AIDS – egyes afrikai városokban ugyanis minden harmadik ember HIV-pozitív.)

A világméretű **élelmezési problémákkal** az **ENSZ által 1945-ben létrehozott Élelmezési és Mezőgazdasági Szervezet** (FAO – Food and Agriculture Organization) foglalkozik. Szakemberei nagy hozamú gabonafajták elterjesztésével, hatékonyabb élelmiszer-termeléssel és az élelmiszer-kereskedelem jobb kihasználásával próbálják mérsékelni az éhezést a Földön. Mindezekon kívül a FAO környezetvédelemmel is foglalkozik.

Saját szemetünkben fogunk megfulladni – vélik egyesek. Elgondolkodtató tény, hogy **minél fejlettebbek vagyunk, annál több szemetet termelünk**. (Például New York-ban a szemétermelés megközelíti a fejenkénti két kilogrammot naponta.) Igaza volt Szent-Györgyi Albertnak, amikor azt írta *Az örült majom* című könyvében: „...*korunk emberisége elérte a maximális bizonytalanság állapotát és azt a biológiai abszurditást, hogy a természet által évmilliárdok alatt létrehozott élet önmaga elpusztítására készülődik*”.

A fejlődő országok

A 70-es években bekövetkezett világgazdasági válság hatására a gazdasági növekedés lelassult, és ez súlyosan érintette az alacsony fejlettségű, gazdaságilag függő helyzetben lévő országokat. Ezek a gazdasági növekedési ütemüket hitelek igénybevételeivel próbálták fenntartani, de a mezőgazdasági termékek és nyersanyagok iránti kereslet mérséklődése, áresése miatt a hitelek visszafizetésére még oly módon is képtelenek voltak, hogy a külkereskedelmi bevételek döntő hányadát már arra fordították, aminek következtében katasztrofális gazdasági válságba kerültek. Mivel időközben a népesség növekedési üteme nem csökkent, az egy főre jutó nemzeti össztermék egyre kevesebb lett, az egy főre jutó anyagi javak mennyisége sokszor már az életben maradáshoz sem elegendő.

Így alakulhatott ki az a helyzet, hogy amíg egyes országok lakossága luxus színvonalon él, addig több százmillió ember reménytelen küzdelmet folytat mindennap az életben maradáshoz szükséges élelem, víz és tüzelő megszerzéséért.

A népességnövekedés eltérő üteme jelentősen átrendezi a népességarányokat a Földön. A kevésbé fejlett világrészek népessége teszi ki 2006-ban a népességek 80%-át, és a természetes szaporodási rátának csak kismértékű csökkenésére lehet számítani.

A fejlődő országokban az átfogó, a népesség szabályozását, az élelmi szerválság megoldását szolgáló, a természeti környezet leromlását megakadályozó **gazdasági, kulturális és egészségügyi programok megvalósítását szinte lehetetlenné teszi az** a 1200 milliárd dollár körüli **adósságválság**, amelynek törlesztése szinte minden fejlesztésre szánható jövedelmet leköt. Ez nemcsak elmélyíti a nyomort, a kilátástalan elmaradottságot, de kiszolgáltatott helyzetük miatt ezek az országok rákényszerülnek természeti kincseik (pl. ásványkincs, őserdők fakészlete) rabló módon történő felélésére, környezetszennyező technológiák fogadására, illetve társadalmi érdekeikkel ellentétes termelési szerkezet kialakítására.

Eddig a fejlett országok nem foglalkoztak a túlnépesedés kérdésével, és ennek következtében a Földön a kialakuló vagyoni egyenlőtlenségek következményeivel olyan mértékben, amilyen az ezekből adódó veszélyek miatt kívánatos lett volna. Pedig ez egy olyan világméretű politikai válság kiváltója lehet, amely az egész emberiségre nézve katasztrofális következményekkel járhat.

A túlnépesedés problémája napjainkban - Előrejelzések

ENSZ előrejelzések szerint bolygónk népessége 8-14 milliárd között fog állandósulni, valamikor a jövő században. A népességnövekedés több mint 90%-a a legszegényebb országokban fog bekövetkezni, ezen belül is 90%-a a már ma is túlnépesedett városokban.

A túlnépesedésből adódó veszélyeket tovább fokozza a lakosság városokba áramlása. Ez jórészt abból adódik, hogy szinte minden fejlődő országban a gazdasági fejlődés alapjának az ipart tekintették, és a fejlesztési források többségét arra fordították. Az ipar fejlesztéséhez szükséges forrásokat részben a mezőgazdaságból vonták el azáltal, hogy alacsonyan tartották az élelmiszerárakat. Ily módon viszont reménytelenül nyomorúságos helyzetbe taszították a mezőgazdaságból élő lakosság nagy tömegeit. Ezért azok a felemelkedés egyetlen útjának a városba költözést látták.

A városok azonban nem készültek fel a milliós létszámú szakképzetlen, nincstelen tömeg fogadására. A nagyvárosok körül kialakuló barakk-, doboz-, bádoggvárosok a kívánatos infrastruktúrális ellátás minimumát sem tudják nyújtani a letelepülő munkanélküli vagy alkalmi munkából élő tömegeknek. Így válnak az éhség, a nyomor és a bűnözés gócaivá.

A városokba tömörült emberek természetes környezetüktől már elszakadtak. Nincs módjuk arra, hogy a falusi lakossághoz hasonlóan minimális élelmiszerüket, vizüket, tüzelőjüket munkával megszerezzék. Mindent nagy költséggel, gyakran több száz kilométer távolságról, sokszor már feldolgozott formában kell odaszállítani nekik, ami az ellátást költségessé teszi. Élelmiszer-ellátásuk gyakran az élelmiszersegélyektől és az élelmiszerimporttól válik függővé (pl. Egyiptom), lehetőséget teremtve az érintett országok kormányaival szemben az "élelmiszerfegyver" alkalmazására.

A városiasodás, a népesség városokba áramlása korunk természetes jelensége, mert a növekvő népesség foglalkoztatására az ipar, a kereskedelem és a szolgáltatások teremtik meg a lehetőséget. **A gondot** tehát nem a városiasodás jelensége, hanem **a népesség minden feltétel nélkül végbemenő városba áramlása jelenti.**

A fejlődő országokban a 18 éven aluliak aránya gyakran eléri az 50%-ot. A népességnövekedéssel sem az iskolai férőhelyek növekedése, sem az egészségügyi ellátás, sem

pedig a munkahelyek teremtése nem tud lépést tartani. Az utcán lebzselő szakképzetlen fiatalok számára a túlélés lehetőségei között előkelő helyen szerepel a kivándorlás (ha van hová) és a bűnözés. **A növekvő társadalmi egyenlőtlenségek** (pl. Mexikóban a népesség leggazdagabb 10%-a rendelkezik a nemzeti jövedelem 41%-ával, míg a legszegényebb 20%-ára csupán a nemzet jövedelem 3%-a jut), **milliók tömegek kilátástalan helyzete forradalmi állapotokat teremt** (Etiópia, Nicaragua, Salvador stb.), amelyeket sokszor már katonai diktatúrával sem lehet megfékezni. A **bizonytalan helyzet** miatt a tőke is menekül, és ez tovább rontja a javulás esélyeit.

Ha az emberiség létszámának növekedését nem sikerül szabályozni, az alapvető emberi szükségletekkel összhangba hozni, akkor az alultápláltság, a háborúk, a betegségek miatt az emberiség tömeges pusztulása fog bekövetkezni, amely drasztikus létszámcsökkenést okoz.

Megoldás?

A népességnövekedés problémája nem oldható meg fogamzásgátló szerek osztogatásával. Meghatározó a szerepe az olyan oktatási, egészségügyi felvilágosítási és erkölcsi nevelési rendszerek kialakításának, amelyek hatása a népesség minden rétegére kiterjed. De ezek is csak akkor tudnak kellő hatékonysággal működni, ha a nyomor szintjén élő emberek részére olyan reális gazdasági-társadalmi célt és feltételeket tudnak teremteni, amelyek lehetőséget nyújtanak számukra, hogy elsősorban saját erőfeszítéssel ugyan, de a helyzetükön javítani tudjanak. Az ehhez fűződő érdeknek lehet egy lényeges eleme az utódok számának tudatos korlátozása.

A Középiskolai történelmi atlaszban:

69 A Föld 1900 körül

a Népesség

A MAGYAR TÁRSADALOM VÁLTOZÁSAI A HONFOGLALÁSTÓL A XIV. SZÁZADIG

A magyar társadalom a X. században

A zsákmányszerző hadjáratokat valószínűleg nem a fejedelem irányította központilag, hanem egyes törzsek, elsősorban a határ mentiek önálló akcióiról volt szó, s így ezek vezetőit sejtethetjük a kalandozó csapatok élén.

Kérdéses a résztvevő katonai erő eredete is. A választ az határozza meg, hogy milyen fejlettségűnek tartjuk a X. századi magyar társadalmat. **Ha azt feltételezzük, hogy a törzsi szervezet bomlása még kezdeti fokon állt**, vagyis társadalmuk a törzsi előkelőkre és a szabad harcosok csoportjára oszlott, **úgy a fegyveres nomád pásztorok tömegei indultak a zsákmány reményében a messzi nyugat felé**. Ha fejlettebb társadalommal számolunk, melyben kialakultak a **törzsfők, nemzetségfők** (bőség), a hatalmukat biztosító **fegyveres kíséret** (jobbágyok) és a mindinkább **szolgálatra kényszerített szabadok** (ínség) rétegei, akkor **a törzsfők és a katonai kíséret alkották a kalandozó hadakat**. Ez esetekben a kalandozások legfőbb célja épp a fegyveres kíséret eltartásához szükséges javak biztosítása volt. (A X. században jelentős számban léteztek szabadsággal nem rendelkező **szolgaállapotúak** is – pl. hadifoglyok -, akiket szintén íneknek neveztek.)

A Szent István-kori társadalom

A Szent István-kori társadalom jogi szempontból két részre oszlott: szabadokra és szolgákra. A szabad ember az egyik törvény megfogalmazása szerint „életének futását a szabadság serénységével” végezte. Ez azt jelentette, hogy a törvény diktálta szabályok elfogadása mellett lényegében maga intézte sorsát, vagyis részesült a közszabadságból. Ugyanez nem mondható el a szolgáról, aki fölött ura rendelkezett. (A szolga még így is különbözött az ókori rabszolgától, mert személynek tekintették.)

A szabadok társadalma három csoportra oszlott. A legvagyonosabb – **uraknak** nevezett – réteg az Istvánt támogató hazai előkelőkből, s a király külföldről jött adományokkal elhalmozott híveiből állt. A **vitézeknek** nevezett középrétegbe a katonáskodó életmódot folytató, kisebb vagyonú emberek tartoztak. A szabadok társadalmának legalján a **nincstelenek**, de személyükben szabadok foglaltak helyet.

A személyileg **szabadok társadalma** egy sajátos társadalmi réteggel, a **vendégekkel (hospes) gyarapodott**. A külföldről betelepült parasztok – megegyezés szerint – mások földjét művelték.

A magyar társadalom a XII. században

Az Árpád-kor első szakaszának társadalmi jellegzetességei III. Béla korára teljesedtek ki. A földek ekkor még mintegy háromnegyede a király tulajdona volt. A királyi birtok társadalma (várnépek, várjobbágyok, udvarnokok) szinte a Szent István-kori állapotokat tükrözte.

A világiak vezető rétegének legalsó részén a vitézek helyezkedtek el, akik katonáskodással szolgálták a királyt, s kis- és középbirtokaik voltak.

Az Aranybulla

A XIII. században a társadalmi átrétegződés felgyorsult. A trónharcok következtében a király a várbirokok tekintélyes részét eladományozta, s ezzel kialakult a későbbiekben **bárok**nak nevezett főnemesi réteg. A nagybirtokosok megerősödése veszélyeztette a kisebb birtokokkal rendelkező vitézeket, akikkel mint közvetlenül a király joghatósága alá tartozó királyi szerviensekkel találkozhatunk a XIII. század elejétől. Az új berendezkedés kárhóztatói rákényszerítették a királyt az **1222-es Aranybulla** kiadására.

Az Aranybulla 31 pontból álló díszes okmány. Ebben a király írásban is megfogadta, hogy a jövőben tartózkodik a királyi birtokok eladományozásától. Kimondta, hogy az idegenek nem kaphatnak birtokadományt, s tisztségeket csak a királyi tanács jóváhagyásával viselhetnek. Az egyházi emberek nagy meglepetésére megtiltotta, hogy a kamarák élén izmaeliták vagy zsidók álljanak.

Az Aranybulla biztosította a szerviensek adómentességét, szabad végrendelkezési jogát, mentesítette őket a megyeispán joghatósága alól. Az okmány ezek után meghatározta a szerviensek katonakötelezettségét.

Az Aranybulla megerősítette a várjobbágyok és a vendégek szabadságjogait.

Végül az Aranybulla törvényesnek nyilvánította a nemesség ellenállását abban az esetben, ha a király megszegi a törvényt. II. András Aranybullája kapcsolódott a nyugat-európai államok hasonló jogalkotási tevékenységéhez. E dokumentumban megjelenik az a nézet, hogy a királyi hatalom nem korlátlan.

A formálódó nemesi társadalom IV. Béla idején

Az, hogy minden vagyoni különbség ellenére van a magyarországi társadalomnak egy jogilag egységesülő rétege, már a tatárjárás előtt is kimutatható. Ide tartoztak a nagybirtokos és tisztségviselő **bárok**, ide a **közép- és kisbirtokos királyi szerviensek**. E társadalmi csoport tagjai **adómentességben részesültek, szabadon végrendelkezettek, peres ügyeiket a királyi bíróságokon intézték, s a királynak csak katonáskodással szolgáltak**.

Az Aranybullában a nemes (nobilis) szó még csak az előkelők vékony rétegét jelölte. A király és fia által 1267-ben kiadott kiváltságlevél viszont már elismerte a királyi szerviensek nemességét is, s őket egyszerűen csak nemesnek (nobilis) nevezte.

A formálódó nemesi társadalomban IV. Béla (1235-1270) uralkodásának végétől kezdve mások is beépültek. A királyi kiváltságok alapján **a várjobbágyok is megkaphatták a nemesi jogokat**.

Nemesítésük során – egy részük valóban szabad földhöz, közép- és kisbirtokokhoz jutott. Nemessé válásukkal **a királyi várszervezet végleg bomlásnak indult**.

Főnemes, köznemes, familiaritás

Azok az óriási birtokadományok, amelyekkel IV. Béla a hozzá hű bárokat megtisztelte, megváltoztatták a nemesi társadalom szerkezetét. **Ekkor alapozódott meg több olyan bárói hatalom, amely a XIII. század utolsó negyedében lehetetlenné tette a királyi kormányzat működését**.

A mindössze 10-20 famíliából kikerülő báróknak vagyonuk révén sikerült szert tenniük az ország főméltóságaira, mely tisztségeket aztán családon belül örökítették a későbbiekben. Belőlük alakult ki a **főnemesség**. A közép- és kisbirtokos **köznemesek** – az egykori királyi szerviensek és várjobbágyok – általában **nem tudtak függetlenedni a nagybirtokos báróktól. Köztük mindkét fél számára előnyöket nyújtó kapcsolat született**. A nemes önként

elszegődött a tehetősebb nagybirtokos szolgálatába. Segített az uradalom igazgatásában, a katonai kíséret, a háztartás, a família tagja lett. Innen származik a kapcsolat elnevezése: **familiaritás**. Aki szolgálatba állt, az a **familiáris nemes**.

A szolgálat fejében a familiáris juttatásokat, ellátást és védelmet kapott. Fontos tudni, hogy a **familiaritás nem azonos a hűbérséggel**. A familiáris nem kapott hűbérbirtokot, személyes szolgálatvállalása pedig nem csorbította nemesi jogait.

A XIII. században a tatárjárás népességcsökkenése lendületet adott a jobbágyság kialakulásának: a külföldi telepesek, „vendégek” (hospesek) és a határokon belül vándorló földművesek azokon a birtokon telepedtek csak le, amelyeken bizonyos kiváltságokat biztosítottak számukra. A munkaerőhiány miatt a birtokosok elismerték, hogy a jobbágyok telküket szabadon örökíthetik, szabadon költözhetnek, s ezt az 1298-as törvény országosan is biztosította. Az ilyen módon kialakult és egységesült réteg jobbágy elnevezése (eredetileg: „jobb ember”) kifejezte a paraszti népesség felemelkedését.

IV. Béla tatárjárás utáni telepítési, várépítési és városfejlesztési politikája ösztönző hatást fejtett ki: nőtt a királytól kiváltságokat nyert kereskedő- és bányavárosok száma. Ennek ellenére Nyugat-Európaéhoz képest csekély maradt a városi polgárság súlya.

Az Árpád-kor társadalmi rétegződése

A XI. századi magyar társadalom **összetett** képet mutatott. Még léteztek a katonademokráciából fennmaradt társadalmi rétegek és már kialakulóban voltak az új, feudális társadalom alapvető **rétegei**. Az István korabeli vezető rétegekből (ispánok, várjobbágyok stb.) a XII. század végére kialakult a későbbi nemesség előképe a **szerviensi** réteg, az alsóbb társadalmi rétegek pedig a jobbágyság soraiba tagozódtak be. A trónviszályok során egyes földesurak hatalmas birtokokat gyűjtöttek össze, belőlük alakult ki később a **bárok** csoportja. A vezető rétegek (főpapok, főurak, szerviensek) sorra elnyerték **kiváltságaikat**, így a XIII. század közepére Magyarországon kialakult a **nyugati feudális társadalomra emlékeztető forma**. A század végére egységesült a jobbágyság, és megkapta a szabad költözködés jogát.

Társadalomfejlődés az Anjouk korában

Az Anjouk kora a társadalomfejlődés egy hosszú folyamatát zárta le. **Az ország különböző állapotban élő és különböző kiváltságokat élvező lakosai két alapvető csoportban egységesültek.**

Az egyik csoportba tömörülők földbirtokuk révén a **nemesség** soraiba tartoztak. Földjükre megkapták az uralkodótól az adómentességet, és csupán katonáskodási kötelezettségük volt. A másik csoport tagjai, a földtulajdonnal nem rendelkező **jobbágyok** a földesurak földjein telkeket vettek használatba. A használatba kapott telek fejében a földesúr, az egyház és az állam szolgáltatásokra kötelezte őket. Az egységes nemesség és jobbágyság kialakításában a királyi hatalom döntő szerepet játszott.

Az 1351. évi törvények

Nagy Lajos 1351-ben elrendelte, hogy a gabona és a szőlő után **valamennyi jobbágy**, még a mezővárosi is, **köteles a termés kilenced részét** – pontosabban a kilencedik tizedrészét – **fizetni**.

Ettől kezdve **az ország minden nemese azonos szabadságjogokat és kiváltságokat élvez**.

Az ősiség törvényében Nagy Lajos megszüntette az Aranybullában rögzített végrendekezési szabadságot.

Udvari nemesség, vármegyei nemesség

Az udvari nemesség gondolkodásmódja az Anjouk idején kezdett különválni a vármegyei nemesekétől. **Az udvari társadalom észjárását a királyság tisztelete határozta meg, míg az udvaron kívülrekedtek, a vidéki nemesek elsősorban a nemesi szabadság szószólói lettek.** A szakadékokat a királyok is mélyítették. A tisztsége révén a királyi székhelyhez, Budához kötődő udvari nemesség tagjai egyre sűrűbben kapták meg az úgynevezett szabadispánságot. Ez a később pallosjognak nevezett kiváltság feljogosította őket arra, hogy a kézre került bűnösöket – a megyei törvényszék mellett – ők is kivégeztessék.

A nemességhez hasonlóan a jobbágyság kialakulása is a XIV. századra fejeződött be. Apró falvakban éltek, gazdálkodásuk és szolgáltatásaik alapja a telek volt, mely belső (ház és kert) és külső (szántó, rét és erdőrész) telekből állt. A szántót - a nyomáskényszernek megfelelően - minden évben másutt mérték ki. A jobbágy a telek alapján róttá le szolgáltatásait földesurának (cenzus = pénzadó két részletben; kilenced = terményadó; évi háromszori ajándék; munkajáradék = fuvarozás); az egyháznak (tized a gabona és a bor után) és az államnak (kapuadó). A jobbágyok helyzete a XIV. században viszonylag kedvező volt. Nem éheztek, szabadon költözhetek adójuk megfizetése után. Javította helyzetüket a gazdasági fejlődés, az ország belső rendje, s hogy nem sarcolták az országot idegen hadak.

A REFORMKORI MAGYAR TÁRSADALOM JELLEMZŐI

A parasztság

A XIX. Század elejére a jobbágyság differenciálódása előre haladt. A parasztságon belül kialakult különbségeket a **telkes jobbágyok és a zsellérek aránya** mutatja. (A húszas években először haladta meg a zsellérek száma a telkes gazdákat.)

A **parasztság felső rétegének sikerült az áruterelésbe bekapcsolódnia**. A nagygazdák igaerejük révén több telket is birtokolhattak, pusztákat bérelhettek, s fölhasználták a nincstelenek munkaerejét.

A zsellérek sem voltak többnyire földtelenek. Az úrbéres földből töredéktelket bírtak, házuk volt, vagy ideiglenes művelésre átengedett majorsági földön gazdálkodtak. A teljesen nincstelenek szolgának álltak, az ügyesebbek céhen kívüli falusi mesteremberek, kontárok lettek.

A zsellérek számottevő munkaerő-tartalékokat képeztek. Azok a viszonyok azonban, amelyek hozzájárultak termelőeszközeik elvesztéséhez, **nem biztosították munkaerejük kihasználását**.

A paraszti rétegek közötti különbségeket életmódjuk is szemlélteti. A legszegényebb paraszt nád- vagy faviskóban, földbe vajt putriban húzta meg magát. Edénye cserép, maga faragta kanállal, fatányérból evett. Ünnepszámba ment, ha savanyúlevesen, kásán, répán és káposztafőzeléken, főtt tésztán kívül paprikáshús került az asztalra.

A módos gazdák a konyhából balra és jobbra nyíló két tágas szobában laktak. Bútorikat (pl. pad, tölgyfa asztal, támlás karosszék) iparos készítette. Gyakran ettek sült tésztát, főtt és sült húsokat, befőtteket. A férfiak kék vagy zöld posztóban és bundában, a nők rékliben, kartonszoknyában, ünnepi alkalmakkor selyemben, vállkendővel jártak.

A nemesség

A XIX. század elején még nem létezett egységes nemesség. Körülbelül 700 000 ember nagy része egy-két telken maga gazdálkodó vagy jobbágytelken ülő. Ún. **bocskoros nemes** volt.

A bocskoros nemesek életformája, műveltsége nem különbözött a parasztétól. A nagybirtokot gyűlölték, de előjogaikhoz görcsösen ragaszkodtak. Ezért lettek sokszor – leitatva, lepéNZelve – a reakció eszközeivé.

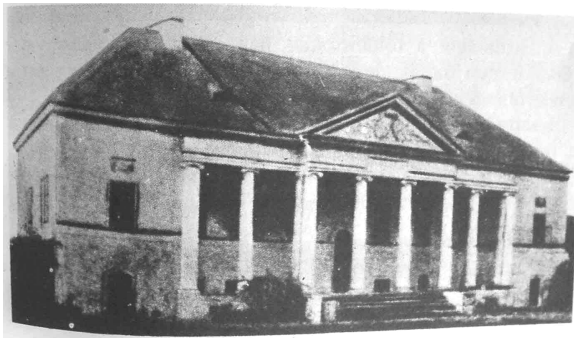
A középbirtokos nemességet **értékesítési gondok** gyötörték. Egy részük eladósodott, sok birtok zár alá került. **A megyékben viszont övÉk volt a politikai hatalom**. Mivel a feudális állam

A vert falu, fehérre meszelt, zsupszalmával fedett házak egy szobából, konyhából, kamrából állnak. Ilyen az átlag paraszti ház a XIX. Sz. első felében a Dunántúlon. (A képen látható házakban paraszti sorsú nemesek laktak.)

szavatolta számukra a jobbágyok ingyenmunkáját, társadalmi hanyatlásukat azonban nem akadályozta meg, ők lesznek azok, akik a leginkább hajlanak majd a **feudalizmus építményének lebontására**, utat nyitva az ipar fejlődésének, az országos piac kialakulásának.

Volt egy kb. öt-hatszáz családot számláló **arisztokrácia**, amit mély szakadék választott el a nemességtől. A leggazdagabbak 100 000 holdas nemzetségek a válság időszakában is fedezni tudták külföldi utazásaikat, szórakozásaik költségeit. Még birtokait korszerűsítésére is futotta. **Gazdasági erejük természetesen politikai hatalom is volt egyben**: ők álltak a kormányzások élén. Érdekeik a **feudális rend megőrzését** és a kormányzat támogatását sugallták.

Nemesi kúria Tóalmáson. A jómódú birtokos nemesek ilyen épületekben laktak. A falakat meszelték, klasszicizáló vonalú bútorikat helybeli iparosoktól rendelték. A padlón asszonyaik által készített szőnyeg, az ablakokat házi csipkefüggöny takarta.

Polgárság, munkásság, értelmiség

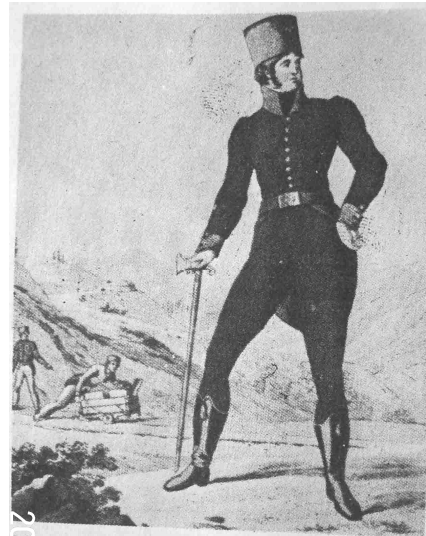
A céhmesterek, a középkori polgárok utódai a feudalizmus fönntartását kívánták. A manufaktúra-tulajdonosoknak, céhen kívüli iparúzóknak a kereskedők jó részének a **polgári átalakulás létérdeke**. Számuk, **gazdasági erejük elégtelen** ahhoz, hogy komoly politikai szerepet játszanak. A **munkásság még fejletlenebb**, mint a polgárság, jelentős részben nem is magyar származású.

A század elejére **megnövekedett az érdeklődés az értelmiségi pályák iránt**, különösen a birtokukat veszített kismemesek körében. Aki megtehetette, az felső iskolákba járatta gyermekét. A jobbágyfiúknak az egyetlen lehetőség a felemelkedésre az ügyvédi vagy a lelkészi pálya volt.

A földuzzadt értelmiséggel az ország nem tudott mit kezdeni. Míg az ügyvédeknek is gondot okozott a megélhetés. **A reformok és a polgárosodás legelszántabb hívei** az értelmiségiek köréből kerültek ki.

Polgári társasélet Magyarországon

A polgári társadalomban szabad és egyenlő egyének önkéntes társulásaiként jönnek létre az egyesületek. Ezek száma jól mutatja a polgárosodás színvonalát, fejlesztőleg visszahat a polgárosodásra. Magyarországon 1852-ig a kormányzat szabadon engedte a közösségek alakulását. Ekkortól azonban a hatóságok szigorú fellépése miatt számuk átmenetileg visszaesett. A kiegyezést követő tíz évben a fejlődés ugrásszerű volt. A polgári közösségek nagy mértékben differenciálódtak; a jótékonyági szervezetek mellett a kaszinók, olvasótársaságok alkották a legjelentősebb csoportokat. Széchenyi István alapította az első kaszinót 1827-ben, ami letérve a

Bányatiszt. Az értelmiség anyagilag biztosított rétegét képezték.

kijelölt útról, politizálódott. Így jártak azok a diáktársaságok, amelyek az önképzőkörökből kiindulva figyelmüket mindinkább a közélet felé fordították. Angliától eltérően Magyarországon különösen erős volt a különböző egyesületek politikai jellege.

NEMZETISÉGEK ÉS NEMZETISÉGI KÉRDÉS 1800-1914 KÖZÖTT MAGYARORSZÁGON

Nemzetiségek Magyarországon a XVIII-XIX. században:

- román
- szlovák
- német
- horvát
- szerb
- rutén
- szlovén

Nemzeti ébredés

A **szlovák** nemzetébredéstők felhasználták Herder nevezetes koncepcióját annak igazolására, hogy a 9–10. század fordulóján a magyar honfoglalás egy hatalmas jelentőségű, a keresztény középkor sorsának meghatározására képes szláv birodalom létrejöttét akadályozta meg. A **román** nemzeti eredetmítosz azt állítja, hogy a románok Decebál dákjainak leszármazottai, akik előbb voltak honosak a később Magyarországhoz tartozó erdélyi területen, mint a magyarok.

A politikai eszközökkel létrehozott nemzettudatnak elkerülhetetlenül szükséges része az **ellenségkép**. Egy – még csak programként létező – nemzet csak valamely másik nemzethez viszonyítva tételezheti magát nemzetnek. A múlt század első felében poroszok, szászok, bajorok, svábok, osztrákok a franciákhoz képest voltak németek. **A szlovákoknak és az erdélyi románoknak a magyarok jelentették a nemzeti identitást fixáló ellenségképet.** A századok óta szilárd államkeretben élő magyaroknak nem volt szükségük ilyen ellenségképre. Mindazonáltal a reformkori magyarok is a Bécs uralta németekhez képest voltak magyarok.

A magyarországi népcsoportok azt is sérelmezték, hogy a magyar rendi társadalomban nem rendelkeztek rendi jogokkal. A románok nem kerültek Erdély kiváltságos nemzetei sorába a magyarok, székelyek és szászok mellé. A székely és a kun szabad parasztok rendi szervezettel bírtak, de a románok és a szlovákok nem. Valóban. Ez a két hegylakó agrár elem nem rendelkezett partnerképes vezetőréteggel, amely kiharcolhatta volna a rendi státust. A nemzeti ébredés ezt a történelmi helyzetet az **összeesküvés elmélet** atmoszférájában kezeli. **A magyarok megakadályozták a szlovák nemzet kialakulását és gátolták a román nemzeti öntudatosodást.**

Mindez 1848–49-ben drámaian mutatkozott meg. **A szabadságharc idején a hazai nemzetiségek mind szembefordultak a demokratikus magyar rezsimmel,** és demokratikus mentalitású vezető köreik (**Ludevit Stur, Avram Iancu**) is Bécs szövetségesei lettek. **1849-ben a Szegegre menekült országgyűlés ugyan még megalkotta a világ első demokratikus nemzetiségi**

törvényét, ez azonban a vereség árnyékában és annak impressziója alatt történt. A címzettek legalábbis így fogták fel. **Hatása nem volt**, később sem tudott hagyományá válni.

Az **1867** utáni rendszer a korszak mércéjével mérve **rendkívül tágkeblű nemzetiségi törvényt** fogadott el. Tisza Kálmán kormányzása alatt azonban ezt a törvényt elsikkasztották. Magyarországon **1867 és 1918 között a nemzetiségi politika megfelelt az Osztrák–Magyar Monarchia szintjének**. Ennél többet a polgári jogállam sehol a világon nem teljesített. Magyarországon **elnyomták a nemzetiségeket** abban az értelemben, hogy **önrendelkezési joggal bíró kollektivitásként nem jelenhettek meg a politikában**, de olyasféle terror, mint a cári Oroszországban vagy 1915-ben az örményekkel szemben az ifjú török mozgalom részéről, nem mutatkozott. Ez a helyzet azonban a századfordulóra érzékelhetően tarthatatlanná vált.

A reformkor érdekegyesítési gondolata elvileg **kiterjedt a nemzetiségi érdekek egyeztetésére** is, az érdekegyesítő nemzetiségi politika realizálása azonban – mint 1848 bizonyítja – nem sikerült. Az európai és a magyar liberalizmus közös deficitje ez. Az egyéni szabadságjogokat a nemzetállami léttel pragmatikusan egybekapcsoló klasszikus liberalizmus nem találta, mert nem találhatott valaminő „megoldást” a nemzetiségi kérdésre, a kisebbségi jogok ügyére, s ezt nem is lehet történelmietlen módon számon kérnünk. Inkább azt kell látnunk, hogy éppen **az etnikai-kisebbségi jogok iránt bizonyos mértékig közömbös liberális jogállami viszonyok teremtik meg a legkedvezőbb feltételeket a nemzetiségi jogok érvényesítésére**. Nem lehet azt állítani, hogy a latin nyelvű nemesi-rendi állam felváltása a magyar – polgári jogegyenlőségen alapuló – nemzetállammal, amely a magyar nemesi liberálisok törekvése volt, valaminő kudarc, „zászkutca” lett volna a nemzetiségek számára. Ellenkezőleg, a megnyíló politikai szabadságjogok a nemzetiségi törekvéseknek nyitottak szabadabb teret.

Nemzetiségi kérdés a szabadságharc idején

A magyarországi parasztság soknemzetiségű volt, ezért a forradalom alatti nemzetiségi mozgalmak először paraszti követelésekkel indultak, melyre a **jobbágyfelszabadítás hiányosságai** (zsellérek föld nélkül maradása, irtásföldek visszavétele stb.) adtak okot. A nemzetiségek aránya a XIX. században megközelítette az 50%-ot. A nemzetiségi vezetőréteg igyekezett megszerezni a nemzetiségi parasztság támogatását. Ott ahol ez a jobbágykérdés bevonásával történt, sikerrel járt (Erdély, Délvidék, Horvátország). A nemzetiségi vezetők **kollektív jogokat követeltek**. A Batthyány-kormány ellenben az **egy politikai nemzet** álláspontjára helyezkedett, így nemzetiségek csak mint egyének és nem mint közösség kaphattak jogokat. A reformkor idején a magyar nyelv erősítéséért, majd elismertetéséért folytatott küzdelem elnyomta a nemzetiségi nyelvhasználat követelőinek hangját, így ez a probléma is csak ekkor juthatott felszínre. A **nemzetiségek** sérelmei végül oda vezettek, hogy áprilisban és májusban már **autonómiát követeltek**. A nemzetiségi problémák rendezetlenségét **az udvar fegyverként tudta kijátszani** a magyar forradalom ellen. A Délvidéken, Erdélyben véres nemzetiségi felkelésre került sor. A magyar országgyűlés csak nagyon későn (**1849 júniusában**) szánta rá magát egy haladóbb szellemű **nemzetiségi határozat** meghozatalára, de annak végrehajtására már nem maradt idő, tartalma pedig nem elégítette ki a nemzetiségi vezetőket.

Nagy-Magyarország végének jelei

A múlt század a nemzetállamiság virágkora volt. Ma sokan hajlamosak a francia típusú nemzetállam életképes alternatíváját látni az Osztrák–Magyar Monarchiában. Sok népet magában foglaló modern államalakulatnak, amely szembeállítja a föderációs elvet a nemzeti homogenitás

principiumával. Ezt a vélekedést szinte politikai mítosszá tette az 1959-es bécsi történész világtalálkozáson az USA-ba emigrált osztrák történészek csoportja, akik véleményükkel mintegy az 1945 utáni nyugati integrációs törekvéseknek igyekeztek történeti dimenziót teremteni.

A Monarchia valósága más volt. A Habsburg Birodalom sohasem volt a nemzetállam alternatívája. Kudarcot vallott nemzetállami kísérlet volt. **Mária Terézia és II. József** alatt, majd utoljára a neoabszolutizmus – Magyarországon a **Bach-korszak – idején komoly erőfeszítések történtek az egységesen német nyelvű Habsburg-német nemzeti állam létrehozására.** Amikor 1867-ben Ferenc József és stábjá belátja ennek sikertelenségét, nem tud alternatív eszmét állítani a nemzetállam igényével szemben.

A Monarchia nem alternatívája a nemzetállamnak, hanem ügyeskedés a nemzeti törekvések és az egyéb politikai feszültségek „takarékon tartására”; a továbbvegetálás gyakorlata. Azzal, hogy a bécsi rezsim – kihasználva a nem átütő, de nem is jelentéktelen gazdasági konjunktúrát – vissza tudja szorítani a demokratikus és a szociális törekvéseket, csak azt éri el, hogy **a politikai energiák a nemzeti önmegevalósítás törekvései körül összpontosulnak.**

A századfordulón a Monarchia mérvadó politikacsínáló köreiben napirenden van a dualizmus revíziójának és a birodalom valamiféle föderalizálásának a gondolata. Ferenc Ferdinánd köre a dualizmus trializmussá alakításában gondolkodott, más körök másféle föderalizálási lehetőségben. Ebben a mozgástérben jelentkeztek a magyar szupremácia ellen fellépő nemzetiségi törekvések is. A román nemzetiségi mozgalom nagy szellemi ébresztője, **Aurel Popvici**, a trónörökös köréhez tartozott. **Terve a románság egy államban való egyesítése volt**, de nem arra gondolt, hogy az erdélyi románok elszakadnak a birodalomtól és a balkáni királysághoz csatlakoznak, hanem arra, hogy a királyság fog betagolódni a Monarchia kötelékébe.

Nemzetiségi kérdés a dualizmusban

Magyarország a XIX. Században soknemzetiségű ország, melyben a magyarság aránya csak kevéssel haladja meg az 50%-ot. A kiegyezés után a nemzetiségi kérdést rendezték. Az **1868-as horvát-magyar kiegyezéssel** Horvátország széleskörű önkormányzatot kapott: saját közigazgatást, kormányt, országgyűlést alakíthatott ki és képviselőket küldhetett a magyar országgyűlésbe. **1868-ban** fogadták el a **nemzetiségi törvényt**, amely továbbra is kitarított az **egy politikai nemzet** elve mellett. Azokon a településeken, ahol a kisebbség elérte a 20%-ot, a **második nyelv használatát** is engedélyezni kellett. Az **alsófokú iskoláztatás** teljesen **nemzetiségi nyelven** történt, de az - *Eötvös József* által is szorgalmazott – autonóm területek szervezését megtagadták. Ez a rendezés nem elégítette ki a **nemzetiségi vezetőket**, mert azok már **nemzetállamok létrehozására törekedtek** (a kor egyik legfőbb eszmeáramlata, a nacionalizmus szellemében). A dualizmus idején Európában ez a rendezés volt a leghaladóbb szellemű, melyhez képest a korszak végén visszalépés történt. A Koalíció 1905-ös hatalomra jutásával *Apponyi Albert* nemzeti pártja tudta érvényesíteni elképzeléseit a nemzetiségekkel szemben. Az **1907-es törvény** az iskolák segélyezését a magyar nyelv oktatásaitól tette függővé. Ez a **jobbratolódás** épp akkor következett be, amikor a fiatal balkáni nemzetállamok vonzereje növekedett a Magyarország területén élő kisebbségek számára. Bosznia-Hercegovina 1908-as annektálása szintén ellenérzéseket szült a hazai nemzetiségek között. Fontos probléma volt még Magyarország Monarchián belüli megerősödése, amely az **osztrák nacionalistáknál** váltott ki **magyarellenességet**. Mindezek a jelenségek a XX. Század elejére csak erősítették a dualizmus amúgy is bontakozó válságát.

Romsics Ignác: Nemzet és állam a modern magyar történelemben

Rubicon, 12. évfolyam, (2001) 8-9. szám (112-113.)

Nemzet, nemzetiség és állam egymáshoz való viszonya a modern nacionalizmusok 18. század végi megjelenése óta központi témája a magyar politikai gondolkodásnak és egyben a mindenkori magyar kormányzati politikának. 1920-ig ez elsősorban belpolitikai probléma volt, Trianon óta alapvetően külpolitikai. E 200-250 éves gondolkodási és cselekvési folyamat legfontosabb jellemzőit tekinti át Romsics Ignác írása, amely eredetileg előadásként hangzott el az V. Hungarológia Konferencián 2001. augusztusában a finnországi Jyväskyläben.

Történelmi előzmények

Nemzet, nemzetiség és állam egymáshoz való viszonya a modern nacionalizmus 18. századi megjelenése óta központi problémája a magyar történelemnek. Az előzmények természetesen visszanyúlnak a középkorba. Az okokat kutatva Szekfű Gyula egészen első királyunk, Szent István koráig hátrált elemzéseiben. Mások ennél is távolabbi korokig kalandoztak. Szekfű kortársa, Joó Tibor például a honfoglalás előtti, még nomadizáló magyarok „életérzéséből” és „közösségi létformáiból” próbálta levezetni a „magyar nemzeteszme” meghatározó vonásait. E megközelítések ahistorikus jellege nyilvánvaló. Bár a magyar állam története valóban visszavezethető Szent Istvánig, sőt ha a törzsi, illetve nomád érdekközösségeket és politikai szerveződések is államként fogjuk fel, akkor ennél még korábbra is, a mai fogalmaink szerinti alkotmányos polgári államhoz ezeknek szinte semmi, s még a 14–18. századi rendi államhoz is csak igen kevés közük volt. Géza, illetve István államalapítása – mint Engel Pál írja – „egy sor fájdalmas, de elkerülhetetlen intézkedést jelentett, amelyek együttesen a királyság békéjét és a keresztény hit jövőjét voltak hivatva biztosítani. [...] főképpen három dolgot kellett megteremtteni, ami addig nem létezett: a földesúri jogok szilárd rendjét, valamint a világi és egyházi kormányzás intézményrendszerét”.

Modern értelemben vett nemzetről, illetve nemzetiségekről, vagyis integrált kulturális és politikai közösségekről még kevésbé beszélhetünk a 19. századig. Ahogy a nobilis Hungarus az egész nemességet, a nemesség egyetemét jelentette, nyelvi és származási különbségekre való tekintet nélkül, úgy – bár a 14. századtól olykor-olykor már az egyének származását is jelölték – a hungarus is az ország minden lakosára vonatkozott. A feudális magyar államjog, amely oly mély szakadékot vont nemes és nem nemes közé, magyar és nem magyar között semmiféle különbséget sem tett. A 18. század előtti Magyarországon nemzetiségi kérdés tehát egyszerűen nem létezett. Legfeljebb egy lassan kialakuló nemzeti érzésről beszélhetünk.

A feudális és polgári nemzet közötti különbséggel, illetve a nacionalizmus modern jellegével egyébként természetesen maga Szekfű is tisztában volt. A nemzetiségi kérdés 18. század előtti és utáni jelentkezése között ezért általában különbséget is tett: „*igaz ugyan – írta Tanulmányok a nemzetiségi kérdéstről című kötetének egyik tanulmányában –, hogy a középkorban, azaz a francia forradalmi nemzeteszme elterjedéséig is megkülönböztették egymást a népek nemzetiségük szerint, [...] de a nemzetek és népek élete egyébként még általában nem volt tudatos. [...] vaskos tévedés áldozatai lennénk, ha azt hinnők, hogy egy-egy király, kormány, uralkodó osztály ezt vagy azt a rendelkezést, melynek nemzetiségi következményei ma már szemmel láthatók, azzal a szándékkal hozta, hogy általa a nemzetiségi viszonyban eszközölgjön változtatást. [...] a régi királyok úgy jártak a nemzetiségi tények között, mint mi például az*

ultraviolet napsugarak vagy az elemek részben kiderített, részben ma is megfejtetlen kisugárzásai között: mindezek a sugarak megvannak, hatnak is, de mi általában nem tudunk rólok.”

Nemzet, nemzetiség és állam viszonyának problematikus jellegét alapvetően két körülményre vezethetjük vissza. Egyrészt arra, hogy **a 16. században három részre szakadt magyar állam egységének és függetlenségének a helyreállítása nem sikerült.** A töröktől visszahódított területek nem egy szuverén magyar állam, hanem a Habsburg Birodalom részei lettek. E területegyüttes a 18. század végétől 1848-ig három nagy – legfelsőbb szinten Bécsből irányított – közigazgatási egységre oszlott: a Magyar Királyságra, az Erdélyi Nagyfejedelemségre és a Katonai Határőrvidékre. A nemzettel és az állammal kapcsolatos magyar viták és küzdelmek legneuralgikusabb pontját sokáig ezek egymáshoz és a birodalom más részeihez való viszonya képezte. Mi a helyes nemzeti politika: a magyar különállás erősítésére és a régi államrészek reintegrálására való törekvés, avagy a történeti-tartományi partikularizmusok lebontása és a birodalmi centralizáció elfogadása? – tették fel maguknak a kérdést 18–19. századi eleink.

A nyelvkérdés

E dilemma egyik kardinális problémája a **nyelvkérdés** volt. **Az új kor nyelvi igényeinek egyre kevésbé megfelelő latin felváltása egy modern és valamilyen szinten mindenki által beszélt nyelvvé elkerülhetetlen volt.** E nélkül sem integrált kulturális közösség, sem nagyobb gazdasági egység nem jöhetett létre. **De melyik legyen ez a nyelv?** A birodalom nyugati felében máris lingua francaként használt **német avagy** az itthoni „pőrnép” jelentős része által is értett **magyar?** Ismeretes, hogy Bécs az előbbit ajánlotta. **Mária Terézia** óvatosabban és finomabban, fia, **II. József** merészebben és erőszakosabban. *„Mily sok előny biztosítja az általános jót – jegyezte naplójába a „kalapos király” –, ha csak egy nyelv használtatik az egész monarchiában, ez érvényesül az érintkezésben, foglalkozásokban, ha minden része a monarchiának szorosabban összefűzetik és a lakosok a testvéri szeretet legerősebb köteléke által egyesítettek – azt mindenki beláthatja és Franciaország, Anglia, Oroszország példájából arról elegendőképpen meg is győződhetünk.”*

A Bécsből ajánlott centralizáció és nyelvi-kulturális egységesülés kis számú hívei részben a polgárság köréből, részben az udvari főhivatalnokai karból kerültek ki. Egyikük, a pesti német családból származó **Kohlmayer Samuel ügyvéd szerint a magyar nyelv „csak káromkodásra való”, hivatalossá tétele ezért két évszázaddal vetné vissza a kulturális fejlődést, míg „a német nyelv fejlettebb német erkölcsöket és tudást közvetít”.** A magyar elit túlnyomó része, mindenekelőtt a **nemesség azonban elvetette ezt az ajánlatot.** Részben a **felvilágosodás** és a **francia forradalom eszméinek hatása alatt,** részben **II. József politikájának ellenreakciójaként a magyar nyelv modernizálása és standardizálása mellett döntöttek.** **Bessenyei György** már **1778-ban** kijelölte az irányt: *„soha a földnek golyóbisán egy nemzet sem tehetette addig magáévá a bölcsességet, mélységet, valameddig a tudományokat a maga anyanyelvébe bé nem húzta. Minden nemzet a maga nyelvén lett tudós, de idegenen sohasem.”* Ez a nyelvre alapozott nemzetfelfogás a 19. század elejére az új magyar nacionalizmus axiomatikus érvényű alapelve lett.

A **latin és a német nyelv felváltása a magyarral az 1791–92-es tanügyi törvényekkel** kezdődött, és az **1844. évi II. törvénycikkkel** zárult le. Utóbbi **nemcsak a közoktatás, hanem a**

törvényhozás, közigazgatás és bíraskodás nyelvéné is a magyart tette. A nyelvharccal párhuzamosan bontakozott ki a magyar államrészek egyesítéséért és a birodalmon belüli politikai autonómia körének tágításáért folytatott küzdelem, amely az egész Európán végigsöprő 1848-as forradalmi hullám keretében ismeretes módon a császári udvar és a magyar nemzet közötti fegyveres konfliktusba torkollott.

A nemzeti és állami problematika különleges jelentőségének másik oka a magyar államterületek lakóinak etnikai és nyelvi heterogenitásából adódott. Megalapozott becslések szerint a Magyar Királyság Horvátországgal, Szlavóniával és a Határőrvidékkel együtt számított 8 millió lakosából a 19. század legelején csak mintegy 42% tartozott a magyar anyanyelvűek közé. A többiek horvátok és szerbek (18,5%), szlovákok (14%), románok (10%), németek (9%), ruszinok (4%), valamint vendek és egyéb nemzetiségűek (2,5%) voltak. Az Erdélyi Nagyfejedelemségben, ahol kicsit több mint másfél millióan laktak, a magyarok ennél is kisebb arányban képviseltették magukat: az összlakosságnak mindössze 36%-át tették ki, miközben a románok 53, a szászok pedig 9%-át. A történeti magyar államrészek lakosságának tehát mindösszesen 39, Horvátország és a Határőrvidék nélkül pedig 48%-át adták a magyar anyanyelvűek.

Az utazó és olvasó emberek, akiknek az aránya persze az írásbeliség rohamos terjedése ellenére sem lehetett több néhány tízezernél, teljes mértékben tudatában voltak Magyarországnak nyelvi-etnikai sokszínűségének. Schwartner Márton, a hazai statisztika első kiemelkedő képviselője 1798-as munkájában írta: „Talán nincs még ország a világon, melyben több nyelv, és ennek következtében oly sok nemzet honos, mint Magyarországon.” Egyik követője, Csaplovics József, akit a néprajz, az antropológia és a statisztika is előfutárai között tart számon, két évtizeddel később ugyanilyen képet rögzített. „Nem csak természeti állapotjára, és a természet ajándékaira nézve – hanem népességére nézve is Magyar ország Európa kitsinyben, – mert majd nem minden Európai nép-törzsökök, nyelvek, vallások, foglalatosságok, Cultura grádusok, 's végre élet módok, erköltsök és szokások is itten találják fel Hazájokat” – írta 1822-ben.

Első válaszok a nemzetiség kihívására

A magyarországi nem magyar népek – elsősorban a horvátok, a szerbek, a románok és a szlovákok – a 18. század végétől némi fáziskéséssel ugyan, de minden lényeges szempontból a magyarokéra emlékeztető nemzetépítést folytattak: nyelvi reformokat vezettek be, tudóstársaságokat alapítottak, felfedezték, illetve olykor kitalálták a dicső múltat, s a fejlettebbek – főleg a horvátok és a románok – már politikai követelésekkel is felléptek. Ezért kiszámítható volt, hogy a latin és a német felváltása a magyarral, illetve az ország célként tételezett egynyelvűsége a nem magyar népek részéről ellenállásba fog ütközni. Ez a feltételezés nem utólagos okoskodás; ezt már a kortársak közül is többen így látták. Közéjük tartozott példának okáért Galántai Fejes János gömöri táblaszéki ülnök és a kiváló nemzetgazdász, Berzeviczy Gergely. 1806-os és 1807-es munkáikban mindketten úgy vélték, hogy a magyar egynyelvűség keresztülvitele megvalósíthatatlan utópia. Magyarország lakosságának nem magyar felét senki és semmivel sem fogja tudni rábírní, hogy magyarul írjon és beszéljen.

A fenti álláspont merész, de nagymértékben logikus politikai konzekvenciája a magyar állam föderális jellegű átalakítása lett volna. Ez a program először Martinovics Ignác egy 1793-as

röpirata után 1794-es reformtervében (Magyar Reformátorok Titkos Társaságának Kátéja) fogalmazódott meg. *„Mivel magyar nemzetben a Magyarországhoz csatolt tartományokban élő különböző nemzetiségű népeket is értjük: minden nemzetiségnek külön tartományt kell alkotni, külön politikai alkotmánnyal bírni és egymás közt belső szövetségre lépni. Magyarország tehát szövetséges köztársasággá alakuljon, amelyben minden nemzetiség saját nyelvvel, szokásaival éljen és vallását szabadon gyakorolja.”* A jakobinus mozgalom vezetője **négy tagállammal** számolt: **Magyarországgal, Szlovákiával, a délszláv Illyriával, valamint a Bánát és Erdély egy részéből kialakítandó Valachiával.** A tartományok mindegyike saját nyelvét használhatta volna, csupán az országgyűlésben és „az összes tartományt érintő ügyekben” lett volna kötelező a magyar nyelv használata.

A magyar állam nemzetiségek szerinti föderalizálása elszigetelt vélemény maradt. A túlnyomó többség lebecsülte a nyelvi-etnikai különbségek jelentőségét. **Uralkodó állásponttá** – a francia nemzetállami modelltől kiindulva – az a feltételezés vált, hogy **a nem magyaroknak el kell, s ők minden további nélkül el is fogják fogadni a magyarosítás programját,** s így néhány évtized alatt nemcsak nyelvileg, hanem érzelmileg is magyarokká válnak. A felvilágosodás gondolkodói közül **Bessenyei György** mellett például ez a felhőtlen optimizmus jellemezte **Decsy Sámuel**t is, akinek nevéhez a nemzeti megújulás első átfogó programja fűződik. *„Hogy ha közönségesen szeretiünk Magyaroknak neveztetni, és magyar szabadsággal élni; szeressük a’ magyar nyelvet is meg-tanúlni”* – írta **Pannónai Féniksz** avagy hamvából fel-támadott magyar nyelv című, 1790-ben kiadott munkájában. Nem kell mást tenni, mint *„minden német, tót, sváb és orosz iskolákba magyar nyelv tanító mestereket”,* valamint az eklézsiákba magyar lelképásztorokat küldeni, s így *„érezhetetlenül magyarizáltatnának Hazánknak idegen nyelvvel élő lakosai”.* *„Egy, két, ’s legfeljebb három esztendő alatt tökéletesen meg-tanúlhattya a’ német és tót ifjú a’ magyar nyelvet.”* Decsy még a hagyományosan széles körű autonómiával rendelkező horvátokról is azt feltételezte, hogy *„egy sem fog taláztatni közöttük, a’ ki ditsőséges nyelvünknek örömet szálást ne adna, ’s a’ ki veliünk kezét ne – tsapna arra, hogy ő nem tsak szíves indulattya, hanem nyelve által – is veliünk eggyé leszen”.*

A következő nemzedék képviselői, **a reformkor politikusai már kevésbé voltak optimisták.** Sőt néhányan azt is megsejtették, hogy **a latin felváltása a magyarral a magyar államot újabb kori történetének legnagyobb kihívása elé fogja állítani.** Nagy „szerencsétlenség” – diagnosztizálta például báró **Wesselényi Miklós** az 1840-es évek elején –, ha *„egy honban s egy alkotmány alatt többféle nemzetek vannak”.* **A befogadói attitűdért Szent István és utódai ezért nem dicséretet, hanem megrovást érdemelnek.** *„Legtávolibb nyoma sincs a múlt század végéig törvényeink azótai tömérdek halma közt is a nemzetiség bármi módóni öregbítésének s terjesztésének”* – olvashatjuk a Szózatban – pedig *„mily könnyű lett volna”* Nagy Lajos és Mátyás korában *„a magyar nyelvet udvar, törvényszékek s törvény nyelvvé emelni, s így kedvelté, szükségessé s ennek következtében közönségessé tenni”.* **A magyar államvezetés azonban eleinte nem élt ezzel** a nyugat-európai protonemzeti abszolutizmusokra jellemző politikával, majd később, **a 16. századtól pedig már nem élhetett.** Pedig a hatalom gyakorlata – sejtített meg valamit a jövőből – *„vakít: azon tévedés szüli, hogy a hatalom bírása erő szüleménye, s így biztos és el nem veszhető birtok; pedig ez gyakran csak történet következése, s az erőnek enyészte után is még darabig létezhetik, míg a gyökerét veszített növényt maga súlya vagy ellenereő földre teríti”.*

Mindazonáltal Wesselényi, Széchenyi és kortársaik túlnyomó többsége is hitte, hogy a polgári átalakulás keretében nyelvi-etnikai különbségekre való tekintet nélkül végrehajtandó jogkiterjesztés fejében a nemzetiségi lakosság hajlandó lesz „magyarosodni”, vagy ha arra nem is, a magyart legalább lingua franca-ként, a közélet nyelveként elfogadni. Kossuth, amikor egy alkalommal figyelmeztették e feltételezés problematikusságára, magabiztosan ezt válaszolta: *„Kicsinyhítűek! Nem ismeritek ti a szabadságnak varázshatását; erősebb ez, mint a nemzetiség, a vallás, a vér és baráti rokonság, melyeket mind egyesíteni képes a hazafiságban.”* A magyarosításnak tehát – a régi világhoz és így a latinhoz is ragaszkodó konzervatívokat kivéve – mindenki híve volt, csupán az eszközökben és a folyamat ütemében oszlottak meg a vélemények. Széchenyi, Wesselényi, Pulszky és mások a hosszabb távú és békés, vagyis az erkölcsi és kulturális értékek példaszerűségén alapuló asszimilációt helyezték, s többször figyelmeztettek: *„Az idegen ajkúakat [...] anyanyelvük magány- és társaskörökbeni használatában akadályozni és azokat erőszakkal a magyar nyelv használatára szorítani sem a törvényhatóságoknak, sem egyéneknek nem szabad.”* A többség azonban a radikálisabb megoldásokban sem talált kivétlnivalót.

Az államot és a nemzetet azonosító álláspontok tengeréből alig látható szirtekként emelkedett ki az a néhány vélemény, amely Martinovicséhoz hasonló merészséggel nézett szembe a magyar valósággal. Egyikük, Szücs Ábrahám, egy Pest megyei „pipás nemes” 1843-ban amellet érvelt, hogy a magyarosítás **„a magyar nemzetiségnek nem hasznára, hanem kárára válik”**. A soknemzetiségű Magyarországon ugyanis *„a jólétre, erőre szükséges egységet alkotmányos változtatások igen, de nyelv, vallás vagy más eröltetések létre nem hozhatják”*. Erre is válaszolt 1846-ban Irinyi József, amikor nyugat-európai úti jegyzeteiben kijelentette: *„én a’ Kárpáthoktól az adriai tengerig a’ magyaron kívül más nemzetiséget nem ismerek”*. A „föderatív rendszert” ebből következőleg olyan, *„a közhaza iránt káros, sőt vétkes törekvésnek”* minősítette, melyet *„óhajtani [...] józanul és hazaszeretettel senkinek sem lehet”*. *„Összpontosítsuk tehát erőnket – fogalmazta meg a többség óhaját –, s ekkor a Kárpátoktól az adriai tengerig, a’ magyaron kívül, egy nemzetiség sem fogja fejét emelhetni. De ha mi minden népiségnek hatóságot, azaz kezébe fegyvert adunk, hogy juthat eszünkbe még csak álmunkban is, hogy a magyar nemzetiség békében lehessen?!”*

A birodalmi gondolat és a nemzetiségi törekvések harapófogójában

Az 1848 március idusát követő események gyorsan szertefoszlatták a felvilágosodás- és reformkori magyar elit optimista reményeit. **A magyar nemzetállami törekvések nemcsak Bécs ellenállását váltották ki, hanem a magyarországi nem magyar népeket is saját nemzeti céljaik megfogalmazására sarkallták.** A szerb, a román és részben a szlovák vezetők is Magyarország föderatív jellegű átalakítását követelték a nyelvhatároknak megfelelően. Ezeket a követeléseket a magyar vezetők kezdetben kategorikusan elutasították. Az ellentétből Erdélyben és a Délvidéken elhúzódó gerillaháború, a szlovák területeken kisebb csetepaték keletkeztek. **A horvátok a területi-politikai autonómiánál is többet akartak. 1848. március 25-ei nemzeti kongresszusukon mindazt igényelték maguknak, amit a magyarok követeltek Béctől: a horvát területek egyesítését, nemzeti hadsereget, a horvát parlamentnek felelős kormányt, horvát nemzeti bankot stb.**

A bécsi birodalmi gondolat és a nemzetiségi törekvések harapófogójába került magyar forradalmárok 1848–49 folyamán nemzeti és nemzetiségi politikájukat egyaránt újragondolták. A

Debrecenbe evakuált országgyűlés 1849. április 14-én kimondta Magyarország függetlenségét és a Habsburg-ház trónfosztását. Ezzel párhuzamosan a magyar nemzetállam koncepcióját is felülvizsgálták. Ez vezetett oda, hogy 1849 nyarán tárgyalásokba kezdtek a szerb vezetőkkel, a románok képviselőjével, Nicolae Balcescuval pedig július 14-én egy megbékélési tervezetet is aláírtak. Bár a föderalizmus, illetve a nemzetiségeknek adandó területi autonómia gondolatát a többség elutasította, 1849. július 28-án a képviselőház olyan határozatot fogadott el, amely valamennyi nem magyar közösség számára biztosította az egyházakban, a községi életben, valamint a törvényhatósági gyűléseken és iskolákban a szabad nyelvhasználatot.

Ennél is tovább csak a legélelsoőbbak léptek. E kevesek közé tartozott gróf Teleki László, a forradalmi kormány párizsi követe, aki 1849. március 14-én ezeket írta Kossuthnak: *„Különféle nemzetiségek irányt legyünk jogkiosztásban mentől bőkezűbbek. Nemcsak Ausztria halt meg, hanem Szent István Magyarországa is [...] Liberté, égalité, fraternité, még nem elég. A népek nemzetiségi életet is kívánnak élni. Olly rendszert kellene állítanunk, mely által a nemzetiség egysége hiányát az egyéni, és nemzetiségi jogok egyeztetése és méltánylata által pótolják.”* A gyakorlatban ez a horvátok, szerbek és románok teljes autonómiáját jelentette volna, akik – Martinovics fél évszázaddal korábbi tervezetéhez hasonlóan – csak föderatív szálakkal kötődtek volna a magyar területi egységhez, míg a szlovákok és a németek korlátozottabb területi-politikai autonómiában részesültek volna.

Az egyéni (állampolgári) és kollektív (nemzetiségi) jogok köréről és ezek egymáshoz való viszonyáról, vagyis a polgári magyar állam belső berendezkedéséről és az ország külső kapcsolatrendszeréről az emigrációba menekült és az itthon maradt magyar vezetők egyaránt sokat töprengtek. Az emigráció vezetői közül a volt kormányzó-elnök, Kossuth Lajos elgondolásai érdemelnek leginkább figyelmet. 1851-es, Törökországban kidolgozott alkotmánytervének alapeszméi a decentralizált államszerkezet és a demokratikus önkormányzatiság voltak. Ez – hasonlóan a szabadságharc végnapjaiban adott engedményekhez – minden nemzetiség számára lehetővé tette volna, hogy azokban a községekben és megyékben, ahol többségben élnek, szabadon használhassák nyelvüket és fejleszthessék kultúrájukat. Pulszky, Szemere, Klapka, s különösen Teleki azonban merészebb és nagyvonalúbb megoldásokra, így a nemzetiségek területi-politikai autonómiájának a biztosítására is kész lett volna.

Az ország belső szerkezetének átalakítása mellett Kossuth és társai a magyar állam külkapcsolatait is új alapokra kívánták helyezni. Meggyőződésük volt, hogy függetlenségének kivívása után Magyarországnak konföderációra kell lépnie a térség többi nemzetével, mindenekelőtt a balkáni államokkal. Ezzel összefüggésben Kossuth már száműzetése kezdetén, 1849 októberében Viddinben felvázolta egy Lengyelországból, Magyarországból, Horvátországból, Szerbiából és a román fejedelemségekből alakítandó államszövetség (Észak-keleti Szövetséges Szabad Státusok) tervét. Később kissé módosította álláspontját. 1862-es elképzelése szerint az ekkor már Dunai Szövetségnek nevezett konföderáció öt tagállamból (Magyarország, Erdély, Románia, Horvátország és Szerbia) állt volna. A konföderáció közös ügyeit szövetségi parlament és kormány intézte volna, minden évben más-más tagállam fővárosában berendezkedve. A szövetség hivatalos nyelvül Kossuth nem a magyart és nem is a németet, hanem a franciát ajánlotta. Bár a későbbiekben Erdély különválásának lehetőségét elutasította, s Magyarország felbontását nemzetiségi

autonómiákra „hongyilkosságnak” nevezte, tehát Martinovics vagy Teleki belső föderalizálási koncepcióját végül nem tette magáévá, emigrációs elképzelései a magyar politikai gondolkodásnak mégis kiemelkedő csúcsai. Magyarország belső berendezkedésének decentralizált és demokratikus önkormányzatokra épülő szerkezetét ő vázolta fel a legátfogóbban. Ezt annak ellenére érdemes számon tartani, hogy **ajánlata a nemzetiségeknek és a balkáni államoknak túl kevés, a magyar politikai elit többségének pedig túl sok volt, s így reálpolitikává sohasem válhatott.**

Az itthon maradt, illetve néhány év múltán hazatért politikusok közül elsősorban báró **Eötvös Józsefet** foglalkoztatta az állami egység igénye és az ország soknemzetiségű jellege közötti ellentmondás feloldásának lehetősége. Bár az alkotmányos államról és a nemzetiségi törekvések természetéről kifejtett teoretikus nézetei nagy állandóságot mutattak, a „magyarkérdés” konkrét megoldása terén Eötvös többször módosította álláspontját a Világos utáni két évtizedben. **1850-es** munkájában (Die Gleichberechtigung der Nationalitäten in Oesterreich) még **tényként fogadta el Magyarország különállásának felszámolását, és a jövőre nézve egy olyan centralizált birodalmi struktúrával számolt, amelyen belül Magyarország egyike lett volna a többi koronátartománynak.** Az általános állampolgári jogok körén kívül eső **speciális nemzetiségi jogokat elvetette,** miként a közigazgatási határok esetleges szinkronizálását is a nyelvi választóvonalakkal. *„Nem nyelvében él a nemzet”* – szállt szembe a magyar és a környező népek körében tipikus nemzetfelfogással. A nemzeti önazonosságnak – hangoztatta – a nyelv csak egyik, de korántsem mindig a legmeghatározóbb eleme. Emellett **azzal érvelt, hogy ahol az általános polgári szabadságjogok érvényesülnek, ott a nemzeti egyenjogúság is megvalósul;** míg a nyelvi alapon biztosított nemzetiségi jogok ugyanolyan kiváltságok lennének, mint a nemesi privilégiumok.

Az **1850-es évek végétől kibontakozó válságjelenségek** és az emigráció vitáinak hatására **Eötvös álláspontja többször módosult. 1859-es munkájában** (Ausztria hatalmának és egységének biztosítékai) **a birodalmi centralizációval szemben már a birodalmon belüli történelmi elvű föderalizmus mellett érvelt,** majd **1861-ben a végül meg is valósult dualizmust támogatta.** A nemzetiségi jogok kérdésében vallott felfogása ugyancsak változott. **1865-ös** könyvében (A nemzetiségi kérdés) **elutasította Magyarország olyan állami berendezkedését, amely „kizárólag a történelmi jogot tartva szemünk előtt, az egyes faj- s nyelvbeli nemzetiségek követeléseit” nem elégíti ki.** Ugyanebben a munkájában írta, hogy *„a nemzetiségi kérdés hazánkban véglegesen csak úgy tekintethetik megoldottnak, ha annak megoldása [...] a politikai és nyelvi nemzetiség nevében tett méltányos követeléseknek egyaránt eleget tesz”.* Magyarország nemzeti állam többé nem lehet, mert a nem magyar népek a nemzeti tudatosságnak olyan fokára jutottak el, hogy magyarrá válásukra immár nem számíthatunk. A több nemzet egy államon belüli együttélésének elvileg ideális formája – húzta alá – **a föderalizmus. A nemzetiségek kevertsége miatt azonban Magyarországon ez nem alkalmazható,** legfeljebb a megyék nyelvhatárok szerinti kikerekítéséről lehet szó. Ez azonban – tette hozzá – *„józanul nem ellenezhető”.* A generális megoldás – vallotta Kossuthhoz hasonlóan – az állampolgári jogegyenlőség és a demokratikus önkormányzatiság. Francia vagy porosz mintákat követő „centralizált állam” – hangoztatta az egykori centralista – Magyarország nem lehet, mert *„az adminisztrációnak ezen formája alatt a nemzetiségeknek legmérsékeltebb követelése sem elégíthetnének ki”.* **Eötvös és a hozzá hasonlóan gondolkodó Kemény Zsigmond, Mocsáry Lajos és általában az 1860-as évek következetesen liberális politikusainak a szemében tehát a magyar állam nem magyar nemzeti állam, hanem az országban élő**

népek és nemzetek fölött álló semleges intézmény volt, amelynek mindegyik nyelvi közösség fejlődését egyforma mértékben kell előmozdítania.

A nemzetállami koncepció érvényesítése

Ez a Habsburg Birodalmon belüli megoldásokban gondolkodó liberális koncepció azonban éppúgy nem vált a nemzetiségi kérdés rendezésének alapelvevé, mint ahogy Kossuth és emigráns társainak Habsburg-ellenes és demokratikus elképzelései is megmaradtak a tervezetek szintjén. **A magyar politikai elit meghatározó körei** ugyanis – **feledve 1848–49 tanulságát – ragaszkodtak a reformkorban megfogalmazott nemzetállami koncepcióhoz**, vagyis a magyarországi törvényhozás, kormányzás és megyei adminisztráció magyar jellegéhez. *„Magyarország összes honpolgárai – tükröződött ez a szemlélet az 1868. évi nemzetiségi törvényben – az alkotmány alapelvei szerint is politikai tekintetben egy nemzetet képeznek, az oszthatatlan egységes magyar nemzetet, melynek a hon minden polgára, bármely nemzetiséghez tartozzék is, egyenjogú tagja”,* s minthogy *„a nemzet politikai egységénél fogva Magyarország államnyelve a magyar lévén, a magyar országgyűlés tanácskozási s ügykezelési nyelve ezentúl is egyedül a magyar”*. A törvény elfogadására természetesen azután került – csak azután kerülhetett – sor, hogy **a magyar elit 1867-ben történelmi kompromisszumot kötött Béccsel**. E kompromisszum lényege ismeretes módon **a teljes önállóságról való lemondás** és ennek fejében **a történelmi magyar államrészek újraegyesítése**, valamint **a magyarországi nemzetiségi kérdés magyar belüggé nyilvánítása** volt.

Nem lehet eléggé hangsúlyozni: az **1868-as nemzetiségi törvény egyáltalán nem volt durván elnyomó jellegű, sőt számos liberális elemet tartalmazott**. Községi szinten, az alsó fokú bíraskodásban, az oktatásban és az egyházi életben **számos különjogot biztosított a nem magyar népek számára**, melyek közül az **anyanyelv használatának lehetősége** volt a legfontosabb. **A nemzetiségi eliteket ennek ellenére nem elégítette ki**. Az *„egy politikai nemzet”* fikciója, amely a régi natio Hungarica modernizált formája volt, és amely – az autonómiával felruházott horvátokat kivéve – tagadta a nem magyar nyelvi-kulturális közösségek nemzet jellegét, számukra elfogadhatatlan volt. Ők – mint ekkor és a későbbiekben is hangoztatták – társnemzeti státust igényeltek, és kantonizálni akarták Magyarországot.

Az 1868-as törvényekben testet öltő nemzetfelfogáshoz és állameszméhez a kiegyezés utáni nemzedékek is ragaszkodtak, s az ország föderalizálásában, illetve kantonizálásában reménykedő nemzetiségi elképzeléseket a „politikai otrombaságok” kategóriájába utalták. **Az 1868-as rendezés nem magyar nyelvek és kultúrák iránti toleranciáját ugyanakkor egyre kevésbé érvényesítették. Az anyanyelvű oktatás támogatása helyett inkább a magyar nyelvű oktatás kiterjesztésére, s ezen keresztül nyelvi-kulturális magyarosításra törekedtek**. Az ezzel kapcsolatos törvények sorát az **1879. évi 18. tc.** nyitotta meg, amely **a nem magyar nyelvű iskolák számára előírta a magyarnak mint idegen nyelvnek a tanítását**, s az **1907-es Lex Apponyi (XXVII. tc.)** zárta, mely minden nem magyar tannyelvű elemi iskolát arra kötelezett, hogy a magyar nyelvet olyan óraszámokban tanítsa, hogy *„a nem magyar anyanyelvű gyermek a negyedik évfolyam bevégeztével gondolatait magyarul élőszóval és írásban érthetően ki tudja fejezni”*. A törvényhatóságok és a községek önkormányzatának szűkítése, a központi hatalom erősítése, valamint a választójog szűk korlátok között tartása és a választások nyílt jellege ugyancsak összefüggött a magyar állam magyar jellegének erősítésére való törekvéssel. *„Szabadságról és egyenlőségről ne beszéljünk; a magyar faj uralma az, amit meg kell teremteni.*

A *nemzeti államnak, a nemzeti társadalomnak e célhoz kell idomulnia*” – fogalmazta meg a századvég és századelő magyar nemzetiségpolitikájának krédóját **1907-ben Réz Mihály**, Tisza István egyik bizalmas tanácsadója. A nagy elődök, az „első nemzedék” liberalizmusának, toleranciájának és nagyvonalúságának folytatói ritka kivételnek számítottak, akik egyikét, **Mocsáry Lajost** éppen ezért teljes joggal nevezték kortársai „fehér hollónak”.

Az 1867 utáni magyar homogenizációs politika nem volt teljesen eredménytelen. **A nemzetiségi iskolahálózat az 1880-as évektől fokozatosan visszafejlődött, s a magyar anyanyelvűek aránya 1880 és 1910 között – Horvátországot nem számítva – 46%-ról 54%-ra emelkedett.** Ezen 1,1 milliós nyereség mintegy 70%-a magyarázható akkulturációval. A nyelvet és kultúrát váltók túlnyomó többsége – közel 90%-a – azonban a város lakó németek és zsidók, illetve a horvátok és a szlovákok közül került ki. A román, szerb és ruszin „asszimilánsok” száma alig érte el a 10%-ot. Újabb 30-40 év alatt a magyar nyelvűek száma és aránya nyilván még tovább növekedett volna. Harmincmillióssal számolni és etnikailag homogén magyar nemzetállam kialakulását feltételezni, mint Rákosi Jenő, Beksics Gusztáv és kortársaik közül még oly sokan tették, azonban nyilvánvalóan az utópiák birodalmába tartozott.

A Középiskolai történelmi atlaszban:

55 Magyarország (1711-1848)

c Nemzetiségek a XVIII. század végén

70-71 Magyarország a dualizmus korában (1867-1918)

b A nemzetiségek a XVIII. század végén

c A nemzetiségek 1910-ben

Források:

Szabó Miklós: *Trianon múltja és jelene*
Rubicon, 4. évfolyam (1993) 5. szám (29.)

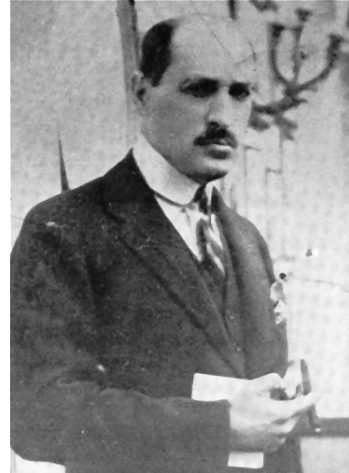
Romsics Ignác: *Nemzet és állam a modern magyar történelemben*,
Rubicon, 12. évfolyam (2001) 8-9. szám (112-113.)

FISZ – *Történelmi esszétémakörök nagykönyve érettségizőknek*

POLITIKAI ÉLETPÁLYÁK A XX. SZÁZADI MAGYARORSZÁGON

Gróf Károlyi Mihály (1875-1955)

Magyarország egyik régi és gazdag arisztokrata családjából származott. A grófi rangot és a birtok jelentős részét Károlyi Sándor, a szatmári béke egyik létrehozója kapta a Habsburgoktól. Országgyűlési képviselőként Tisza István egyik legelszántabb ellenfele volt, 1912-ben még párbajra is sor került kettejük között. Az őszirózsás forradalom után miniszterelnök, majd 1919-től ideiglenes köztársasági elnök lett. 1919 júliusában feleségével, gróf Andrássy Katinkával együtt elhagyta Magyarországot. Érdemeit 1946-os hazaérkezésekor a magyar nemzetgyűlés törvénybe iktatta. Párizsi követként szembekerült a Rákosi-féle kommunista vezetéssel, ezért 1949-ben ismét emigrációba kényszerült. Franciaországban halt meg. Önéletrajzának címe: *Hit, illúziók nélkül*.

1875. március 4-én született Budapesten, nagybirtokos családban. Az ifjú arisztokraták életét élte, a budapesti egyetemen doktorált jogból. Nagybátyja, Károlyi Sándor hatására a szövetkezeti mozgalom szervezésébe kapcsolódott be, 1901-től a Szabadelvű Párt tagja volt, de Zilahon alulmaradt a választásokon. 1905-től függetlenségi programmal a pétervásári, majd 1910-től pártonkívüliként a kápolnai kerület képviselője lett. A Parlamentben támadta Tisza István erőszakos, antidemokratikus politikáját, amikor Tisza karhatalommal dobatta ki a Házból az ellenzéki képviselőket, párbajoztak is. Károlyi szót emelt a német orientáció és a hármas szövetség ellen, az antant-kapcsolatok és a szomszéd népekhez való közeledés híve volt. Szociális reformokat, földosztást és általános választójogot követelt. 1914-ben elvette a nála húsz évvel fiatalabb Andrássy Katinka grófnőt, aki élete végéig hű társa maradt.

Az I. világháború Franciaországban érte, ahol internálták, s csak rokonai révén szabadult ki, majd hazatérte után - bár ellenezte a háborút - a román fronton huszártiszt lett. 1916-ban létrehozta a Károlyi-pártot, együttműködött a polgári radikálisokkal és szociáldemokratákkal, s követelte a kilépést a háborúból. 1918-ra a szélesedő forradalmi mozgalom vezére lett, amikor Tisza híres parlamenti beszédében bejelentette, hogy a háborút elvesztettük, hozzátette: igaza volt Károlynak. Az őszirózsás forradalom Nemzeti Tanácsának alapítója s elnöke lett, október 31-én a nép tette kormányfővé, a külügyi tárcát is ő töltötte be.

A háborús vereség, a kisantant területfoglalásai miatt gazdasági és politikai válság alakult ki, mindkét oldalon megerősödtek a szélsőségek. Károlyi elszigetelődött, a közellátási nehézségek, a földreform elhúzódása, a nemzetiségek elszakadási mozgalmi is rontották helyzetét. Bár az antanttal aláírta a súlyos feltételeket szabó belgrádi fegyverszüneti egyezményt, külső támogatást nem kapott, s hiába léptett életbe demokratikus reformokat. 1919. január 11-én államfővé választották, a földreform február 23-i kezdetén saját kápolnai birtokát osztotta szét. A köztársaság sorsát a március 20-i Wyx-jegyzék pecsételte meg, amely egy alföldi területsáv átadását követelte. Ezt nem lehetett elfogadni, a visszautasítás viszont addigi politikája csődje lett volna. Károlyi félreállt, másnap a kommunisták vették át a hatalmat, akikkel nem akart

együttműködni. 1919. július 4-én emigrált, Ausztriában, Csehszlovákiában és Jugoszláviában élt, miközben agitált a Horthy-rendszer ellen. 1923-ban hazaárulás és hűtlenség vádjával Horthyék vagyonekobbzásra ítélték, az ítéletet több fellebbezése után jóváhagyták.

Ezután az emigrációban már a kommunistákkal is kapcsolatot keresett, ellátogatott Amerikába és a Szovjetunióba, itt szerzett tapasztalatairól lelkes cikkeket írt. A moszkvai perek, a Hitler-Sztálin paktum lehűtötték lelkesedését, de hitt a náciellenes összefogásban, ezért inkább hallgatott. 1934-ben feleségével Svájcba költöztek, majd Londonban és Párizsban éltek, Károlyi kapcsolatban állt az emigráció balszárnyával, köztük Jászi Oszkárral. A II. világháború alatt Londonban magyar szervezeteket hozott létre, földreformot tervezett s a BBC magyar adásában a nácik elleni harcra buzdított.

1945 áprilisában jelölték az Ideiglenes Nemzetgyűlésbe, 1946-ban az új magyar állam törvénybe iktatta érdemeit és semmisnek mondta ki az ellene hozott ítéleteket. Károlyi ezután hazatért, de a nagypolitikába nem engedték bekapcsolódni, a kommunisták igyekeztek elszigetelni. Részt vett a párizsi békekonferencián, majd 1947-ben párizsi nagykövetté nevezték ki. Károlyit egyre jobban riasztotta a kialakuló diktatúra és a hidegháború. Szót emelt a letartóztatott Mindszenty bíboros érdekében, kérve hogy engedjék ki Rómába, de elutasították. A Rákosi-rendszerrel véglegesen a koncepció Rajk-per nyilvánvaló hazugságai miatt szakított, 1949. június 2-án lemondott tisztségéről. "Ünnepélyesen kérem a kormányt, hogy rendelje el a per felülvizsgálatát ...mivel meg vagyok győződve róla, hogy az ítélet végrehajtásával elkövetendő justizmord mindenképpen lelepleződné. Ez óriási kárt okozna a magyar demokráciának" - írta táviratában, melyet a világsajtó közölt. A nemzetközi közvéleményt nem sikerült felráznia, de Rákosiék a népi demokrácia árulójának nyilvánították, így másodszor is emigráns lett. Utolsó éveiben a dél-franciaországi Vence-ban élt, írásai itthon nem jelenhettek meg, ki akarták törölni a történelemből. Hamvait csak 1962-ben hozták haza, és a Kerepesi temetőben helyezték örök nyugalomra.

Egy egész világ ellen címmel 1922-ben jelentek meg emlékiratai Münchenben (magyarul 1965-ben). Újabb önéletírását, a Hit illúziók nélkült 1956-ban Londonban, itthon 1977-ben (cenzúrázva) adták ki. Felesége Együtt a forradalomban és Együtt a száműzetésben címmel írta meg életüket. Károlyi naiv és jóhiszemű volt, de tetteit a felismert igazságokhoz kötötte, tekintet nélkül saját és osztálya érdekeire. Nem mondható kiemelkedő politikusnak, de makulátlan tiszta ember volt - az ország akkori nehéz helyzetével sem ő, sem más nem birkózhatott volna meg.

Horthy Miklós (1868-1957)

1868. június 18-án egy tiszántúli, pár száz holdas dzsentricsalád ötödik gyermekeként született Kenderesen. Látványos karriert futott be, Ferenc József szárnysegéde, a Monarchia flottájának főparancsnoka, majd Magyarország államfője lett. Nem vonzották az elméleti kérdések, sokkal inkább katonatiszt volt, mint politikus. Tekintélye, népszerűsége a második világháború végéig töretlennek látszott, politikai pályafutása végén azonban meg kellett élnie a nevével fémjelzett rendszer összeomlását. Családja megmaradt tagjaival együtt a németek elhurcolták. Végül Portugáliában telepedett le, és 1957-ben itt érte a halál.

Tengerésztiszt, politikus. 1886-ban lett a hadiflotta tagja. 1909 és 1914 között Ferenc József szárnysegéde. Az első világháború kitörését követően különböző hadihajókon szolgál. A hadműveletek során megmutatkozik rendkívüli parancsnoki tehetsége. A

háború végén ellentengernagy, a Monarchia hadiflottájának utolsó parancsnoka. A proletárdiktatúrát követően **1920. március 1-től 1944. október 15-ig Magyarország kormányzója**. Külpolitikájának alapvető célkitűzése a trianoni békeszerződés **revíziója** volt. Ennek érdekében kereste a szövetséget Német- és Olaszországgal is. Bár Hitlerrel kölcsönösen nem szerették egymást, nem látott más utat a magyar érdekek érvényesítésére, mint a németek mellett való fegyveres beavatkozást, melytől barátjának, Teleki Pál miniszterelnöknek az öngyilkossága sem tartotta vissza. Igyekezett minimális szinten tartani a németek rendelkezésére átadott haderő létszámát, sőt 1942-től az angolszász hatalmakkal titkos béketárgyalásokat folytatott. A belpolitikájában mind a baloldali, mind a jobboldali szélsőségesektől tartózkodó Horthy nem látta, hogy a hadsereg és főként a tisztikar fiatalabb tagjai a politizálást megtiltó rendelkezései ellenére egyre inkább politikai céljaik megvalósítását is szem előtt tartották, és a szélsőséges mozgalmakban vélték megtalálni érdekeik képviselőit.

Magyarország német megszállása után igen szűk mozgástere maradt, bár miután belátta, hogy ellenkező esetben nem kerülheti el a felelősségre vonást, leállította a zsidóság deportálását. Megpróbálta kivonni az országot a harci cselekményekből, de miután 1944. október 15-i kiugrási kísérlete nem sikerült, a hatalmat átadta Szálasi Ferencnek. Ezután a németek, a háborút követően pedig az amerikaiak fogságába került. A nürnbergi per során tanúként hallgatták ki. Portugáliában halt meg, 1957-ben. 1993-ban Kenderesen újratemették.

Ajánlott irodalom:

- Rubicon, 8. évfolyam (1997) 1. szám (65.) – Konzervativizmus és revízió, Horthy-korszak
- Rubicon, 12. évfolyam (2001) 1-2. szám (105-106.) – Ki volt Horthy Miklós?

Gróf Teleki Pál (1871-1941)

Földrajztudósként alapozta meg hírnevét. Alkatra inkább tudós volt, mint politikus, ennek ellenére kétszer töltötte be a miniszterelnöki pozíciót igen nehéz időkben. Erkölcsi nagyságára utal a maga választotta tragikus vég: politikai felelősségének elismerésével öngyilkos lett.

Első kormánya

1920. július 25-én Horthy Miklós kormányzó kinevezte miniszterelnökké. Emellett ő volt a nemzeti kisebbségek tárca nélküli minisztere és ő vezette a külügyi tárcát is. IV. Károly visszatérési kísérlete után, 1921. április 14-én végérvényesen lemondott a miniszterelnökségről. 1925-ben részt vett a török-iraki határ megállapítása előtti felmérésben, mint a Népszövetség által kiküldött bizottság tagja. A korszak tudományos életében meghatározó szerepet töltött be: tanszékvezető, dékán, majd rektor volt különféle egyetemeken. Az Eötvös-kollégiumnak is kurátora ebben az időben. Munkásságát 1930-ban Corvin-lánccal ismerték el.

A numerus clausus (számszár)

Az 1920-as numerus clausus elsősorban a magyar felsőoktatásban tanulók számát kívánta az ország gazdasági igényeihez igazítani.

A numerus clausus tulajdonképpen az 1920. évi 25. törvény ("a tudományegyetemekre, a műegyetemre, a budapesti egyetemi közgazdaságtudományi karra és a jogakadémiákra való beiratkozás szabályozásáról")

A parlament elé a vallás- és közoktatásügyi miniszter terjesztette. 1920 júliusában fogadták el.

A törvény korlátozni kívánta a felsőoktatásba bekerülők számát. Meghatározta azt is, hogy egy adott iskolaévben tudományterületenként hány hallgatót vehetnek fel az egyetemek és főiskolák.

A felsőoktatásban tanulóknak számarányukban tükrözniük kellett a Magyarországon élő "népfajok" arányszámát legalább 90%-ban. A törvény fő célja elsősorban az volt, hogy korlátozza az egyetemekre bekerülő izraeliták/ zsidók számát. Ennek folyamatképpen számos érettségizett zsidó fiatal nem mehetett Magyarországon egyetemre. A zsidóság ugyanis akkoriban a teljes magyar lakosság kb. 5%-át adta, a zsidó lakosság számaránya a jobb iskolázottságú rétegekben viszont lényegesen magasabb volt. Ezt az arányszámot ugyanakkor nem minden egyetem tartotta be. A budapesti Műszaki Egyetem például maradéktalanul betartotta az arányokat, a pécsi egyetemre viszont a megengedettnél majdnem kétszer több zsidó iratkozhatott be.

Második kormánya

1938-ban visszatér a politikába, először kultuszminiszterként. Az első bécsi döntés tárgyalásánál a magyar delegáció egyik vezetője volt. Az elvesztett területek visszaszerzése érdekében Németország és Olaszország, más szóval a tengelyhatalmak felé forduló Imrédy-kormányral szemben a meggyőződéses angolbarát volt. 1940. november 20-án a magyar kormány csatlakozott a Háromhatalmi Egyezményhez (Németország, Olaszország és Japán), elismerve a fasiszta Olaszország és a náci Németország európai hegemoniáját. Az egyezmény értelmében ha a világháborúban addig részt nem vevő állam támadná meg a tengelyhatalmakat, Magyarország szolidaritást vállal a megtámadottal.

Halála

A magyar kormány 1940. december 12-én Belgrádban örök barátsági szerződést kötött Jugoszláviával. Az ottani katonai puccs - mely egyúttal németellenes élű volt - után azonban a berlini vezetés bejelentette igényét arra, hogy német csapatok Magyarországon áthaladhassanak. Telekinek választania kellett a revíziót lehetővé tevő és addig győztes helyzetben levő Németország, és a térséget minden szempontból feladó, de nagy anyagi tartalékokkal rendelkező angolszász hatalmak és a velük potenciálisan szövetséges Szovjetunió között. Teleki mindenképpen tartani akarta magát a barátsági szerződéshez, Németország ellenében. A német hadsereg Jugoszlávia elleni felvonulásának másnapján 1941. április 3-án Teleki máig tisztázatlan körülmények között meghalt. Azon a hajnalon drámai hangú levelet találtak nála a kormányzónak címezve, melyben olyan kifejezéseket használ, amelyeket életében soha nem vett szájára. A német csapatok már a halálhír előtt elindultak Jugoszlávia ellen. Magyarországon elegendő bizonyíték híján öngyilkossággént könyveltetett el az eset.

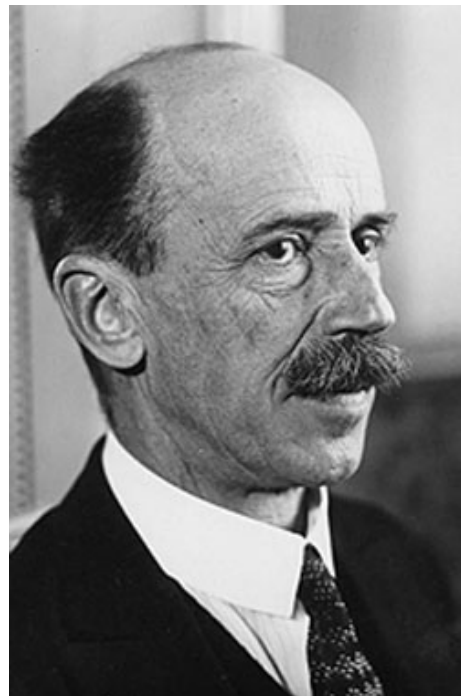
Ajánlott irodalom:

- Rubicon, 15. évfolyam (2004) 2. szám - Teleki Pálról feketén-fehéren

Gróf Bethlen István (1874-1946)

Erdélyi arisztokrata család sarja, 1874-ben született Gernyeszegen. A konzervatív-nacionalista politikai gondolkodás egyik utolsó nagy 20. századi képviselője. A húszas években miniszterelnökként, harmincas években a háttérből, Horthy bizalmasaként meghatározó szerepet játszott a politikai döntésekben. Halálának körülményeivel kapcsolatban sok legenda keringett. A kilencvenes években előkerült dokumentumok alapján vált bizonyossá, hogy egy moszkvai börtönben halt meg szívbénulásban 1946. október 5-én.

Gróf Bethlen István **1921 áprilisától 1931 augusztusáig** állt a magyar kormány élén. Korának **legfelkészültebb, legtehetségesebb** politikusai közé tartozott. Nyugalma, határozottsága kiváló taktikai érzékkel párosult.

a

Stabilizációs reformok egy csőd szélére került országban

1874. október 8-án született a Maros-Torda megyei Gernyeszegen, régi erdélyi főnemesi családok sarjaként: apja Bethlen István gróf, anyja Teleki Ilona grófnő volt. A bécsi Theresianumban tanult, majd jogot végzett Budapesten, angliai tanulmányútja és egyéves katonáskodás után a magyaróvári mezőgazdasági akadémiára járt. 1900-tól az erdélyi Mezősámsondon birtokát vezette, 1901-től a szabadelvű, majd a függetlenségi, 1913-18 közt az alkotmánypárt képviselője volt.

1901-ben vette el unokatestvérét, az író-szerkesztő Bethlen Margit grófnőt. A világháborúban több fronton szolgált. 1918 őszén bírálta a Károlyi-kormány földreform-tervét s a vagyondézmát, korábbi nacionalizmusával szemben Jászi Oszkár nézeteihez közeledett. 1919-ben létrehozta a jobboldali konzervatív Nemzeti Egyesülés Pártját, majd Bécsben az Antibolsevista Comité (ABC) vezetője lett, s 1920-ban tagja volt a párizsi magyar békedelegációnak.

1920-39 között képviselő, 1921-31 közt kormányfőként stabilizálta Magyarországot. 1921 októberében, legitimista érzelmei dacára a budaörsi csatával meghiúsította IV. Károly második visszatérését, majd keresztülvitte a Habsburgok trónfosztását. A soproni népszavazás révén és a baranyai háromszög visszatérével csökkentette a területi veszteségeket. A Bethlen-Peyer-paktummal lojális ellenzékké tette a szociáldemokrata pártot. A Kisgazdapártra építve 1922-ben létrehozta a nagy többségű Egységes Pártot, majd rendeleti úton leszűkítette a választójogot és a nagyobb városok kivételével visszaállította a nyílt szavazást. Ezáltal kényelmes parlamenti többséget biztosított a kormányzó pártnak, amelyből 1923-ra kiszorította a Gömbös-féle szélsőjobb fajvédőket.

Később a gazdasági stabilitás volt a célja: 1924-ben létrehozta a Nemzeti Bankot és 250 millió korona népszövetségi hitelt szerzett. Rendezte az állam veszteségeit, új vámrendszert dolgozott ki, 1927-ben bevezette a pengőt. Helyzete először 1926-ban, a frankhamisítási ügy kipattanása miatt ingott meg, de a kormányzó ekkor még nem fogadta el lemondását. Bethlen ezután új szociális és kultúrpolitikát indított, kötelező nyugdíj- és betegbiztosítást vezetett be, fejlesztette a népiskolai hálózatot s a közegészségügyet.

Külpolitikája Trianon revíziójára, a német és orosz veszély elhárítására irányult. Népszavazás nélkül akarta visszakapni a határ menti magyarlakta területeket, ahol a szlovákoknak és ruszinoknak autonómiát biztosított volna, s dönthettek volna hovatartozásukról. A Délvidéken, ahol a magyarság kisebbségben volt, népszavazást javasolt, s autonómiát akart Erdélynek, népei egyenjogúsága alapján. Dunai együttműködési tervei a magyar területi követelések és a kisantant létrejötte miatt meghiúsultak, ezután Angliára és Olaszországra próbált támaszkodni. 1927-ben magyar-olasz barátsági szerződést kötött, majd Németországhoz is közeledett. A világválság idején próbálta annak hatásait csökkenteni, hiteleket vett fel s megszorító intézkedésekre kényszerült.

A magyar politika grand old man-je

Bethlen a növekvő elégedetlenség miatt 1931 augusztusában lemondott, de a kormánypárt vezetőjeként 1935-ig fontos szerepet játszott. Ekkor Gömbös Gyulával a német politika kérdésében támadt ellentétei miatt kilépett az Egységes Pártból, de Horthy tanácsadója maradt. Előadókörutat tartott külföldön a magyar ügyről, 1939-ben a felsőház örökös tagja lett.

A részleges revíziót hozó bécsi döntések után kivárt, ellenezte az egyoldalú német orientációt, a kapcsolatok megszakítását a Nyugattal. A második világháborúba lépést hibának tartotta, a

zsidótörvényeket pedig egyértelműen elítélte. 1941-ben ő beszélt elsőként nyilvánosan a német vereség lehetőségéről. 1943-44-ben támogatta a kiugrást, s angolszász irányú különbéke-kísérleteket szervezett.

Az 1944. március 19-i német megszállás után illegalitásba vonult, a nógrádi Herencsényben, majd egy somogyi vadászházban bujkált, ezalatt kétszer kapott agyvérzést. 1944 decemberében az oroszok kezére adva magát felajánlotta együttműködését, ám ők házi őrizetben tartották, majd 1945. áprilisban a Szovjetunióba vitték, hogy a kommunistaelenes erők fókuszába kerülését megakadályozzák. Moszkvában halt meg 1946. október 5-én, a Butirszkaja-börtön kórházában, szívbénulásban. Közös sírból feltárt hamvait 1994-ben hazahozták, s a Kerepesi-temetőben helyezték el.

Bethlen István konzervatív politikus volt, liberális vonásokkal. Kormányfőként sikerült az első világháború és a forradalmak alatt tönkrement országot gazdasági és politikai téren konszolidálnia. Igyekezett mindkét szélsőséget távol tartani a hatalomtól. Nem volt demokrata, de ő a Horthy-kor legnagyobb formátumú politikusa, aki többnyire felismerte a nemzet valódi érdekeit. Mindent megtett a náci veszedelem ellen, a világháborús anyagi és erkölcsi veszteségek csökkentéséért, s Horthyt is ebbe az irányba próbálta befolyásolni.

Gömbös Gyula (1886-1936)

1886-ban született egy kis Tolna megyei német faluban, Murgán. Elvégezte a tiszti iskolát, s az első világháború alatt századosi rangig jutott. A Tanácsköztársaság alatt kapcsolatba került a bécsi és a szegedi ellenforradalmi központtal, részt vállalt a nemzeti hadsereg szervezésében. A katonatiszti pályát azonban felcserélte a politikaival, s 1922-ben az újonnan megalakult Egységes Párt ügyvezető elnöke lett. Bár gyakran került szembe Bethlennel, Horthy bizalmát mindvégig élvezte. A rutinos politikussá váló Gömbös számára 1932-ben megnyílt az út a miniszterelnöki székbe.

A fajvédő politikus

1886. december 26-án született Murgán, édesapja a falu iskolájában volt evangélikus tanító. Felmenői főként németek voltak, de akadtak köztük magyar nemesek is. Az elemi iskola négy évét Murgán végezte, majd miután a család 1897-ben Sopronba költözött, az itteni evangélikus líceumban folytatta tanulmányait. 1901-től a pécsi hadapród iskola növendéke volt, 1905-ben avatták zászlóssá. Első állomáshelyéül Zágrábot jelölték ki, ahol a 25. gyalogezred katonájaként szolgált, 1912-ben a bécsi hadiiskolába került, vezérkari tiszti képzésben vett részt. Az I. világháborúban harcolt a szerb fronton, majd később az oroszok ellen. 1916-ban megsebesült, felgyógyulása után a honvédelmi minisztériumba helyezték, 1918-tól a hadművelési osztály balkáni csoportjának vezetője volt.

A vesztes háború után belépett a Magyar Országos Véderő Egyesületbe (MOVE), amelynek rövidesen elnöke is lett. Politikai tevékenysége miatt internálni akarták, de sikerült Bécsbe menekülnie. A Tanácsköztársaság kikiáltása után bekapcsolódott a magyar emigránsok által

létrehozott Antibolsevista Comité (ABC) tevékenységébe. Belgrádi útja alkalmával kapcsolatba került az aradi, majd a szegedi ellenkormányral is, amelynek hadügyi államtitkára lett. A proletárdiktatúra bukását követően a MOVE megszervezésével foglalkozott, s aktív politikai szerepet vállalt.

1920-ban kisgazda színekben került be a nemzetgyűlésbe, ahol hamarosan a fajvédők és a szabad királyválasztók vezére lett. 1921-ben a MOVE mozgósításával nagyban hozzájárult IV. Károly második visszatérési kísérletének megakadályozásához. A kormánypárt (KNEP) és a kisgazdák egyesüléséből létrejött Egységes Pártban ügyvezető alelnöki posztot kapott, ám elvbarátaival 1923-ban kilépett, mert szembekerültek Bethlen István kormányfővel a konszolidációs politika kérdéseiben. Még ugyanebben az évben megalapította a Magyar Nemzeti Függetlenségi (Fajvédő) Pártot, amely a szélsőjobboldali ellenzék legjelentősebb erejévé vált.

A bethleni konszolidáció sikerei arra sarkallták, hogy 1928-ban feloszlassa pártját és visszatérjen az Egységes Párt soraiba. 1929. november 10-én hadügyminiszterré nevezték ki, szolgálaton kívüli tábornokká léptették elő, s ugyanebben az évben vitézi címet kapott, ettől kezdve Vitéz jákfai Gömbös Gyula lett teljes neve. Miniszteri intézkedései között szerepelt a katonai büntetőjog megreformálása, a rokkanttörvény elfogadtatása, valamint a honvédség csapattestjeinek történelmi nevekké való ellátása.

Álmoskönyvvel a nemzet élén

Károlyi Gyula kormányában szintén hadügyminiszterként szolgált, majd Károlyi lemondását követően, 1932. október 1-jén ő került a kabinet élére. Kormányfői tisztsége mellett a hadügyminiszteri posztrányította. Gömbös az Egységes Pártot a Nemzeti Egység Párt (NEP) névre keresztelte át, s haláláig a párt vezetője maradt. Kormányzati programját a 95 pontos Munkatervben hirdette meg, amelyet kritikussai csak "Álmoskönyvként" emlegettek. A nagyrészt Mussolini által ihletett Munkaterv a közjogi, államigazgatási, gazdasági és kulturális berendezkedés átalakítását tűzte ki célul, de fontos elem volt a parasztság életkörülményeinek javítása is. Az érdekképviseleti szervek működését - szintén olasz minta alapján - korporációs rendszerbe akarta szervezni.

Kormányzásának első felében jelentős gazdasági és külpolitikai sikereket ért el: az exportot jelentősen növelő gazdasági megállapodásokat kötött Ausztriával és Olaszországgal, s római látogatása alkalmával kivívta XI. Pius pápa rokonszenvét is. Adolf Hitler hatalomra kerülése után Németországba is ellátogatott (a vezető európai politikusok közül elsőként), ahol szintén kereskedelmi megállapodást írt alá. Érdeklenség, hogy külpolitikai tárgyalásai alkalmával - a kor elvárásaihoz képest - csak kevéssé tért ki a revízió ügyére. Hivatalos látogatást tett több környező országban, így járt Romániában, Bulgáriában, s Törökországban is. Diplomáciai sikernek számított, hogy 1932-ben elengedték Magyarországnak a háborús jóvátétel fizetését, illetve csökkentették a külföldi kölcsönök kamatfizetését is.

Kezdeti sikereire építkezve hozzálátott a politikai szerkezet átalakításához, az addigi konzervatív-liberális bethleni irányvonalat a jobbra nyitás és az autokratizmusra való törekvés váltotta fel. 1933-ban támogatta a kormányzói jogkörök kiszélesítését, majd megegyezést kötött a kisgazdákkal a bethleni csoport elszigetelésére. 1935-ben átalakította kormányát, a fontosabb miniszteri székekbe saját híveit ültette, s a hadseregben is olyan fiatal tisztek kinevezését pártolta, akik támogatói közé tartoztak. Amikor 1935 márciusában Horthy kormányzó feloszlatta az országgyűlést, a választásokat - igen erőszakos eszközöket is bevetve - a NEP nyerte meg.

Gömbös intézkedései nem találtak széleskörű támogatottságra, az átalakítások nem hozták meg a várt eredményt, s tekintélyuralmi törekvései miatt lassan a kormányzó is kihátrált mögüle.

1936-ra helyzetét egyre súlyosbodó vesebetegsége is nehezítette. Három hónapos gyógykezelésen kellett részt vennie, ez idő alatt Darányi Kálmán látta el feladatait. Gömbös Gyula még egy rövid, két hetes időszakra visszatért funkciójába, ám rohamosan romló egészségügyi állapota miatt 1936. szeptember 3-án ismét be kellett jelentkeznie egy müncheni klinikára. A kezelés azonban nem járt sikerrel, Gömbös Gyula 1936. október 6-án meghalt. A Kerepesi temetőben helyezték végső nyugalomra.

1937-ben Sztranyavszky Sándor vezetésével megalakult az egykori miniszterelnök emlékét őrző Gömbös Gyula Társaság, akik hamarosan szobrot állítottak a fajvédő politikus emlékére. A szobrot azonban 1944-ben a Marót-csoport kommunista partizánja felrobbantották.

Rákosi Mátyás (1892-1971)

Rákosi Mátyás a kispolgári Rosenfeld család negyedik gyermekeként látta meg a napvilágot. A családi hagyományt folytatva okleveles kereskedői képesítést szerzett. Az első világháborúban orosz hadifogságba esett, majd hazatérve belépett a Kommunisták Magyarországi pártjába. Szerepet vállalt 1919-es Tanács hatalom alatt. 15 évet ült a Horthy-rendszer börtöneiben, majd 1940-ben szabadult azzal a feltétellel, hogy a Szovjetunióba távozik. A moszkvai kommunista emigráció első számú vezetőjeként vette át 1945-től a párt irányítását Magyarországon. Éles eszű, művelt, több nyelven beszélő, jó taktikai érzékű politikus volt. Előnytelen megjelenését – alacsony, zömök testalkat, kopasz fej - simulékony modorával, egyszerű és érthető beszédstílusával kompenzálta.

az

Sztálin legjobb magyar tanítványa

1892. március 9-én született Rosenfeld Mátyás néven a bácskai Adán (Vajdaság-Szerbia), tizenkét gyerekes zsidó kereskedőcsaládban. Sopronban járt elemi, Szegeden középiskolába, 1912-ben végzett a budapesti Keleti Akadémia külkereskedelmi szakán, ekkor már több nyelven beszélt. (A Rákosi nevet 1904-től viselte.) 1910-ben lépett be a Szociáldemokrata Pártba, 1911-ben a Galilei Kör titkára lett, majd ösztöndíjasként Hamburgban és Londonban dolgozott. A világháború kitörésekor behívták, 1915-ben orosz fogságba esett, a távol-keleti fogolytáborból 1918-ban megszökött, majd Pétervárott az internacionalista mozgalomban működött. Az év végén hazajött, egyik alapítója lett a Kommunisták Magyarországi Pártjának. 1919 februárjában a többi vezetővel együtt lefogták.

A Tanácsköztársaság alatt a Forradalmi Kormányzótanács tagja, kereskedelmi népbiztos-helyettes, a szociális termelés egyik népbiztosa volt, majd politikai biztos a déli fronton, 1919 júniusában pedig a Vörös Őrség parancsnoka lett. A bukás után Bécsbe ment, de egy beszéde miatt kitiltották Ausztriából. A frakcióharcok során Kun Bélát támogatta, majd 1920-24 közt Nyugat-Európában a Komintern egyik titkáráként ténykedett.

1924-től Magyarországon szervezte az illegális pártot, de lebukott, s 1925-ös perében lázadás vádjával nyolc és fél évre, majd tíz év múlva a kommün alatti tevékenységéért életfogytiglanra ítélték. A nemzetközi tiltakozások révén a legismertebb magyar kommunista lett, és 1940-ben az Oroszország által 1849-ben zsákmányolt zászlók ellenében kiengedték Moszkvába. Ott a magyar

párt vezetője, a Kossuth rádió munkatársa lett, s feleségül vette a jakut nemzetiségű Fenyva Kornilyovát.

A második világháború után 1945-ben érkezett ismét Magyarországra, ahol Moszkva embereként újjászervezte a kommunista pártot, amelynek főtitkára, továbbá kormányfő-helyettes és államminiszter lett. Kezdetben a pártok összefogásával hirdette megvalósítani az újjáépítést, ám az 1945 őszi, 57 százalékos kisközgazdasági győzelemmel zárult parlamenti választások után a szovjet megszálló csapatok és a kommunista irányítás alatt álló államrendőrség segítségével megkezdte az úgynevezett szalámi-taktika érvényesítését, fokozatosan felszámolta a kisközgazdasági és a többi demokratikus pártot.

1947-től "szocialista fordulatot" hajtott végre, összeesküvéssel vádolta és lemondásra kényszerítette a Svájcban pihenő Nagy Ferenc kormányfőt. Pártja 1947-ben a kékcédulás választási csalással a legtöbb szavazatot (22 százalékot) kapta, ezután tovább folytatódott a képviselői rendszer szétverése, az ellenfelek kiszorítása. 1948-ban beolvasztotta pártjába a szociáldemokratákat, Magyar Dolgozók Pártja néven létrejött az állampárt. Rákosi példátlan személyi kultusza során Sztálin legjobb magyar tanítványának címezte magát. A jugoszláv-szovjet vitában Tito ellen lépett fel.

Modernizációs kísérlete teljes kudarc

1949-ben a törvénytelen eljárásokat saját pártjára is kiterjesztette: *"sok álmatlan éjszakámba került, míg a végrehajtás terve alakot öltött"* - mondta a Rajk-perről, amelyben koholt vádakkal ítélték halálra kommunista vezetőket. A többi koncepciós ügygel ez lett az állandó terror kezdete, amelynek fő eszközét az Államvédelmi Hatóság (ÁVH) jelentette. Az országot a négyes (Rákosi mellett Farkas Mihály, Révai József és Gerő Ernő) vezette. Gazdaságpolitikáját a túlfeszített iparosítás, a mezőgazdaság erőszakos kollektivizálása, a nagyipar után az egész gazdaság államosítása jellemezte.

A háború utáni stabilizáció eredményei semmivé váltak, ismét jegyrendszert vezettek be. Rákosi, aki 1952-ben óriási felhajrával ünnepeltette meg hatvanadik születésnapját, az év augusztusától a kormányfői posztot is betöltötte. Sztálin 1953 márciusi halála korrekciókat hozott, elvtársai Moszkvába rendelve őt, fejére olvasták "hibáit" - azokat a törvénytöréseket, amelyeket Moszkva tudtával és közreműködésével követett el. Rákosi önkritikára kényszerült és a kormányt 1953. július 4-én Nagy Imrének kellett átadnia. Ám az új szakasz politikáját minden eszközzel fékezte, intrikáival 1955-re elérte, hogy Nagy Imrét leváltásuk és a kormány élére az akkoriban az ő emberének számító fiatal Hegedűs András kerüljön.

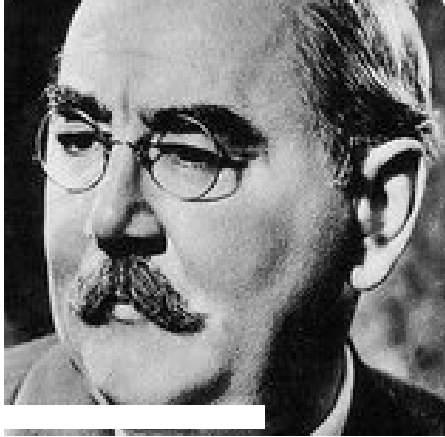
A szovjet párt 1956 februári XX. kongresszusa után Rákosi felelőssége is felmerült a törvénytörésekben, ő azonban mindent Péter Gáborra és Farkas Mihályra igyekezett hárítani. Az 1956. július 18-ai pártaktíván mégis megfosztották tisztségeitől, s "gyógykezelésre" a Szovjetunióba ment, utóda Gerő Ernő lett. A szovjet vezetők vele is konzultáltak az 1956-os forradalom idején, de Kádár János megakadályozta hazatérését.

Újabb száműzetését 1957-62 közt a Kubán-vidéki Krasznodarban, 1962-66 közt a kirgíziai Tokmakban, majd haláláig Gorkijban töltötte. Itthon 1957-ben megvonták parlamenti mandátumát, 1962-ben kizárták a pártból. 1963-ban minden korábbi vezető amnesztiát kapott - őt kivéve, ám egy harmadik Rákosi-pert Kádár már nem mert vállalni. Bár Rákosi többször kérte, hogy hazatérhessen, a feltételeket (házi őrizet, a nyilvános megszólalás tilalma) nem fogadta el.

Hamvait halála után hazahozták, s titokban temették el. Életét többek között Pünköshti Árpád könyvei dolgozzák fel; Emlékiratai 1997-ben és 2002-ben jelentek meg.

Nagy Imre (1896-1958)

Az első világháború alatt orosz fogságban ismerkedett meg a bolsevik eszmékkel. 1921-ben tért haza, és a KMP agrárszakértője lett. 1928-ban Bécsbe, majd a Szovjetunióba emigrált. A háború után az MKP a belügyek irányításával bízta meg. Miután kiderült, hogy tanáros alkata, békés természete, egész intellektusa alkalmatlanná teszik a fegyveres szervek irányítására a mezőgazdasági terület felügyeletét bízták rá. 1947-48-ban került szembe először a vezetéssel, amikor ellenezte a gazdaság gyors átalakítását. Az ötvenes években mégis elvállalta a begyűjtési miniszteri posztot. A feltétlen odaadás és a rejtett kétségek között vívódó politikus számára a válaszut 1953-ban érkezett el.

1896. június 7-én született Kaposvárott Nagy Imre. Neve összekapcsolódik a jelenkori magyar történelem fordulópontjaival. 1945 után "földosztó miniszterként" érkezett haza, szinte teljesen ismeretlen hazai s még titokzatosabb moszkvai előélettel a háta mögött. 1953-ra ez a jószerével elhalványult emlék adta át helyét az ún. "új szakasz" miniszterelnökének, aki Sztálin halála után a korrekció és a reform ígéretét testesítette meg. 1955-ös bukása után az ő neve táplálta a reményt a Rákosi-féle restaurációval szemben. 1956. október 23-án ezzel a reménnyel skandálták a budapesti tüntetők: Nagy Imrében bizalmunk!

Ingadozó pártkarrier

Apja tisztiszolga és vasúti szerelő, anyja cseléd volt. Négy gimnázium után lakatossegéd lett, a munkásmozgalomhoz Budapesten csatlakozott. 1915-ben behívták katonának, egy év múlva orosz fogságba került. A polgárháborúban a Vörös Gárda tagjaként vett részt, 1920-ban Irkutzkban lett bolsevik párttag. 1921-ben hazatért, tisztviselő lett Kaposvárott. Részt vett a helyi szociáldemokrata pártszerv munkájában, jelen volt az Magyarországi Szocialista Munkáspárt alapításánál. 1927-ben többször letartóztatták, így 1928-ban Bécsbe emigrált, hazatérve közreműködött a Parasztok Lapja indításában. 1930-tól Moszkvában élt, a sztálini terror idején elbocsátották és kizárták a pártból.

1940-től a moszkvai rádió magyar adásait szerkesztette. 1944-ben tért haza, s az Ideiglenes Kormány földművelési minisztere lett. A Tildy-kormányban belügyminiszter volt, de Rákosi gyengének tartotta és Rajk Lászlóval váltotta fel. 1947-49 közt az Országgyűlés elnöke volt. Bírálta a gyors és erőszakos kollektivizálást, s hiába gyakorolt önkritikát, kiszorult a pártvezetésből. 1948-tól a Közgazdasági és az Agrártudományi Egyetemen tanított. 1950-től a párt Központi Vezetőségén (KV) az adminisztratív osztály vezetője, előbb élelmezési, majd begyűjtési miniszter lett. 1951-ben visszakerült a KV titkárságába és a szűkebb vezetőszerembe, a Politikai Bizottságba (PB) is, 1952-től Rákosi kormányfő-helyettese lett.

Amikor 1953-ban Sztálin halála után Moszkvába rendelték a pártvezetést, kifejezetten szovjet utasításra ő lett a leváltott Rákosi utóda a kormányfői tisztségben. A magyar pártvezetés természetesen "elítélte Rákosi, Gerő, Farkas és Révai elvtársak baloldali kalandorpolitikáját" s elfogadta Nagy Imrét. 1953. júliustól felálló kormánya fékezte az erőltetett iparosítást,

engedélyezte a magán-kisipart, emelte az életszínvonalat, törekedett a törvényesség helyreállítására, megszűnt a rendőrbíráskodás, deportálás, kuláklista.

Rákosi nem nyugodott bele félreállításába, 1954 nyarán a pártvezetés is elfordult tőle, s Rákosinak novemberre sikerült meggyőznie Moszkvát, hogy a reformok iránya alapjaiban rossz. Nagy Imrének 1954 októberében még sikerült felülkerekednie, de a szovjet belpolitikai változások nyomán elvesztette külső támogatását. 1955 elején Moszkvában az Szovjetunió Kommunista Pártja (SZKP) vezetése előtt - a kommunista mozgalomban példátlan módon - megtagadta az önkritikát. Áprilisban pártellenes tevékenység és frakciózás címén leváltották a miniszterelnöki tisztségről és kizárták a KV-ből. Programját azonban ezután sem adta fel, tanulmányaiban a gazdaság és politika kérdéseit elemezte, író, újságíró, művész-hívei memorandumukban változásokat követeltek, így 1955 decemberében a pártból is kizárták.

A forradalom miniszterelnöke

1956. október 13-án úgy vették vissza a pártba, hogy nem tagadta meg nézeteit. Október 23-án kitört a forradalom, a tüntetők követelésére másnap újból kormányfő lett. Lépései kezdetben csalódást keltettek, korábbi funkcionáriusokat is kormányába vett, igyekezett mérsékelni a túlzottnak vélt követeléseket. Október 28-ra tüzszünetet hirdetett s ekkor már, radikális fordulattal, fellépett a szovjet csapatok távozásáért, deklarálta a többpártrendszer, feloszlatta az ÁVH-t, bér- és normarendezést ígért. Amikor a tüzszünet dacára újabb szovjet csapatok érkeztek, november 1-jén deklarálta az ország semlegességét, a kilépést a Varsói Szerződésből, s a négy nagyhatalom s az ENSZ támogatását kérte. November 3-én kiszélesítette kormánya bázisát.

November 4-én drámai rádióbeszédben jelentette be a szovjet inváziót, majd többbedmagával a jugoszláv követségre ment, tisztségéről nem mondott le. November 22-én Kádárék garanciája nyomán elhagyták a követséget, de buszukat a mátyásföldi szovjet parancsnokságra terelték, majd a romániai Snagovban "házi őrizetbe", fogságba kerültek. Beszélgetéseiket lehallgatták, irataikat lefotózták, 1957 áprilisában hozták Budapestre őket.

Nagy Imrét és társait a nyilvánosság teljes kizárásával 1958. február 6-án bíróság elé állították. A pert júniusban, Hruscsov döntése nyomán folytatták. Nagy Imrét 1958. június 15-én Vida Ferenc tanácsa szervezkedés kezdeményezése, vezetése és hazaárulás vádjával a fellebbezés lehetősége nélkül halálra ítélte, másnap Maléter Pállal és Gimes Miklóssal együtt kivégezték. Vádlott-társai közül Losonczy Géza 1957 végén börtönben halt meg, Szilágyi Józsefet külön perben hozott ítélet nyomán 1958. április 24-én végezték ki. Nagy Imre holttestét előbb a börtön udvarán földelték el, 1961-ben pedig az Új Köztemető 301-es parcellájának egyik jeltelen sírjába temették.

Az 1956-os forradalom jelképévé vált Nagy Imre és mártírtársai rehabilitációja az ellenzék egyik fő követelése volt. 1989. június 16-án a Hősök terén 250 ezren búcsúztak tőlük, majd az Új Köztemető 301-es parcellájában ünnepélyesen újratemették őket. 1989. július 6-án Nagy Imrét, Gimest, Losonczyt, Malétert és Szilágyit felmentették az 1958-as vádak alól. Nagy Imre szobrát, Varga Tamás művét 1996. június 6-án avatták fel a budapesti Vértanúk terén.

Nagy Imre a kommunista eszme híve volt, eredetileg azt akarta megreformálni, ám 1956-ban az események sodrában igazi forradalmi vezetővé vált, és ezután sem alkudott sem a forradalom, sem a szovjet intervenció megítélésével kapcsolatban, élete árán is hű maradt álláspontjához.

Kádár János (1912-1989)

Egy cselédlány törvénytelen gyermekeként 1912-ben született Fiumében. Bár kitanulta a műszerész szakmát, életét ifjúságától kezdve a kommunista mozgalom érdekében folytatott tevékenység töltötte ki. Megjárta Horthy börtöneit, s a háború alatt a magyarországi kommunisták egyik meghatározó személyiségévé vált. 1945-től karrierje meredeken ívelt felfelé, előbb Budapest rendőrfőkapitány-helyettese, majd belügyminiszter lett. Rajk László haláláért személyes felelősség terheli. 1950-ben saját elvtársai – természetesen koholt vádak alapján – 4 évi börtönre ítélték. A forradalom első napjaiban nagy Imre feltétlen hívének tűnt, ezért döbbsent meg oly sokakat pálfordulása. 1956 végén kevés gyűlöltebb politikusa volt az országnak. Közel tíz év után mind a magyar, mind a nemzetközi közvélemény jelentős része a legnépszerűbb kommunista vezetők között emlegette. Igyekezett kihasználni a Szovjetunió által diktált szűk mozgástér adta lehetőségeket. Nem tűrt meg személye körül semmiféle kultuszt, életmódjában és beszédstílusában megmaradt egyszerű munkásembernek. Életének utolsó évtizedében hithű kommunistaként képtelen volt belátni rendszere hanyatlásának alapvető okait. 1988-as bukásában rohamosan romló szellemi és fizikai állapota is közrejátszott. A rendszerváltozást már nem érte meg, néhány nappal Nagy Imrének és társainak újratemetése után, 1989-ben hunyt el.

Kádár-életút

Kádár János 1912-ben született Fiumében, eredeti neve Csermanek János. Édesanyja cselédként dolgozott, de a gyermek születése után elbocsátották, édesapja kiléte ismeretlen. Csermanek Borbála fiát a Somogy megyei Kapolyra adta nevelőszülőkhöz, majd 1918-ban a család Budapestre költözött. Csermanek János itt végezte el az elemi és a polgári iskolát.

Kádár írógépműszerész-tanonc lett, 1930-ra tanulta ki a szakmát, és néhány hónapig segédként dolgozott a műhelyben. 17 évesen a Vasas Szakszervezet ifjúsági csoportjának lett a tagja, majd 1931-ben belépett az illegális Kommunista Ifjómunkások Magyarországi Szövetségébe (KIMSZ) és a Kommunisták Magyarországi Pártjába. Mozgalmi fedőneve Barna János lett.

1931 novemberében letartóztatták, és bár bizonyítékok hiányában szabadon engedték, rendőrségi megfigyelés alá helyezték. 1933-ban a KIMSZ KB titkára lett. Ekkor újra letartóztatták és októberben kommunista szervezkedésért két év fegyházbüntetésre ítélték. Az év végén - a rendőrségen tanúsított "gyávasága" miatt - a KIMSZ kizárta soraiból.

A börtönévek alatt ismerkedett meg számos büntetését töltő kommunistával, pl. Rákosi Mátyással is. Szabadulása után több helyen dolgozott segédmunkásként, közben bekapcsolódott a Szociáldemokrata Párt munkájába. Rövidesen az SZDP VI. kerületi szervezetének tagja lett, 1940-ben pedig megbízták az SZDP VB Ifjúsági Csoportjának a vezetésével.

1941 tavaszán a Kommunisták Magyarországi Pártja Budapesti Területi Bizottságának tagja, 1942 májusától a KMP KB tagja, 1942 decemberétől KB titkár és 1943 februárjában vezető titkár lett. Ekkor új nevet kapott a mozgalomban: "megszületett" Kádár János. A Kommunista Internacionálé feloszlata után 1943 júniusában feloszlatta a KMP-t és megszervezte a Békepartot.

1944 áprilisában Jugoszláviába küldték, hogy felvegye a kapcsolatot az emigrációban élő kommunista vezetőkkel, azonban a határon elfogták. Valódi kilétét sikeresen eltitkolva

katonaszökevényként emeltek vádat ellene, és két év börtönre ítélték. 1944 novemberében megszökött és visszatért Budapestre.

Budapest ostroma után a "budapesti" KB kinevezte Budapest rendőrfőnökének a helyettesévé. 1945 januárjában a fővárosba érkező Gerő Ernő vette át tőle a vezető titkári tiszteletet. Áprilisban megválasztották az MKP Központi Vezetőségének titkárává, az MKP Budapesti Területi Bizottságának titkárává és az MKP KV Káder Osztályának vezetőjévé, majd májusban az akkor létrehozott Politikai Bizottság tagjává. 1946-tól az MKP, később az MDP főtitkárhelyettese.

Főtitkárhelyettesi beosztását, MKP ill. MDP KV és PB tagságát letartóztatásáig, 1951-ig tartotta meg. 1948 és 1950 júniusa között belügyminiszterként jelentős szerepe volt a Rajk-per megrendezésében. 1950 májusától az MDP KV Szervező Bizottság tagja, valamint a Párt- és Tömegszervezeti Osztályának vezetője.

1951 tavaszán az ÁVH letartóztatta, és az MDP KV májusi ülésén minden testületi tagságtól megfosztották. A Legfelsőbb Bíróság 1952 decemberében életfogytiglani szabadságvesztésre ítélte. 1954 júliusában rehabilitálták és szabadlábra helyezték.

Az MDP XIII. kerületi pártbizottság titkára, majd 1955 szeptemberétől az MDP Pest Megyei Pártbizottság első titkára lett. Az MDP KV 1956. júliusi plénumán visszavették a testületbe, és megválasztották a Politikai Bizottság tagjának, valamint a Központi Vezetőség másodtitkárának.

1956. október 25-én az MDP KV első titkárává választották. Az október 26-i MDP KV ülésén a PB helyett életre hívott Direktórium tagja lett. Október 28-án az akkor választott MDP Elnökségének elnöke lett. A Minisztertanácsban belül október 30-án létesült Kormány Kabinet tagjává és államminiszterré nevezték ki. Október 31-én az alakuló MSZMP Intéző Bizottság tagja lett.

November 1-jén Münnich Ferencsel együtt átállt a szovjetekhez, és elhagyta Magyarországot. November 2-4. között Moszkvában részt vett az SZKP KB Elnökségének ülésein, a szovjet vezetés őt nevezte ki az ellenkormány élére. November 4-én rádióközleményben jelentette be a Magyar Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány megalakulását, s a nap folyamán szovjet katonai géppel vitték Szolnokra. November 7-én a szovjet hadsereg Budapestre szállította, és Dobi István kinevezte a Minisztertanács elnökévé.

A forradalom leverése után kezdetét vette a megtorlás és a forradalom eredményeinek felszámolása. Az új rendszer ellen az egész társadalmat átható ellenállás bontakozott ki, a tüntetésekre és sztrájkokra az új hatalom sortüzekkel válaszolt, bevetette az újonnan szervezett munkásőrséget, bevezették a rögtönbíráskodást, tömeges perek kezdődtek. Egyidejűleg bevezettek "népszerűsítés-szerző" intézkedéseket is: a gyermektelenségi adót eltörölték, a húsvét hétfőt, a karácsony mindkét napját munkaszüneti nappá nyilvánították

1957. február 26-án az MSZMP Ideiglenes Központi Bizottsága elnökévé választották. Az 1957 júniusi országos pártértekezleten az MSZMP KB első titkárává, a PB tagjává választották. 1958. január 28-án lekököszönt a Minisztertanács éléről és államminiszter lett. 1961. szeptember 13-tól ismét a Minisztertanács elnöke 1965. június 30-ig.

Az MSZMP KB első titkári tiszteletét 1985-ig töltötte be. 1985 és 1988 között az MSZMP KB főtitkára volt. Az 1988-as országos pártértekezleten kimaradt az MSZMP PB-ből, de ugyanakkor az MSZMP elnökévé választották, ami egy újonnan létrehozott, feladatkör és hatalom nélküli pozíció volt. Az MSZMP KB 1989. májusi tanácskozásán - egészségi állapotára hivatkozva - felmentették KB tagságából és pártelnöki tiszteletéből. Hosszú betegség után 1989. július 6-án halt meg.

Ajánlott irodalom:

- Rubicon, 9. évfolyam (1998) 1. szám – Kádár-korszak
- Rubicon, 11. évfolyam (2000) 6. szám – Ki volt Kádár?
- Rubicon, 11. évfolyam (2000) 7-8. szám – Kádár-életút
- Rubicon, 15. évfolyam (2004) 8-9.szám – A hosszú 60-as évek

KÖZÉPKORI EGYETEMEK, SZERZETESRENDEK

Társszerző: Erdélyi-Hessz Erika

Az értelmiség és az egyetem születése

A Karoling-kori kolostori és püspöki központokban, valamint a paloták iskoláiban csupán az egyházi és világi vezetés utánpótlásáról gondoskodtak.

Az az ember, aki professzori, tudósi munkáját már hivatásból végezte, tehát aki egy új társadalmi réteg, **az értelmiség** tagja lett, **a városokkal együtt jelent meg**. A városi iskolák már kezdeti formájukban sem korlátozták magukat csak a tisztviselők és a papok képzésére. A szerzetesi, nemesi, paraszti, polgári eredetű diákok lázasan keresték a városokban a nekik megfelelő iskolát.

A XIII. században a városi testületek – az önkormányzatok és céhek – kialakulásával, illetve megerősödésével párhuzamosan megszerveződtek a szellemi tevékenység műhelyei, testületei is. Az új intézményeket egyetemeknek nevezzük. **Az egyetemek** – akárcsak a városi önkormányzatok – **az egyházi és a világi hatalom ellen folytatott küzdelemben nyerték el függetlenségüket**.

A püspökök hagyományosan **egyházi feladatnak tekintették az oktatást**, s ezért a diákokra és a mesterekre úgy tekintettek, mint alattvalóikra. Párizsban a diákok és a magiszterek (iskolamesterek) mozgalma 1231-ben elérte, hogy az egyetemet végleg kivonják a püspöki joghatóság alól. A királyi rendőrség ellen is sikerrel vették fel a harcot, s megakadályozták, hogy a királyi hatalom rájuk is kiterjessze hatalmát. Oxford egyeteme már 1214-ben megszerezte első kiváltságait, Cambridge intézménye 1230-ban.

Arab közvetítés

A középkori értelmiség és egyetem születéséhez nagyban hozzájárult a felszínre került görög-arab kulturális örökség. Az ezt ránk hagyományozó kéziratok Keletről jutottak Itália és az Ibériai-félsziget kikötőibe. A forgalmazók között szép számmal voltak elarabosodott keresztények, akik a bizánci császár egyházkormányzata elleni tiltakozásul vállalták az arabokkal való együttműködést.

A tananyag

A párizsi egyetem először alapképzést adott, majd a diákok választható egyetemi testületekben (fakultásokon) folytathatták a tanulást. Az egyetem vezetője az alapképzés élén álló Szabad Művészetek Karának rektora lett. **Az ügynevezett hét szabad művészetre épülő oktatás** alapelveit az V. században még Martianus Capella fektette le, amelyet a filozófus Boethius a VI. században két ciklussá szervezett. **Az első hármas csoportba (trivium)** tartozott a grammatika, aritmetika (számтан), geometria, míg a **második négyes csoport (quadrivium)** a zenét, az asztronómiát, a dialektikát és a retorikát foglalta magában.

A szabad művészetek elsajátítása 6 évig tartott: általában 14 éves kortól 20 éves korig. Ezután az orvosi vagy a jogi tanulmányok elvégzése következett. Az egyetemen csak elméleti oktatás folyt. A „kétkezi” munkával összefüggő tudományok, mint például az orvosegyetemeken manapság gyakorolt sebészet, nem tartoztak a középkori egyetemen oktandó tantárgyak közé. Az egyetemeken mind a tanár, mind a diák nehéz anyagi helyzetbe kerülhetett, ha nem biztosította magának a világi jötevők támogatását.

A skolasztika

Az egyetemi tananyag legfelső szintjén elhelyezkedő **teológia volt a legkomolyabb tudomány**. A teológiaoktatás az értelmet is bevonta a hit dolgainak vizsgálatába. Amikor ezt tette, a Biblia felhívása szerint járt el: „Mindig készek legyetek megfelelni mindenkinek, értelemmel számot adni arról, ami a hit és a reménység által vagy bennetek.” (Pét. I. 3,15.) Ezt az egyetemeken kialakult új munkamódszert skolasztikának nevezzük.

A skolasztika legjelentősebb képviselője, elméletének kidolgozója **Aquinói Tamás** (1225-1274) volt, aki **pontosan megjelölte az ész szerepét a teológiai vizsgálatokban**: „A Szent tan nem a hit bizonyítására veszi igénybe az emberi ésszt, hanem mindannak a megvilágítására, amit ez a tanítás állít.”

Az első egyetemek kialakulása

Egyetemen, „universitas”-on a **hallgatók** és **magisterek** (mesterek) autonómiával – függetlenséggel, önkormányzattal – rendelkező **céhjellegű testületét** értették. Keletkezésük a **XII. század második felére** tehető, s jogszerű működésükhöz **pápai kiváltságlevél** kellett. Kezdetben az egyetemeket a város püspöke, a király vagy éppen maga a város is ellenőrizhette. A XIII. században azonban a pápák fokozott erőfeszítéseket tettek az egyetemi autonómiáért, ennek keretében elrendelték, hogy az egyházmegye fizesse a tanárokat és támogassa a szegénysorsú diákokat.

Az első egyetemek a XII-XIII. században keletkeztek. Az egyik leghíresebb a **párizsi** (1215), amelyet IX. Lajos (1226-70) udvari káplánjáról, Robert de Sorbon-ról (rober dö szorbon) neveztek el. Az egyetem négy karra oszlott: a **septem artes** (hét szabad művészet), az orvosi, a teológiai és a kánonjogi karra. A septem artes karának élén a **rektor**, a többiek élén a **dékán** állt. A legnépesebb kar a septem artes volt, ezért a hallgatókat négy, ún. akadémiai nemzetre osztották. Ebből fejlődött ki a Sorbonne.

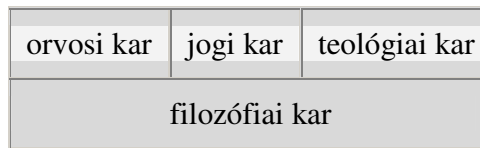
Híres volt az **oxfordi, bolognai** (1110), **padovai, bécsi** egyetem. Közép-Európában a **prágai** egyetem az első (1348). A pápa 1367-ben kelt bullája adott engedélyt I. (Nagy) Lajosnak, „hogy Pécs városában legyen és örök időig fennmaradjon az egyetem”. A pécsi egyetem azonban valószínűleg csak néhány évtizedig működött (pontosabban működéséről 1373 után nincs adat, valószínűleg 1390-ben megszűnt, illetőleg az 1400-as évektől főiskolává alakult). **Krakkóban** 1364-ben III. (Nagy) Kázmér alapított egyetemet. A pécsi egyetemnél is rövidebb életű volt a Zsigmond alapította **óbudai egyetem** (1389), mely 1410-ben újította fel tevékenységét (szintén néhány évtizedig működött).

Az egyetemek kialakulásával új korszak vette kezdetét a műveltség elsajátításának történetében. A XII. században némelyik székesegyházi iskolában a nevesebb tanárok köré az ifjak tömegei sereglettek, hogy előadásait hallgathassák. Főleg azokat a tanárokat részesítették előnyben, akik - a kornak megfelelő - praktikus ismeretanyagot (diktámen, jog, orvoslás stb.) dolgozták fel. A fokozott érdeklődés a tanárok "kiválogatódását", s ezzel együtt a színvonal emelkedését eredményezte. Fokozatosan létrejött a hallgatók és a tanárok szabad egyesülete, az "universitas", azaz a mai egyetem őse. Az "universitas" szó a középkorban nem a tudományok egyetemességét, hanem a testület egységét jelentette: "universitas magistrorum et studiorum" (tanárok és hallgatók együttese). Az intézmény neve ekkor még: *studium generale* (vagyis "egyetemes tanulmányok"). Az első studium generale **Bolognában** jött létre 1088-ban.

Párizsban a XII. század első felében a Notre-Dame székesegyház és a Szent Genovéa-kolostor iskolájának összeolvadásából keletkezett az egyik legjelentősebb középkori egyetem, a **Sorbonne**. (Nevét IX. Lajos egyik udvari klerikusáról kapta, aki 1253-ban 16 szegény teológus

diák számára kollégiumot alapított.) A párizsi egyetemnek - ez tekinthető a középkori egyetemek "prototípusának" - négy kara (fakultása) volt: három felsőbb (teológiai, jogi orvosi) és egy alsóbb, a facultas artium, a filozófiai kar. Ez utóbbi előkészítő szerepet töltött be, itt sajátították el a hallgatók az alapvető tudományos műveltséget. Szükség is volt erre, mivel az Európa különféle országaiból egybesereglett tanulni vágyó fiatalok nem rendelkeztek egységes tudásanyaggal. A középkori egyetemek nem kizárólag felsőoktatási intézmények voltak. Az egyetem ellenőrzése alatt történt az alsó és középfokú oktatás jelentős része. A kollégiumokban a gyerekek már nyolc éves koruktól tanulhattak.

A középkori egyetemek fakultásainak egymásra épülését a következő ábra szemlélteti:

Jellemző sajátosságai alapján a középkori egyetemek két típusba sorolhatók:

- Párizsi típusú egyetem: Az egyetem rektorát a tanárok választották, de az egyházi hatóság (az egyetem kancellárja) erősítette meg tisztségében. Ilyenek voltak a francia, az angol és a német egyetemek.
- Bolognai típusú egyetem: Itt az egyetemi polgárok választottak maguk közül rektort egy-két évre. Rektor csak egyházi rendhez tartozó (klerikus) lehetett, olyan, aki "tisztas erkölcsű, megbízható, higgadt és igazságos", legalább 25 esztendősen nőtlen férfiú volt. Tanítási jogot ő adományozhatott. Az itáliai és a spanyol egyetemek követték ezt a mintát, de ilyen volt a rend a krakkói egyetemen is.

Az angolszász típusú egyetemek legrégebbi példája az **Oxfordi Egyetem (University of Oxford)**. Az alapítás időpontja nem ismert, valószínűleg nem köthető egyetlen jól meghatározható eseményhez. 1096-ban már biztosan folyt itt tanítás. Miután II. Henrik megtiltotta 1167-ben az angol hallgatóknak, hogy Párizsban járjanak egyetemre, Oxford nagyon gyorsan fejlődött.

A **Cambridge-i Egyetem (University of Cambridge)** a második legrégebbi felsőoktatási intézmény (Oxford után). A legenda szerint az egyetemet 1209-ben az Oxfordi Egyetemből kilépett tudósok alapították az angol Cambridge nevű városban a helyiekkel való küzdelem után.

Az első német egyetemet 1343-ban, **Prágában** alapította IV. Károly császár. Ennek az a magyarázata, hogy Németország számos apró államra volt szétszaggatva, s nagyobb terület fölött csak két család uralkodott: Luxemburgok és Habsburgok. IV. Károly uralma alá tartozott Csehország is, s hatalmának és családjá uralmának biztosítása volt célja az egyetem alapításával.

Ezután következik időrendben a **krakkói** egyetem, melyet 1364-ben Nagy Kázmér, lengyel király alapított, majd egy évvel később, 1365-ben, a **bécsi**, IV. Rudolf osztrák herceg alapítása. Érdekes, hogy a hallgatóság mindjárt alapításakor négy nemzetre oszlott: az osztrák, szász, cseh és magyar nemzetiségre.

Az egyetemek alapításának sorrendjében a bécsi egyetem után mindjárt a **pécsi** következik, megelőzve a mai külföldi egyetemek legnagyobb részét, mivel alapítólevelét V. Orbán pápa 1367. szeptember 1-én, tehát 2 évvel a bécsié után, helyben hagyta. A pécsi egyetemet Nagy Lajos király kétségtelenül ugyanazon okokból alapította, mint amelyek IV. Károlyt a prágai, Nagy Kázmért a krakkói; s IV. Rudolfot a bécsi egyetem alapításánál vezették, ő is függetleníteni

akarta országát kulturális tekintetben a külföldtől, emelni országa belső kulturális fejlődését, emelni a maga hatalmát, erejét, s erősíteni családjának uralmát országai fölött.

Magyarország többi középkori egyeteméről nagyon kevés adatunk maradt fenn. Ezek: Zsigmond király **óbudai** egyeteme, melynek alapítási éve, s megszűnésének ideje is teljesen bizonytalan; a **pozsonyi** egyetem, melynek szervezője Vitéz János volt, már 1467-ben megkezdte működését s ezt Mátyás király haláláig folytatta (1490). Mátyás király a pozsonyi egyetem mellett, vagy a helyett, Budán tervezett nagyszabású egyetemet.

A szerzetesrendek

A szerzeteseket az különböztette meg a világi papoktól, hogy szigorúbb fogadalmakkal szegődtek Isten szolgálatába. Önként lemondtak vagyonukról, és a szegénységet, az alázatos és önmegtágadó életet választották. A szerzetesek közösségben, kolostorokban éltek. Napjuk imával és a szőlőkben, szántókon végzett munkával telt el. A tehetségesebbeknél a fizikai munkát a könyvmásolás váltotta fel.

A szerzetesi közösségekbe elméletileg mindenki bejuthatott (a jobbágyok számára sokáig ez jelentette szinte az egyetlen felemelkedési lehetőséget), ám a vagyonos családok fiait szívesebben látták. A szerzetessé válást próbaidő (noviciátus) előzte meg: a novícius még szabadon eltávozhathott a közösségből, ha nem találta megfelelőnek a szerzetesi életet, illetve szerzetestársai is elküldhették, ha alkalmatlannak ítélték erre.

A szerzetest szegénységi, tisztasági (szüzességi) és a kolostor vezetőjével, az apáttal szembeni engedelmisségi fogadalom kötötte. A különféle szerzetesrendek tagjai e három mellé egyéb fogadalmakat is tettek (betegek ápolása, tanítás stb.).

A szerzetesi társadalom megosztott volt aszerint, hogy tagjai mit tartottak a mindennapi életben irányadó szabályoknak, s hogy milyen vallásgyakorlatot ítélték követendőnek. Ám mindegyik szerzetesi közösség a **világi szokások elleni tiltakozásul jött létre**. Abban sem mutatkozott eltérés, hogy **valamennyis szerzetes egész életre szóló fogadalmat tett**. Sőt még az a meggyőződés is rokonította őket, hogy mindegyik közösség jobbnak tartotta magát a többinél.

A szerzetesek a szegénységre, tisztaságra és engedelmisségre tettek fogadalmat. Szigorú szabályok (regulák) szerint működő közösségben, a világtól elvonulva éltek. Ez volt a keresztényi élet legkívánatosabb válfaja.

A szerzetesség az V. századtól indult virágzásnak, ekkor alkotta meg **Szent Benedek** a szerzetesi élet alapszabályait tartalmazó *Reguláját*.

Szerzetesrendek

A nyugati szerzetesség igazi megalapozójának **Nursiai Benedek**et tartják, aki **529** körül Róma és Nápoly között, **Monte Cassino** hegyén alapított kolostort. Nővére, *Szent Skolasztika* követte példáját, zárdát hozott létre a közeli Piumarolában.

Monte Cassino kolostorából rajzottak ki hosszú időn keresztül a **bencés** (azaz: Benedek-rendi) szerzetesek. Nursiai Benedek rendalapítása csak a kezdet volt. A nyugati kereszténység friss szelleme az új szerzetesrendek egész sorát hozta létre. A legfontosabbak voltak az 1075 és 1125 között előtérbe került **ciszterciták** és **premontreiek**, akiknek főérdeme a pogánymisszió s az új keresztény népek kiművelése volt. A premontreiek a világi emberek gyakorlati szolgálatát (temetés, mise, iskolaügy, gyóntatás, betegápolás, papokról való gondoskodás) tartották különösen fontosnak. A ciszterciták pedig a Benedek-rendi szabályzat nevében fordult szembe a bencésekkel. Vissza akarták állítani az eredeti bencés regulát.

Ezek a rendek, a nagyszámú többivel egyetemben, nagyon sokféle munkát végeztek. Elsősorban ugyan minden szerzetes a saját lelki üdvösségén munkálkodott. De a legtöbben nemcsak erre szorítkoztak. Ők folytatták tovább az ókori egyház nagy szeretetmunkáit. Kórházakat, vendégfogadókat rendeztek be. Továbbá már a Benedek-rend iskolákat állított föl a klastromok falai közt. A szerzetesek buzgón tanítottak; másolgatták a régi pogány klasszikusok és az ókeresztény írók munkáit; krónikákat írtak. De a gazdasági munkát sem vetették meg: az új népeknek ők adták a legjobb példákat a föld- és a szőlőművelésre, kertészetre, mocsarak lecsapolására, erdőirtásra, állat- és gyümölcsfajok nemesítésére.

A korszakban igen elterjedtek voltak a szociális feladatokat ellátó, a beteget ápoló rendek (PL. a **Lázár-rend** tagjai a leprásokat gondozták), majd a keresztes hadjáratok során létrejöttek az **egyházi lovagrendek**, amelyek a szerzetesi és a lovagi eszményt egyaránt tükröző fogadalmat tettek. (Ilyenek a **templomosok**, a **johanniták** és a teuton lovagrend.)

Az érett és kései középkor legmarkánsabb újdonsága a **koldulórendek** megjelenése volt. A városi szegénység elterjedése olyan új szociális problémákat vetett fel, amelyek megoldása mind a világi hatóságoknak (pl. felkelések), mind az egyházi vezetésnek (pl. az eretnekmozgalmak radikalizmusa felé sodródás, az egyház világi hatalmának bírálata) komoly nehézséget jelentett. Ezeknek a rétegeknek a megszólítása lett a kolduló rendek feladata, és ezt a küldetést jól teljesítették. A kolduló rendek már nem távol a világ zajától, hanem a településeken belül építették kolostoraikat.

A **ferencesek** közösségét **Assisi Szent Ferenc** alapította a 13. század folyamán, híveinek száma pedig rohamosan nőtt. Az alapító tanítványa volt Szent Klára, aki megszervezte a Ferenc-rend **női ágát**, a **klarisszák** rendjét. A ferencesek jelentős szerepet kaptak az oktatási intézmények, az egyetemek irányításában, munkájában is, betagozódtak a világi egyházi hierarchiába (pápa is került ki közülük). Ezek a változások is azt eredményezték, hogy a különböző irányzatok önálló rendekre váltak szét.

A másik koldulórend - bár vannak, akik prédikáló testvéreknek hívják őket inkább - a **domonkosoké**. A közösséget **Guzman Domonkos**, egy kasztíliai pap alapította a 13. században. Sikerük a ferencesekéhez mérhető, bár kialakulásuk nem annyira az ősegyházi eszmékhez, mint inkább az eretnekmozgalmakkal való szembeszállásnak tudható be. A domonkosok rendjének alapja a szisztematikusan felépített hatalmas tudás, aminek a fontosságát, létjogosultságát az eretnekekkel való vitákban bizonyították. A 13. században alakuló egyetemeken a vezető tanárok javarésze közülük került ki (pl. Aquinói Szent Tamás). Az eretnekek elleni harc újabb állomásaként, tapasztalatuk, rátermettségük elismeréseként inkvizíció megalakulása után ők látták el ennek az intézménynek az irányítását is.

E században alakult még két kevésbé jelentős koldulórend: a karmelitáké és a szervitáké. A korszakban a szerzetesrendek olyan tömegben hozták létre új közösségeiket (különösen a női rendekre igaz ez), hogy az 1274-es lyoni zsinaton már kimondták, hogy csak a pápa jóváhagyásával működhetnek ezek a közösségek.

A HOLOKAUSZT

A holocaust definiálása

- görög-angol eredetű szó, jelentése „égő áldozat”
- a II. világháborúban a náci Németországban a zsidóságot sújtó módszeres népirtás, amely a nemzetszocialista pártalakulat, az SS feladata volt.
- áldozati szokás az ókori zsidóknál, akik naponta reggel és este egy bárányt égettek el.

A náci ideológia alapjai, a fajelmélet

A fasizmus szélsőséges formája, a **nácizmus Németországban** alakult ki. **1933-ban Hitler** jutott hatalomra, s vele együtt a fasizmus is.

Az olasz fasizmus alapmintájához a **fajelméletet**, az **antiszemitizmust** és az ehhez kapcsolódó **Lebensraum (életér)-elméletet**, a **militarizmust** és a **szélsőséges rasszizmust** is **hozzáadja**.

A fajelmélet nem Hitler „találmánya”. **Angliában** jelent meg **először**. Felsőbbségi tudat, mely szerint Angliának kell viselni a fehér ember terhét, azaz Anglia feladata a gyarmati területek kezelése; ezt felsőbbrendű pozícióból teszi. *A fehér ember küldetése, hogy civilizálja a vadakat.*

Részben **Gobineau** (1830-as évek) nevéhez kapcsolható: *a fehér civilizáció fejlettebb, felsőbbrendű;*

A **XIX. század közepén** jelentkezik a fajelmélet. → **Darwin**: *harc folyik az életért, a párért, a genetikai anyag örökítéséért, és ebben a harcban az erősebb győz; aki jobban teljesít, az jobb genetikai állománnyal rendelkezik.* Ennek a felfogásnak a társadalmi átvétele a **szociáldarwinizmus**.

A fajelmélet megfogalmazása 1890-es évekre tehető → **David Chamberlaint** (félig német) tekinthető a **német fajelmélet** forrásának. Ő már biológiai értelemben vett fajokról beszél, alacsonyabb és felsőbbrendű emberekről, értékhierarchia van szerinte a rasszok között (ehhez még nem társul az antiszemitizmus).

Nietzsche szerint az emberek együttélését isteni parancsolatok szabályozták. Kétségbe esve jelenti ki, hogy „Az Isten halott.”, azaz nincs már szabályozó elem az ember felett, így az embernek saját soraiból kell embereket kiválasztani, az erkölcsi szabályok felállításához. Olyanokat, akik képesek erkölcsi döntést hozni autonóm módon (**übermensch**).

Ezeket az elemeket használta fel később Hitler.

1923-ban **Hitlert** a sikertelen puccskísérlete után 3 év börtönbüntetésre ítélték. Büntetésének letöltése alatt írta meg a **Mein Kampf** (Harcom) című könyvét.

A hitleri fajelmélet szerint az emberiség 3 csoportra osztható

1. Árják

- A legkiválóbbak; ők a felsőbbrendű faj; németek, angolok, skandinávok, svédek
- Az a dolguk, hogy uralkodjanak.
- Meg kell őrizni a vértisztaságot

2. Segédnépek

- Franciák, spanyolok, olaszok, portugálok, románok, magyarok (mediterrán népek)
- Ki kell szolgálniuk az uralkodó fajt (fizikai munkával)
- Gondoskodni kell, hogy ne szaporodjanak, és ne tanuljanak túl sokat (csak írni-olvasni és számolni).

3. Kiirtandók csoportja

- zsidók, szláv népek, színes fajok.

Élettér elmélet

Mindehhez kapcsolódik még a Hitler által a Mein Kampfban megfogalmazott **élettér elmélet**, a **lebensraum**:

- külső élettér → a német népnek területekre van szüksége
- belső élettér → az országon belül néhány faj foglalja a helyet az árják előtt

A népirtáshoz vezető út

A III. Birodalom létének politikai alapja a tiszta faj fogalmán alapuló hitleri világkép volt. Az NSDAP programja célul tűzte ki a zsidók megfosztását állampolgári jogaiktól, és kényszerítésüket Németország elhagyására.

Ahogy a nácik hatalomra kerültek Németországban, a zsidóság helyzete alapvetően megváltozott. Hitler zsidóellenes politikájának fokozatos megváltozását tíz pontban foglalhatjuk össze:

- szóbeli agresszió, testi agresszió
- a zsidó közösségnek a társadalom többi részétől való elszigetelését szolgáló intézkedések
- kényszerkivándorlás, deportálás és letelepítés
- elkülönítés és gettókba való telepítés
- gyilkosságok, kivégzések
- éhhalálhoz, kimerültségtől és betegségekhez vezető élelmiszer-korlátozások (ezt már „a zsidókérdés végleges megoldásának” hivatalos programja előtt elkezdték megvalósítani)
- kényszermunka (a lassú halál egyik formájaként)
- a zsidó származású lakosság tömeges kivégzése
- éhezés és gázkamrák a koncentrációs táborokban,
- halálmenetek

A népiertás ördögi létrájának egyes fokait jelző események szemléletesen bizonyítják, hogy Hitler terve termékeny talajra talált. Megvalósítása ugyanis lehetetlen lett volna, ha az érintett államok lakosságának legalább egy része nem vesz részt benne. A különböző szolgálatok első akciói még meglehetősen zavarosak és véletlenszerűek voltak. Az SA 1933 márciusától kezdte zaklatni az utcán a zsidókat, és bojkottot szervezett a zsidó orvosok és jogászok ellen, hogy azt a látszatot keltse: akciói társadalmi igényt elégítenek ki. **Az első hivatalos intézkedések 1933. április 7-én, az állami hivatalnokok átvilágításáról szóló törvény hatálybalépésével kezdődtek.** A zsidó származású tisztviselőket azonnali hatállyal kényszernyugdíjba helyezték, kivéve azokat, akik már 1914. augusztus 1. előtt is állami hivatalnokként dolgoztak. A zsidók foglalkoztatását korlátozó intézkedések a társadalmi élet egyre nagyobb területére terjedtek ki. A következő szakaszt a **nürnbergi törvények** kihirdetése nyitotta meg. **1935 szeptember 15-én** az NSDAP új jogi irányelveket tett közzé. Ezek szerint **zsidónak tekintendő akinek három nagyszülője „zsidó fajú”, vagyis zsidó vallási közösséghez tartozik.** A zavaros törvény nem különítette el a vallási hovatartozást a faji jellemzőktől. Függgőben hagyta a különféle „keverékek” kérdését is. Elvágta azonban a zsidókat a német társadalom többi részével összekötő utolsó szálakat is, s az állami védelemtől megfosztva, **gettóba kényszerítette őket.**

A zsidóellenes intézkedések hívei közötti érdekellettek és a fegyverkezéshez szükséges pénzügyi források megőrzésének szükségessége miatt 1936 és 1938 között valamelyest enyhült a zsidók zaklatása. A viszonylagos békesség időszaka **1938 novemberében** ért véget, amikor a párizsi német nagykövetség titkára, von Rath, merénylet áldozata lett. Következett a „**kristályéjszaka**”. Miközben az SA tagjai a zsinagógákat dúlták fel, a Gestapo megkezdi 20 ezer véletlenszerűen kiválasztott zsidó deportálását. Útjuk a dachau koncentrációs táborba vezetett. A program része volt a zsidókat az ország gazdasági életéből kizáró rendeletek kiadása is.

A háború és a népiertás kezdete

A háború kitörésével minden megváltozott. Azt, ami még a harmincas években lehetséges volt – vagyis a **faji megkülönböztetést és a kényszerkivándorlást – lassan felváltotta a zsidóság módszeres kiirtásának politikája.** Lengyelország lerohanása különös szerepet játszott Hitler terveiben, s elfoglalása radikálisabb tervek megvalósítását is lehetővé tette. A lengyel föld a zsidó közösség tömegméretű kiirtásának lehetséges helyszínévé vált. A terv megvalósítását megelőző állomások:

- A sárga csillag viselésének elrendelése, s ezzel a zsidó népesség kirekesztése a társadalomból
- A gettók létrehozása, ami nem csak a zsidóknak a társadalom többi részétől való elszigetelését jelentette, hanem lassú éhhalálra is ítélték őket – hiszen a külvilágból nem érkezhetett segítség
- A végkimerüléshez vezető kényszermunka
- Kisebb-nagyobb, többé-kevésbé szervezett kivégzések, amelyekre bárhol, bármikor ítélet nélkül sor kerülhetett, az áldozatoknak pedig csak egyetlen bűnük volt: származásuk.
- A zsidó lakosság vagyona automatikusan az államkincstár tulajdonába került, a koncentrációs táborba hurcoltakat minden ingó és ingatlan vagyonuktól megfosztották.

Hitler talán már a Lengyelország elfoglalását követő első napokban kész lett volna megkezdeni a „végleges megoldás” végrehajtását, de 1939-40-ben a zsidók tömeges kiirtása még nem volt lehetséges. A Führert visszatartotta a nyugat-európai hadjárat, az amerikai bankoktól való függés, később pedig a Szovjetunió elleni hadjárat terhei.

A zsidó lakosság tömeges kiirtása a német-szovjet háború kirobbanásával és az Egyesült Államok hadbalépésével vált lehetségessé. Ettől kezdve Lengyelország területén korábban végrehajtott mészárlások méretei eltörpülnek a zsidó lakosság módszeres, egyenesen „ipari jellegű” kiirtásával összehasonlítva. A **Reinhard Heydrich** által vezetett **wannsee-i konferencián 1942. január 20-án** a „végleges megoldás”-ról meghozott döntéseket hamarosan egész Európára kiterjesztik.

Még 1941 januárjában Heydrich azt a feladatot kapta, hogy „a körülményeknek megfelelő” módszerek alkalmazásával érje el „a német élettér faji megtisztítását”. Kezdetben még csak a zsidóknak az „uralkodó faj” által elfoglalt területektől elszigetelt körzetekbe való kitelepítésére gondoltak. Wannsee-ben azonban már egészen másról vitatkoztak. Az egész európai zsidókérdést akarták végleg megoldani, a megszállt területeken kezdve a munkát. Hitler tervei azonban nem korlátozódtak a megszállt területekre, hanem kiterjedtek az egész kontinensen szétszórtan élő 9,5 milliós zsidóságra, beleértve az egyelőre független Nagy-Britannia és Írország, valamint a semleges Svédország és Svájc zsidó lakosságát is.

A **Wannsee-konferencián egyetértettek** abban, hogy a zsidókérdést más földrészekre való kitelepítéssel nem lehet megoldani. **Meg kell kezdeni a zsidók fizikai megsemmisítését célzó terv megvalósítását** a „természetes legyengülés és minden olyan eszköz” felhasználásával, amely „megakadályozza a zsidó közösség európai újjászületését”.

Hiler világa

A zsidók kiirtásának alapja a nácik fajelmélete volt, amelyet hatalomra jutásuk kezdetétől alkalmaztak is, s amely végső soron sok millió európai pusztulásához, férfiak, nők és gyerekek; zsidók, szlávok, cigányok kiirtásához vezetett, akiknek egyetlen bűne az volt, hogy „alsóbbrendű fajhoz” tartoztak. Az „alsóbbrendű fajok” iránti gyűlölet a húszas évektől, a „Mein Kampf” megírásától kezdve Hitler világfelfogásának alapja volt. Világképében az egyik oldalon az **árja** állt, minden kultúra alkotója, aki éppen ezért igényt tarthatott a világalomra. A másik oldalon a **nem árják** álltak, szélsőséges és legveszedelmesebb megtestesítőjükkkel, a **zsidóval**, akit könnyörtelenül és kegyetlenül irtani kellett, nehogy kultúrájával, szokásaival és gondolkodásával másokat is megfertőzzön. Hitler meglehetősen hévvel magyarázza a Mein Kampfban, hogyan jutott a Sion bölcseinek jegyzőkönyvéhez hasonló pamfletok és antiszemita broszúrák elemzése révén arra a következtetésre, hogy *„a faj tisztaságának elvesztése örökre tönkreteszi a nemzetet, ez az emberiség fokozatos hanyatlásához vezet, s testi és szellemi következményeit soha többé nem lehet kiküszöbölni”*.

A náci haláltáborok

Amikor a jogász Raphael Lemkin a genocídium – népiirtás – fogalmát 1943-ban először használta, olyan megtervezett és rendszeres akcióra gondolt, amely egy népcsoport életlehetőségeit felszámolja, tagjait megsemmisíti. A nácik az európai zsidóság kétharmadát, az egész zsidó népesség egyharmadát kiirtották. A „végső megoldás” a sokmilliónyi zsidó népesség minden tagját célponttá tette – Hitler szerint el kellett tűnniük a Föld színéről. A náci vezér a sztálingrádi katasztrófa előestéjén is azt mondta propagandaminiszterének, Goebbelsnek: „nem szabad abbagyni vagy szünetet tartani, míg egyetlen zsidó él Németországban.” Így a zsidók sorsa, szenvedése mindazokkal a csoportokkal szemben egyedi, amelyek szintén a náci politika üldözöttjei voltak, és együtt raboskodtak és haltak meg a táborokban, legyenek azok lengyel és szovjet hadifoglyok, hazai politikai foglyok vagy Jehova tanúi.

Végső megoldás

A zsidók tömeges, erőszakos kitelepítésére alkalmazott „végső megoldás” (Endlösung) kifejezést 1940 júniusában használták először, s egyértelműen a zsidó lakosság deportálását jelentette. Hamarosan feltűnt a „teljes megoldás” (Gesamtlösung) fogalom is – erről például 1941. július 31-ei táviratában Heydrich tett említést. A Szovjetuniótól elfoglalt területekkel a Harmadik Birodalomhoz tartozó zsidók száma is ugrásszerűen megnőtt. Az 1942. januári wannsee-i konferencián tizenegymillió európai zsidó megsemmisítéséről döntöttek – s ekkor már folytak a chlemnói haláltábor építkezési munkái. Goebbels 1942. március 27-én büszkén jegyezte be a naplójába: „Nincs még egy olyan kormány vagy rezsim, melynek módjában állna ennek a kérdésnek a világméretű megoldása.”

A **haláltáborokról** meglepően **kevés forrás áll rendelkezésünkre**. Hitler és náci gépezete kevés konkrét utasítást tartalmazó iratot hagyott hátra, így a történészek hiába várják annak az iratnak a felbukkanását, melyben Hitler közvetlenül a zsidók kiirtására utasítana. Hitler – Raul Hilberg kifejezésével élve – „bejelentésekkel kormányzott”, s így a történészeknek a hitleri kódrendszert kell megfejteniük.

Az elkövetőkről, a rendszer működtetőiről viszont fennmaradt sok ezer folyóméternyi iratanyag, amit Hans Mommsen a „technikai-hierarchikus mentalitással” magyaráz. A szörnyűséges folyamat kis részekre történt felosztása biztosította, hogy az abban részt vevők ne tekinthessék át az egész folyamatot. George Mosse szerint a „végső megoldás” technológizálása, a gáz, a vasúti közlekedés komoly szerepe, a nagy tömegek mozgatásának megszervezése is közrejátszott az elszemélytelenedésben. Ebben a „technológiai folyamatban” a végrehajtók számára, akik önmagukat „szakembereknek” tekintették, az áldozatok nem számítottak emberi lényeknek, és őszintén meglepődtek, mikor a háború után tömeggyilkossággal vádolták őket.

Haláltáborok

Az akkurátus szakszerűséggel vezetett – a háború végén részben elpusztított – náci nyilvántartásból kirajzolódik a több száz tábor, köztük tucatnyi megsemmisítő tábor rendszere. **Típusa szerint** a tábor sokféle lehetett: **koncentrációs tábor, munkatábor, megsemmisítő tábor** és a további utazásig a deportáltakat befogadó **ideiglenes gyűjtőtábor**. Habár az elnevezések a tábor funkcióját jelölik meg, **a háború végére mindegyik tábor haláltáborrá vált**, hiszen a foglyok gyilkolása, elpusztítása mindenhol folyt.

A náci hatalomátvételnélkor Németországban felállított koncentrációs táborok „csak” internálótáborok voltak, ahol a náci hatalomnak különböző okokból nem tetsző, a náci uralommal szembeszegülő személyeket gyűjtötték össze, hogy elkülönítsék és felügyelet alatt tartsák őket. Az ellenzéknek nem politikai ellenzéknek tekintették, hanem bűnözők gyülekezetének, egyet nem értésüket pedig tüzzel-vassal irtandó eretnekségként kezelték. Internálótáborba kerültek még a köztörvényes bűnözők és olyan „antiszociális” egyének, mint a homoszexuálisok, romák, prostituáltak, munkakerülők. 1938-ban 30 000 foglyot tartottak így fogva.

A koncentrációs táborok célja nemcsak a bűnösök kivégzése volt, hanem a **lassú halál elérése** a fokozott testi, lelki leépülés útján. A halál csak az utolsó állomás, addig az időt szenvedéssel és megaláztatással kell kitölteni – a táborok eszerint alakították ki saját világukat. A halálozási arány az idő és a háború előrehaladtával növekedett. A táborok száma is egyre nőtt, míg végül behálózta az egész Német Birodalmat.

A háború előtti időszak **három legnagyobb tábora** a München közelében lévő **Dachau**, a Weimar melletti **Buchenwald** és a Berlinhez közeli **Sachsenhausen** volt. A náci hatalom konszolidációjával Gross Rosen, Flossenburg, Neuengamme, Ravensbrück, az Anschluss után pedig a Linz melletti Mauthausen is rákerült a táborok térképére. **A háború keleti**

kiterjesztésével Auschwitz, Treblinka, Sobibor, Maidenek, Belzek, Stutthof és a német területeken Natzweiler, Bergen-Belsen, Neubremm épült ki. Az egész hálózat 1945-re 15 nagy központi táborból és 900 kisebb egységből állt – a becslések szerint mintegy tízmillió halottal.

A munkatáborokban a megszállt területek lakosságának és a szovjet hadifoglyoknak a munkáját használták Németország háborús hadipotenciáljának növelésére. 1939. szeptember 26-án például Lengyelország teljes zsidó lakosságát kényszermunkára kötelezték.

A munkatáboroknak két típusa létezett 1942 végén: az ún. **SS-táborok**, melyek nagyobb gettók mellett, az SS irányítása alatt működtek, ahol a férfiak és a nők különválasztva éltek, illetve az ún. **gyári táborok**, melyek magántulajdonú német cégek, vállalkozások irányítása és „gyári őrség” (Werkschutz) ellenőrzése alatt működtek. Itt a férfi és a női munkaerő egy táborban lakott. Sok helyen a nőkkel is nehéz fizikai munkát végeztek, mert a magáncégek lízingdíjat fizettek a munkaerőért, és a nőkért kevesebbet számított fel az SS. **A munkatáborokban a munkaadó az elemi feltételeket biztosította, hogy a termelés érdekében a munkaerő életben maradjon, míg a megsemmisítőtáborokban a foglyok dolgoztatásának célja a „munka általi megsemmisítés” volt** – mindenfajta gazdasági racionalitás nélkül.

Amikor **1941. október 23-án** megtiltották a zsidók kivándorlását a Harmadik Birodalomból és a megszállt Európából, a fizikai és területi elszigetelés helyett **a fizikai megsemmisítés lett a táborok elsődleges célja**. Ezután hozták létre az **első megsemmisítőtáborokat Lengyelországban**.

Himmler és Heidrich még 1939-ben létrehozta a Különleges Akciócsoportot (**Einsatzgruppen**) – négy egységet A, B, C, D betűkkel jelölték –, mely az SS-nek különálló és hatékony haderőt biztosított. Céljuk **a keleti fronton előrenyomuló hadsereg mögött a zsidók és a politikai komisszárok megsemmisítése** volt, így e csoportok **csökkentették a hadsereg szerepét az ilyen típusú feladatok végrehajtásában**.

Ekkor született a **gázosító teherautó** ötlete. Mindez technológiailag más minőséget jelentett az addigi eseti tömegmészárlásokkal szemben – ezzel a módszerrel egy-két tucat embert gyilkolhattak meg 10–15 perc alatt. Raul Hilberg szerint a náci hatalomátvétel és 1940 között 100 000 zsidót öltek meg. 1941-ben Lengyelország elfoglalásával a gettóba zárás embertelen körülményei, az alkalmankénti mészárlások és az Einsatzgruppen tevékenysége miatt 1,1 millió zsidó veszítette életét. 1942-ben már 2,7 millió zsidót öltek meg a „végső megoldás” keretében időközben kiépült megsemmisítőtáborokban.

Az első megsemmisítőtábor Chelmóban kezdte meg működését **1941 decemberében**, mikor a lodzi gettó lakosait gázosították el teherautókban. 1944 nyaráig, míg a Vörös Hadsereg fel nem szabadította a területet, 320 000 embert gyilkoltak meg egyedül ebben a táborban. **További megsemmisítőtáborokat** hoztak létre **1942 tavaszán Belzec, Sobibor, Treblinka** térségében az Aktion Reinhard keretében, mely célul tűzte ki az összes zsidó megsemmisítését a lengyel területeken. A táborokban 1,7 millió zsidót gyilkoltak meg szén-monoxiddal. A gázkamra megfelelt mind az üzemszerű hatékonyság, mind a titkosság feltételének. A tömeggyilkosságból fakadó pszichológiai problémákat is feloldotta, hiszen a holttesteket az a Sonderkommando válogatta át és tüntette el, mely maga is foglyokból állt.

Auschwitz-Birkenau volt a legnagyobb tábor, amelyet létrehoztak – ez munka- és egyben megsemmisítőtáborként működött. Először 1940. június 14-én szállítottak ide lengyel politikai foglyokat, s Raul Hilberg, a téma legfontosabb alapküvének szerzője szerint mintegy hárommillió zsidót öltek meg itt. 1940 nyarán érkezett meg auschwitz-i állomáshelyére Josef Kramer és Rudolf Franz Hoess. Hoess a nürnbergi tárgyaláson két és fél millió ember haláláért

vállalta a felelősséget. **A foglyok rendszeres, gázzal történő megsemmisítése 1942 márciusában kezdődött.**

Auschwitzban **négy gázkamra** működött **ciklon B gázzal**, melyet először szovjet hadifoglyokon próbáltak ki. A háború végéig 1,25 millió embert öltek meg ezzel a módszerrel, köztük romákat, lengyeleket és szovjet hadifoglyokat is. Erről Rudolf Hoess így vallott: „1941 júniusában parancsot kaptam, hogy szervezzem meg a kivégzéseket Auschwitzban. Ellátogattam Treblinkába, hogy megnézzem, ott hogyan működik. Treblinka parancsnoka azt mondta, hogy 80 000 foglyot semmisítették meg hat hónap alatt szén-monoxiddal [...] De ez a módszer nekem nem tűnt eléggé hatékonynak. Tehát mikor felállítottam a megsemmisítő egységet Auschwitzban, a ciklon B-t választottam, [...] a légköri viszonyoktól függően 3–15 percig tartott, míg a gáz kifejtette a hatását. Annyiban is továbbfejlesztettük Treblinkát, hogy olyan gázkamrákat építettünk, amelybe kétezeren fértek be, míg ott csak 200 fős volt.”

Auschwitzban, a megsemmisítőtábor mellé az I.G. Farben szintetikusüzemanyag- és gumigyárat telepített 250 millió dolláros beruházással. A munkaerőt abból a két és fél millió fogolyból válogatták össze, akiket 1941 és 1943 között Auschwitzba szállítottak, közülük 100 000 munkást küldtek vissza a termelésből – munkaképtelenség miatt – a táborba, tehát a gázkamrákba. A gyár nyilvántartása akkurátusan nyomon követte az egyes dolgozók sorsát a gyáron belül, hiszen az SS-nek fejpénzt fizettek értük, de nem törődtek a sorsukkal, amint a gyár kapuján kívül kerültek. Az SS és az I.G. Farben között állandóak voltak a konfliktusok, hogy milyen mértékű legyen a gyári munka SS-ellenőrzése. Végül a cég vezetése a foglyok szállítási költségeinek csökkentésére saját, SS-mintát követő táborokat hozott létre a gyárak közelében. Az itteni termelési egységekben uralkodó állapotokat az SS jó néhányszor „embertelennek” minősítette, mert a halálozási arány magasabb volt, mint a többi táborban. (Bunában a 300 000 deportáltból 200 000 meghalt.) A Krupp-művek is létrehozta saját munkatáborát Essenben.

A táborok foglyait birodalomszerte alkalmazták a termelésben. Először is a legtitkosabb és legnehezebb fizikai munkáknál, mint a föld alatti gyárak kialakításánál, tehát ahol a szakképzettség nem számított, csak a nyers fizikai erő.

1944 szeptemberében hét és fél millió külföldi munkás, valamint két és fél millió hadifogoly dolgozott Németországban. A nürnbergi tárgyaláson Sauckel beismerte, hogy a háború alatt Németországban dolgozó ötmillió külföldi munkásból csupán kétszázezer fő volt önkéntes. A Krupp-művekben minden harminckilencedik munkást a koncentrációs táborokból állították a futószalag mellé. A számok megállapítása nehéz, hiszen a nyilvántartásokat megsemmisítették vagy meghamisították.

A „végső megoldás”, a gázkamra mindvégig titkos maradt. A náci nagy hangsúlyt helyeztek a valóság elrejtésére. A deportáltak nem tudták, mi fog velük történni, azt hitték, hogy csak áttelepítik őket. A náci folytatták a **megettévesztést**, hiszen a gázkamrák úgy néztek ki, mint a zuhanyozók, és az áldozatoknak azt mondták, hogy fertőtlenítik őket. Rudolf Hoess, az auschwitzi tábor parancsnoka szerint mindennek „a lehető legnagyobb nyugalom légkörében” kellett lezajlania. A treblinkai tábor vezetője, Franz Stangl 1971-ben az újságíró Gita Serenynek adott interjúban elmondta: a deportáltak megnyugtatására a tábor bejáratához még hamis vasúti állomásépületet is építettek, órával, melynek festett mutatói voltak, és állítása szerint senki nem vette észre, hogy az az óra mindig ugyanazt az időt mutatja. Még útjelző táblákat is kitétek, melyek az irányt mutatták Varsó és Bialystok felé.

A haláltáborokba megérkezve, mind a férfiak, mind a nők minden tulajdonuktól megfosztva válogatáson estek át. Az erős, fiatal férfiakat és nőket munkára osztották be, a többieket rögtön megölték. A táborlakókat megfosztották nevüktől, helyette számot tetováltak a karjukra, hajukat leborotválták, csíkos ruhát és facipőt kaptak. A nehéz fizikai munka, a hideg tél, az éhezés, a járványok, a tisztálkodás hiánya megnehezítette a túlélést.

A náci a foglyok önbecsülését akarták megtörni, és Bruno Bettelheim szerint – aki maga is raboskodott 1938-ban Dachauban és Buchenwaldban – azoknak volt esélyük az életben maradásra, akik a folyamatos érzelmi és fizikai megaláztatás ellenére meg tudták őrizni önbecsülésüket. A zsidó foglyok között azonban

erős volt az „ártatlanság csapdája”, mely gyengítette az ellenállást, hiszen azt várták, a náci maguktól rájönnek arra, hogy milyen hibát követtek el ártatlanok deportálásával. E foglyok így lelkiileg felkészületlenül kerültek szembe a tábori megpróbáltatásokkal, hiszen egy külső, akaratukon kívül álló tényező megváltozását várták.

A magyarországi holocaust és a hozzá vezető út

A zsidótörvények

Darányi – ígéretéhez híven – április 8-án benyújtotta törvényjavaslatát ”a társadalmi és gazdasági élet egyensúlyának hatályosabb biztosításáról”. Magyarországon magyar állampolgárok ”faji” megkülönböztetéséhez az első lépést e javaslat elfogadása, az **1938. évi XV. tc.**, az ún. **első zsidótörvény** jelentette. Ez kimondja, hogy **a sajtókamarában, a színművészeti és filmművészeti kamarában, az ügyvédi, mérnöki, orvosi kamarában, valamint egyes vállalatok értelmiségi munkaköreiben a zsidók aránya nem haladhatja meg a húsz százalékot**. Igaz ugyan, hogy e törvény **nem határozza meg, ki tekintendő zsidónak**, viszont a kivételezettek felsoroló 4. § b. pontja szerint **nem tartozik a húsz százalékba az, ”aki az 1919. évi augusztus hó 1. napja előtt tért át** valamely más, bevett felekezetbe és megszakítás nélkül ugyanennek a felekezetnek a tagja”.

A következő évben elfogadott **honvédelmi törvény (1939: II. tc.)** 141. §-a kivételes hatalommal ruházta fel a kormányt – valamennyi tagjának felelőssége mellett – ”háború idején vagy az országot fenyegető háborús veszély esetében”. A német megszállás (1944. március 19.) után rendeletei kibocsátásának indoklására a **Sztójay-kormány** ezen törvény 86., 212. és/vagy 141. §-aira hivatkozott.

Imrédy Béla, aki Darányi lemondását követően mint **miniszterelnök elfogadtatta** a parlamenttel **az első zsidótörvényt**, ígéretét megszegve – miszerint az 1938: XV. tc. végrehajtásával a zsidókérdést lezártnak tekinti –, már 1938 decemberében, karácsony előestéjén benyújtotta a képviselőháznak ”**a zsidók közéleti és gazdasági térfoglalásának korlátozásáról**” szóló **törvényjavaslatot**. Ám elődjéhez hasonlóan a tervezetet már nem ő képviselte a parlamenti vita során, hanem az új miniszterelnök gróf **Teleki Pál**, aki hangsúlyozta: ”a javaslatot nem mint politikai örökséget, hanem meggyőződésből is képviselem, [...] ha részleteiben mást, egy saját magam által szerkesztett törvényjavaslatot hoztam volna, az ennél a törvényjavaslatnál szigorúbb lett volna.”

A **második zsidótörvény (1939: IV. tc.)** 1. §-át végül eredeti formájában fogadta el a T. Ház, számos mentességet biztosító bekezdéssel kiegészítve. E törvény kétségtelenül újabb lépést jelentett a ”fajvédelem” irányában, mivel kimondta: ”A jelen törvény alkalmazása szempontjából **zsidónak kell tekinteni azt, aki ő maga vagy akinek legalább egyik szülője, vagy akinek nagyszülői közül legalább kettő a jelen törvény hatálybalépésekor az izraelita hitfelekezet tagja**, vagy a jelen törvény hatálybalépése előtt az izraelita hitfelekezet tagja volt, úgyszintén a felsoroltaknak a jelen törvény hatálybalépése után született ivadékait.”

Az első zsidótörvényben felsorolt **értelmiségi pályákon az arányszámot hat százalékra, a vállalatok értelmiségi munkakörben foglalkoztatott alkalmazottainál tizenkét százalékra korlátozza**. Az 5. § pedig külön kiemeli, hogy ”tisztségviselőként vagy egyéb alkalmazottként zsidó nem léphet az állam, törvényhatóság, község, úgyszintén bármely más köztestület, közintézet vagy közüzem szolgálatába”.

A kormány e két zsidótörvénnyel feltehetően elsősorban a hazai ”keresztény-nemzeti” közép- és kispolgárság antiszemita indulatait akarta csillapítani. A német vezetés e téren nem gyakorolt

nyomást a magyar kormányra. A megadott arányszámokat fokozatosan, kb. öt éven belül kívánták elérni, s a nagyítóke pozícióit nem érintették a százalékos korlátozások.

1941. április 19-én jelent meg a Budapesti Közlönyben a 2870/1941. M.E. számú **rendelet a zsidó személyek katonai szolgálatáról**. Ez további diszkriminációt jelentett a hadseregen belül a zsidókkal szemben, kimondva, hogy "hadkötelezettségüknek a honvédség kötelékében kiegészítő szolgálat teljesítésével tesznek eleget. A kiegészítő szolgálatra kötelezettek ezt a szolgálatot rendfokozat nélkül teljesítik abban az esetben is, ha korábban tiszti, altiszti, vagy tisztési rendfokozatot nyertek". Becslések szerint a zsidó **munkaszolgálatosok** közül 1944. március 19-éig 42 000 fő vesztette életét.

Végül a **harmadik zsidótörvény** (1941: XV. tc.) – amely fajvédelmi törvény néven vonult be a magyar történelembe – 9. §-a a következőket mondja: "Nemzsidónak zsidóval házasságot kötni tilos. [...] A jelen § alkalmazásában zsidó az, akinek legalább két nagyszülője az izraelita hitfelekezet tagjaként született, úgyszintén – tekintet nélkül származására – az, aki az izraelita hitfelekezet tagja." Az 1944. március 19-étől megjelenő kormányrendeletek – mint például a sárga csillag viseléséről szóló vagy az ún. gettó-rendelet – annak megállapításánál, hogy ki minősül zsidónak, az 1941: XV. tc. 9. és 16. §-ait tekintették irányadónak.

Az első és második zsidótörvényvel ellentétben ez utóbbi már náci értelemben fajvédelmi törvénynek tekintendő. Az első kettő a "zsidó konkurencia" kiküszöbölését célozta, végrehajtásuk nem volt teljes körű, s a paragrafusok viszonylag hosszú határidőt szabtak a hűsz, illetve hat százalékban rögzített számarány elérésére. **Bibó István Zsidókérdés Magyarországon 1944 után című tanulmányának** elemzése szerint Magyarországon a zsidótörvények "széles középosztályi, kispolgári és kispolgárosodó rétegek számára azt a lehetőséget jelentették, hogy személyes erőfeszítés nélkül, az állam jóvoltából, mások kialakult egzisztenciájának a rovására maguknak új, sokkal előnyösebb egzisztenciákat alapíthattak" úgy, hogy "az illetőt feljelenti, nagyszüleit kikutatja, állásából kidobhatja, üzletét kiigényli, őt magát esetleg internáltatja".

A harmadik zsidótörvény parlamenti vitájával, majd megszavazásával egy időben, **1941. július–augusztusban** "állampolgárságukat igazolni nem tudó" több ezer zsidót deportáltak, elsősorban Kárpátaljáról, de az ország más területeiről is a körösmezei határállomásra, majd onnan tovább, a megszállt Galíciába. A kitelepítési akció fő szervezője a KEOKH (Külföldiek Ellenőrző Országos Központi Hatóság) volt. A hivatalosan deklarált céllal, a lengyel és orosz zsidók eltávolításával szemben "a Kárpátalján nem azt vizsgálják, hogy ki tartozik ebbe a kategóriába, hanem, hogy ki nem tudja állampolgársági bizonyítvánnyal igazolni magyar állampolgárságát, sőt sok helyütt és nagyszámban az ily bizonyítvánnyal rendelkezőket is elviszik" – tudhatjuk meg a deportálás körülményeiről készült egyik feljegyzésből. A határon túlra szállítottakat "az ukránok napról-napra rabolják ki, sokat agyonvernek, az egyik községben a házukat rágyújtották. [...] a Dnyeszterből naponta szedték ki a zsidó hullákat". Végül Jeckeln SS-alezredes vállalta, hogy "szeptember 1-ére az utolsó szálig likvidálja ezeket a zsidókat". Az Einsatzgruppe-C váltotta be **Kamenyec-Podolszkijban** és a szomszédos városokban az ígéretet **1941. augusztus 27–28-án**. A Magyarországról kitelepítettek többségét itt gyilkolták meg. A KEOKH augusztus 22-ei jelentése szerint 17 656 személyt deportáltak. (A holokauszt történetében **Kamenyec-Podolszkij** volt az első, ahol tízezres nagyságrendben mészároltak le zsidókat.)

A zsidónak minősített magyar állampolgárokkal szemben hozott törvények (és rendeletek) sora tovább folytatódott. Ezek a törvények azonban – diszkriminatív jellegük ellenére – nem jelentették emberek marhavagonokba zsúfolását és deportálását. Az eddig feltárt dokumentumok tanúsága szerint a magyarországi zsidókérdés német mintára történő "rendezése" 1942 őszén merült fel először. Dietrich von Jagow budapesti német követ 1942.

október 17-én a zsidókérdés végleges megoldására egy három pontból álló jegyzéket adott át a magyar Külügyminisztériumban. Martin Luther (a német Külügyminisztérium zsidókérdéssel foglalkozó osztályának vezetője) utasításainak megfelelően **követelte minden zsidó kiiktatását a kulturális és gazdasági életből, zsidók megkülönböztető jellel történő megjelölését, valamint a magyarországi zsidók kitelepítésének előkészítését.** A Kállay-kormány **elutasító válaszát** Sztójay berlini követ 1942. december 2-án juttatta el a német Külügyminisztériumba.

1943. április 16–17-én Hitler és Horthy klessheimi találkozásán Hitler többször is fölvetette a zsidókérdés radikális megoldásának szükségességét Magyarországon. Horthy kérdésére, hogy mihez kezdjen a zsidókkal, miután úgyszólván minden életlehetőséget megvont tőlük – ”elvégre mégsem ütheti őket agyon” –, Ribbentrop birodalmi külügyminiszter kijelentette: ”a zsidókat vagy meg kell semmisíteni, vagy koncentrációs táborokba szállítani.” Hitler ehhez még hozzáfűzte: ”Ha nem tudnak dolgozni, el kell pusztulniuk. Úgy kell őket kezelni, mint a tuberkulózis bacilusát, amely megfertőzheti az egészséges testet.” A feszült légkörű találkozó után néhány nappal, 1943. május 7-én Horthy levelet intézett Hitlerhez, melyben közölte, hogy a ”zsidók fokozatos kikapcsolására vonatkozó további intézkedések folyamatban vannak, s amint meg lesznek teremtve elszállításuk feltételei, ezt is végre fogjuk hajtani”.

Az **1944. március 18-ai újabb klessheimi találkozáson** még élesebb hangnemben folyt a tárgyalás Hitler és Horthy között. **Hitler vádjai közt** ismét szerepelt, hogy ”*Magyarország a zsidókérdésben semmit sem tesz, és nem hajlandó a nagyszámú magyarországi zsidósággal leszámolni*”.

1944 tavaszáig több százezer magyar zsidó helyzete – annak ellenére, hogy az ún. zsidótörvényekbe foglalt módon nehezítették életkörülményeiket, munkaszolgálatra kötelezték a katonaköteles férfiakat, több mint 18 000 embert deportáltak 1941 nyarán – viszonylag biztonságos volt. 1944 márciusára Európa legnagyobb zsidó közössége Magyarországon élt. A világháború során megközelítően 15–20 000 külföldi zsidó is menekült Magyarországra.

Horthyéknak a német követelésekkel szembeni elutasító magatartását befolyásolhatta az olasz, román, bolgár példa. Mussolini az 1938-tól bevezetett zsidótörvények ellenére még az olaszok által megszállt francia, jugoszláv területekről sem engedte deportálni a zsidókat. A román hatóságok 1942 végén Besszarábiában, Bukovinában és a megszállásuk alá került szovjet területeken is beszüntették a zsidók pusztítását. Bulgária sem adta ki "saját" zsidóit. Ugyanakkor ezen országok vezetői joggal hivatkozhattak Berlinben 1944 tavaszáig a magyarok "zsidóvédő" politikájára.

Rendeletzőn a német megszállást követően

Bár nem a magyarországi zsidókérdés "rendezetlensége" volt az oka annak, hogy Németország vezetői hazánk megszállása mellett döntöttek, de megragadták a kínálkozó alkalmat. **1944. március 19-e**, a német véderő fegyveres alakulatai után néhány nappal Budapestre érkezett az RSHA (Reichssicherheitshauptamt – Birodalmi Biztonsági Főhivatal) IV. B/4 alosztályának vezetője **Adolf Eichmann** Obersturmbanführer, hogy az **Endlösung**ot (végső megoldást) **Magyarországon is végrehajtsák**. A megszállás első napjaiban Kaltenbrunner, az RSHA főnöke is Budapesten járt, s Sztójay Döme volt berlini nagykövettel, a miniszterelnöki szék várományosával megtárgyalta a magyarországi zsidókérdés radikális megoldásának részleteit. Sztójay "a Kaltenbrunnerrel folytatott megbeszélésre hivatkozva tájékoztatta az első Minisztertanácsot [március 22.] a zsidókérdés tekintetében megoldandó problémákról" – vallotta népbírói perében Jaross Andor volt belügyminiszter 1945 decemberében.

A német megszállást követő második Minisztertanács (1944. március 29.) már sorozatban tárgyalta a "zsidórendeleteket". Bár **Antal István** igazságügyminiszter megjegyezte, hogy a kormányrendeletekhez Horthy előzetes hozzájárulása szükséges, Sztójay rögtön megnyugtatta: "a Kormányzó Úr Őfőméltósága az összes zsidórendeletre vonatkozólag szabad kezet adott az Ő vezetése alatt álló kormánynak, és ezek tekintetében nem akar befolyást gyakorolni."

Az első **kormányrendelet, a zsidó távbeszélő-előfizetők** adatszolgáltatási kötelezettsége tárgyában **március 29-én** jelent meg. **Március 31-én** már a **zsidók diszkriminációját célzó rendeletek egész sora következett**: zsidók háztartásában nem zsidók alkalmazása tilos; zsidók közszolgálatának és közmegbízásainak, továbbá ügyvédi működésének megszüntetése; zsidók sajtókamarai, színművészeti és filmművészeti kamarai tagságának megszüntetése; zsidók tulajdonában lévő közúti gépjárművek bejelentése; és végül a legfontosabb: a sárga csillag viselésének kötelezővé tétele.

Az utolsó, parlament által elfogadott zsidótörvény sem tartalmazott olyan mértékű jogfosztást, mint ezek a rendeletek sorozatban, vagyis alkotmányjogi szempontból törvénytelennek tekinthető, hogy az 1939: II. tc. 141. §-ára hivatkozva ugyan, de rendelettel módosítottak törvényt. A kormány rendeleteit a helyi közigazgatási és közbiztonsági szervek többsége mégis törvényesnek fogadta el. Sőt a bizalmas (res.) jelzésű, nyilvánosságra nem hozott rendeleteket is (mint pl. a zsidók összeírása, a kárpátaljai, észak-erdélyi, délvidéki akciókhoz kapcsolódó gyűjtőtábor-rendelet), melyek nélkülöztek bármilyen törvényre való hivatkozást, zökkenőmentesen végrehajtották a helyi apparátusok szakemberei. Ahhoz, hogy az Eichmann

vezette, mindössze 200-300 emberből álló kommandó végre tudja hajtani a "zsidótlanítási" akciót, feltétlenül szükség volt a magyar közigazgatási és rendőri, csendőri szervek támogatására, aktív közreműködésére.

A "végső megoldás" végrehajtása két vonalon haladt. Egyrészt az **1944. március 29-étől "gyártott" rendeletekkel megfosztották a zsidókat vagyonuktól, lelemibb jogaiktól és életfeltételeiktől.** Ugyanakkor a Budapesti Közlönyben közzétettek két olyan rendeletet is, melyek végrehajtása a **zsidó lakosság elkülönítését, elszigetelését célozta,** s egyben alapot teremtett a **zsidók kijelölt gyűjtőtáborokba szállításáról** intézkedő rendelet gyors megvalósításához. Az egyik a **sárga csillag kötelező viseléséről** szóló, április 5-én életbe lépett rendelet volt, a másik pedig április 7-től **megtiltotta a zsidók utazását a különböző járműveken.**

1944. április 7-én délelőtt **Baky László** elnökletével a Belügyminisztérium kis tanácsstermében **Endre László,** két német SS-tiszt, valamint csendőr- és rendőrtisztek **értekezletet tartottak a zsidókérdés megoldása ügyében.** Az értekezlet résztvevői, majd rövid időn belül valamennyi alispán és polgármester, valamennyi csendőrkerületi parancsnok, a csendőrnnyomozó alosztályok parancsnokai, valamint a budapesti és vidéki rendőrkapitányságok megkapták a Baky kézjeggyével ellátott 6163/1944. B.M. VII. res. **rendeletet,** amely **"szigorúan bizalmasan"** közölte: **"A m. kir. kormány az országot rövid időn belül megtisztítja a zsidóktól. A tisztogatást területrészenként rendelem el, melynek eredményeként a zsidóságot nemre és korra való tekintet nélkül a kijelölt gyűjtőtáborokba kell szállítani. Városokban és nagyobb községekben később a zsidóság egy része a rendészeti hatóságok által kijelölt zsidóépületekben, illetőleg gettóknban nyer elhelyezést."**

A "zsidók összeszedése" a területileg illetékes rendőrség és csendőrség feladata volt. Szükség esetén a csendőrségnek karhatalmi segítséget kellett nyújtania a rendőrség számára. A rendelet előírta, hogy "az elszállítandó zsidók csak a rajtuk lévő ruházatot, legfeljebb két váltás fehérneműt és fejenként legalább 14 napi élelmet, továbbá legfeljebb 50 kg-os podgyászt, amelyben az ágyneműk, takarók, matracok súlya is bennefoglaltatnak, vihetnek magukkal. Pénzt, ékszereket, arany és más értéktárgyakat nem".

Mindazonáltal **ez a rendelet sem mondta ki, hogy a zsidókat deportálni fogják az országból,** bár kétségtelen, hogy egyes mondatait így is lehetett értelmezni. Valójában ilyen szövegű rendeletet írásban nem adtak ki. **Ezért volt szükség** az elkövetkező hetekben táviratilag vagy telefonon összehívott értekezletekre, ahol **Baky László, Endre László** és nem utolsósorban **Ferenczy László** csendőr alezredes, a csendőrség összekötő tisztje a német biztonsági rendőrségnél, részletesen **tájékoztatták a helyi közigazgatási és közbiztonsági szervek vezetőit a deportálás módjáról, menetéről, a rájuk váró feladatokról.**

Mint arra a bizalmas rendelet is utalt, városokban – a hivatalos lapban április 28-án megjelent ún. **gettó-rendelet** értelmében – **zsidó épületeket, gettókat jelöltek ki a zsidónak minősített magyar lakosság részére.**

Az eddig feltárt dokumentumok arra engednek következtetni, hogy a magyar bürokratikus apparátus többsége – részben megvárva az országos érvényű rendeleteket, részben azt megelőzve – **öntevékenyen, rugalmasan, nemegyszer lelkesen oldotta meg a "zsidókérdést"**. A telefonon, értekezleteken kiadott szóbeli utasításokat, melyek még a törvényesség látszatát is nélkülözték, azonnal végrehajtották.

Csak elvétve akadt olyan közigazgatási vezető, mint **Beretzky Pál, Hódmezővásárhely polgármesterhelyettese,** aki a rendeletek adta lehetőségeken belül próbált és mert enyhíteni a zsidóság helyzetén. Egyike volt azon kevés helyi vezetőnek, aki nem állítottatott fel a városban

gettót. Tevékenysége azt bizonyítja, hogy volt lehetőség emberséges gesztusokra, s – ha szűk keretek közt is – arra, hogy a "zsidókérdés" megoldásának ütemét lassítsák.

A zsidó tanácsok és a közigazgatás

1944. március 19-én a Budapestre érkező Eichmann-kommandó tisztjei már az első napon megjelentek a pesti izraelita hitközség Síp utcai székházában. Másnap kiadták az utasítást: meg kell alakítani a **Magyar Zsidók Központi Tanácsát**. Mivel a hitközség vezetői a magyar hatóságoktól – érdeklődésükre, hogy mit tegyenek – a következő választ kapták: "Amit a németek kívánnak, teljesíteni kell", **Stern Samu**, a budapesti neológ hitközség elnöke **vezetésével megalakították a zsidó tanácsot**.

A Holocaust-szakirodalomban mindmáig az egyik legnagyobb vita a zsidó tanácsok megalakulásáról, tevékenységéről, a német, illetve a magyar hatóságokkal való együttműködéséről folyik. **Braham professzor szerint a zsidó tanács tevékenysége következtében a magyar zsidóságot "hamis biztonságérzet" jellemezte**, mivel a zsidó vezetők 1944. március 19. előtt "sem a zsidó tömegeket, sem az ország keresztény vezetését nem tájékoztatták teljesen és pontosan a végleges megoldás tervéről", és "továbbra is ragaszkodtak a hagyományos törvényes módszerekhez, beadványokkal és panaszokkal éltek." Kérdéses ugyanakkor, milyen módszerekkel lehetett volna "tájékoztatni" a zsidó tömegeket, hogyan lehetett volna kijátszani a katonai cenzúrát.

Tény, hogy a zsidó tanács vállalta az együttműködést a hatóságokkal. Románia és Bulgária 1942–1943-as "zsidóvédő" politikája is táplálhatta a magyar zsidók és vezetőik reményeit. Yehuda Bauer úgy véli: "Azt állítani, hogy a magyar zsidóknak vezetőikre kellett volna hagyatkozniuk, hogy a »végleges megoldással« kapcsolatos információhoz jussanak, a teljes történelmi folyamat meg nem értésén alapul." Ugyanakkor Gideon Hausnernek – az Eichmann-perben a vád képviselőjének – az egyik túlélő magyar zsidó a következőket mondta: "*Ha tudom, mi az az Auschwitz, akkor nincs az a földi hatalom, amely bekényszerített volna abba a vonatba. De viszont nincs az a földi hatalom, amely elhitette volna velem, hogy létezik egy ilyen Auschwitz.*"

A **gettó-rendelet április 28-án** jelent meg. A helyi vezetők április 29–május 5. között mindenhol megtették az első lépéseket a zsidók lakhelyének kijelölése érdekében. Majdnem mindegyik városban a polgármesterek külön vezetőt jelöltek ki a zsidó ügyek intézésére. A legtöbb helyen úgy döntöttek, hogy "kényelmi szempontok" nem vehetők figyelembe. Így a kijelölt lakhelyeken az egy főre eső terület átlagosan 2-3 m volt.

Gyűjtőtáborok felállítása, a deportálások megszervezése

A "zsidók lakhelyének kijelöléséről" szóló, április 7-én kiadott bizalmas rendelet és a Baky László által április 7-ére és 19-ére összehívott belügyminisztériumi értekezleten kiadott előírásoknak megfelelően a kassai csendőrkerület területén április 15-én hajnalban, a szombathelyi, pécsi és szegedi csendőrkerületek déli határsávjában április 26-án reggel 5 órakor, a kolozsvári és marosvásárhelyi csendőrkerületben pedig május 3-án hajnalban kezdték el a zsidók gyűjtőtáborokba szállítását. A kárpátaljai akcióval párhuzamosan **tárgyalások** folytak **Veesenmayer** és Sztójay, valamint a Honvédelmi Minisztérium között **100 000 főnyi zsidó munkaerő kiszállításáról**.

A kormány tagjai egyébként hivatalosan az április 26-án tartott minisztertanácsi ülésen – a "gettó-rendelet" elfogadásának napján – értesültek a honvédelmi miniszter megbízásából az ülésen megjelent Ruszkiczay-Rüdiger Imre vezérezredestől a **németek munkaerőigényéről**. A Minisztertanács hozzájárult 50 000 zsidó munkaszolgálatos kiküldéséhez, "úgyszintén ahhoz is, hogy ezen munkaszolgálatosok családtagjai is kimennének".

Az úgynevezett menetrend-értekezletet május 4-én és 5-én Bécsben tartották meg a biztonsági rendőrség (SD), a magyar csendőrség és a német vasút képviselői. A tárgyaláson május 15-étől napi négy "zsidószállítmány" indítását határozták el Kassán keresztül Auschwitz irányába.

Az 1944. május 12-én tartott munkácsi értekezlet jegyzőkönyve szerint Ferenczy csendőr alezredes tájékoztatta a megjelenteket, hogy **május 14-én** "D.A.-Umsiedler" (német munkáskitelepítés) feliratú vasúti szerelvényeken **megkezdődik a zsidók elszállítása**. Egy

szervevény, mely 45 vagonból áll, 3000 főt szállít. Kocsinként átlagosan 70 főt helyeznek el, poggyással együtt. **Uray László csendőrszázados** megjegyezte: *”ha a szükség megkívánja, 100 is mehet egy kocsiába. Berakhatók mint a heringek, mert a németeknek szívós ember kell. Aki nem bírja, elhullik. Divathölgyekre Németországnak nincs szüksége.”*

1944. május 14. és július 9. között összesen 147 vonattal 434 351 főt deportáltak az országból.

Horthy Miklós kormányzó csak 1944. július 6-án állította le a deportálásokat, a nemzetközi tiltakozás – elsősorban Gusztáv svéd király, Roosevelt amerikai elnök, XII. Pius pápa részéről – hatására. Döntésében szerepet játszott a szövetséges antifasiszta erők normandiai partraszállásának és a Vörös Hadsereg nyári offenzívájának sikere, s talán attól is félt, ha a fővárosból is deportálják a zsidókat, Budapestet szőnyegbombázni fogják az antifasiszta légierők gépei. **Ennek ellenére a vidéki gyűjtőtáborok kiürítését a német és magyar hatóságok július 9-éig befejezték,** Veesenmayer távirati jelentése szerint 437 402 fős ”összeredménnyel”.

A budapesti zsidók sorsa

1944 nyarán a német követelések ellenére a fővárosban ”csillagos házakba” tömörített mintegy 250 000 főnyi zsidóság kiszállítására nem került sor. Ebben jelentős szerepe lehetett a külföldi diplomácia mentési kísérleteinek. A budapesti zsidómentési akciók fő szervezői **Carl Lutz** svájci konzul, **Valdemar Langlet**, a Svéd Vöröskereszt budapesti irodájának vezetője, valamint **Carl Ivan Danielsson** svéd követ voltak.

Augusztus 25-én – feltehetően a román átállással összefüggésben – **Himmler megtiltotta a további deportálásokat.** Az augusztus 29-én Lakatos Géza vezetésével megalakult új kormány olyan megállapodást kötött, miszerint **a zsidó lakosságot** a háború érdekeire tekintettel vidéken koncentrálják és **munkára fogják.** A tervezett nagy vidéki internálótáborokat azonban a nyilas puccsig mégsem szervezték meg.

Október 15–16-án a németek fegyveres segítségével hatalomra jutott a magát ”aszemitaként” definiáló Szálasi Ferenc, a Nyilaskeresztes Párt – Hungarista Mozgalom vezére. Veesenmayer követelésére – a Budapestre visszatért Eichmannal egyetértésben – Szálasi beleegyezett **50 000 munkaképes zsidó férfi átadásába a német birodalom területén teljesítendő munkaszolgálatra.** **November 6.** után több tízezernyi, egyes becslések szerint összesen 50-70 000 főnyi mindkét nembeli ún. ”kölsön-zsidót” indítottak gyalogmenetben Hegyeshalom felé. A svájci követség, a Nemzetközi Vöröskereszt, a svéd követség, a pápai nunciatura munkatársai élelmet és gyógyszert osztogattak, illetve igyekeztek minél több menlevelet adni a menetelőknek. Az SS-nek átadott deportáltakat Zurndorfból részben Dachaubá, részben a magyar határ mentén kiépítendő erődvonalon munkatáboriba szállították. **A Pozsonytól Kőszegig húzódó Niederdonau erődvonala építésén 1945. március végéig 35 000 zsidó kényszermunkás dolgozott.**

Szálasi november közepén döntött úgy, hogy **Budapesten gettót állítat föl** az érvényes külföldi állampolgárságot igazoló védlevéllel, védőútlevelel nem rendelkezők számára. A Budapesti Zsidó Tanács tiltakozása ellenére **november 12. és 15. között** már **megkezdődött a Dohány utca, Nagyatádi Szabó István utca, Király utca és Károly körút határolta területre való költözködés.** A nyilas hatóságok megpróbálták összegyűjteni és a gettóba kísérni a keresztényeknél vagy keresztények által elhagyott lakásokban bujkálókat. Nem egy alkalommal azonban az elfogottakat a Dunába lőtték. Angelo Rotta pápai nuncius, Friedrich Born, a Nemzetközi Vöröskereszt magyarországi képviselője, C. Lutz svájci konzul, C. Danielsson svéd

követ, Raoul Wallenberg svéd követségi titkár és Carlos Branquinho portugál ügyvivő rendszeresen tiltakoztak a Szálasi-kormányánál az általuk kiadott mentesítő iratok figyelmen kívül hagyása ellen, illetve további védleveleket adtak ki, s egész házakat, háztömböket nyilvánítottak "védett" házakká. Ezek zöme a Szent István körút, Pozsonyi út környékén volt, ezért nevezték ezt a területet "védett" vagy másként "nemzetközi" gettónak. E területen kb. 30-35 000 ember élte túl a nyilasok uralmát.

A pesti gettó felszabadítására január 18-án került sor. A Vörös Hadsereg alakulatai többségében csontig soványodott, testileg-lelkileg meggyötört mintegy 70 000 embert találtak a gettóban.

Holokauszt-émléknapok

- január 18. – a pesti gettó felszabadításának évfordulója
- január 27. – nemzetközi holokauszt-émléknap, az auschwitzi haláltábor felszabadításának évfordulója
- április 16. – magyarországi holokauszt-émléknap, 1944. április 16-án kezdődött a magyarországi vészkorszak legpusztítóbb fejezete

A Középiskolai történelmi atlaszban:

- 88** **A II. világháború következményei Európában**
a Emberveszteségek (1939-1945)

A POLGÁRI DEMOKRÁCIA KIALAKULÁSÁHOZ VEZETŐ FOLYAMAT MAGYARORSZÁGON (1848-1914)

Polgári forradalom és szabadságharc 1848-49-ben **Demokratikus választások**

A 19. század első felében megtartott reformországgyűlések határozatait, törvényeit csak az uralkodó király ellenjegyzése esetén lehetett kihirdetni. Az 1848. évi márciusi törvények – a polgári kormányforma megvalósításával – a két szerv egymáshoz való viszonyában jelentős változást hoztak az országgyűlés javára. A minisztériumok ezentúl az országgyűlésnek is felelősséggel tartoztak, s a király mellett a Pest-Budán székelő kormány valamelyik tagjának ellenjegyzése is szükséges volt a törvények életbe lépéséhez. A törvény ezentúl megközölte a király kezét az ülések elnapolása és felosztása kérdésében is. A forradalmat – számottevő polgárság híján – vezető magyar köznemesség nem szélesítette ki túlságosan az alkotmányosság kereteit, viszont a népképviselő intézményének, igaz, hogy megszorításokkal történő elfogadásával, lényegében polgári állammá alakította át az országot. A hatalom legfontosabb szerve ugyanis az országgyűlés lett, a politikai küzdelem színterévé is mindenekelőtt a parlament vált. Az 1848. évi 3., 4. és 5. törvénycikk tartalmazta a történelmi jelentőségű rendelkezéseket.

A népképviselőnek 5 alapvető kritériuma van. Valamennyi állampolgárt megilleti a választójog, minden szavazat egyenlő értékű, a választói jog közvetlen, s végül az egész eljárás titkosan végrehajtott vélemény-nyilvánítással zajlik. Z 1848-as magyar törvénykezés elvileg igen, ám a gyakorlatban csupán megszorításokkal felelt meg ezeknek az alapelveknek. A korábbi választási szisztéma kirívó hiányossága volt, hogy a városi polgárság az egész országban csupán egy (!) szavazattal rendelkezett. Bármennyire is elmaradott volt még az ipar és a kereskedelem, azért Pest már 80 000-es, Debrecen 30 000-es és egy sor város is többtízezes volt már ekkorra. Nem lehetett tovább halogatni a városi lakosság beengedését az alkotmány sáncai mögé.

A választásról szóló 5. törvénycikket április 10-én hagyat jóvá V. Ferdinánd, majd másnap a pozsonyi diéta is szentesítette. A nemesek változatlanul, minden megkötöttség nélkül megőrizték választójogukat, a polgárok és a parasztok felkerülését a választói névjegyzékbe viszont szigorú megkötések szabályozták. Az aktív választójogot a kor felfogása szerint csak a férfiaknak biztosította a törvény. A következő feltételekkel:

- Magyarországon született, vagy honosították;
- 20. életévét betöltötte;
- Nincs atyai, gyámi vagy gazdai hatalom alatt;
- Nem áll törvényes elmarasztalás alatt büntetőjogilag;
- Törvényesen bevett valláshoz tartozik (pl. nem izraelita).

A feltételeket komoly választói cenzussal egészítették ki, miszerint városokban vagy rendezett tanácsú községekben legalább 300 Ft értékű háza, földje, másutt legalább 1/4 úrbéri telke legyen. Ha kézműves vagy kereskedő, üzlete vagy gyára legyen, legalább egy segéddel. Végül saját tőkéből vagy földből évente legalább 100 Ft jövedelmet tudjon kimutatni. Az értelmiségiek vagyoni cenzus nélkül megkapták a választójogot. Így a közel 13 milliós országban a 6 és fél millió férfi közül, mintegy 800 000 kapta meg az aktív választójogot. A passzív választójogot,

azaz a választhatóság jogát még két feltétel súlyosbította: a legalább 24 éves kor és a magyar nyelv ismerete.

Körülbelül 30 000 választó küldött egy képviselőt az országgyűlésbe. 377 magyarországi és 69 erdélyi választókerület lett kialakítva.

Júniusban, dologidőben került sor a választásokra. Mivel a törvény több feltételt nem rendezett, sok helyen már titkosan választottak. Volt ugyanakkor közfelkiáltás, de a választók sorrendjét is manipulálni lehetett. Arany János költőt, Szalonta jegyzőjét azzal a trükkel győzték le, hogy az őt ismerő szalontaiakat csak estefelé engedték szavazni. Addigra elszéledtek, s a környező falvak korteskedéssel megnyert választói a főispán jelöltjét választották. Petőfi Sándor azt hitte, országos hírneve elég lesz a szabadszállási diadalhoz. Tévedett, a helyi pap fiát küldték a parlamentbe, miután Petőfiről elképesztő dolgokat állítottak. A korteskedés néhol komoly lázongásokhoz vezetett. Több tucat halottja volt a verekedéseknek, amelyeknek az oka személyes vetélkedés, nemzetiségi ellentét, vagy szociális probléma egyaránt lehetett. Korántsem volt tehát közömbös a jogaival végre élhetett magyarországi állampolgároknak, kit küldhetnek képviselőjükben az ország Házába.

Az éles politikai küzdelem azt eredményezte, hogy a régi nemesi képviselők jó részét éppen úgy megválasztották, mint a forradalom jeles képviselőit. Kossuthot, Táncsicsot több helyen is. Az új diéta összetétele kiegyensúlyozott volt. Egyelőre pártok nem alakultak, hacsak a márciusi ifjak Egyenlőségi Társulatát nem tekintjük annak a maga 30-35 tagjával. A köznemesség társadalomszociológiailag indokolt túlsúlya megmaradt. A képviselők 74 százaléka birtokos nemes volt, még a városi küldöttek többsége is nemesi származású volt. A régi képviselőségewt 90 személy őrizte meg. Az összes körülményt számba véve az új, népképviselési országgyűlés lényegében megfelelt feladatának. A polgári átalakulás régóta esedékes hatalmi centruma létrejött.

Az abszolútizmus és a kiegyezés

Az 1848-49-es forradalom és szabadságharc leverése után egy évig tartó kegyetlen katonai diktatúra következett. Az eseményekben vezető szerepet vállalt emberek vagy áldozatul estek a terrornak, vagy bűjdosni kényszerültek. A harcok során sokan elestek, köztük Petőfi Sándor is, aki Bem seregében harcolt Erdélyben. Szomorúság, gyász öntötte el az országot. Kossuth Lajos emigrációba kényszerült. Az ötvenes években megpróbálta a nagyhatalmakat (Anglia) megnyerni a magyar ügynek, majd kidolgozta a Dunai konföderáció tervét, amelyre kelet-európai népek Habsburgok nélküli állama lett volna. Törekvéseinek nem kedveztek a nemzetközi viszonyok.

Miután a Habsburgok úrrá lettek a fenyegető forradalmakon, újra elővették a régi tervet: Megkísérelték a centralisztikus, egységes Birtodalmat létrehozni. Magyarországon eltörölték a megerendszert, idegen hivatalnokok tömegét alkalmazták és nagy létszámú katonaságot állomásoztattak az országban.

Fontos szerep jutott a titkos rendőrségnek. A magyarság a passzív ellenállást választotta. Lehetőség szerint minden érintkezést igyekeztek kerülni az emberek a gyűlölt idegen hatalommal.

A jobbágyfelszabadítást érvényben hagyták és eltörölték a reformkorszakban annyira sérelmesnek talált vámhatárokat, persze nem a magyar gazdasági élet, hanem a centralizmus fokozására. Korlátozott mértékű kapitalista fejlődés indulhatott meg.

A Habsburgok birodalmi ábrándjainak nem, voltak meg sem a belső, sem a külső, nemzetközi feltételei. A költséges adminisztrációt fejlettebb ország sem tudta volna pénzügyileg fedezni. Az

osztrák seregeket és diplomáciát is sorozatos kudarcok érték. Vereséget szenvedtek az olasz, majd a porosz háborúban is. Különösen az utóbbi vereség volt sorsdöntő, mert ennek nyomán a német egység Habsburg vezetés melletti megvalósulása végleg lekerült a napirendről (1866). A Birodalom tartományaiban megélnékültek az ellenzéki mozgalmak. A rendkívül heterogén összetételű monarchiát csak a katonai hatalom tartotta össze, de láthattuk, az sem sebezhetetlen.

Már 1860-ban megkísérelte az uralkodó a diktatúrát önkormányzattal felváltani. Az összehívott országgyűlés ragaszkodott az 1848-as törvényekhez, ezért Ferenc József kénytelen volt feloszlani.

A poroszoktól elszenvedett vereség után az osztrákok további engedményekre kényszerültek, 1867-ben létrejött a kiegyezés, kialakult a dualista monarchia, amely 50 éven keresztül meghatározta Közép-Európa politikai életét. A Birodalom két parlamentáris országból állt. A két államot az uralkodó személyenkívül összekötötte a közös külügy, hadügy és pénzügy. A kompromisszum az adott helyzetben végeredményben mindkét ország számára előnyös volt. Magyar részről ennek fejében le kellett mondani az állami függetlenségről, de a magyar uralkodó elit csak így tudta újra gyakorolni a fél országot kitevő nemzetiségi vidékek feletti hatalmát. Ausztriának is meg kellett teremtenie a békét legerősebb ellenfelével, hogy megrendült nemzetközi tekintélyét helyreállíthassa. A kiegyezés előnyei ellenére sok ellenzéke maradt az országban a Habsburgoknak. Kossuth nevére továbbra is népszerűen csengett. Az új rendszer véget vetett az önkényuralomnak, lehetővé tette az ipari fejlődést, ezzel megindulhatott az ország a társadalmi haladás 1849-ben megszakított útján.

Pártok, választások, kormányok

A dualizmus békés évtizedei alatt végre lehetőség nyílt arra, hogy Magyarországon is megszilárduljon a nyugaton már évtizedek óta létrejött politikai pártrendszer. Ahhoz, hogy megértsük a folyamatot, tekintsük át a 19. században létrejött főbb pártkezdeményeket.

A reformkori országgyűlési csatározások során az országgyűlésben a konzervatív erőkkel szemben **1846**-ban jött létre az **Ellenzéki Párt**, amely a reformok feltétlen híve volt, s céljait a 48-as törvények megalkotásával tulajdonképpen elérte. Vezetője **Kossuth Lajos** volt. A konzervatívok nem tömörültek politikai jellegű szervezetbe. Ők a fontolva haladás útját választották. A két irányzat között foglaltak helyet a **centralisták**.

Az 1848-49-es országgyűlésben **2 karakteres pártcsíra fejlődött ki: a Radical Párt, a baloldali, forradalmi mozgalom pártja**, amely teljes függetlenséget és szociális átalakulást kívánt. Példaképük a nagy francia forradalom jakobinus mozgalma. A **Békepárt** laza csoportja azokat a képviselőket foglalta magában, akik a bel- és külpolitikai helyzet reális felmérése alapján az óvatosabb politizálást tartották volna helyesnek: megegyezést a Habsburg rezsimmel és a nemzetiségekkel. A képviselők többsége nem kötelezte el magát egyik irányzat mellett sem, általában a nagyformátumú, populista módszerektől sem elzárkózó Kossuth Lajos követte a döntő pillanatokban, de sem ők sem Kossuth nem pártoskodtak.

A csődöt mondott abszolutizmusból kiutat kereső udvarral szemben folytatandó tárgyalások politikai taktikája tekintetében oszlott két pártra a magyar politikai elit a 60-as évek elején **Határozati Pártra** és **Felirati Pártra**. Az előbbi csoport – nevéből következően – a keményebb tárgyalási vonalat vitte volna, míg a másik, Deák Ferencsel az élen a hajlékonyabb, kompromisszumkereső álláspontot képviselte. A királyi dekrétumra adandó válasz címére vonatkozott a formai különbség közöttük, de valójában sokkal mélyebb eltéréssől volt szó. (Arról, hogy elismerték-e a királyt törvényes uralkodónak vagy sem, érvényes-e a Pragmatica Sanctio az

adott helyzetre vagy sem.) A kiegyezés után is fennmaradt ez a differenciálódás és a pártstruktúra kialakulásának alapját képezte.

Az 1867 utáni országgyűlés az 1848. évi választási törvény alapján gyűlt össze. A szűkkörű választójog következtében a lakosság széles rétegeinek képviselője szorult ki a parlamentből. A szélsőbal követői csak 7, majd 1872-ben 38 képviselővel rendelkeztek. Demokrata köröket hoztak létre és a turini remete, Kossuth Lajos álláspontját tették a magukévá, amennyiben határozatlan elutasították a kiegyezést.

A **Határozati Pártból** fejlődött ki a Parlamentben a **balközép**, élén **Tisza Kálmán**nal, aki nagy párttaktikusnak bizonyult, értett a szervezőmunkához. Mögötte elsősorban a vármegyei nemesség sorakozott fel. 1868 márciusában Nagyváradon közzétették a „Bihari pontokat”, melyekben a hadsereg szervezésének és a pénzügyek intézésének alkotmányos úton való magyar kézbe vételét tűzték ki célul. Mivel a kialakult politikai rendszeren kívülre mutató politikai követeléseket támasztottak, nem lehettek egy parlamenti politikai váltógazdálkodás résztvevői, hiszen, mint 1905-ben majd bebizonyosodik: a kiegyezést, a fennálló politikai szisztéma alapelemeit megkérdőjelezve, a király diktatórikus lépéseire számíthattak választási győzelmük esetén. Legitim politikai tényezővé tehát csak úgy válhattak, ha elfogadják a kompromisszumos 67-es szisztéma lényegét. Ez annak rendje és módja szerint meg is történt. Tisza 1875-ben félretette a bihari pontokat és megegyezett a Deák Párttal. Létrejött a fúzió az országgyűlés két legnagyobb politikai csoportosulása között, s kezdetét vette a Szabadelvű Párt hosszú uralma, Tisza Kálmán 15 éves miniszterelnöksége. Ferenc József elfogadta az új kormányt.

A magas szinten történt megegyezés ellenére a kiegyezés egyre népszerűtlenebb lett az országban, ám az ellene ágálók a fentemlített körülmények miatt csak az országgyűlésen kívül hirdethették eszméiket. Súlyos meghasonláshoz vezetett azonban, hogy azok érvényesítése csak újabb felkelés révén lett volna lehetséges. Újabb forradalmat viszont már senki sem akart. Ezt a helyzetet nevezte később egy jeles politológus (Bibó István) „zsákutcának”.

A kialakult ellentmondásos helyzetben a kormány úgy kívánt úrrá lenni, hogy tovább szűkítette az amúgy sem széles választójogot. 1870-ben a 48-as törvény alapján 890 000 választó, a lakosság 6,7 százaléka volt választó, az 1870. évi új törvény után ez a szám és arány esett 820 000-re, azaz 5,9 százalékra. 1848-ban, a milliókkal kisebb országban több, csaknem 900 000 választó volt, arányaiban közel kétszer ennyi. Fölemelték a választhatóság korhatárát is, miközben erős manipuláció folyt a választókerületek kijelölése körül. Hiába volt elviekben magyar szupremácia az országban, a Kossuth párti magyarok mozgalmának vitorlájából csak úgy lehetett ismét a szelet kifogni, hogy mostmár elővették a nemzetiségi kártyát a magyar kiegyezéspárti politikusok. A 4100 lakosú román Abrudbánya és az ugyanekkora, zömmel szász Vizakna éppenúgy 1 képviselőt delegálhatott az országgyűlésbe, mint a 32 000-es Arad, vagy a 20 000-es Cegléd és Nagykőrös.

1878-ban létrejött az **Egyesült Ellenzék** a parlamentben, de mivel nem foglalt állást a közvéleményt megosztó 48 vagy 67 vitában, igazán nem tudott népszerűsége szert tenni.

„Az Országos 48-as párt” amelyet Irányi Dániel vezetett, a szűk körű választójog miatt egészen 1905-ig nem tudott megfelelő számú képviselőt küldeni az országgyűlésbe. Az európai demokrácia elveihez ragaszkodva általános és titkos választójogot követeltek, s a vallásfelekezetek teljes egyenlőségét hirdették. A helyi önkormányzatok megerősítése is zerepelt programjukban. A párt Kossuth javaslatára 1874-ben felvette a Függetlenségi Párt nevet. Vezetői rugalmatlansága miatt a hosszú, konszolidált viszonyokat hozó évtizedekben semmit sem tudott elérni követeléseivel. Mivel 49-es, trónfosztó, forradalmi alapra sem mert helyezkedni, meddő maradt politikája.

Annak ellenére, hogy évtizedekig szemernyi esély sem volt parlamenti váltópárt megjelenésére, éles politikai harcok terepe volt az országgyűlés. Csak a fényes küldőségek között megtartott 1896. évi milleniumi ünnepségek termetették meg átmeneti, rövid időre a nemzeti egységet.

1903-ban két olyan esemény is történt, ami felkorbácsolta a politikai indulatokat mind az országban, mind a parlamentben. A kiegyezést nemcsak magyar nemzeti körök támadták a dualizmus korában, hanem időnként Bécs is megkísérelte a nagy kompromisszum érdekei szerinti értelmezését. Különösen a Birodalom egybentartása szempontjából kulcsfontosságú katonai vezényleti nyelv kérdésében kötötte meg magát, és nem engedett azoknak a magyar követeléseknek, amelyekkel nemcsak a Függetlenségi Párt, hanem a többi párt képviselői is egyetértettek. Ez robbantotta ki a parlamenti válságot, amit Tisza István antiparlamentáris eszközökkel kísérelt meg letörni. Hárszabálmódosítási próbálkozásaival szemben az ellenzék az obstrukciót, azaz a szabályok formális betartása mellett, a napirendek „agyonbeszélését” választotta, s ezzel megbénította a képviselőház tevékenységét. Amikor Tisza katonai erőszakot alkalmazott, a képviselők összetörték az ülésterem berendezését.

1903 és 1907 között olyan nemzeti mozgalom bontakozott ki az országban a nemzeti sérelmek és az országgyűlés hárszabályainak megsértése miatt, ami először és utoljára ellenzéki pártok, élükön a Függetlenségi és 48-as párttal 254 mandátumot szereztek a Szabadelvű Párt 159 mandátumával szemben. Az uralkodó az alkotmányosságot megsértve nem nevezte ki miniszterelnöknek a koalíció vezérét, hanem katonai kormányzást rendelt el. 1906 áprilisáig tartott a kormányzati válság, akkor mégis megbízást kapott a koalíciós ellenzék a kormányzásra. Túlzott ígéreteiket nem tudták, nem tudhatták beváltani. A választójog általánossá tétele esetén attól tartottak, hogy az egyre erősödő munkás- és agrárszocialista pártok valamint a nemzetiségiek pártjai is bejutnak a parlamentbe, illetve megerősödnek. 4 év alatt teljesen elhasználódott a koalíció, nem bizonyult kormányképesnek. Ez nem azt jelenti, hogy nem lettek volna szakképzett káderei, hanem azt, hogy programja megvalósíthatatlan volt. Olyan ígérekért szavaztak rájuk, amelyeket nem lehetett az adott politikai helyzetben megvalósítani.

1910-ben újra nyert, most már **Nemzeti Munkapárt** néven a 67-es irányzat, Tisza István vezérletével. Tisza kiváló képességű szervező volt. Elkötelezettje hazájának és nemesi osztályának. Annak vélt vagy valós érdekei védelmében az Európa szerte erősödő polgári demokrácia intézményeit is hajlandó volt sutba dobni.

A MAI MAGYAR DEMOKRÁCIA MŰKÖDÉSE

Demokráciáról, egy adott országon belül akkor beszélhetünk, ha ott érvényesülnek az alkotmányosság klasszikus alapelvei.

- **A hatalommegosztás elve:** érvényesül az államhatalmi ágak megosztása és elválasztása (törvényhozó, végrehajtó, bírói); ehhez a modern democráciákban egyre több sajátos intézményt hoznak létre (alkotmánybíróságok, ombudsmann).
- **A népszuverenitás elve:** az állami főhatalom forrása a nép (képviseleti és közvetlen demokrácia).
- **Megvalósul a törvények uralma:** a jogrendszer alapja az alkotmány, amelyet minden állampolgárnak és társadalmi szervezetnek tisztelnie kell (jogbiztonság).
- **Az emberi jogokat az állam elismeri és biztosítja.**
- **Törvény előtti egyenlőség:** a jogrendszer tiltja a negatív diszkriminációt, az alkotmány intézményesen védi a kisebbségeket.

A ma is **érvényben levő polgári alkotmányt 1989. október 23-án⁸** hirdették ki, ettől a naptól tekinthető Magyarország alkotmányos demokráciának; parlamentáris kormányrendszer jött létre.

A hatályos magyar választási rendszer és választójog

1989-ben a rendszerváltás évében a **töbtpártrendszer** és a **demokrácia** elveinek megfelelő választójogi szabályozás került elfogadásra, így lett a **választójog általános, egyenlő**, valamint így lett a **szavazás titkos és közvetlen**.

Aktív választójoggal rendelkezik a parlamenti választásoknál minden nagykorú magyar állampolgár, de nem élhet választójogával az, akinek nincsen legalább ideiglenes lakóhelye Magyarországon. A passzív választójoghoz megkívánt további feltétel pedig az állandó lakhely.

Kizárás a választójogból

Csak igen szűk körben fordul elő és nem terjed túl a *természetes kizáró okok* körén (*elmebetegség, bűncselekmény elkövetése*).

A parlamenti választókerületi rendszerek

1989-ben arányosságra törekvő vegyes választási rendszert alkottak meg. A rendszer sajátossága, hogy mind a többségi, mind az arányos rendszer elemeit tartalmazza.

A többségi rendszernek megfelelően az ország **176 egyéni választókerületi körzetre** van felosztva, ahol – pártok által indított, vagy független – jelöltek indulhatnak. **A jelöltállítás feltétele minimum 750** választójogosult ajánlásának (**kopogtató cédula** v. ajánló szelvény) a megszerzése. A választások során **személyekre** lehet szavazni, és a szavazatok **abszolút többségét** elnyerő jelölt lesz a képviselő. A választás azonban csak abban az esetben érvényes⁹, ha a választásra jogosultak több mint fele szavazott. Amennyiben a jelölt az első fordulóban nem szerzett abszolút többséget második fordulót kell tartani. A második fordulóban a három legtöbb

⁸ ez az 1949. évi XX. tv., de az alkotmánymódosítás és a köztársaság kikiáltása ekkor volt

⁹ '95 óta nincs érvényességi küszöb, „csak” eredményességi küszöb

szavazatot elért jelölt mérközhet meg újra. Ebben az esetben a győzelemhez már elég a relatív többség megszerzése.

Az egyéni választókerületek mellett az arányos választási rendszerre jellemző **pártlisták** alkotják választási rendszerünk másik pillérét. Magyarországon minden megye és a főváros **területi választókerületet** alkot. A 20 területi választókerületben a pártok abban az esetben indíthatnak listát, ha az adott megye egyéni kerületeinek egynegyedében, de legalább két egyéni választókerületben jelöltet tudnak állítani.

A szavazás során minden választópolgár két szavazattal rendelkezik. Egyik szavazatát az egyéni választókerület valamelyik jelöltjére adhatja le, másik szavazatával pedig a területi pártlisták közül választhat.

Ezen kívül létezik egy **országos lista** is, amely arányosító, kiegészítő funkciót tölt be. Az országos listára ugyanis nem szavaznak külön a választópolgárok, hanem **az egyéni és területi listás választókerületek töredékszavazatai** kerülnek fel rá. (Töredékszavazatnak nevezzük az egyéni választókerületben a vesztes jelöltekre leadott szavazatokat, amelyek a tiszta többségi rendszer alkalmazása esetén elvesznének.) Országos listát azonban csak azok a pártok állíthatnak, amelyek legalább hét megyében tudtak megyei listát állítani.

A mandátumok elosztása előtt összesítik a listákra leadott szavazatokat, és amennyiben nem éri el a pártra leadott szavazatok aránya az **5 %** -ot, úgy ezek a pártok nem kapnak mandátumot sem a területi, sem az országos listáról.

A 386 országgyűlési képviselő tehát 3 mandátumszerzési mód alapján kerül be a parlamentbe: 176 képviselő az egyéni választókerületekből, (maximum)152 képviselő a területi pártlisták alapján, (minimum)58 képviselő pedig a pártok országos listáiról jut mandátumhoz.

Az országgyűlési képviselő megbízatása megszűnik, ha

- megszűnik az országgyűlés
- meghal
- elveszíti a választójogát

A kormány

A kormány a *miniszterelnökből* és az általa kinevezett *miniszterekből* áll, akiket csak ő válthat le (félprezidenciális miniszterelnöki rendszer)¹⁰ Konstruktív bizalmatlansági indítvány benyújtásával mozdítható el pozíciójából; a benyújtónak meg kell neveznie az új miniszterelnököt.

Működéséért az Országgyűlésnek felelős, munkájáról köteles rendszeresen beszámolni. A kormány feladata, hogy védje az alkotmányos rendet, biztosítsa a törvények végrehajtását, irányítsa a minisztériumokat, a belügyminiszter közreműködésével ellenőrizze a helyi önkormányzatok törvényes működését, meghatározza a tudományos és kulturális fejlesztést, a szociális és egészségügyi ellátás állami feladatait, irányítsa a fegyveres erők, a rendőrség és a rendészeti szervek működését, védje az állampolgárok élet- és vagyonbiztonságát és felügyelje a külföldi kapcsolatok fenntartását.

A kormány működése megszűnik, ha:

- új országgyűlés alakul
- meghal a miniszterelnök
- a miniszterelnök elveszíti a választójogát

¹⁰ kancellári kormányforma a MSZMP szerette volna a fél-prezidentális rendszert

A konstruktív bizalmatlansági indítvány

„A bizalmatlansági indítvány egyik speciális változata a magyar alkotmányban is szereplő konstruktív bizalmatlansági indítvány. Ennek a verzióknak a lényege az, hogy bizalmatlansági indítványt csak úgy lehet benyújtani (egyébként az országgyűlési képviselők egyötöde kezdeményezhet ilyen lépést), hogy az **egyszersmind az új miniszterelnök-jelölt személyére is javaslatot tesz**. Ez a megszorítás azt a célt szolgálja, hogy bizonyos mérvű **stabilitást biztosítson a kormánynak** olyan helyzetekben is, amikor annak parlamenti többsége bizonytalanná válik. **A konstruktív bizalmatlanság szabálya esetén ugyanis nem elég az indítvány sikeréhez, hogy több képviselő álljon szemben a kormánnyal, mint amennyi mellette áll, hanem ezen felül arra is szükség van, hogy ez a többség képes legyen megegyezni egy közös kormányprogramban és miniszterelnök-jelöltben is. Ettől lesz "konstruktív" az indítvány: nem lehet egyszerűen csak kormányt buktatni, egyúttal az új kormánynak is megbízást kell adni.** Természetesen, az alkotmány lehetőséget ad a kormánnyal szembeni bizalmatlanság nem "konstruktív" kinyilvánítására is. Például, a kormány maga megteheti, hogy valamelyik szavazást az Országgyűlésben bizalmi szavazássá nyilvánítja, és amennyiben ezt a szavazást elveszíti, az alkotmány értelmében be kell nyújtania lemondását az államfőhöz. Továbbá, ha a kormány elveszítette többségét az Országgyűlésben, akkor a vele szembenálló parlamenti többség megszüntetheti megbízatását akkor is, ha egyébként nem tud közös kormányprogramban és kormányfőben megállapodni, mégpedig oly módon, hogy nem a kormányt váltja le, hanem magát az Országgyűlést oszlatja föl, egyszerű többségi szavazással. Ez azonban új választások kiírását jelenti, ami a kezdeményezőkre nézve igen kockázatos lehet.

A konstruktív bizalmatlansági indítvány intézménye egyedi körülmények és alkuhelyzetek folyamánként vált a magyar alkotmányos rendszer részévé, de ettől függetlenül jó okok szólnak a szabály megtartása mellett. A magyarhoz hasonló parlamentáris rendszerekben természetes, hogy a kormánytöbbséget biztosító országgyűlési frakciók maguk közt képesek megegyezni a kormányfő személyében, és semmiféle indok nem szól amellett, hogy más intézményeket és személyeket is be kelljen vonni a döntési folyamatba. Márpedig, ha nem a leendő kormánypárti frakciók állapodnak meg a miniszterelnök-váltásról, hanem maga a miniszterelnök nyújtja be a lemondását az államfőhöz, akkor a köztársasági elnök legalábbis jog szerint majdnem korlátlan kezdeményező szerephez juthat a következő kormányfő kiválasztásában. A szokásjogon és a józan alkotmányos belátáson kívül ugyanis semmilyen alkotmányos rendelkezés nem írja elő, hogy az elnöknek a legnagyobb frakció vagy a parlamenti többséget birtokló frakciók közös jelöltjét kell elfogadnia: ezért, ha valamikor a jövőben véletlenül olyan elnöke lenne az országnak, aki híján van az alkotmányos ítélőképességnek, elvileg azt jelölhetne, akit akar, és ha a parlament negyven napon belül nem választja meg jelöltjeit, feloszlathatja az Országgyűlést. Ez a forgatókönyv tehát azzal a veszéllyel jár, hogy a köztársasági elnököt a pártok közötti hatalmi harc főszereplőjévé teszi, márpedig az elnök alkotmányos helyzete és a kormányzati rendszer egészének logikája ennek elkerülését tenné kívánatosá. **Ezért a kormányzati ciklus közbeni kormányfő-váltásnak a legszerencsésebb módja a konstruktív bizalmatlansági indítvány alkalmazása.**” (idézet az Eötvös Károly Közpolitikai Intézet honlapjáról)

Az Országgyűlés

- a Magyar Köztársaság legfelsőbb államhatalmi és népképviselői szerve

- népszuverenitásból eredő jogait gyakorolva biztosítja a társadalom rendjét, meghatározza a kormányzás szervezetét, irányát és feltételeit
- tehát megalkotja a Magyar Köztársaság Alkotmányát
- törvényeket alkot

Az ügyészség

Feladata az állampolgárok jogainak a védelme, a nyomozások ellenőrzése, valamint a vád képviselése. A legfőbb ügyészt az országgyűlés választja, a köztársasági elnök javaslatára, csak az országgyűlésnek felelős. A legfőbb ügyész nevezi ki a többi ügyészt.

A köztársasági elnök

Magyarország államfője a köztársasági elnök. Legfőbb feladata az *államszervezet demokratikus működésének ellenőrzése*. Személyét az Országgyűlés választja, titkos szavazással, 5 évre (egyszer újraválasztható). Az Országgyűlés által elfogadott törvényeket hivatalosan a köztársasági elnök hirdeti ki, ha kell egyszer visszaküldheti a törvényt vagy megküldheti az Alkotmánybírósághoz ún. előzetes normakontrollra, de a másodszor is megszavazott törvényt köteles kihirdetni. A köztársasági elnök a *fegyveres erők főparancsnoka, de ez nem jelent katonai rangot vagy irányítást*. Jogköre hadiállapot vagy rendkívüli állapot idején kiszélesedik. *Személye sérthetetlen*, csak törvény- vagy alkotmány sértés esetén vonható felelősségre a képviselők egyötödének indítványára, ha a parlament kétharmada megszavazza ezt. A cselekményt az Alkotmánybíróság bírálja el.

Az Alkotmánybíróság

Az Alkotmánybíróság 1989 óta létezik, 11 tagú testületét (köztük az elnököt és a helyettes elnököt) az Országgyűlés választja, 9 évre (egyszer újraválaszthatók). Az Alkotmánybíróság az alkotmányvédelem legfőbb szerve. Feladata a jogszabályok alkotmányosságának felülvizsgálata, az alkotmányos rend és az Alkotmányban biztosított alapjogok védelme.

Az Alkotmánybíróság tevékenységét függetlenül végzi. Nem része az igazságszolgáltatási szervezetnek, önálló költségvetése van, és az alkotmánybírákat az Országgyűlés választja. A költségvetése tervezetét az Alkotmánybíróság maga dolgozza ki, majd e tervezetet az állami költségvetés részeként jóváhagyás céljából az Országgyűlésnek küldi meg.

Az Alkotmánybíróság határozatai mindenkire kötelezőek és megfellebbezhetetlenek.

Az önkormányzat

Az önkormányzatok az adott település végrehajtó hatalmaként funkcionálnak. Feladatuk a helyi gazdasági ügyek vizsgálata, a közterületek állapotának felügyelése, a településekre jutó állami pénzek kezelése, a helyi szociális ellátások és az oktatás biztosítása a település lakói számára. Az önkormányzat élén a polgármester áll, akit a település lakói választanak.

Az önkormányzat **rendeletalkotási joggal** rendelkezik.

Országgyűlési biztosok, ombudsmanok

Az **ombudsman** olyan saját hivatallal rendelkező parlamenti megbízott, aki tevékenységében más állami szervektől független, és csak az őt megválasztó országgyűlésnek tartozik felelősséggel. Az ombudsman feladata elsősorban a közigazgatásban, de az igazságszolgáltatás kivételével valamennyi állami szervnél, panasz alapján vizsgálat indítása, a jogsértőnek talált gyakorlatról a szerv értesítése és a panaszos jogainak képviselése. Az ombudsman nem hozhat kötelező intézkedéseket, nem alkalmazhat jogi szankciókat.

Magyarországon az Alkotmány 1989. évi módosításáig szó sem lehetett olyan független ellenőrző szervek létrehozásáról, mint az ombudsman, az Alkotmánybíróság vagy az Állami Számvevőszék, mivel az alkotmány a hatalom egységének elvét hirdette, és nem a hatalommegosztást. Az ombudsman ellenőrzési tevékenysége főként azért fontos, mert jogi szakértelemmel képes az egyének vagy más panaszosok olyan jogsérelmeinek orvoslását elősegíteni, amely jogsérelmek az adott állami szervek normális működése során nem kapnak orvoslást.

Jelenleg hazánkban ebbe a körbe tartozik:

- **Állampolgári jogok biztosa** (1995-2001 Gönczöl Katalin, 2001-től Lenkovics Barnabás)
- **Állampolgári jogok biztosának általános helyettese** (1995-2000 Polt Péter, 2001-től Takács Albert)
- **Adatvédelmi biztos** (1995-2001 Majtényi László, 2001-től Péterfalvi Attila)
- **Kisebbségi jogok biztosa** (1995-től Kaltenbach Jenő)

Az Állami Számvevőszék

A nyolcvanas évtizedben felgyorsult társadalmi és politikai változások eredményeként az 1989. október 23-i alkotmánymódosítással, a Magyar Köztársaság kikiáltásával egy időben hozták létre ismét a demokratikus intézményrendszer egyik meghatározó elemeként az Állami Számvevőszéket.

Az Állami Számvevőszék az állam legfőbb pénzügyi ellenőrző szerve, az Országgyűlés pénzügyi-gazdasági ellenőrző szerve. Csak az Országgyűlésnek és a törvényeknek van alárendelve. Ellenőrzéseit törvényességi, célszerűségi és eredményességi szempontok szerint végzi. A rá vonatkozó törvényben meghatározott feladatkörében általános hatáskörrel rendelkezik. Ennek értelmében ellenőrzést végezhet mindenütt, ahol állami pénzt használnak fel vagy kezelnek. Az állam legfőbb pénzügyi ellenőrző szerve minősítés garanciális tartalmú. Kizárja, hogy a törvényhozás ellenőrző szerve fölé vagy mellé más államhatalmi ágak azonos szintű ellenőrző szervet emeljenek.

Politikai és szakmai szempontból egyaránt független intézmény, amit az is ki-fejezésre juttat, hogy elnökét és alelnökeit a hatályos alkotmánynak megfelelően az összes megválasztott képviselő kétharmadának igen szavazatával tizenkét évre választja meg az Országgyűlés.

A Legfelsőbb Bíróság

Az 1997. évi LIX. törvénnyel módosított Alkotmány 47. §-a szerint a Legfelsőbb Bíróság a Magyar Köztársaság legfőbb bírósági szerve. A Legfelsőbb Bíróság biztosítja a bíróságok jogalkalmazásának egységét, jogegységi határozatai a bíróságokra kötelezőek.

A bíróságok szervezetéről és igazgatásáról szóló 1997. évi LXVI. törvény értelmében a Legfelsőbb Bíróság:

- elbírálja - a törvényben meghatározott ügyekben - a megyei bíróság vagy az ítélőtábla határozata ellen előterjesztett jogorvoslatokat,
- elbírálja a felülvizsgálati kérelmet,
- a bíróságokra kötelező jogegységi határozatokat hoz
- eljár a hatáskörébe tartozó egyéb ügyekben.

A bíróság

Más alkotmányos demokráciákhoz hasonlóan- a magyar államszervezetben is elkülönült, önálló hatalmi ág

- A bírói hatalom feladata az igazságszolgáltatás, amelynek fő formái a büntető és a polgári igazságszolgáltatás
- A munkaügyi bíróságok munkaviszonnyal kapcsolatos ügyekben járnak el
- Az igazságszolgáltatás egyik legfontosabb alapelve a bírói függetlenség
- A bírót a köztársasági elnök nevezi ki és menti fel. A bírók személyes függetlenségét védi mentelmi joguk és széles az összeférhetetlenségek köre is. Ebből kiemelkedik az igazságszolgáltatás pártatlanságának elve.
- A Legfelsőbb Bíróság elnökét az Országgyűlés választja meg 6 évre. Feladata, hogy jogegységi határozatokat hoz és irányadó "precedenseket" tesz közzé.
- A néprészvétel elve a bírói önkénytől óvja meg a polgárokat. Ennek Magyarországi formája az ülnökrendszer.
- A magyar igazságszolgáltatási hierarchia a következő: a Legfelsőbb Bíróság alatt az ítélőtáblák helyezkednek el, majd a megyei bíróságok (Budapesten a Fővárosi Bíróság), a helyi bíróságok és a munkaügyi bíróságok.

POLGÁRI ÁLLAMOK LÉTREJÖTTE, MŰKÖDÉSE A XVIII-XIX. SZÁZADBAN

A modern állam, politika és jog kialakulása Nyugat-Európában a polgári forradalmakban teljesedett ki. **A polgári forradalmak során a még megmaradt feudális kötelekeket teljes mértékben felszámolták, a feudális földtulajdont kötöttségek nélküli magántulajdonná alakították.** Ezzel vált teljessé a polgári társadalom és az állam elválása.

A polgári forradalmak két eltérő példáját adja **az angol és a francia átalakulás.** A szembetűnő eltérések ellenére sok közös vonás is felfedezhető a két fejlődési út között. Ha a polgári forradalmak céljának a polgári állam kialakulását tekintjük, akkor elmondhatjuk, hogy a francia forradalom csupán az 1789-es, 1830-as, majd 1848-as forradalmak sorozata végén tekinthető lezártnak. Ha így hasonlítjuk össze a két forradalmat, ugyanazokat a szakaszokat ismerhetjük meg: *forradalom* – a *forradalmat lezáró katonai diktatúra* (Anglia: Cromwell lordprotektorátusa, Franciaország: Napóleon uralma) – *restauráció* – *kiegyezés*. A polgári átalakulás hosszú idő alatt mehetett csak végbe (**1640-1688, 1789-1848**).

Forradalom: az a történelmi-politikai jelenség, amely az aktuálisan fennálló rend bukását és ezzel együtt a társadalmi, gazdasági, politikai rend gyökeres átalakulását kezdeményezi. A forradalom ilyen értelemben nem korlátozódik minden esetben a politikai szférára, és nem jár feltétlenül együtt az erőszakkal, illetve annak alkalmazásával.

Az angol polgári forradalom

Angliában még a rendek előjogainak védelme, a vallási vita állt a forradalom kitörésének középpontjában, és az állam- és jogfejlődést erőteljesen befolyásolta, hogy a forradalom kompromisszummal végződött. Az átalakulás az árutermelő nemesség és a tőkés polgárság szövetségére épült, hiszen az angol földbirtokosok nem akadályozták az ipari termelés és a kereskedelem fejlődését, sőt maguk is bekapcsolódtak abba. A forradalom előtti intézményeket nem számolták fel radikálisan, egyfajta folytonos fejlődés keretében alakították át azokat.

Az így létrejövő **alkotmányos monarchia** azonban már a modern polgári állam ismérveit hordozta. Anglia a parlamentarizmus és a klasszikus kapitalizmus mintaállamává vált. Az állam élén álló **király helyett a parlament lett az állam életének valódi irányítója.**

Hatalommegosztás: az állami főhatalom megosztását jelenti, amely a különböző érdektörékvések hatékony és demokratikus érvényesítését szolgálja. Alapvető és legszélesebb körben elterjedt a Montesquiei által kidolgozott hármas megosztás: a törvényhozó, a végrehajtó és az igazságszolgáltató hatalom egymást fékező, kiegészítő és ellenőrző függetlensége. A hatalommegosztás modern elméletei további hatalmi ágakkal is számolnak, így pl. az önkormányzatokkal, valamint a média befolyásával.

Az **alkotmányos monarchia alapokmányának** az 1689-ben kiadott **Bill of Rights** tekinthető, amely függetlenítette a királytól a törvényhozó és a bírói hatalmat, rögzítette, hogy a király nem függesztheti fel a törvényeket a parlament jóváhagyása nélkül, és csak a parlament engedélyével lehet hadsereget felállítani. Az angol államberendezkedés egyik különlegessége az erőteljes **önkormányzatiság.**

Önkormányzat (autonómia): a helyi szervek öngazgatási joga, amely a saját hatáskörükbe tartozó ügyekben a központi hatalomtól független intézkedésüket biztosítja. Az önkormányzatiság nemcsak területi elvek alapján épülhet fel és ennek következtében nem kizárólag községeknek, városoknak, vármegyéknek lehet autonómiája, hanem intézmények, így kamarák, egyetemek, egyházak stb. is kaphatnak – meghatározott feladatok ellátására – öngazgatási jogot.

Az angol államfejlődés során korán kialakultak a **pártok**, amelyek nélkülözhetetlen szereplőivé váltak a kormányzati életnek.

Ezek az ún. *honorácior pártok* azonban nem egyeznek meg a modern tömegpártokkal: csupán a parlamentbe már bejutott képviselők között szerveződtek meg, tagjai pedig kizárólag az értelmiség és a vagyonos rétegek szűk köréből kerültek ki.

A XIX. század második felben vált általánossá a parlamenti „váltógazdálkodás”: két nagy párt, a **konzervatív (tory)** és a **liberális (whig) párt** váltotta egymást a kormányzásban.

A francia polgári forradalom

Franciaországban a forradalom **radikális változásokat** hozott és egy **gyökeresen új államot** próbált megteremteni. A francia forradalomban a **rendek** már **modern képviseleti intézménnyé, nemzetgyűléssé alakultak**, és a polgárságot nem vallási, hanem **politikai eszmék vezették** a forradalomba. A forradalom változásai az alkotmányos monarchiától a kisebbségi diktatúrán és a radikális demokrácián keresztül a bonapartizmusig vezetett az út, megelőlegezve a XIX. századi polgári berendezkedések alaptípusait.

A francia forradalom az „Ész évszázadának” (XVIII.sz.) elméleti vívmányait igyekezett valóra váltani. Ezt fogalmazták meg az ember alapvető jogait deklaráló **Emberi és Polgári Jogok Nyilatkozatában (1789)**, és az **1791-es alkotmányban**.

A forradalom további radikalizálódása azonban az egyén szabadságát alávetette a kollektív akaratnak, a centralizációnak, és a szabadság eszmény a terrorral, az erények fanatikus hirdetésével összekapcsolt jakobinus diktatúrában végleg elbukott.

A forradalom és Napóleon császársága sem hozott létre parlamentáris gyakorlatot, és nemhogy felszámolta volna az abszolút monarchiában kialakult centralizációt, továbbfejlesztette azt. Ezzel az örökséggel zajlott a Bourbonok restaurációja és Lajos Fülöp alatt az alkotmányos monarchia kiépítése, egészen az 1848-as párizsi forradalomig, amely létrehozta – a szintén rövid életű – második köztársaságot.

A francia fejlődés során a XIX. században a politikai berendezkedés újabb és újabb forradalmak révén újult meg. Az angol kompromisszumos megoldással szemben a francia politikát a forradalom idején és a XIX. század folyamán is az ellentétes irányzatok kölcsönös megsemmisítésére irányuló radikalizmus jellemezte.

A polgári állam általános jellemzői

A polgári államok általános jellemzője, hogy a korábbi kollektív jellegű rendi képviselettel szemben az **egyénnre épülő képviselet**, az uralkodó egyszemélyi hatalma helyett a **népszuverenitás**, az abszolút önkénnyel szemben a **szabadságjogok**, a rendi egyenlőtlenségek helyett pedig a **politikai egyenlőség** érvényesülnek.

Az „intézményi állam” a legitimitás (törvényesség) hordozója, és függetlenül a kormányformától (köztársaság, monarchia) a **racionális jogrend** és a **bürokratikus szervezetek** jellemzik az állam felépítését. A polgári államban történt meg az egyház és az állam elválása, a politikai hatalom evilági legitimitációja (szekularizáció).

A XIX. század folyamán alakultak ki a **modern nemzetállamok**, a világ a nemzetek közösségévé vált. A nemzetállam fogalma alatt az államhatalom (egységes hivatali, katonai, jogi szervezet) által megszervezett politikai, nemzeti és gazdasági egységet kell érteni.

A nemzetállamok kialakulásának két típusa különíthető el. Az **államnemzet a történetileg kialakult államkeretek között megszervezett politikai közösséget** jelentette (pl. Franciaország). A másik elképzelés a **kultúra és a nyelv által összefogott közösségre épülő kultúrnemzet** modellje (pl. Németország). A nemzet mibenlétének kérdései főleg a XIX. század egyik fő irányzata, a nacionalizmus eszmekörében jelentkeztek.

A XIX. század politikaelméletének uralkodó rendszerei a **nacionalizmus** mellett a liberalizmus és a konzervativizmus voltak. E két irányzat bizonyos elemei már a XVII-XVIII. század politikaelméleteiben megjelentek, de ezek átfogó eszmerendszerré csak a XIX. században szerveződtek. A két irányzatban közös, hogy a „kettős forradalommal” (ipari és társadalmi-politikai forradalom) beköszöntő nagy átalakulások alternatíváit kívánták elméletben megadni.

A **liberalizmus** középpontjában az **egyéni szabadság elve** áll. Politikai berendezkedése garantálja a szabadságjogokat, az államhatalmi ágak megosztását, a nyilvánosságot, az egyéni képviselői rendszert, az állam és az egyház elválasztását, a törvények uralmát stb. Fontos eleme a magánszféra védelme az állammal szemben, az állam funkcióinak a minimálisra csökkentése és a gazdasági szabad verseny feltételeinek megteremtése. A liberalizmusban jelenik meg a tulajdonosi individualizmus értékrendje, amikor a tulajdon megszerzése érdekében mindenki szabadon tevékenykedhet, és **a tulajdon mértéke szabja meg a politikai hatalomban való részvétel lehetőségét** (ezt bizonyítja, hogy a XIX. században a választójog vagyoni cenzushoz volt kötve).

A később megjelenő ún. szociális liberalizmus és a klasszikus liberalizmus eltér egymástól. A **szociálliberalizmus**, amely a XIX. század elején bontakozott ki, a tulajdonra alapozott politikai részvétel elitista (klasszikus liberális) nézetével szemben az **egyenlő politikai jogosultság** érdekében száll síkra, és lehetővé teszi **a magántulajdon állam általi korlátozását** a szociális problémák megoldásának érdekében.

A **konzervativizmus** a liberális társadalom- és politikai fejlődés kihívásaira adott válasz volt, és általánosságban **a fennálló megóvására törekedett** az újítással szemben. Megszületés az angol **Edmund Burke** nevéhez köthető, aki a XVIII. század végén a francia forradalom túlzó egyenlősítő eszméit kritizálva fejtette ki konzervatív nézeteit. Érvelése szerint **az állam az egyén felett áll**, és funkciója nem korlátozódhat az egyéni szabadság biztosítására, hisz az **ellentétes egyéni érdekek konfliktusán nem szerveződhet meg a társadalmi rend**. Ez az eszmerendszer az egyént a társadalom részeként, a társadalmi hierarchiába illeszkedve szemléli, és a mindenk fölértékesülő egyéni szabadságra alapozódó állammal szemben a szilárd és hagyományos kötelek által összetartott, közösségi jellegű politikai-állami rend képét adja.

A XIX. századi konzervatívok között jelentős különbségek voltak a múlthoz való viszony tekintetében. Egyesek a **múlt visszahozása** mellett voltak, mások **az adott állapot fenntartására** törekedtek **az újjal szemben**, az ún. **reformkonzervatívok** (liberális konzervatívok) pedig az **elkerülhetetlen változást** a fennállóra tekintettel fokozatosan, a **múlt tiszteletben tartásával** akarták véghezvinni.

A polgári államformák és működésük

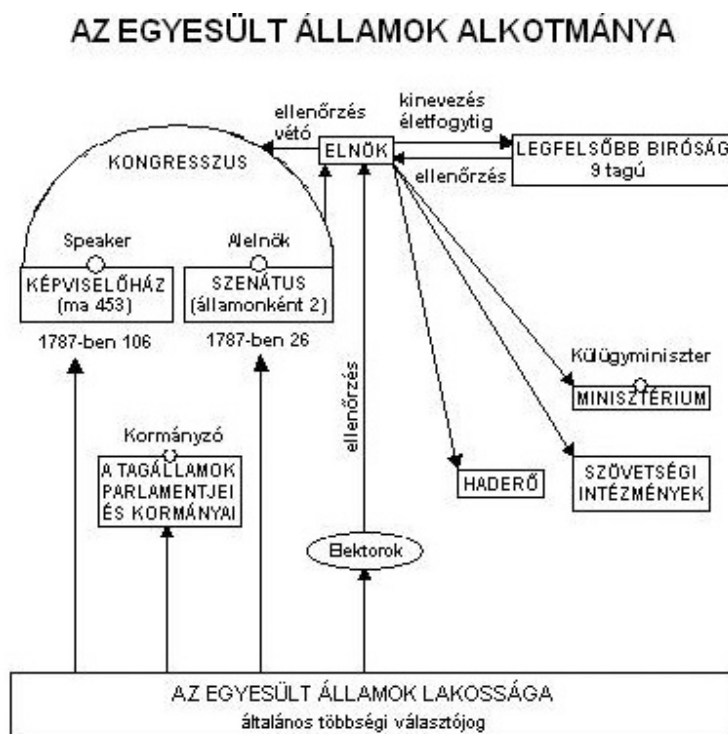
A parlamentáris államforma

A miniszterek a kamaráknak felelősek, a kamarák helyeslésével találkozható politikát folytathatnak. A kamarák többségi szavazatával lemondathatják őket. Elméletileg a király (Franciaországban az elnök) joga, hogy a minisztereket kinevezze, de ez a jog csak látszólagos, mert a király csak olyan minisztereket nevezhet ki, akik kinevezését jóváhagyják a kamarák. A nemzetgyűlés így közvetve ura a miniszterek kijelölésének és ezzel a kormánynak. A képviselőket a nép választja, tehát a nép lesz a kormány irányítója a parlament közvetítésével. Ez a parlamentáris kormányrendszer. Nem alapszik közvetlenül a népszuverenitás elvén, mert elméletben elismeri a király hatalmát, de gyakorlatilag majdnem ugyan arra az eredményre jut. Ez a rendszer először Angliában alakult ki, majd átvette Belgium, Hollandia, a skandináv államok, Olaszország és a Balkán-államok. Ezt követi a Francia Köztársaság is 1875 óta.

A prezidenciális köztársaság

Az Egyesült Államokban a Montesquieu-féle hatalommegosztást valósították meg (törvényhozó és végrehajtó hatalom). A két kamarából álló kongresszusnak kizárólagos joga, hogy a törvényeket és a költségvetést megszavazza; az államtitkárokat az elnök jelöli ki, s ezeknek nincs semmi kapcsolatuk a képviselő-testületekkel.

Minden az alkotmányban meghatározott törvényhozó hatalom a **Kongresszust** illeti, ami a **Szenátusból** és a **Képviselőházból** áll.

A **Képviselőház** az egyes államok népe által **minden második évben választott tagokból** áll, a **Szenátus** pedig az egyes államokat képviselő **két-két szenátorból** áll, akiket az állam törvényhozó testülete választ **6 évre**. Minden szenátor egy szavazattal rendelkezik. Közvetlen az első választást követő összeülés után a szenátorokat a lehetőség szerint három egyforma létszámú osztályba kell sorolni. AZ első osztályba tartozó szenátorok mandátuma a második év, a második osztályba tartozó szenátorok mandátuma a negyedik, a harmadik osztályba tartozó szenátorok mandátuma a hatodik év végén megszűnik, így **a Szenátus egyharmadát kétévénként választják újjá**.

A Szenátus hatásköre közjogi vita esetén a tárgyalás lefolytatása. Amikor magát az elnököt vonják felelősségre, az elnöki tisztelet Legfelsőbb Bíróság elnöke látja el; marasztaló ítélet minden esetben csak a jelen lévő tagok kétharmadának egyetértésével lehet meghozni.

Közjogi felelősségre vonás esetén a meghozott ítélet nem mehet túl a hivatalból való elmozdításon, és megfisztelő tisztség betöltésétől való eltiltáson. Az elítélt személy ellen vádat lehet emelni, bíróság elé állítható és a törvény szerint polgári vagy büntető ítélettel lehet sújtani.

A végrehajtó hatalom az Amerikai Egyesült Államok elnökét illeti. Hivatalát 4 éven át viseli (egyszer újraválasztható); az ugyan ilyen időtartamra megválasztott alelnökkel együtt. Az amerikai elnök megválasztása elektori rendszerű.

A Kongresszus és az elnök

A Képviselőház és a Szenátus által elfogadott törvényjavaslatot az elnök elé kell terjeszteni, egyetértése esetén aláírja, ellenkező esetben ellenvetéseivel együtt visszaküldi a Kongresszus ama Házának, amelyik a törvényjavaslatot kezdeményezte; e Ház az ellenvetések figyelembevételével újratárgyalja a törvényjavaslatot. Amennyiben a tárgyalás után az adott Ház kétharmada elfogadja a javaslatot, akkor azt az ellenvetésekkel együtt átküldi a Kongresszus másik Házának, amely azt hasonlóan újratárgyalja. E Ház tagjainak kétharmada által történt elfogadás esetén az törvényőre emelkedik.

Az alkotmányos monarchia

A monarchiák és a Francia Köztársaság államszervezetében a miniszterek felelősek a kamarák előtt; így az országgyűlésnek befolyása van a kormányzásra. A „felelősség” legszűkebb magyarázata az, hogy a minisztereket a kamarák vád alá helyezhetik és elítélhetik, de csak az alkotmánnyal ellentétes eljárásuk esetén. A kamaráknak van csak joguk őket ilyen esetben üldözni; ezzel a hatalmukkal azonban nem élhetnek a gyakorlatban, mert a miniszterek, akik a hatalom birtokában vannak, könnyen szabadulhatnak a képviselő-testülettől; feloszlatják, mint Bismarck tette Poroszországban és a dán kormány tizenöt éven keresztül (1877-től kezdve). Emellett a rendszer mellett a király azt nevezi ki, akit akar; ő irányítja a kormányt; csak az a kötelezettség korlátozza, hogy kénytelen tekintettel lenni az alkotmányra, és hogy a törvényeket és a költségvetést a törvényhozó testülettel kell megszavaztatnia. Ez az alkotmányos monarchiának az a rendszere, mely a restauráció alatt Franciaországban is érvényben volt; ez Poroszország, a Német Birodalom, a kis német államok, Spanyolország, sőt Ausztria kormányrendszere is a XIX. század második felében.

ÁLLAMELMÉLETEK A XVIII-XIX. SZÁZADBAN

*Paczolay Péter: Újkori államelméletek • A legfőbb hatalom eredete
Rubicon történelmi folyóirat, 8. évfolyam (1997) 8. szám (72.)*

Az európai kultúrkör a görög antikvitás óta próbál választ találni arra a kérdésre, hogy milyen politikai berendezkedés a legalkalmasabb az emberek számára a „jó élet” megvalósításához. Cikkünk azt mutatja be, hogy a különböző újkori államelméletek hogyan kívánták az állam szerepét tisztázni.

Az állam fogalmát a „modern” állam kialakulásának időszakában, a 16–17. században határozták meg először, s azóta számtalan, egymástól olykor gyökeresen eltérő módon fogalmazták meg. E sok alakban mutatkozó állameszme történeti megjelenését és elterjedését csak újabb késéssel követte a 19. század közepén az államelméletnek, az állam jelenségének önálló vizsgálatára hivatott tudományterületnek a körvonalazódása.

Kezdetben a társadalmi-politikai gondolkodás átfogó kerete a filozófia volt, mely a jó élet feltételeit kutatta. Az európai történelem, illetve az ehhez kapcsolódó politikai filozófia az ókor és a középkor folyamán – leegyszerűsítve – két irányban kereste a politikai közösség megfelelő formáját. Az egyik – hosszabb időn át és a keleti magaskultúrákban is érvényesülő – út a birodalmi államalakulatoké volt. Ezekben az adóztatás, a katonáskodás és a közmunkaszervezés funkcióit ellátó állam elkülönült a társadalom közösségétől, melynek tagjai politikailag súlytalanok voltak a hatalom gyakorlóival szemben.

Ezzel szemben a társadalomnak az államtól elkülönülő, önállóságot élvező léte kivételesnek tekinthető. Ennek első példája a görög polisz volt, ahol a közösség önmaga uraként döntött a saját sorsát érintő kérdésekről, a polgárok együtt részesültek a közös javakból és a közös döntés jogából, ezzel együtt a döntésből eredő felelősségből is. A polisz társadalma fölött nem jött létre a közjvedelmeket elsajátító hatalomgyakorló csoport, mint a keleti birodalmakban, hanem a polgárok közösségére hárult a közügyek intézése.

A hellenisztikus korban az önkormányzó közösség e kísérletét felváltotta a birodalmi típusú berendezkedés. Róma történelme ugyanezt a kettősséget ismételte meg: a köztársasági államformát választott állam fokozatosan birodalmi méretűvé növekedett. A birodalmi és az önkormányzó kisközösségi formák határozták meg a középkor államkísérleteit is. Ám végül egy harmadik út bizonyult a modern európai állam legsikeresebb modelljének: a központosított, egységes nemzetállam.

Az államfogalom születése

A szakirodalom hagyományosan **Niccolo Machiavelli** (1469–1527) firenzei kancellár munkásságához köti az államfogalom megalkotását. Machiavelli akkor volt a firenzei köztársaság vezető tisztviselője, amikor az önkormányzó és független politikai berendezkedés első újkori kísérletének számító városköztársaság már egyre nehezebben tudta szabadságát védeni az Itáliai-félszigeten is terjeszkedő egyeduralkodó formákkal szemben. Machiavelli gyakorlati működése és értékvilága a köztársasági kormányzathoz kötődött, ugyanakkor fölismerete a „hatalom valódi arcát”, és világosan látta a központosított nemzetállamok kialakulásához vezető történelmi folyamatot. Hosszú távon egyedül ezt a formációt tartotta életképesnek. Ezt igazolta számára

mindenekelőtt Franciaország és Spanyolország példája, míg a nem egységesülő hatalmak kudarcát látta Németország és saját hazája, Itália sorsában.

Az állam fogalma – a latin status szóból eredő olasz stato kifejezés – Machiavelli A fejedelem című munkája nyomán került fokozatosan a köztudatba. Machiavelli többféle értelemben is használja az állam kifejezést: a politikai hatalom alanyának és a területi uralomnak a megjelölésére, illetve együttesen is.

Szuverenitás

A **16. században** Angliában és Franciaországban már megindult az abszolutizmus fejlődése. Az abszolutizmus egyrészt a modern, egységes és oszthatatlan főhatalommal, szuverenitással rendelkező állam kialakulását, másrészt – a rendek politikai jogainak korlátozásával és az iparfejlesztő politikával – az egységesen depolitizált polgári társadalom megjelenését hozta magával, amely látszólag független az államtól.

A szuverén állam elméletének megalapozója a 16. századi francia politikai gondolkodás kiemelkedő alakja, **Jean Bodin** (1530–96) volt. Bár írásaival ő is az abszolút monarchia szükségességét támasztotta alá, kortársaitól eltérően nem annyira konkrét politikai cselekvéseket kívánt igazolni vagy bírálni, hanem általános törvényszerűségeket tárt fel.

Hat könyv az államról című nagy jelentőségű művének (1576) célja a jól szervezett állam elveinek rögzítése. Bodin ebben a művében fejti ki a szuverenitás tanát. Az abszolút szuverén uralkodó létét a különböző állam- és jogrendszerek összehasonlításával bizonyítja; ez megfigyelései szerint valamennyi önálló jogrendszer szükségszerű jellemzője. **A szuverenitás egy közösségben az állampolgárok és alattvalók felett gyakorolt legmagasabb, abszolút és örökös uralom. A szuverenitás kilenc jegye a következő:** a törvényhozó hatalom, a hadüzenet és a békekötés joga, a magasabb tisztviselők kinevezése, a legfőbb bírói fórum, a kegyelmezés, a hódolat fogadása, a pénzverés, a súlyok és mértékegységek megállapítása, valamint az adókövetés. A szuverén jogaival kapcsolatosan rámutat arra, hogy korábban az uralkodót mint legfőbb bírót jellemezték, noha leglényegesebb szerepe a törvényhozás. A szuverén fejedelem ugyanis úgy alkot törvényt, hogy ahhoz nem szükséges senkinek a beleegyezését kérnie, és a törvények őt magát nem is kötik, amint az elődei által hozottak sem.

A szuverenitás **gyakorlója vagy egy személy, vagy egy meghatározott csoport, a szuverenitás ugyanis egységes és oszthatatlan.** A legjobb kormányformának Bodin – gyakorlati szempontból – a monarchiát tartja; a demokráciát az emberek természetes egyenlősége, az arisztokratikus államformát az arisztokraták széthúzása és irigysége teszi tönkre. A monarchia a legszilárdabb kormányforma, ott valósítható meg legjobban a szuverén hatalom. A szuverenitáselmélet államfogalmának sajátossága az uralkodó személyéhez való kötöttsége. Jellegzetes vonásai összefoglalóan: saját területén az állam a legfőbb hatalom, s annak minden polgár engedelmeskedni köteles; civil hatóság, mely tisztán e világi célok érdekében rendelkezik hatalommal.

Szerződéselméletek

A szerződéselmélet a maga teljességében a **17. században bontakozott ki**. Alapeleme a társadalmat és az államot megelőzően létezett természeti állapot feltételezése. A bizonytalan körülmények, a kiszolgáltatottság arra indítja az embereket, hogy egy társulási szerződéssel önként létrehozzák a szervezett társadalmat, illetőleg az államot, biztonságuk érdekében lemondva természetes jogaikról vagy azok egy részéről.

Ettől eltérő az alávetési szerződés, mellyel **a társadalomban vagy államban élő emberek az uralkodóval, illetve általában a kormányzattal kötnek szerződést. A nép engedelmességet ígér, az uralkodó pedig jó kormányzást és biztonságot**; amennyiben ezt nem tartja be, megszegi a szerződést, és **a nép elmozdíthatja**. E kettős szerződéselméletet aztán jól lehetett alkalmazni akár az **uralkodó abszolút hatalmának alátámasztására (Hobbes)**, akár a **kormányzat megbízás jellegének (Locke)** vagy a **népszuverenitásnak (Rousseau) az igazolására**. A szerződéselmélet alapján a 17. és 18. századi politikaelméleti gondolkodás történetietlen és elég spekulatív magyarázatot adott a társadalom és az állam eredetére, de e koncepció hasznos érveket nyújtott a politikai köteleességek és jogok magyarázatához is.

A szerződéselméletet egészíti ki a természetjog koncepciója, amely törvényhozástól, megállapodástól, hagyománytól s bármely emberi intézménytől független ideális törvény, egyetemes erkölcsi rend létét tételezi fel. Az ember természetes és elidegeníthetetlen jogainak megfogalmazása a modern polgári demokrácia alapjainak, az emberi szabadságjogoknak a kidolgozását segítette elő.

Hugo Grotius

A szekularizált természetjogi gondolkodás első nagy, új utakat nyitó műve a németalföldi **Hugo Grotius (1583–1645)** nevéhez fűződik. Grotius *A háború és béke jogáról* című értekezésében (1625) megalapozza a természetjog (ius naturae) autonómiáját, amikor elhatárolja azt mind az erkölcstől (az emberek egyéni szenvedélyeinek birodalmától), mind a pozitív, tételes jogtól. Ez utóbbinak az elnevezése: ius voluntarium kifejezésre juttatja, hogy itt akaraton nyugvó, törvényi jogról van szó.

A természetjog *„az ész parancsa, mely megmutatja, hogy valamely cselekvésben az ésszerű természettel való összhangja folytán erkölcsi szükségesség rejlik, ennek következtében Isten, a természet teremtője az ilyen cselekvést előírja, míg az összhang hiányából folyó erkölcsi helytelenséget tiltja”*. A természetjog ilyen meghatározása átmenet a skolasztikus, illetve a teológiától függetlenített természetjog-koncepció között: a természetjog már mindenekelőtt az ész, a ráció, és nem Isten parancsa, de a Teremtő befolyásolja az emberi értelmet, és az isteni jog a természet parancsai fölött áll. Isten, mint a természet alkotója, a természeti világon kívül is szabadon cselekedhet és kötelezővé tehet olyasmit, ami a természettől fogva nem kötelező.

Az állam és az emberi jog létrejöttének forrását Grotius a szerződésben látja, melyet a magánjogi ügylet mintájára ír le. A szerződés oka az emberekben eredendően meglévő társulási hajlam, mely a természetből, Isten törvényeiből és a Szentírásból ered. A szerződés révén éli ki az ember az embertársaival való nyugodt és rendezett együttélésre irányuló vágyát. A természetjogból fakad a szerződés megtartásának kötelezettsége, de ehhez járul a hasznosság, hiszen az együttélés kialakulásának oka is a hasznosság volt. Ezek vezettek az államok belső jogának létrejöttéhez. De külön jogra van szüksége annak a közösségnek is, amely az emberiséget, a népek sokaságát kapcsolja össze – ez a népek joga, avagy a nemzetközi jog.

A szuverenitást, a főhatalmat formálisan úgy határozza meg Grotius, hogy a szuverén cselekedetei nincsenek más jogának alárendelve, más ember döntése az övét nem hatálytalaníthatja – ebből következően a főhatalom saját döntését akaratától függően megváltoztathatja. Tagadja és cáfolni igyekszik azokat a nézeteket, melyek szerint a szuverenitás mindig a népé, illetve hogy a király és a nép között mindig kölcsönös függés van. Az uralkodó cselekedeteit nem lehet erkölcsi helyességük alapján megítélni, mert ez zűrzavarhoz vezetne. Grotius a patrimoniális királyságot eszményíti, ahol az államhatalom az uralkodót illeti meg. Az uralkodóval szembeni ellenállás jogát tagadja; inkább tűrni kell, mintsem erőszakkal ellenállni. A felsőbbség elleni háborút általában nem tartja megengedettnek, csak bizonyos kivételes esetekben.

Thomas Hobbes

A szerződéselmélet másik nagy rendszere a politikaelméletet tudományos szintre emelő **Thomas Hobbes (1588–1679)** nevéhez fűződik. *Leviatán* című főművének kiindulópontja a természeti állapot, a „mindenki harca mindenki ellen”. Az ember meghatározó jellemzője, hogy szenvedélyek irányítják, melyek közt elsődleges a vágyainak kielégítésére és a fájdalmak elkerülésére, azaz lényegében az önfenntartásra törekvés. Alapvető az is, hogy a többiek feletti hatalom megszerzésére tör. Az emberek céljaik, motivációik szempontjából egyenlők. Egyenlőségük, ebből következő és egyébként az önfenntartás által indokolt hatalomra törekvésük háborús állapothoz vezet.

A mindenki mindenki ellen háborús állapotában az embereket értelmük vezérli a béke alapelveinek, azaz a természeti törvényeknek a követésére. Az értelem első törvénye szerint mindenki békére törekszik, amíg lehetséges, de ha ez reménytelen, a háború minden eszközzel megvédheti magát. A békére törekvésből következik a második törvény: a béke és önvédelem érdekében mindenki mondjon le minden jogáról, feltéve hogy a többiek is így tesznek. A korábban harcban álló egyes emberek közti szerződés így hozza létre a polgári társadalmat.

A természet, a természettörvény, a szerződés és az állam fogalmát az alábbi logika alapján kapcsolja össze Hobbes: az embereket természetes érzelmeik rabságából és az abból következő vad természeti állapotból a természeti törvény, az értelem által felismert általános érvényű szabály emeli ki, ez készíti őket fennmaradásuk érdekében szerződéskötésre, de ennek eredménye ellenkezik a természetes emberi szenvedélyekkel, ezért szükséges az azokat erőszakkal is elfojtó és biztonságot nyújtó közhatalom. Az így létrejött állam lényege, miszerint a nagy emberi sokaság minden egyes tagja az egymással kötött kölcsönös megállapodással megbíz egyetlen személyt, hogy az mindannyiuk erejét és eszközeit a béke és a közös védelem érdekében úgy használja fel, ahogy célszerűnek tartja.

Az állam ilyen meghatározásából logikusan következnek azok a jellemzők, amelyeket Hobbes a közhatalomnak tulajdonít, s melyekből egy totális, autoritáriánus hatalom víziója bontakozik ki. **Hobbes szerződése** ugyanis – a szerződéselmélet demokratikus felfogásától eltérően – **nem a közösség és az uralkodó között jön létre, hanem az egyes emberek egymás között egyeznek meg a hatalom átruházásáról, és ezzel a szuverént mindenre kiterjedő jogkörrel ruhazzák fel. Az uralkodó tehát nem kötött szerződést, így azt nem is szegheti meg, s nem vonható felelősségre sem**, mert az alattvalók akaratát testesíti meg, akik az uralkodó cselekedeteit magukénak ismerik el, ezért fogalmilag kizárt, hogy sérelmet kövessen el ellenük. Hobbes az uralkodót csak abszolútnak tudja elképzelni. A társadalom, a magánérdekek szférája szabad, mert

a külső és belső béke biztosítása minden polgár számára lehetővé teszi a meggazdagodást és a szabadság zavartalan élvezését, ám ezeket csak egy abszolút állam tudja biztosítani.

Az uralkodóval szembeni lázongás ennek megfelelően tilos; az uralkodó élet és halál ura, s az alattvalók szabadsága csak a magánélet azon területeire terjed ki, amelyeket az uralkodó nem szabályozott. A szuverén felségjogai megoszthatatlanok és egymástól elválaszthatatlanok. Ha ennek ellenkezője megengedhető lenne, az állam léte elveszítené értelmét, nevezetesen azt, hogy egy akarat alá rendeléssel küszöbölje ki a viszályt. Ennek szellemében képtelenség, hogy egy képviseleti szerv küldötteit tekintsék a nép korlátlan képviselőinek a királlyal szemben, mert ez a hatalom megkettőzését és a háború állapotába való visszasüllyedést jelentené, hisz a megosztott hatalmak kölcsönösen elpusztítják egymást. Nem elfogadható a világi és egyházi hatalom megkülönböztetése sem, mert ezek szembenállása polgárháborúhoz vezet. Ezért az egyházat alá kell rendelni a világi hatalomnak, és csakis a világi felsőbbtség létezhet.

Hobbes ugyan érzékeli, hogy igen nagy hatalmat biztosít az uralkodónak, de egész elméletének kiindulópontja, hogy a hatalom hiánya rosszabb, mint a korlátlan hatalom. A szabadság nem az egyén, hanem az állam szabadsága. Az uralkodó hatalmát csak az korlátozza, hogy Isten alattvalójaként köteles a természeti törvényeket megtartani. Bizonyos értelemben ilyen korlát az alattvalók alapvető joga testi épségük védelmére. Az pedig a polgári társadalom tartalmából következik, hogy az uralkodói hatalom létjogosultsága csak addig áll fenn, amíg az uralkodó képes megvédeni alattvalóit.

A viharos kor politikai irodalmában szokatlan elvont fejtegetés a konkrét politikai küzdelmekben és eszmékben gondolkodó embereket tévutakra vezette, amikor e logikai következetességében páratlan, de lényegében utópisztikus műben leírt államot valamelyik létező kormányzattal próbálták azonosítani.

John Locke

John Locke (1632–1704) nevéhez fűződik a természetjog és szerződéselmélet paradigmájának a polgári demokrácia igazolására történő alkalmazása. Két értekezés a kormányzatról (1690) című politikaelméleti munkájában ő is a természetjogból és a szerződéselméletből indul ki, ám Hobbestól eltérően arra a következtetésre jut, hogy az állam szuverenitásához nem szükséges az abszolutista államforma. Locke elfogadja, hogy az emberiség kezdetben a természeti állapotban élt, de ez nála nem az önfenntartás ösztöne által vezetett egyének élethalálharcát jelenti, hanem épp ellenkezőleg: a természetes erkölcsi törvény irányította szabadság és egyenlőség állapotát.

Locke teóriájában központi szerepet kap a munka és a tulajdon. A természeti állapotban az egyén saját munkája révén teremt meg jogát a magántulajdonhoz, mindahhoz, amit munkájával megszerez, amit a természetből kihalás, mindaddig, amíg másnak is marad. A pénz feltalálása vezet ahhoz, hogy az egyik ember tulajdonának mértéktelen megnövekedése miatt nem jut a másoknak, és így a természetjog szabálya nem érvényesül. Hobbes szerint a tulajdonról csak az állam létrejötte után beszélhetünk, ezzel ellentétben Locke felfogásában a tulajdon már a természeti állapotban, a közösség létrehozása előtt kialakult, sőt, lényegében egy magántulajdonosi rendet azonosít a természeti állapottal.

Az állam létrehozásának szükségességét épp az veti fel, hogy a magántulajdon, az élet és a szabadság megvédésének a természetes állapotban lehetséges eszköze, az önbíráskodás fizikai erőszaka nem elégséges. Ezért a természettől fogva szabad, egyenlő és független emberek kényelmük, biztonságuk, békéjük és egyéni szükségleteiket immár meghaladó tulajdonuk

védelme érdekében összefognak, közösséggé, egy politikai testté egyesülnek. Ennek során **két társadalmi szerződést kötnek. Az egyikkel szabad elhatározásukból, kényszer nélkül létrehozzák a politikai közösséget, a másikkal pedig átruházzák a hatalmat a kormányzatra.**

A szerződéssel az emberek természetes jogaik két eleméről mondtak le. Először is arról a természetes hatalomról, hogy mindazt megtehessék önmaguk, illetve a többiek védelme érdekében, amit a természetjog megenged, és ami belátásuk szerint e célnak megfelel. Hatalmuknak erről a részéről az emberek csak részben mondanak le, amikor elfogadják, hogy saját maguk, illetve a közösség megóvása érdekében a társadalom által hozott törvények szabályozzák tetteiket. Teljes egészében feladják viszont azt a jogot, hogy a jogsértőt saját kezűleg megbüntessék, és természetes erejüket a társadalom végrehajtó hatalmának rendelkezésére bocsátják.

Locke az így létrejött állammal szemben tartalmi követelményként a következőt fogalmazza meg: **az emberek azért adják fel természetes hatalmukat, hogy a létrehozott közhatalom jobban megóvja életüket, szabadságukat és vagyonukat, ezért e hatalom nem mehet messzebb annál, mint ami a közjó érdekében szükséges.** Az, aki a közösségen belül a legfőbb hatalommal rendelkezik, köteles szilárd, kihirdetett, a nép által ismert törvényekkel kormányozni, és nem ideiglenes rendelkezésekkel: ezt a jogot kell alkalmazniuk a független és igazságos bírának a viták eldöntésekor; erőszakhoz pedig csak a törvények végrehajtása, illetve a külföldről jövő támadások elhárítása érdekében lehet nyúlni.

Míg Hobbes elméletében a társadalmi szerződés lényege a szuverén korlátlan hatalmának történő alávetés, addig Locke-nál az egyének egyrészt szerződnek a közösség létrehozására – ami Hobbesnál fogalmilag kizárt, mert ezt a szuverén alkotja meg –, másrészt az alávetési szerződésben jogaikat csak feltételesen ruházzák át a közösségre. Az állam létrehozásával az emberek nem mondanak le alapvető jogaikról, legfeljebb az addig természetes jogok államilag szabályozott polgári jogokká válnak.

Kevés politikaelmélet ragadja meg korának társadalmi viszonyait és problémáit oly általános szinten, ugyanakkor oly pontosan, mint Locke-é. Nemcsak az angol alkotmányosság diadalra jutott elveinek megfogalmazása miatt vált népszerűvé: liberális szabadságfogalma, a hatalomgyakorlásnak az egyéni szabadságjogokra tekintettel történő korlátozása miatt méltán csodálták a kontinensen, nem is beszélve az amerikai Függetlenségi Nyilatkozatra kifejtett hatásáról.

Rousseau

A **18. században** már jelentkeztek azok a politikai gondolkodók, akik elégtelennek találták a természetjogi teóriát. **Jean-Jacques Rousseau (1712–78)** államelmélete sajátos helyet foglal el a természetjogi és szerződéselméletek sorában, mert elfogadja a természeti állapot és a társadalmi szerződés fikcióját, de a természeti állapotot a boldogság korának tartja. Szembehelyezkedik a kor uralkodó nézeteivel, hiszen megkérdőjelezi a fejlődés értelmét, amikor a dijoni akadémia által feltett kérdésre – Javított-e az erkölcsökön a tudományok és a művészetek újraéledése? – egyértelműen nemmel felel.

Az *emberek közötti egyenlőtlenség eredetéről és alapjairól* című értekezésében (1755) a romlás társadalmi méretű történetét mutatja be. E műben Rousseau a természeti állapotról, annak elvesztéséről és a társadalom betegségeiről vallott nézeteit fejt ki. Mit tegyünk hát? – teszi fel a kérdést egyik jegyzetében Rousseau. „Döntsük le a társadalmakat, ne legyen többé enyém s tiéd, térjünk vissza az erdőbe a medvék közé? Így okoskodnának ellenségeim” – s ebben nem is tévedett. Válasza jóval egyszerűbb: a lezajlott folyamatot nem lehet visszafordítani s az eredendő egyszerűséghez visszatérni, ehelyett a társadalomban kell erényesen élni.

Megőrizve azt az alaptételt, hogy a természeti állapotba lehetetlen visszatérni, a fenti válasznál jóval rendszeresebb és átgondoltabb feleletet ad a feltett kérdésre A társadalmi szerződésről című művében (1672), ahol azt vizsgálja: „létezhet-e a polgári állapotban valamilyen törvényes és szilárd kormányzati elv, ha olyannak vesszük az embereket, amilyenek, a törvényeket pedig, amilyenek lehetnek?” A természeti állapottól elszakadó emberek egy adott ponton olyan helyzetbe jutottak, hogy létük, az emberi nem fennmaradása került veszélybe. Egyetlen kivezető út nyílt: az erők egyesítése és összehangolt működtetése. De melyik társulás biztosítja továbbra is, immár a köz erejével, az egyén szabadságát, személyes jogait és vagyonát?

Ezt a társadalmi szerződés biztosítja, amely Rousseau-nál nem az egyének közti vagy az egyének és a szuverén között kötött szerződést jelenti – mivel a kormányzati szerződés lehetőségét minden körülmények között tagadja –, hanem azt, hogy **a társulás minden tagja feltétel nélkül lemond összes jogáról a közösség javára**. Minden személy az általános akarat legfőbb irányítása alatt egyesül, és mindenkit testületileg az összesség elkülöníthetetlen részévé fogadnak. **Az így létrejött, egyének fölött álló, valamennyi egyén egyesüléséből származó személy a főhatalom, a szuverén**. Rousseau társadalmi szerződésében a magánszemélyek és a köz kölcsönös kötelezettségvállalásában az egyén lényegében önmagával szerződik.

Rousseau-nál a társadalmi szerződés fogalma valójában formális, mert ugyan feltételezi, hogy az emberek egy szerződéssel a társadalomra ruházták egyéni jogaikat, de lényegében az egyenlőség biztosítása izgatja, az általános akarat mint a politikai kötelesség forrása nem szorul a szerződés fikciójára. A szuverén pedig nem egy külső hatalom, mint Hobbesnál, hanem maga a nép, oly módon, hogy a szuverén hatalom mintegy belsőleg van jelen a romlott természetes ember erkölcsös polgárrá változása után.

A szerződéssel az ember megőrzi szabadságát, de ez már nem a természetes szabadság, melynek csak saját ereje szab határt, hanem a polgári szabadság, melyet korlátok közé szorít az általános akarat. **Az általános akarat biztosítja a szerződés értelmét**, a közös érdek érvényesülését a magánérdekkel szemben. Aki nem hajlandó követni az általános akaratot, azt az egész közösség fogja engedelmségre szorítani, azaz kényszeríteni kell, hogy szabad legyen. A szerződés a szabadság mellett az egyenlőséget is biztosítja, mely úgy értendő, hogy mindenkinek jut valami, de senkinek sem túlságosan sok.

De mi az általános akarat (volonté général)? Nem a többségi akarat, és nem is egyszerűen mindenki akarata, hanem az állam valamennyi tagjának állandó akarata: ez teszi polgárrá és szabad emberré őket. Helytelen tehát az a kérdésselvetés, hogy miért szabad az az ember, aki kénytelen a többiek akaratához alkalmazkodni. Az általános akarat révén a polgár valamennyi törvényhez beleegyezését adja. A szavazásnál nem az a kérdés, hogy a polgárok helyeslik-e a javaslatot, hanem az, hogy a javaslat megfelel-e az általános akaratnak, azaz a nép akaratának. Ha tehát az enyémmel ellentétes vélemény győz, az csak annyit jelent, hogy tévedtem, az, amit általános akaratnak vélttem, valójában nem az volt.

Miként biztosítják a törvények az általános akarat érvényesülését? A nép ugyan mindig jót akar, de nem mindig látja, hogy mi a jó, az egyén látja a jót, de nem akarja. Ezért van szükség a törvényhozóra, erre a minden szempontból rendkívüli emberre, aki megalkotja a törvényeket, de nem közhivatalnok, és nem a főhatalom képviselője, így személyes céljai nem befolyásolhatják. Megfogalmazza a törvényeket, de nem rendelkezik törvényhozói hatalommal, mely a nép elidegeníthetetlen joga, tehát a közösség választással dönti el, hogy az előterjesztett különös akarat megfelel-e az általános akaratnak.

A főhatalom gyakorlása az eddigiekből következően a nép közvetlen részvételével valósulna meg; ennek Rousseau több módozatát is felveti. Élesen bírálja ugyanakkor az angol képviseleti ideált, mert ott a polgárok a köz boldogságának elősegítői helyett a magánügyek rabszolgái. Az angol nép csak addig szabad, amíg megválasztja képviselőit, utána rabszolga, senki és semmi. A népet ugyanis nem lehet képviselni, csak az a törvény, amit a nép testületileg hagy jóvá.

Rousseau a polgári társadalom és a politikai állam viszonyát úgy oldja meg, hogy – eltérően az előbbi primátusát biztosító angol liberális modelltől – politizálja a társadalmat is: totális politikai berendezkedése nem hagy helyet az autonóm magánszféra, az államtól emancipált polgári társadalom számára: pontosabban a csere és a munka szférája is az egész társadalmat felölelő totális politikai rend keretében szabadul fel. Véleménye szerint az emberi jogok csak mint polgári jogok, a szabadság csak mint a politikai államban biztosított szabadság képzelhető el.

A természetjogi és szerződéselméletek a polgári forradalmak szellemi előkészítői közé sorolhatók. Ettől már csak egy lépés választja el azt a felismerést – amelyet egyesek, például Rousseau, meg is fogalmaztak, de a végkövetkeztetésig csak a forradalmak során jutottak el –, hogy ha az állam alapja a társadalom, akkor annak tagjai határozhatják meg a politikai berendezkedés fajtáját.

A szerződéselméletek eltérő politikai modelleket írnak le, az abszolutista megoldástól a közvetlen és a képviseleti demokráciáig lényegében megfogalmazzák a polgári politikai berendezkedés leglényegesebb alternatíváit. Hobbesnál az uralkodó hatalma korlátlan; a közvetlen demokratikus ideált Rousseau képviseli; Locke többségi elve pedig a képviseleti demokrácia modelljének elméleti megfogalmazása.

A modern természetjogi-szerződéselméleti felfogás individualizmusa és deduktív racionalizmusa a kor társadalmi és tudományfejlődésének lényegi tendenciáit tükrözi. Egyoldalúsága – a történetiség hiánya, az intézmények elhanyagolása, atomisztikus szemléletmód – következtében az államelmélet fejlődése túllépett rajta. Ez nem érinti azonban azt, hogy a teória keretei közt a polgári, sőt az egyetemes politikaelmélet fejlődése szempontjából is rendkívül jelentős, klasszikus érvényű koncepciók jelentek meg. Itt kerültek először megfogalmazásra a modern politikai berendezkedés szempontjából meghatározó állampolgári jogok, a hatalommegosztás, valamint a képviseleti és a közvetlen demokrácia elvei.

A MAGYAR ÁLLAMSZERVEZET MŰKÖDÉSE A XVII-XIX. SZÁZADBAN

A rendi országgyűlés előzményei

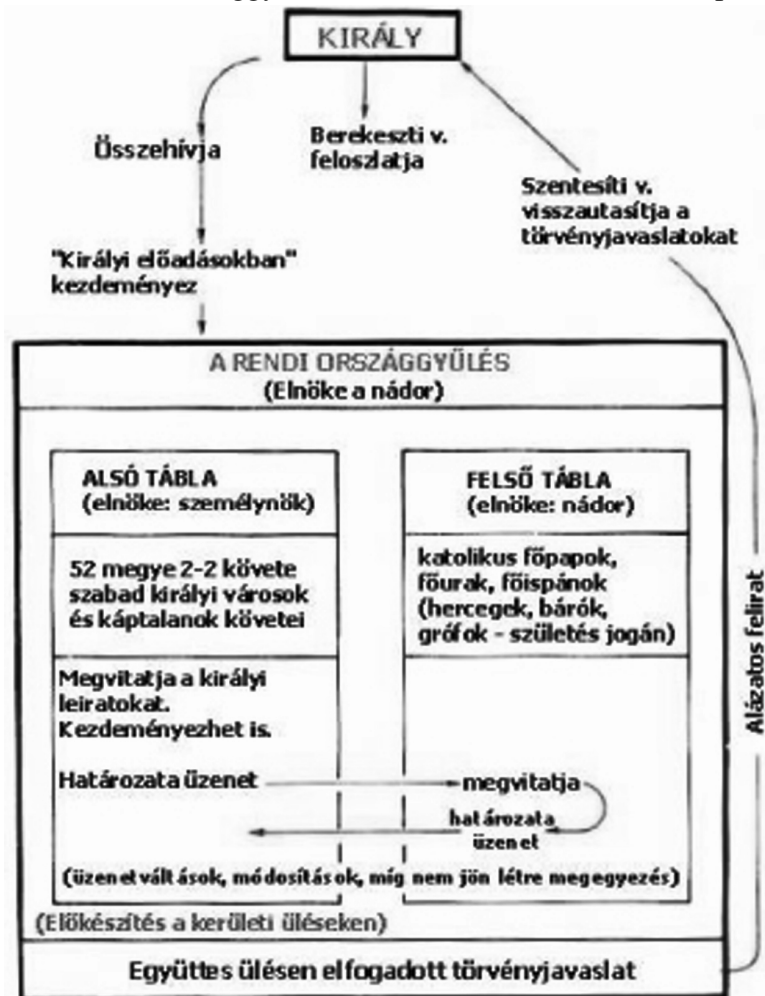
- A XV. század első felében alakult ki, és 1848-ig a rendiség alapvető intézménye volt
- 1445-től rendszeresen részt vettek a főrangúak és a köznemesség mellett a szabad királyi városok követei.
- kb. másfél évszázad alatt kristályosodott ki egybehívási, és szervezeti - működési rendje
- a XV. század végéig Rákos mezején, a szabad ég alatt, a XVI. századtól kőépületben tartották a gyűléseket
- az országgyűlést a király hívta egybe (királyválasztás esetén a nádor)
- a királyi meghívólevelet a főpapok és a bárók névre szólóan, a nemesi vármegyék, a káptalanok és a városok, mint testületek kapták
- 1608-tól különült el az alsó-és a felsőtábla, amely külön tárgyalt és szavazott
- Az 1620. évi 3. tc. kötelezővé tette az országgyűlés 3 évenkénti összehívását I. Lipót, II. József, I. Ferenc ettől eltekintett

Az országgyűlés hatásköre

- törvényhozás
- rendi jellegű adók megszavazása
- katonaillesítés
- a rendi főméltóságok (nádor) megválasztása
- bíraskodási jogkör hűtlenség, vagy felségsértés esetén

Az országgyűlés székhelye és nyelve

- Pozsony, bár 1792-ben és 1807-ben Budán ült össze
- a tanácskozás nyelve latin volt, csak a XIX. század elején kezdték az alsótáblán a magyar nyelvet használni

Az országgyűlés összetétele

- a parlament **két kamarás** volt
- **felső tábla:** a világi arisztokrácia képviselői, a katolikus és görögkeleti egyház méltóságai. **Elnökük a nádor volt**
- **alsó tábla:** az 52 vármegye 2-2 küldöttje, a szabad királyi városok és káptalanok követei. **Élén a személynök állt**

Az országgyűlés működése

A királyi indítvány felolvasásával indult az országgyűlés munkája. Viták után a rendek felirati javaslatban fogalmazták meg egy-egy törvény kapcsán álláspontjukat

Kétirányú munka folyt: részben törvényhozás, részben a sérelmek orvoslása

A munkát lassította, hogy **a két tábla külön ülésezett**, mert az alsó-és felsőtáblán addig folytak az üzenetváltások (felirati és leirati javaslatok formájában), amíg sikerült közös álláspontot kialakítani. Ekkor közös felirati javaslatban felküldték az uralkodóhoz, aki leiratban ismertette módosító javaslatait, vagy jobbik esetben szentesítette.

A vármegye

- a nemesség önkormányzati területi szervezete volt
- megválaszthatták bíróikat, és maguk bírászkodhattak
- **élükön a főispánok** álltak, akiket a király nevezett ki, az ügyeket helyetteseik, az **alispánok** végezték (a 16. századtól választották őket)
- a megyék négy járásra voltak felosztva, ezek irányítása egy-egy **szolgabíró** kezében volt
- testületi szervei a **vármegyei közgyűlés** és a vármegyei **törvényszék** voltak
- a vármegye felügyelte a törvények, rendeletek végrehajtását
- a vármegyei közgyűlésen minden nemes személyesen megjelent, tanácskozásain és határozataiban részt vehetett, ha a megye területén lakott, vagy volt ott birtoka
- a szabad királyi városok, vagy bányavárosok, ha a megye területén birtokkal rendelkeztek, követekkel képviselthették magukat
- a közgyűlést a főispán vagy alispán hívta össze
- negyedévenként üléseztek, közfelkiáltással szavaztak
- megválasztották a rendi országgyűlésre a követeket, akol követutasításokat adtak (ez a 18. századtól jellemző)
- megállapították a fizetésüket, és beszámoltatták őket a működésükről

Amikor a Habsburgok háttérbe szorították a rendiség országos szerveit (nádor, országbíró) akkor a vármegye volt az a politikai fórum, ahol a nemesség kárpótolta magát. Ugyanis az 1545. évi 33. tc-ben a rendek törvénybe iktatták, hogy a vármegye ispánja nem köteles a király és a helytartóság törvénysértő rendeleteit végrehajtani. Így a megyék befolyásolták a központi kormányzatot.

Az országgyűlés működése a XVIII. századtól 1848-ig

III. Károly a szatmári béke után hajlandó volt a kompromisszumra, 1712-ben kiadta a koronázási hitlevelet és összehívta az országgyűlést

Az **1712-15** között ülésező országgyűlés:

- biztosította a magyar királyság önállóságát és területi épségét
- kimondta, hogy az ország csak saját törvényei alapján kormányozható

Az új politikai berendezkedés azonban nem jelentett függetlenséget, mert az országgyűlés adó-és újoncmegszavazási jogát kivéve a külügy, a hadügy és a pénzügy, a három legfontosabb kormányzati feladat a király hatáskörében maradt

- **Mária Terézia** modern és centralizáltabb kormányzatot épített ki, és 1765-től nem hívta össze az országgyűlést
- **II. József** célja az egységállam megteremtése volt, meg akarta szüntetni hazánk politikai, alkotmányjogi különállását, sőt a vármegyerendszert is szét akarta zúzni. Halála után a központi kormányhivatalok megbénultak, a végrehajtó hatalom a köznemesség kezébe került, akik a király rendeleteit hatályon kívül helyezték

Az **1825-27-es** országgyűlésen, a liberális nemesség követelte az ősiség eltörlését, és a magyar nyelv ügyének megoldását. Ezen az országgyűlésen született döntés a MTA megalapításáról.

Az **1829-30-as** országgyűlésen elfogadták, hogy a Helytartótanács magyarul válaszoljon, és a hivatalokba magyarul tudó hivatalnokokat alkalmazzanak.

Az **1832-36-os** országgyűlésen az ellenzék vezéralakjai **Wesselényi Miklós** és **Kölcsey Ferenc** voltak. A kolerafelkelés és a lengyel események miatt a jobbágykérdést tüzték napirendre. Az önkéntes örökváltság ügyét végül elfogadta az alsó- és felsőtábla is, de az uralkodó visszautasította. Előrelépés a magyar nyelv ügyében történt, mert a törvényeket magyar nyelven hirdették ki. Kossuth Országgyűlési Tudósításai ekkor jelentek meg, s ezzel az országgyűlés munkájáról a széles nyilvánosság is értesült.

Az **1839-40-es** országgyűlésen, ahol az alsótábla ellenzéki vezére **Deák Ferenc**, a felsőtábláé gróf **Batthyány Lajos** volt, elfogadták az önkéntes örökváltságot, melyet a király aláírásával szentesített. Ettől az országgyűléstől kezdve már nem csak az alsótáblán, hanem a felsőtáblán is rendszeresen vezettek országgyűlési naplókat. Az ülések ekkor már nyilvánosak voltak, ritkán rendeltek el zárt tárgyalást.

Az **1843-44-es** országgyűlés liberális ellenzéki vezetője **Klauzál Gábor** volt. Az országgyűlési bizottságokban széleskörű gazdasági és politikai reformokat dolgoztak ki, ám ezeket a király visszautasította. Eredményt csak a magyar nyelv ügyében (hivatalos lett) és a jobbágyok birtokszerzési és hivatalviselési jogában értek el.

Az **1847-48-as** országgyűlés volt az utolsó rendi gyűlés. A felsőtábla ellenzéki köre nagyon csekély volt (Batthyány vezette őket), az alsótábla követői közé nagy politikai harc árán bejutott **Kossuth Lajos**, aki Deák távollétében vezette az ellenzéki csoportot. Az első hónapokban mérsékelt eredmények születtek:

- az ősiség módosítása (nem eltörlése)
- elvi határozat az ősiség kérdésében
- bevezették a háziadót

1848 forradalmi hullámai mozdították ki a holtpontról az elveszni látszó reformokat.

Bach-korszak

A világosi fegyverletétel (1849. aug. 13) után **katonai diktatúra** következett. **Haynau október 6-án Aradon kivégeztetett tizenhárom honvédtábornokot**. A honvédeket besorozták az osztrák hadseregbe (kényszersorozás), és külföldre vitték őket.

A nemzetközi tiltakozás miatt, a birodalom érdekében, **1850-től** polgári kormányzást vezettek be, amely alatt **leplezetten, de tovább folyt a megtorlás**. Elvetették a monarchia föderalista átszervezésének tervét, **1851. december 2-án eltörölték az olműtzi alkotmányt** is. **Schwarzenberg** herceg centralista hívei győztek, és pozícióhoz segítettek **Bach Sándort**, az osztrák belügyminisztert, akinek az **egységes monarchia kialakítása** volt a feladata.

A **Bach-korszak 1850-59-ig** egységes német nemzetté akarta kovácsolni a monarchia népeit, megszüntetve a korábbi jogokat és hagyományokat. A birodalom jobb kormányozhatósága érdekében **a jogrendszert egységesítették, az osztrák törvényeket vezették be mindenhol**, így Magyarországon is. **Megszüntették az ország területi egységét**, és feldúlták ősi közigazgatási rendszerét, a vármegyét. Az országot előbb öt külön kormányzott kerületre osztották, majd a maradék magyar területet ismét öt részre.

A közigazgatás **hivatalos nyelve a német lett**.

Eltörölték a birodalom belső vámjait, így a magyar mezőgazdasági termékek kedvező piaci feltételek közé kerültek, átmenetileg megakasztva ezzel az ipar fejlődését.

A birodalom **modernizációja** érdekében egységessé és **színvonalasabbá** tették az **oktatási rendszert**. A tanítás nyelve a német lett. **Egységes adórendszert** vezettek be az ingatlanok után, és forgalmi adó terhelte az árukat. A föld adás-vételének szabályozását **telekkönyv** bevezetésével tették könnyebbé.

Az **1853-as uralkodói pátens** elfogadja, hogy a forradalom és szabadságharc felszámolta a feudalizmust. Megszüntették a jobbágyságot, a földesurakat államilag kárpótolták. A teljes jobbágy tulajdonában maradt a föld, a földbirtokos a volt majorsági földeket megtartotta.

A politikai kultúrát igen alacsony színvonal jellemezte, a rendszer elleni fellépés külsőségekben nyilvánult meg (szakáll, Kossuth-kalap viselése). Erőre kapott a sérelmi politika.

A meghiúsult kiegyezési kísérletek után **az uralkodó ismét bevezette az abszolutizmust (1861-1865)**. Deák Ferenc, aki a Bach-korszakban a **passzív ellenállás** idején a nemzet első embere lett, felismerte az alkalmas időpontot, amikor az udvar hajlandóságot mutatott az engedményekre. Az **1865 áprilisában** megjelent „**Húsvéti cikk**” rámutatott a kiegyezés lehetőségére: lehetségesnek tartotta a **Pragmatica sanctio alapján való megegyezést**, miszerint Magyarország elismeri Ferenc Józsefet uralkodónak és a birodalom részének tartja az országot (ez kb. a 48-as árpilisi törvények alapján létrejött államrendszer, Habsburg uralkodóval az élén).

Ennek következtében **összehívták az országgyűlést**. Ausztria a **Königgratznél** (1866. jún. 28) elszenvedett veresége a nagy német egység elfelejtését jelentette, és bebizonyította, hogy a birodalom fennmaradásához elengedhetetlen népeinek megbékéltetése. Ez felgyorsította a tárgyalásokat. **1867-ben kinevezték a felelős kormányt, Andrássy Gyula gróf miniszterelnökségével, majd megalkották az 1867. évi XII. törvénycikket**.

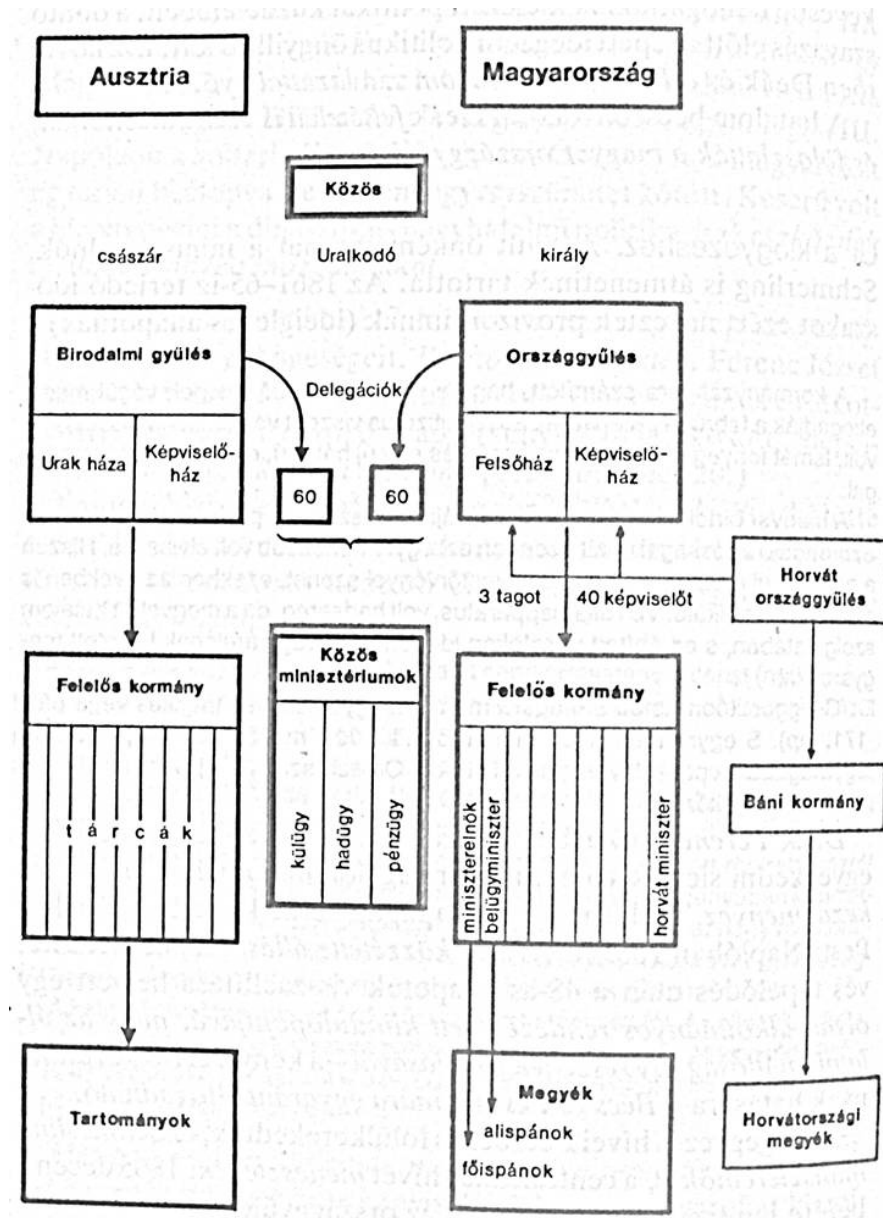
A kiegyezési törvény

- a magyar korona országai és a birodalom között lévő kapcsolat a Pragmatica sanction alapul.

- ország kormányzóságának teljes az önállósága, de közös ügyeknek tekinti a hadügyet, a pénzügyet és a külügyet (ez visszalépés az áprilisi törvényekhez képest)
- a közös ügyeket a delegációkból álló minisztériumok intézik. A közös költségeket (kvóta) a két országgyűlés által delegált bizottság állapítja meg, és ennek alapján Magyarország a terhek 30 %-át fizette.
- Magyarország elvállalja Ausztria államadóságainak egy részét
- gazdasági kiegyezés, amely a két ország között létrejött vámszövetséget és kereskedelmi szövetséget jelentette, csak 10 évig állt fenn.
- közös pénzrendszer, 1878-tól közös jegybank

A dualista Osztrák-Magyar Monarchia államrendszere

A hadsereg vezénylete és a miniszterek kinevezésének joga uralkodó kezében maradt. Magyarország átvállalta az osztrák államadóságok egy részét, és Ausztriával közös vám- és pénzrendszert alakított ki. A közös gazdasági ügyeket 10 évenként újraegyeztették („gazdasági kiegyezés”).

az

SZÉCHENYI ÉS KOSSUTH NÉZETEI, PROGRAMJAI A POLGÁRI ÁTALAKULÁSÉRT

Széchenyi programja

1825-ben a **rendi országgyűlés** összehívásakor még nem érett meg a helyzet a valódi változtatásokra, de látható volt, hogy a nemesség előtt csak egyetlen út áll, ha rálép a reformok útjára, és önmagán próbál segíteni. Ez az országgyűlés adott alkalmat Széchenyi István grófnak arra, hogy magyarországi politikai pályáját elkezdje. Ekkor ajánlotta fel a Magyar Tudományos Akadémia számára **egyévi jövedelmét, 60 ezer forintot**.

Széchenyi István a magyar főúri családok legkiválóbbjainak hagyományait folytathatta. 1791-ben született, atyja Széchényi Ferenc, aki kapcsolatba került a felvilágosodás eszmevilágával, s megalapította a **Nemzeti Múzeumot**. Anyja Festetich Julianna, György testvére. Katonaként a napóleoni háborúk során bejárta Európát, majd utazásai, főleg a Wesselényi Miklóssal megtett angliai útja döbentette rá, a „csúnyácska haza” állapotára.

Széchenyi ezután **a magyar politikai élet egyik meghatározó alakja lett**. Megalakította a **Nemzeti Kaszinót**, ahol a nemesség különböző rétegeihez tartozók megvitathatták a társadalmi problémákat. Könyvet írt a **lótenyésztésről**, s a lóversenyt is meghonosította az országban.

Az **1830-ban** kiadott ***Hitel* című munkája** alkalmasnak bizonyult **a nemesség politikai aktivizálására**. Műve sikerét annak is köszönhetette, hogy ekkor már az európai politikai helyzet megváltozott, és a reformok a birodalomban is elképzelhetőnek látszottak. Franciaország elkergette a Bourbonokat, függetlenné vált Belgium, Lengyelország felkelt a cári rendszer ellen. Az udvart és mindenható kancellárját, Metternichet lekötötték a birodalomban zajló nyugtalanító események. Emiatt nem kívánta a helyzet kiéleződését a magyar rendekkel. Ez kedvezett a reformmozgalom elindulásának.

A nemesség polarizálódott. A viták színhelyei a **vármegyeházák**, illetve a vidéken is létrejött **nemzeti kaszinók** voltak. Terjedt a **liberalizmus**, amely **erősen összefonódott a nemzeti kérdésekkel**. A Hitel arra keresett választ, hogy a gazdasági dekonjunktúrából milyen lehetősége van a nemességnek a kilábalásra. Széchenyi rámutatott arra, hogy a nemesség szegénysége az elavult feudális jogrendben keresendő. A gazdaságot csak akkor lehetne virágzóvá tenni, **ha eltörölnék az ősiséget és a kincstár öröklési jogát a természetes örökös nélkül maradt birtokokra**. A Hitel megindította a vitát arról, hogy előbbre juthat-e a nemesség akkor, **ha önként lemond kiváltságairól**.

A Hitelt **Dessewffy József** támadta meg, aki **Taglalat** című művében politikai állásfoglalásban túlment Széchenyi gondolatain. Felfedte, hogy **a parasztság jogfosztott állapotában** nem tud a nemességgel együtt a reformokért lelkesedni. Mindamellet kiállt a nemesség jogai és kiváltságai mellett, és ezeket veszélyeztetve látta a Hitelben. Széchenyi a **Világ** című művében válaszolt a Taglalatra.

1833-ban jelent meg **összefoglaló műve, a Stádium**, amely politikai, gazdasági és társadalmi reformprogramját **12 pontban foglalta össze**. Legfontosabb gondolatai az **ősiség eltörlése**, ami a birtokos hitelképességét fogja eredményezni, a **közteherviselés**, az **önkéntes örökváltság**, a **törvény előtti egyenlőség**, a **közlekedés javítása** a folyók szabályozásával, a **céhek és árlimitációk eltörlése**, a **földek feudális tulajdonának megszüntetése**, a **nyilvánosság**, vagyis az országgyűlések üléseinek szabad látogatása, a nem nemesek **szabad földvásárlásának engedélyezése**.

A nemesség sérelmi politikáját céltalannak, következményeit tragikusnak tartotta, ezért szembe került a politikai élet több vezetőjével, sőt barátjával, **Wesselényi**vel is. Írásai mellett sokat tett **Pest-Buda fővárossá fejlesztése érdekében**. A dunai rakpart, az állandó híd, a Lánchíd (ahol a hídpénz megfizetése a nemeseknek is kötelező volt), a hengermalom, a hajógyár, a dunai gőzhajózás megindítása, az Al-Duna szabályozása az ő kezdeményezésére, közreműködésével valósult meg. A negyvenes években a **Tisza szabályozásával** és hajózhatóvá tételével a gazdaság pozícióit kívánta javítani. E sok munka mellett a politikai életben is hallatta szavát. Károsnak tartotta a negyvenes évek nemzetiségeket semmibe vevő politikáját. Különböző politikai nézeteik ellenére Kossuth méltán nevezte „a legnagyobb magyarnak”.

A reformmozgalom kibontakozása, Kossuth Lajos programja

Az **1832-36. évi országgyűlés** munkálatainak szellemét döntően befolyásolta a lengyel szabadságharc és az 1831. évi felvidéki jobbagyfelkelés. E két tényező hatására a **legfőbb kérdés a jobbagyság felszabadítása, az úrbériség eltörlése** lett.

E téma legkiemelkedőbb politikusa **Kölcsey Ferenc**, Szatmár vármegye követeként vett részt ezen az országgyűlésen és mondott megrázó beszédet az adózó nép állapotáról.

A rendek az önkéntes örökváltsággal értettek egyet, amely lehetőséget teremtett volna a jobbagy számára, hogy **összegyűjtött pénzén önmagát megválthassa** a földesúri terhek alól. Bár mindkét tábla megszavazta, az uralkodó nem szentesítette a javaslatot. Támadás indult a liberálisok, köztük Kölcsey Ferenc ellen, az országgyűlés berekesztése után pedig perek kezdődtek a legnépszerűbb politikusok félreállítása céljából. 1835-ben meghalt I. Ferenc, és a trónt az uralkodásra képtelen V. Ferdinánd örökölte. **Szabad kezet kapott** a magyarországi ügyek intézésében **Metternich**, aki konzervativizmussal **a feudális viszonyok változhatatlan megőrzésében** látta csak a monarchia jövőjének biztosítását.

Wesselényi Miklóst, aki az országgyűlésen az ellenzék egyik vezére volt, hosszú bírósági eljárásban elítélték. Ugyancsak lesújtottak az országgyűlési ifjak vezetőjére, **Lovassy Lászlóra**, majd **1837-ben Kossuth Lajost is bebörtönözték**. Mindegyikük ellen az volt a vád, hogy megsértették a cenzúrát, és engedély nélkül terjesztették az országgyűlésen elhangzott beszédeket.

Az 1839/40. évi országgyűlésen a nemesség csak akkor volt hajlandó megszavazni az újoncokat és az adót, ha az udvar amnesztiát hirdet, és enged a reformköveteléseknek. Ez a politika eredményre vezetett, mivel Ausztria helyzete külpolitikailag meggyengült. A foglyok kiszabadultak. Az 1839/40. évi országgyűlés elfogadta, az uralkodó pedig szentesítette azokat a törvényeket, amelyek lehetővé tették az önkéntes örökváltságot, engedélyezték gyárak alapítását.

A börtönből kiszabadult Kossuth Lajos engedélyt kapott arra, hogy **politikai lapot** indítson. A **Pesti Hírlap 1841** elején jelent meg először.

Kossuth Lajos (1802-1894) Monokon született nemesi értelmiségi családban. Jogi tanulmányokat folytatott, vármegyei tisztviselő ügyvéd lett. Egy távlevő főrendet helyettesítve jutott el az **1832/36. évi országgyűlésre**, ahol a jurátusokkal kézzel írott **Országgyűlés Tudósításokat** szerkesztette, amelyeket szétküldtek a vármegyéknek. **1837-től a Törvényhatósági Tudósításokkal kezdeményezte**. Kossuthot **a cenzúra megsértése miatt ítélték el**. A börtönben megtanult angolul, és közgazdaságtannal is foglalkozott. Kiszabadulása után megteremtette a magyarországi politikai újságírást. Új műfajt is létrehozott, a vezércikket. Írásainak vezérfonala, hogy **a köznemességre támaszkodva reformok útján kell megteremtteni a polgári nemzetállamot**. Ezért át kell alakítani a gazdaságot és a megkövesedett feudális jogrendet.

Az 1839/40.évi országgyűlésen megszavazott **önkéntes örökváltságról** jól tudta, hogy **alkalmatlan a jobbágykérdés megoldására**, mivel a parasztságnak nincs pénze arra, hogy saját sorsán javítson. Ezért a **kötelező örökváltságban látta a helyzet megoldását**, amikor a megváltásért **az állam kárpótolja a földesurat**. Az ország nyomorúságos közállapotainak okát az adózásban kereste. Tudta, hogy **a nemesség nem mond le teljes adómentességéről**. Ezért előbb a háziadó megszavazását sürgette lapjában.

Felismerte, és lapjában hirdette, hogy **Magyarország az örökös tartományokkal szemben hátrányos helyzetben van**; gazdasága nyersanyagot és feldolgozatlan élelmiszert termel a birodalom iparilag fejlettebb tartományainak. Ennek oka az **1754-ben** bevezetett **vámrendszer**, amely a magyar birtokosok terménykivitelét is nehezítette. Lapjában megindította harcát az **önálló iparral és vámterülettel rendelkező gazdaságért**. Miután az országgyűlésen az önálló vámterület ügye elbukott, **1844-ben társadalmi mozgalmat szervezett**, a **Védegylet**et. Tagjai nem vásároltak idegen árut, ezzel csökkentették az osztrák és cseh iparcikkek iránti hazai keresletet. A magyar ipar siralmas állapotát jól mutatta az 1842-ben megrendezett ipari kiállítás. A társadalmi mozgalom természetesen nem pótolta az állam intézkedéseit, amelyre nagy szüksége lett volna az országnak.

TUDOMÁNY, MŰVÉSZET, OKTATÁS A KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZÖTTI MAGYARORSZÁGON

Tudomány

A két világháború közti korszak bővelkedett kiemelkedő tudósokban.

A **matematikában** **Fejér Lipót**, **Haar Alfréd** és **Riest Frigyes**, a **geometriában** **Kerékgyártó Béla** volt iskolateremtő egyéniség.

A magyar **matematika- és fizikatanítás** klasszikusai **Beke Manó**, **Rácz László** és **Mikola Sándor** voltak, olyan tanítványokat adva a tudománynak, mint **Neumann János** és **Wigner Jenő**.

Zemplén Győzővel – Eötvös Loránd tanítványával – indult a XX. század magyar **fizikája**. Az **elméleti fizika** terén **Ortvay Rudolf**, a **gyakorlatiban** **Bay Zoltán** alkotott maradandót, a **csillagászatban** pedig **Fényi Gyula**.

A **vegyészek** közül **Polányi Mihály** külföldön vált világhírűvé, fia, **Polányi János** pedig **Nobel-díjas** lett. Ugyancsak Nobel-díjat kapott a pályáját külföldön kiteljesítő **Hevesy György**. Itthon **Ilosvay Lajos**, **Szebellédy László**, **Winkler Lajos** és **Zemplén Géza** voltak a **kémia** tudományának legnagyobbjai.

A **biológia** és az **orvostudomány** terén mindenekelőtt a hazai kutatásaiért **Nobel-díjat** kapott **Szent-Györgyi Albert**et kell megemlítenünk. Rajta kívül **ifj. Bókay János** a **gyermekgyógyászatnak**, **Jeney Endre** a **közegészségtannak**, **Korányi Sándor** a **vesekórtannak** és **Sántha Kálmán** az **idegsebészetnek** voltak meghatározó tudósai. Az **állatorvostudomány** terén **Marek József** volt a legjelentősebb.

A **történetírás** legnagyobbjai **Domanovszky Sándor**, **Hajnal István**, **Hóman Bálint** és **Szekfű Gyula** voltak. A **régészetben** **Alföldi András**, a **néprajztudományban** **Györffy István** alkotott kiemelkedőt. Az **irodalomtörténet** iskolateremtő egyéniségei **Horváth János** és **Kerényi Károly**, a **nyelvtudományé** pedig **Gombocz Zoltán** voltak. A **lélektan** tudományában **Ferenczi Sándor** és **Szondi Lipót** nemzetközileg is elismert munkásságát kell megemlítenünk.

Művészet

A korszak művészeti élete gazdag volt színes, kiemelkedő tehetségekben.

A **zeneművészetnek** – s egyben az egész korabeli magyar művészetnek **Bartók Béla** és **Kodály Zoltán** volt a két állócsillaga. Az ő művészetük magyarság és európaiság, népkultúra és egyetemes kultúra példaadó szintézise volt. Mellettük **Dohnányi Ernő** és **Lajtha László** alkottak kiemelkedőt.

A **festészetben** a különböző stílusú, de egyaránt kiemelkedő tehetségű alkotók közül **Derkovits Gyula**, **Egry József** és **Szőnyi István** voltak a legjelentősebbek, míg a **szobrászok** közül **Medgyessy Ferenc** és **Ferenczy Béni**.

A két világháború között bontakozott ki a magyar **filmművészet**. **Cukor György** és **Korda Sándor** külföldön alkotott és írta be nevét a filmtörténetbe. Az első átütő erejű magyar művészfilm **Szőts István** alkotása volt (Emberek a havason).

A korszak **színházművészei** közül **Hevesi Sándor** és **Németh Antal** nevét kell megemlítenünk.

Oktatás és művelődés a két világháború között

Az 1930-as években Klebelsberg Kunó minisztersége alatt soha nem látott művelődési program indult be. Egyetemeket telepített le Pécsen és Szegeden, külföldi magyar intézeteket hozott létre (Bécs, Róma, Párizs), megreformálta a középiskolai rendszert, és 3500 új tantermet létesített az országban. Klebelsberg politikáját el tudta fogadtatni a magyar politikai élettel. A rendkívül nehéz gazdasági helyzetben lévő országban a kulturális fölény biztosításának a jelszavával szerezte meg a támogatást. Az eredmény nem maradt el, a korszak iskoláiból kerültek ki a magyar Nobel-díjasok, s gyakorlatilag felszámolták az analfabetizmust. A korszak végén tovább fejlesztették a közoktatást, s megkezdték a nyolcosztályos általános iskola kiépítését, melynek általánossá tételére azonban csak a háború után került sor. A magyar szellemi élet lépést tartott a korszak főbb irányzataival, s szinte valamennyiben kiemelkedő alkotókat mutatott fel (Bartók, Kodály, Kassák, József Attila stb.).

Kultúrpolitika és közoktatásügy a két világháború között

1920. június 4-én tették közzé a trianoni békediktátumot, amely hazánk területének több mint 2/3-ad részét a környező államoknak juttatta. Az elcsatolt területeken maradt a népiskolák kétharmada, a középiskolák mintegy fele. Az elkövetkező idők közoktatás- és művelődéspolitikáját nagymértékben meghatározta a trianoni határok revíziójának követelése és a keresztény-nemzeti ideológia.

Az 1920-as évek elején a fokozatos konszolidációt nagymértékben elősegítette, hogy a hazai kultúrpolitika és a közoktatásügy irányítása gróf Klebelsberg Kunó kezébe került, aki a kultúrát tartotta a fejlődés elsődleges mozgatórugójának. Kultúrpolitikájában nagy súlyt kaptak a nép művelődését szolgáló és a közoktatást fejlesztő intézkedések. 1922-től 1931-ig mint vallás- és közoktatásügyi miniszter, számos, a hazai közoktatásügyi szervezeti és tartalmi átalakítását célzó reformot vezetett be. Ekkor zajlott le a magyar közoktatás történetének egyik legnagyobb szabású reformja, amely ezekben az években már halaszthatatlanná vált.

A legfőbb feladat a hazai iskolarendszer belső szerkezetének modernizálása volt. A dualizmus korában számos új iskolatípus jött létre, de az új igények nyomán ismét újfajta iskolák létrehozása vált időszerűvé. Mindezeket egységes rendszerbe kellett szervezni. Emellett mindegyik iskolatípusban szükségessé vált a tananyag tartalmának korszerűsítése is.

Klebelsberg iskolareformjának s egész kultúrpolitikájának elvi alapja a kultúrnacionalizmus elmélete volt. Ezt az elméletet a szocializmus időszakában a sovinizmussal azonosították, s a marxista ideológusok teljesen eltorzították, megfosztva azt valódi tartalmától. Klebelsberg szerint a vesztes világháború, a forradalmak, a trianoni békediktátum mind hozzájárultak ahhoz, hogy hazánk politikai tekintélye ^{V-461.} csökkent, gazdasága tönkrement, jövője bizonytalanná vált, a lakosság hite, önbizalma szertefoszlott. Ebben a helyzetben a felemelkedés felé egyetlen út vezet: egy újszerű nemzeti érzés kibontakoztatása az emberekben, melynek alapja az a felismerés, hogy a magyarság nem rendelkezik számottevő nyersanyagkészlettel, gazdasági erőforrásokkal, de hatalmas kulturális értékek birtokában van. Időtálló értékű kultúránk egy magas szintű, korszerű oktatási és művelődési intézményrendszer keretei között jelentős további értékeket hozhat létre. Az ország felemelkedésének fontos tényezője tehát a kultúra minél szélesebb rétegekre való kiterjesztése. Ebből a sajátos „nemzetnevelési” programból következett, hogy a magyar művelődés egész intézményrendszerét modernizálni, fejleszteni szükséges.

Klebelsberg reformja az iskolarendszer egészére kiterjedt, a népiskoláktól az egyetemig. Az 1921. évi XXX. tc. a tankötelezettséget a 6. életév betöltése után következő 9 tanévben (6 év elemi és 3 év továbbképző, illetve ismétlő népiskola) állapította meg.

Az 1920-as évek kulturális reformsorozata, a klebelsbergi „konzervatív modernizáció” nem hozta meg a várt sikereket. A jobb- és baloldali radikalizmus előretörésével, az 1930-as évek elejétől új kultúrpolitikai elvek kerültek előtérbe. 1931-ben Klebelsberg Kunót Hóman Bálint váltotta fel a miniszteri székben. Hóman művelődéspolitikájában a nemzeti egység, a nemzeti erők növelése és összpontosítása programját hirdette meg. Az iskolai nevelésben az egységes nemzeti szellem megvalósítását tartotta a legfontosabbnak.

Népiskolák

Klebelsberg kultúrpolitikai elképzelései között fontos helyet foglalt el a magyar nép műveltségi színvonalának emelése. Ezt a célt népiskolák tömeges felállításával és a szervezett népművelés kiépítésével kívánta megvalósítani. Kezdeményezésére 1925-ben nagyszabású népiskolai program indult. Az elemi népiskolák 1925 májusában megjelent új, a korszerű európai reformpedagógiai törekvéseket érvényesítő tanterve szerint „a népiskola célja a hazának vallásosan és öntudatosan hazafias polgárokat nevelni, akik az általános műveltség alapelemeit bírják, és képesek arra, hogy ismeretüket a gyakorlati életben értékesítsék”. 1925-től adták ki az új tantervhez az *Egységes Népiskolai Vezérkönyvek* sorozatát, a népiskolai tantárgyak oktatásához a tanítási kézikönyveket. Az 1926. évi VII. tc. a „mezőgazdasági népesség érdekeit szolgáló népiskolák felállításáról és fenntartásáról” rendelkezett. A törvény célja az volt, hogy létrejöhessenek az addig csak papíron meglévő 6–12 éves korig terjedő tankötelezettség tárgyi feltételei. Az országot 5 km sugarú körökre osztották, s kötelezték a hatóságokat vagy a földbirtokosokat a népiskolák felállítására. Az 1926. március 24-én kihirdetett VI. tc. létrehozta az országos Népiskolai Építési Alapot, amelyből három év alatt ötezer falusi, tanyai tanterem épült Magyarországon egységes, korszerű típustervek szerint. A téglából, hatalmas ablakkal, palatetővel, vörösfenyőből készült padlóval épült iskolákhoz háromszobás tanítói lakásokat építettek. A népiskolai építési akció megvalósítására 1932-ig 47 500 000 aranypengőt (az ország egyévi állami költségvetésének mintegy a felét) fordították.

A nemzetiségek lakta területeken ún. kisebbségi tanítási nyelvű népiskolákat hoztak létre.

Iskolai óra Erdélyben (1940)

1927-ben széles körű népművelési program kezdődött. Mivel az ország lakosságának 12%-a analfabéta volt, Klebelsberg javaslatára olyan önművelő egyesületeket kívántak létrehozni, ahol a felnőtt lakosság elsajátíthatja az írás-olvasást. A hatalmas anyagi ráfordítással indult mozgalom nem hozta meg a várt eredményt, s néhány év múlva elhalt.

A miniszter sokat tett a sportért is. Minden iskolában kötelezővé tették a testnevelést mind a fiúk, mind a leányok számára (1921. évi LIII. tc.). A törvény adta lehetőséggel élve kötelezték a településeket sporttelepek, tornatermek létesítésére.

A nyolcosztályos népiskola bevezetése hosszú folyamat eredménye volt; tízesztendős programját Klebelsberg 1928-ban készítette el, de a gazdasági válság miatt törvényi szabályozására csak 1940-ben került sor. 1927-ben már száznál több nyolcosztályú népiskola működött, ezek számára a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium 7. és 8. osztályos tantervet és utasítást is kiadott. Az 1940. évi XX. tc. törvénybe iktatta a nyolcosztályos népiskolák felállítását. Eszerint a tankötelezettség hatéves korban kezdődik és kilenc évig tart, az utolsó évben heti egy napon gyakorlati ismereteket nyújtva. A népiskolák műveltségi anyaga igen szegényes volt. Alsó négy osztálya mindenki számára megadta a szükséges alapismereteket, a felső osztályok ezt minimális irodalmi, történelmi, földrajzi és természeti ismeretekkel egészítették ki. A felső négy osztályban a szorgalmi idő október közepétől április közepéig tartott. A törvényben előírtak gyakorlati megvalósítására a háború miatt csak részlegesen került sor; a hatosztályos népiskolák jelentős része nyolcosztályossá alakult ugyan, de az iskolák legtöbbször továbbra is osztatlan maradt.

Polgári iskolák

1927-ben törvénnyel (1927. évi XII. tc.) szabályozták a polgári iskolákat. Az iskolatípus céljává azt tették, hogy „a tanulót vallásos, erkölcsös és nemzeti szellemben gyakorlati irányú általános műveltséghez juttassa és ezzel közvetlenül a gyakorlati életre vagy pedig a középfokú szakiskolákra előkészítse”. Mind a fiú mind a leány polgári iskolákat négyosztályossá tették és középfokú iskolává minősítették. A népiskola négy osztályának elvégzése után a tanulók 14–16%-a iratkozott be a polgári iskolákba. A négyéves képzés itt gyakorlati jellegű volt, nem tekintették az iskola feladatának a tudományok rendszerébe és az elméleti gondolkodásba való bevezetést. A polgári iskolák óratervében szerepelt a könyvvitel, a közgazdasági, jogi, ipari és mezőgazdasági ismeretek, a kézimunka oktatása. A polgári iskolákból csak tanító- és óvónőképzőkbe, valamint kereskedelmi és más jellegű szakiskolákba lehetett továbblépni. Gimnáziumba alig kerülhetett be polgári iskolát végzett tanuló, hiszen a különbözeti vizsga követelményeinek nehéz volt eleget tenni.

Polgári fiúiskola természetrajz órája, Battonya (1930 k.)

Középiszkolák

Az 1883-tól működő gimnázium és a nyolcosztályos reáliskola mellett Klebelsberg minisztersége alatt, 1924-ben új középiskola-típus, a reálgimnázium jött létre (1924. évi XI. tc.). Mindhárom a népiskola négy osztályára épülő nyolcosztályos középszintű iskola volt, ahol a tanulmányok érettségi vizsgával zárultak. Az itt végzett tanulók bármelyik egyetemen vagy főiskolán folytathatták tanulmányaikat. Míg a gimnáziumokban tanították a klasszikus nyelveket (latin és görög), a reáliskolát a matematika és a természettudományok magas színvonalú oktatása jellemezte.

A reálgimnázium új igényeket elégített ki. Itt modern nyelveket: angolt, franciát vagy olaszt tanítottak a latin és a – mindhárom iskolatípusban kötelező – német mellett. Az 1929/30-as tanévben 28 gimnázium, 69 reálgimnázium és 23 reáliskola működött. A leány-középiszkolák ügyét az 1926. évi XXIV. tc. rendezte, létrehozván a leánygimnáziumot és a leánylíceumot. A leánygimnáziumokban az általános kötelező tantárgyak mellett a latin és a modern nyelvek oktatására helyezték a hangsúlyt. Az itteni tanulmányok érettségi vizsgával zárultak, amely valamennyi felsőoktatási intézménybe való beíratkozásra ^[V-465.] jogosított. A leánylíceumokban a modern nyelvek, valamint az irodalmi és művészeti tárgyak oktatását állították előtérbe. Latint csak rendkívüli tárgyként tanítottak. Mivel a leánygimnáziumokba beíratkozott tanulóknak csak mintegy harmada kívánt később egyetemi tanulmányokat folytatni, ugyancsak az 1926. évi XXIV. tc.-kel létrehoztak egy gyakorlati jellegű, mérsékelt tananyagú középiszkolát, a leánykollégiumot, amelynek tantervében a nők számára szükséges alapvető ismereteket oktatták az általános műveltséget adó tárgyak mellett. Ez az iskolatípus nem honosodott meg, hiszen 1927-ben csupán két leánykollégium működött Magyarországon, míg leánygimnáziumból nyolc, leánylíceumból pedig huszonöt.

1934-ben új középiszkolai törvény született, amely egységes középiszkolát teremtett (1934. évi XXI. tc.). Megszűnt a korábbi háromféle fiú- és háromféle leány-középiszkola, az új egységes magyar középiszkola a gimnázium lett. Az 1938-ban megjelent gimnáziumi tanterv az eddigieknél nagyobb teret szentelt az ún. nemzeti tárgyaknak (magyar nyelv és irodalom, művészet, magyar történelem), s egyúttal csökkentette a görög és latin nyelv, valamint a természettudományi tárgyak óraszámát. A világtörténelem a korábbiakhoz képest kisebb súllyal szerepelt.

A középfokú szakoktatásról intézkedett az 1938. évi XIII. tc., amely a felső kereskedelmi, felső mezőgazdasági és felső ipari szakiskolákat „gyakorlati irányú középiszkola” egységes elnevezéssel középiszkolává minősítette. Ezek a négy évfolyamos iskolák ettől kezdve érettségi bizonyítványt adtak, s a profiljuknak megfelelő felsőfokú tanulmányokra tették jogosulttá tanulóikat. A II. világháború miatt ezek a szakiskolák nem tudtak kellőképpen kifejlődni.

Hóman Bálint nevéhez fűződik a tanügyigazgatás központosítását célzó 1935. évi VI. tc. megalkotása. A törvény az 1920-ban létrehozott öt tankerület helyett nyolcat létesített (Budapest, Budapest vidék, Miskolc, Debrecen, Szeged, Székesfehérvár, Pécs, Szombathely), s királyi főigazgató irányítása alá vonta az összes középszintű iskolát. A törvény szerint az állam felügyeleti joga az egyházi iskolákra is kiterjedt. Az iskolák feletti központi ellenőrzés a nemzetnevelés eszméjének az iskolai gyakorlatba való átültetését segítette elő. A népiskolai felügyeletről és a – vármegyék területével megegyező – népiskolai kerületekről is rendelkező törvény 1949-ig meghatározta a magyar tanügyi igazgatást.

Tanoncképzés

Az 1884-ben kiadott ipartörvénynek a tanoncok oktatására vonatkozó részét 1922-ben módosították (1922. évi XII. tc.). Ennek alapján jelent meg 1924-ben az új tanonciskolai

szervezeti szabályzat és tanterv. A törvény kimondta, hogy minden község, amelyben az iparos- és kereskedőtanoncok száma eléri a negyvenet, köteles tanonciskolát állítani. Az iparostanonc-iskolák három évfolyamból álltak. A tanulók nem fizettek tandíjat. A tanév tíz hónapig tartott, a tanítás ideje heti kilenc óra volt. Az iskolalátogatásra fordított időt a tanoncok munkaidejébe be kellett számítani. A gyakorlati képzést a tanoncok a kisiparosok műhelyeiben vagy a vállalati tanműhelyekben kapták, de abba az iskolának beleszólása, irányító-ellenőrző szerepe nem volt. A gyakorlati képzés feletti felügyeletet az Ipartestület gyakorolta.

Az iparostanonc-iskolák – az 1932. évi VIII. tc. és az 1936. évi VII. tc. rendelkezéseivel módosítva (a szerződéskötések idejének szabályozása és legalább az elemi népiskola 6. évfolyamának elvégzése) – 1949-ig működtek ebben a rendszerben.

Az 1922-es törvény alapján nyíltak meg az újjászervezett felsőipari iskolák, amelyek célja „a hazai ipar és technikai munkák számára oly gyakorlati szakemberek ^{V-468.} képzése, akik kellő gyakorlat után iparukat önállóan folytatni és szakmába vágó technikai munkák kivitelét szakszerűen ellátni és vezetni tudják”.

Óvónő- és tanítóképzés

Az óvónőképző az 1891. évi XV. tc. szerint kétosztályos iskola volt, amelybe a középiskola négy osztályának elvégzése után lehetett beíratkozni. 1926-ban az óvónőképzőkben a képzési időt három évre emelték fel (1926. évi 78006/VI. sz. rendelet). Mivel az óvónők még így is nagyon fiatalon, 17 évesen fejezték be tanulmányaikat, a rendelet módot adott arra, hogy az óvónőjelöltek még egy kiegészítő évet tölthessenek a képzőkben a megfelelő gyakorlat megszerzése céljából.

Montessori Kísérleti Óvoda, Budapest (1933 k.)

Kaposvári óvodások (1935)

A tanítóképzést több rendelet szabályozta az 1920–30-as években. Az 1920. évi 86377/VIII/b. sz. rendelet szerint a középiskola négy osztályára épülő négy évfolyamos tanítóképzőkben a képzés idejét hat évre emelték, de még mielőtt életbe léphetett volna a rendelkezés, 1923-ban új rendelet (1923. évi 81896/VI.) látott napvilágot, amely szerint a tanítóképzőkben a képzés ideje öt év. A tanítóképzés új rendjét az 1938. évi XIV. tc. szabályozta. A törvény szerint öt évfolyamos líceumra és a ráépülő tanítóképző akadémiává kell átszervezni. Az átszervezés azonban 1940-ben megakadt, akadémia végül nem létesült.

Felsőoktatás

Az 1920. évi XXV. tc., a hírhedt „*numerus clausus*” az egyetemekre és főiskolákra való beíratkozást szabályozta. Kimondta: a nemzethűség és az erkölcsi megbízhatóság mellett az egyetemre jelentkezőknél arra is figyelemmel kell lenni, „*hogy az ország területén létező egyes népfajokhoz és nemzetiségekhez tartozó ifjak arányszáma a hallgatók között lehetőleg elérje az illető népfaj vagy nemzetiség arányszámát*”. A *numerus clausus* hatására radikálisan csökkent a nemzetiségek körébe sorolt zsidó hallgatók száma az egyetemeken (a budapesti tudományegyetemen például 35,3%-ról 7,6%-ra, a Műegyetemen 36,8%-ról 8,6%-ra). A korlátozást, a hallgatók „*nemzetiségi és faji*” alapon történő megkülönböztetését az 1928. évi XIV. tc. megszüntette. A két világháború között 4 tudományegyetem mellett további 12 egyetem és egyetemi jellegű főiskola működött hazánkban. A budapesti (1921-től Pázmány Péter Tudományegyetem néven), a debreceni (1921-től Tisza István Tudományegyetem néven) és a Trianon után Pozsonyból áttelepült pécsi, valamint a Kolozsvárról áttelepült szegedi tudományegyetemnek (az utóbbi két intézmény áthelyezéséről az 1921. évi XXV. tv. intézkedett) jog- és államtudományi, hittudományi, bölcsészeti és orvostudományi fakultása volt. (Az 1940. évi XXXIX. tc. újjászervezte az egykori kolozsvári Ferenc József Tudományegyetemet, s Szegeden megalapította a Horthy Miklós Tudományegyetemet.) A budapesti és a szegedi egyetemen gyógyszerészeti tanfolyam is volt. Szegeden nem folyt hittudományi képzés, de volt matematikai és természettudományi kar.

Míg 1894-ben 5345 hallgató tanult a tudományegyetemeken, addig 1915-ben már 14 575, 1924-ben pedig már 17 353.

Budapesten működött az ország egyetlen műszaki egyeteme, a M. Kir. József Nádor Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem, amelyet az 1934. évi X. tc. hozott létre a korábbi M. Kir. József Műegyetem, a Közgazdaságtudományi Kar, az Állatorvosi Főiskola és a soproni M. Kir. Bányamérnöki és Erdőmérnöki Főiskola összevonásával. Öt karon (mérnöki és építészmérnöki, gépész- és vegyészmérnöki, mezőgazdasági és állatorvosi, közgazdaságtudományi, valamint a Sopronban működő bánya-, kohó és erdőmérnöki kar) folyt a műszaki szakemberek képzése.

A felsőoktatás az 1930–1940-es években csak egy vékony réteg számára volt elérhető. Az 1937/38-as tanévben kb. 12 000 hallgató ^[V-469.] tanult felsőoktatási intézményeinkben; a bölcsészeti karoknak 1500, az orvosi karoknak 1400, a műegyetemnek 2300 hallgatója volt. Számos főiskola is képzett felsőfokon szakembereket ezekben az években. Működtek hittudományi főiskolák, jogakadémiák, gazdasági akadémiák, kereskedelmi, művészeti és katonai főiskolák. 1925-ben nyílt meg Budapesten a Magyar Testnevelési Főiskola.

A középiskolai tanárok képzésének kérdéseit 1924-ben szabályozták (1924. évi XXVII. tc.). A tudományegyetemek mellett tanárképző intézeteket hoztak létre, amelyek élén az elnök (egyetemi nyilvános rendes tanár) és az igazgatótanács állt. Az intézet tantestülete nyilvános rendes és rendkívüli egyetemi tanárokból, meghívott egyetemi magántanárokból, fő- és középiskolai

tanárokból állt. A négyéves képzés célja az volt, hogy a hallgatók az előadások és gyakorlatok során elsajátítsák a szaktárgyaik tanításához szükséges pedagógiai, pszichológiai és szakmódszertani ismereteket és készségeket. Ezenkívül a törvény egyéves tanítási gyakorlatot is előírt a tanárjelöltek számára. A középiskolai tanárképzés 1927/28-ban életbe lépett új rendje és a tanárképző intézetek új szervezeti szabályzata lényegében 1949-ig érvényben maradt. Eszerint a tanárjelölteknek a negyedik félév lezárása előtt alapvizsgát, a nyolcadik félév előtt szakvizsgát, az egy tanéven át tartó gyakorlóév után pedig pedagógiai szakvizsgát kell tenniük.

1939-ben Györffy István etnográfus, egyetemi tanár kezdeményezésére és támogatásával megalakult a Bolyai Kollégium, amely szegényparaszti származású főiskolai-egyetemi hallgatók demokratikus szellemű, bentlakásos intézménye volt. 1942-ben vezetősége alapszabályt dolgozott ki, amely autonóm vezetést, ügyintézését biztosított az intézmény számára. Ekkor vette fel a kollégium Györffy István nevét. A tagok bekapcsolódtak a Parasztszövetség munkájába. 1944-ben a kollégiumot az állami szervek feloszlatták. Egyes kollégisták kapcsolatba kerültek a munkásmozgalommal. Az intézmény 1945 januárjától 1948 őszéig újra legálisan, a Nemzeti Parasztpárt támogatásával működött.

A VILÁGVALLÁSOK JELLEMZŐI ÉS CIVILIZÁCIÓ- FORMÁLÓ SZEREPÜK

Társszerző: Végh Eszter

Brahmanizmus

A világ öt legnagyobb vallásának **Ázsia** a szülőhelye: az indiaiak hozták létre a brahmanizmust (hinduizmust) és a buddhizmust, a kínaiak az univerzizmust, míg a zsidók vallási tanításaihoz nyúlik vissza a kereszténység és az iszlám.

A ma azonos értelemben használt brahmanizmus és az ebből származó hinduizmus több száz éves folyamat eredményeképpen jött létre. Az „örök vallás” – ahogy hívei nevezik a hinduizmust - jellemzője a **sokrétűség**: mindenki szabadon döntheti el, hogy számtalan hittétel közül melyikhez csatlakozik. Még a **mindenséget irányító legfőbb hatalom** kérdésében is megoszlanak a vélemények: ez **lehet a mindent átfogó világtörvény vagy egy örökkévaló isten** (általában Visnu, Síva). Létezik olyan felfogás is, amely egy **személytelen isteni erő** („Minden-Egy”) felsőbbségét hangsúlyozza. A brahmanizmusnak nincs létrehozója; az eretnekség ismeretlen fogalom.

Minden hívőre vonatkozó hitelvek (társadalmi természetűek főként):

Varna rendszer („kaszttrendszer”): brahmanok (papok, szellemi munkát végzők),

- ksatriják (harcosok, állami vezetők, nagyobb rangú hivatalnokok)
- vaisják (kereskedők, iparosok)
- súdrák (alantas munkát végzők)
- páriák, azaz érinthetetlenek; akik tisztátlan mesterségeket űznek

A kasztokba csak beleszületni lehet, ergo **hindunak is születni kell** (tehát egyénileg nem felvehető a hindu vallás). A kasztok tagjai csak egymással érintkeznek, életüket szigorú előírások szabályozzák.

A **Karma** (tett) és a **reinkarnáció** (újjászületés) tana szerint **a folyamatos újjászületések formáját az határozza meg, hogy a korábbi életünkben milyen tetteket hajtottunk végre**. A végső cél a világlélekkel való azonosulás, amelyre több út is kínálkozik. Erre mindenkinek magának kell rálelnie.

Buddhizmus

A buddhizmus, mint „a hinduizmus export formája” a Kr.e. VI: században alakult ki **Buddha** (a „megvilágosodott”) tanításai alapján. Az új hit **elveti** a szent iratok, a Védák tekintélyét, a **kaszttrendszert**, a brahmanok előjogait, **de megtartja** a rokonvallásból a karmikus világtörvényt, **az újra megtestesülés és a megváltás tanát**. Ez az újjászületések körforgásából való kiszakadást jelenti, amit az ember lemondással, a **vágyak kioltásával** ér el. Így **jut el a nirvánába**, a teljes megnyugvás állapotába. Ez nem azonos a halállal – inkább egy megfoghatatlan, magasabb rendű szellemiség elérése. A hívők életfelfogását sajátos kettősség határozza meg: határtalan **szerelem, önzetlenség minden élő iránt**, s egy úttal **egykedvűség az önmagukat érő történésekkel szemben**.

Nem vizsgálja a földöntúli erőket, csak az anyagi létet. Nem alkotott dogmákat, nem voltak papjai, szertartásai és egyházi szervezete.

A **gondolatszabadság** révén átformálódott, miközben elterjedt, **irányzatokra szakadt, sokistenhitté alakult** (ez a *mahajana* irányzat, míg a régi elveket a *hinajana* ág őrzi). Létrejött egyházi szervezete, bonyolult szertartásrendje, melynek jó példája a **tibeti lámaizmus** kiformálódása. Japánban hasonló átalakulás következtében született meg az előkelő rétegek **zen-buddhizmusa**.

Kínai vallások

Két alapgondolatra támaszkodik.

A Jin és a Jang elve

- A jang a pozitív (magasság, fény, meleg, megtermékenyítés)
- A jin a negatív (mélység, árnyék, hideg, befogadás)

Kettőjük **egyensúlyát tartja fenn a „tao”** (út), a világmindenség törvénye. A **taoizmus** vallási rendszerének alapítója, LAO-CE elvetette a cselekvést és **a szemlélődő, vágyak nélküli állapot elérését** tűzte ki célul. Kortársa KUNG FU-CE (Konfuciusz) is a „tao”-t állította középpontba, de figyelmét a földi élet felé fordította, a az aktív cselekvés fontosságát hangsúlyozta (konfucianizmus). Mindkét rendszer filozófiaként jött létre, s lassan vallássá alakult, átvéve az ősi hit számtalan elemét. Indiából kerül át Kínába a **buddhizmus** a Kr.e. 1. században, és miután alkalmazkodott a helyi követelményekhez (az ősök tiszteletének befogadása, taoista elemek átvétele, állami kultusz stb.) gyorsan elterjedt.

A taoizmus, konfucianizmus és buddhizmus egybeolvadásával alakult ki a **kínai univerzizmus**. Az alkotóelemek megőrizték önállóságukat:

A konfucianus szemlélet szabályozta az állami és társadalmi életet, a taoizmus védte az embereket az ártó hatalmaktól, míg a buddhizmus túlvilági útjukon segítette a lelkeket.

Kereszténység

Egyistenhívő vallás, amely a földi élet szenvedése miatt a túlvilágon ígér kárpótlást (üdvözülés). Tanításainak középpontjában a Megváltó, **Jézus Krisztus** áll, akinek életét, gondolatait az Újszövetség szent könyvei őrizték meg. Jézus maga a **megtestesült Teremtő**.

A **Szentháromság tana** szerint ugyanis az Atya, Fiú, Szentlélek az egy isteni természet három megnyilvánulási formája. Az **öröktől fogva létező és minden fölött hatalommal bíró Isten** saját képmására formálta az embert, aki az „eredendő bűn” által letért a helyes útról. **Jézus** azonban **kínhalálával megváltotta az emberiséget az eredendő bűntől**. Isteni mérlegelés után jelölik ki az egyén helyét a túlvilágon (mennysország, purgatórium, pokol).

A bűnös ember számára is van bűnbocsánat, üdvözülhet, ha hisz Istenben, a megváltásban, és őszintén megbánja bűneit. (A pokol lényege egyébként nem a testi, hanem a lelki szenvedések sora, Isten hiánya.)

Az üdvözülés feltétele tehát **az Isten- és emberszeretet**. Ugyancsak **az üdvözülést szolgálják a szentségek**, az egyházi cselekmények összességei”. Ezek a **kereszttség, a bérmálás** (a felnőtt hívők hitvallását megerősítő szertartás) és a **házasság** szentsége, az **eucharisztia** (oltári szentség, úrvacsora), a **bűnbocsánat** szentsége (gyónás), a **betegek szentsége** (utolsó kenet) és a **papi rend**. (A protestáns egyházak csak a keresztiséget és az úrvacsorát ismerik el.) A hívő és az Isten közötti kapcsolattartást szolgálja az **ima**, míg közösségi szinten ugyanez a feladata az **istentiszteletnek** (szentmise)

A kereszténység számos vallási irányzata közül lélekszámban a római katolikus (latin) z ortodox (görögkeleti) és a protestáns egyházak a legjelentősebbek.

A zsidó vallás

- monoteista (Jahve)
- nincs dogmarendszer, önálló döntési szabadsággal bírnak a hívők
- héber nyelv, **Szentírás**
- lényegét a **Tóra** (Törvény) tartalmazza (ótestamentumi írások összessége), amely a hívők számára az isteni akarat közvetlen megnyilvánulása.
- isteni kinyilatkoztatás, tehát nincsenek alapítói
- a legnagyobb rabbik értelmezték a Tórát = **Talmud**nak nevezett gyűjtemény (mikor hogyan kell viselkedni)

A Jordán folyó és a Holt-tenger vonalától a Földközi-tengerig húzódó hegyes vidék Palesztina. Korábbi lakói – akik földműveléssel, pásztorkodással foglalkoztak, és voltak fallal körülvett városaik is – Kánaánnak nevezték. A Kr. e. XIII. században e területen lépett szövetségre 12 zsidó (héber) törzs.

Palesztina történetének legfontosabb forrása a Biblia ószövetségi része, amely a zsidók szent könyve. Az Ószövetség Ábrahám és Mózes történetét egységbe fogva megőrizte a palesztinai zsidóság kettős eredetét. A keletről érkezők (kb. a Kr. e. XV-XIV. században) emlékéért Ábrahámhoz, a nyugatról, Egyiptom felől bevándorlókat (a Kr. e. XIII. század táján) Mózeshez köti.

Az Ószövetség szerint Ábrahám a mezopotámiai Ur városából menekült Kánaán felé. Időskorában született fia, Izsák. Az ő gyermekei voltak Ézsau és Jákob. Utóbbinak 12 fia volt, akik a 12 zsidó törzset jelképezik. A fiai közül József irigyek voltak testvérei. Eladták rabszolgának, és apjuknak azt hazudták, hogy meghalt. József Egyiptomba került, és álomfejtő képességének köszönhetően kikerült a börtönből, ahova Potifárné miatt jutott. Miután megfejtette a fáraó álmát, Egyiptom alkirálya lett. Kiépítette a templomgazdaságot. (Thomas Mann: József és testvérei). József jóvoltából a zsidók békében éltek és sokasodtak Egyiptom földjén.

Ám az egyiptomiak megirigyelték gyarapodásukat. A fáraó el akarta pusztítani őket. Elrendelték, hogy a zsidó fiúgyermeket öljék a Nílusba. Az egyik fiúcskát, Mózeset azonban gyékénykosárba tették, s úgy eresztették a vízre. A fáraó lánya találta meg, felnevelte, dajkája az édesanyja lett, aki héber volt. Előkelő férfiú lett belőle. Később egy konfliktusban vérei mellé állt, így menekülnie kellett. A Midianiták földjén, Jetro papjának táborában telepedett le. Feleségül vette Cipporát ('madárka'), akitől gyermeke is született, akit Gerzonnak ('jövevény azon a földön') hívtak. A Sínai-félszigeten kóborolt, amikor a zsidók istene, Jahve égő csipkebokor képében megjelent előtte, s felszólította őt, hogy hozza ki népét Egyiptomból. Szószólója Áron, a testvére volt. Mózes nagy nehézségek árán elvezette népét Kánaán határáig, de ő már nem léphetett az új haza földjére. A Sínai-hegyen megkapta a tízparancsolatot (dekalógus = két egyenrangú fél szerződése).

A népet József vezette be az ígéret földjére. Városról városra hódították meg az országot. A betelepülő zsidó törzsek legyőzték Kánaán őslakóit, majd a filiszteusokkal harcoltak a területért. A harc során erősödött a kapcsolat a törzsek között, ami a Kr. e. XI. századra közös állam alapítását eredményezte Saul vezetésével. A trónon Dávid követte, akinek vezetésével kialakult a zsidó állam, Jeruzsálem székhellyel. Az ő utóda, Salamon tette despotikussá a királyi hatalmat. Nevéhez fűződik a jeruzsálemi templom építése. A Kr. e. X. század végén az ország kettészakadt, az északi Izraelre és a déli Júdeára. A romló életkörülmények és a vezető réteg eltávolodása Jahve kultuszától a lakosság elégedetlenségéhez vezetett. Látnokok, jósok léptek fel, akik magukat isten „szóvivőinek” (profétának) hirdelve ostromozták a nép kifosztását és a Jahvétől való

elfordulást. A próféták a népet maguk köré gyűjtötték, s megjövendölték Isten büntetését az idegen istenek tisztelete miatt.

A kettészakadt ország nem tudta magát megvédeni az asszír hódítóktól, akik Izrael lakosságát deportálták Mezopotámiába. A megmaradt déli részen ekkor alakul ki a Júdea összetartozását megerősítő egyistenhit. Az asszírok helyébe lépő Újbabiloni Birodalom legyőzte Júdeát, feldúlta fővárosát, Jeruzsálemet, és lerombolta a zsidók szentélyét. Ez az úgynevezett „babiloni fogság”.

Amikor a Perzsa Birodalom megdönti az Újbabiloni Birodalmat, a perzsák hazaengedik őket. A zsidók istene, Jahve ekkor vált a világegyetem egyetlen istenévé, a világ teremtnőjévé, a mindenség urává. Ekkorra alakult ki a ma ismert formája az Ószövetségnek.

Palesztina őslakosainak és a bevándorló törzseknek rendszerint megvolt a maguk védőistene. A megérkező zsidó törzsek vallása nem sokban különbözött a meghódítottak vallásától. Jahve is valószínűleg egy volt a többi védőisten között, abban mégis eltért, hogy mindegyik zsidó törzs őt tartotta főistenének.

A Jahve-kultusz egyik első számú funkciója a központi hatalom erősítése volt. A zsidó állam széthullása, majd az elhurcolás utána alakulnak ki a zsidó vallás tanításai. Ezeket a Tórában foglalják össze. Rögzítik a szertartások és tilalmak szigorú rendszerét (pl. a disznóhús fogyasztásának tilalma, kóser ételek fogyasztása, a szombat tisztelete), megtiltják Jahvén kívül más isten tiszteletét, és továbbra is várják a „messiás”, azaz a megváltó eljövételét. Eltérő az időszámításuk is: szerintük a világ teremtése Kr. e. 3761-ben történt.

Iszlám

A Kr. u. VII. században jött létre az iszlám az Arab-félszigeten, MOHAMED tevékenysége nyomán. A Próféta **egyszerű, könnyen megérthető** vallási rendszert alkotott, melyet követői – miután Mohamed „kijavította az ősvallások hibáit” – a vallásos hit végleges, tökéletes formájának tartanak. Mohamed előzménynek tekintette a zsidó és keresztény felfogást, számos elemet átvett azokból (prófétáit, túlvilágképét stb.).

A nomádok természeti vallása tovább él az iszlámban (pl. a Kába-kő tiszteletében). Az így kiforruló vallás **középpontjában a korlátlan hatalmú egyetlen isten, Allah és a végítélet áll**. Az egyén célja az isteni kegyelem által bejutni a **mennyországba** (Paradicsom). Ennek érdekében a hívőnek földi életében **öt fő követelményt** kell betartania:

- feltétlen hit Allahban, s prófétájában, Mohamedben és a tan igazságában
- naponta 5szöri ima, Mekka felé fordulva
- böjt a Ramadán hónapban
- alamizsnálkodás
- zarándoklat legalább 1x Mekkába
- **Engedelmesség** a vezetőkkel szemben és **dzsihad** a hitetlenek ellen

Az iszlámban **nincs papság**, a közösség minden tagja kapcsolatban van Istennel. Így különösen fontosak a **szent iratok**, melyek iránymutatást adnak a hitéletben. Ezek közül a **Korán** a legfontosabb, amely 114 szűraban (fejezetben) írja le Mohamed Istentől származó tanításait.

A két fő irányzat – az uralkodó **szunnita** és a kisebbségben levő **síita** – szétválását **kalifák** (a próféta utódai) utódlása körül kirobbant viták váltották ki.

A **vallási és a világi hatalom** az iszlámban **nem különül el**, s nincsenek világi törvények sem.

A világvallások összehasonlítása

Jellemző jegyeik alapján **két** nagy **csoport** különíthető el

India és Kína vallási rendszerei

- hitviláguk középpontjában: általános természeti és erkölcsi világtörvény;
- szemlélődés, meditáció útján azonosulnak a világtörvénnyel
- szoros kapcsolat a természeti vallásokkal (napisten, holdisten stb.)

Iszlám és a kereszténység

- személyes istenség korlátlan hatalmában hisznek;
- ima segítségével kerülnek kapcsolatba a Teremtővel
- magát egyedül üdvözítő vallásnak tartja, a kívülállókat gyakran pogánynak nevezi

A fő jellegzetességeik alapján 1 helyre soroltak között is jelentősek a különbségek. Indiában például a szemlélődés, míg Kínában a gyakorlatiasabb felfogás a meghatározó. Az iszlám csak prófétának tekinti Jézus Krisztust, elutasítja istenségét és a Szentháromság-tant. A kereszténység ugyanezt teszi a vallási és politikai hatalom egységének mohamedán mintájával.

A RENDI ÁLLAM KIALAKULÁSA ÉS JELLEMZŐI A KÖZÉPKORI EURÓPÁBAN

Mezey Barna: A modern állam születése
Rubicon történelmi folyóirat, 8. évfolyam (1997) 8. szám (72.)

A rendi monarchia kialakulása

Az investitúraháborúk eredményeképpen a király elvesztette egyházi glóriáját, többé nem vicarius dei – Isten földi helytartója –, csupán az egyház katonája. A pápai hatalom kiterjesztésének igénye a világi hatalom ellencsapásait váltotta ki: az állam egyre inkább szekularizált jelleget öltött. Megjelent a világi méltóság (honor) gondolata, melynek lényege, hogy a király a maga ura, csak Istennek tartozik elszámolással. Az állam világi-politikai szerepének felerősödése együtt járt az egyházi és a világi jog szétválásával: immáron semmi nem korlátozta az uralkodó törvényalkotásra vonatkozó jogát. Ilyen elméleti előzményekre épül a reneszánsz államfelfogás, a Machiavelli cinikus nézőpontjában is visszatükröződő új koncepció, miszerint az államhatalom kérdését ideológiamentesen kell kezelni, s a király és a társadalom viszonyát át kell értelmezni. Ez a felfogás jelentősen hozzájárult a centralizációs technikák tökéletesítéséhez, a modern állam korszerű közigazgatásának kiépítéséhez.

A modern állam első megjelenési formája, a **rendi-képviselési monarchia** kialakulása hosszan elnyúló folyamat eredménye. Olyasfajta, tetszetősnek tűnő kezdetmegjelölést adni, mint Anglia 1265. évi mintaparlamentje vagy a franciák 1302-es általános rendi gyűlése, alkotmánytörténeti vonatkozásokban komoly veszélyeket rejt magában. A rendi-képviselési állam a **patrimoniális monarchia maradványain épült fel**. Ám nem a korai állam összeomlásáról s a helyébe emelt új állammodell megteremtéséről van szó, hanem egy felbomló patrimoniális és ugyanebben a folyamatban kibontakozó rendi hatalom összefonódásáról. Mind több rendi elem jelent meg a társadalomban, melyek beszivárogtak a hatalom gépezetébe, s átalakították azt. A rendek és a rendiség megjelenésének pontos időpontja sem rögzíthető. Rendiség és rendi képviselési állam nem feltétlenül egy időben jelentkeztek. A rendek kialakulása jócskán megelőzte a rendi állam létrejöttét, rendiségről pedig csak a rendek fejlődésének bizonyos pontján túl beszélhetünk.

A feudális társadalom aktív csoportjai – részben a patrimonialitás nyújtotta régi lehetőségeket kihasználva, részben az új kereteket keresve – **sajátos rendi megfontolásaik állami keretek által garantált érvényesítési lehetőségeit keresték**. Megpróbálták érvényt szerezni közös – a hűbéri kötések ellen is ható – érdekeiknek, s ehhez igazították az állammal szemben megfogalmazott elvárásaikat. **Ugyanakkor az uralkodó is támogatókat keresett** a hűbéri rendszerben kialakult tartományúri hatalommal szemben. A rendi szerveződésből nyerhető társadalmi energiák a jól szervezett központosítás legfontosabb fegyverévé váltak. *Trócsányi Zsolt* megfogalmazásában a centralizáció az az államszervező folyamat, amelyben „*az uralkodó a rendek hatalmának megtűrésével kialakítja saját hatalmi túlsúlyát, de lényegében érintetlenül hagyja azokat a rendi jogköröket, amelyek a központi hatalom stabilizálásában nem tűnnek primer érdekekkel bírónak*”. Ebben a folyamatban kristályosodott ki a rendi monarchia mozgatóereje, a rendi dualizmus.

A működő rendi-képviselési állam lelke, a rendi dualizmus a centralizáció és a rendi hatalmi törekvések sajátos eredményeként jött létre. Lényege a rendek és a központi hatalom között kialakuló relatív egyensúly volt. Ebben a helyzetben a rendek tudomásul vették a központi hatalom ténykedését, a királyi hatalom pedig garantálta a rendi intézményeket. Rex és regnum

álltak egymással szemben, s folyamatos hatalmi küzdelmük adta meg a rendi monarchia mozgásterének kereteit. *Ember Győző* szavait idézve: „A rendi dualizmus időszakában az uralkodói hatalom és a rendiség között váltakozó sikerrel folyó küzdelemben a rendek legerősebb fegyvere Európában mindenütt az országgyűlés volt, elsősorban azáltal, hogy az uralkodó számára a hadiadót az országgyűlésen állapították meg.”

A törvényalkotás immár a diétán zajlott, a törvény pedig már nem az uralkodó egyoldalú akaratkijelentése avagy a bárók szűk körű tanácsának döntése, hanem **az elismert rendek által képviselt értékeket tekintetbe vevő kompromisszumos egyezmény** lett. A konszenzus váltakozó koalíciós együttműködések eredményeként alakult ki; a pillanatnyi politikai-gazdasági érdekek függvényében álltak szemben a rendek egységesen a királyi hatalommal, vagy oszlottak meg, s támogatták különböző megfontolásból időről időre a királyt.

Hajdu Lajos: A rendi monarchia

Rubicon történelmi folyóirat, 8. évfolyam (1997) 8. szám (72.)

Azok az uralkodói törekvések, amelyek a hűbériségből fakadó széttagoltság felszámolására, a felségjogok visszaszerzésére és a királyi hatalom megerősítésére irányultak, Európa-szerte szövetségesre letek a rendiségben. A központosító folyamat során kialakult rendi hatalommegosztás és az annak keretet adó rendi-képviselési állam évszázadokon át meghatározó jelensége maradt az európai alkotmánytörténetnek.

Rendi típusok

Franciaországban az első rend a **klérusé** volt, beletartozott minden katolikus pap a reimsi érsektől a falusi abbéig, plébánosig. A klérus bírósági kiváltsággal (*privilegium fori*) rendelkezett, melynek értelmében katolikus egyházi személyt csak egyházi bíróság előtt lehetett perbe fogni. A második rend a **nemesség rendje**, amely a bírósági privilégiumok mellett meghatározott, speciális jogokkal rendelkezett, bizonyos tisztségeket például csak nemesek tölthettek be. Természetesen a nemességen belül – amely jogilag egységesnek számított – jelentős vagyoni differenciák mutatkoztak, mert a paírek és a nagybirtokosok éppúgy a második rend tagjai voltak, mint a falusi bocskoros nemesek. Végül a Francia Királyságban a **harmadik rend a szabadok rendje volt**, elsősorban természetesen a városi polgárságé. Idetartoztak a kommunajoggal rendelkező városok, valamint azok a városok, amelyek hűbérura az uralkodó volt.

Angliában a rendi fejlődés eltért a kontinentálistól. Az **első rend tagjai a lordok, egyházi vezetők** (püspökök) és a **legfontosabb feudális állami tisztségviselők** voltak. A **második rendbe a nemesek, a gentlemanek tartoztak**. A **harmadik rendet** itt is a **királyi városok polgárai** alkották.

A **Német-római Birodalomban** az **első rend** tagjai a **választófejedelmek** voltak (három egyházi és négy világi választófejedelem), csak ez a hét személy rendelkezett azzal a jogosultsággal, hogy megválassza a német királyt, aki római koronázáson nyerte el rendszerint a római császár címet is. A **második rendbe** tartozott a **többi egyházi és világi fejedelem**, valamint a **szabad urak** (*freie Herren*), azok a világi nemesek, akik közvetlenül a császár hűbéresei voltak. Végül a **harmadik rendet** a Német-római Birodalomban a **szabad és birodalmi városok polgárai** alkották.

Kelet-Európában a rendi fejlődés eltért a nyugat-európaítól. Sok helyütt csonkák a rendek; az **első rendet** például **nem a klérus összes tagja, a papság alkotta, hanem csak a főpapok**. Másik jellegzetesség e tájon, hogy **a nemesség nem egy, hanem két rendhez tartozott**: az egyikhez a **főrendek, mágnások, grófok, bárók és hercegek, a másikhoz a köznemesség, a kisenemesség**. Kelet-európai jellegzetesség, hogy **a városok közül csak kevés rendelkezett rendi jogokkal**, némelyik államban az is előfordult, hogy az ország legfontosabb kérdéseinek eldöntésére hivatott rendi országgyűlésekre csak néhány város kapott meghívást.

Rendi országgyűlések

A rendi fejlődés elévülhetetlen érdeme, hogy **létrejöttek az államszervezetben jelentős szerepet betöltő rendi gyűlések**, illetve rendi képviseleti gyűlések. A kettő közötti leglényegesebb különbség, hogy a rendi gyűlésen mindenki megjelenhetett, aki rendi jogokkal rendelkezett (ezek tehát gyakran tömeggyűlések voltak), a rendi képviseleti gyűléseken azonban csak az állam szempontjából fontos személyek (főurak, főpapok, lordok stb.) vehettek részt személyesen, a rendek többi tagja követi útján képviseltette magát.

A rendi képviseleti gyűléseket erőskezű uralkodók ritkán hívtak össze. Ha viszont a központi hatalom gyenge volt vagy meggyengült, akkor azok rendszeresen üléseztek, gyakran évente többször is. Sajátos tény: minél többször hívták össze a rendi gyűlést, annál kisebb volt a súlya, illetve annál több problémával küzdött az államszervezet. A rendi gyűlések egybehívásának módjával politizálni is lehetett. Összehívhatták úgy is, hogy jól előkészítették, idejében kiküldték a meghívókat, tehát a hatalom hagyott időt a felkészülésre. Ez esetben a küldők megfelelőképpen instruálni tudták követeiket. Ám össze lehetett úgy is hívni a gyűléseket, hogy csak az utolsó pillanatban érkezzen meg a meghívó.

A rendi gyűlések meglehetősen nehézkesen tevékenykedtek, mindig vita volt azon, hogy mit milyen sorrendben tárgyaljanak, azzal kezdjék-e a munkát, amit az uralkodó javasol a gyűlés napirendjére, vagy a rendek panaszainak orvoslását helyezték előtérbe. Rendszerint **kompromisszumos megoldás** alakult ki: megtárgyaltak bizonyos uralkodói kéréseket, utána fontos sérelmeket, majd megint uralkodói kéréseket, javaslatokat, s ismét sérelmeket. Olykor az is a politikai taktikához tartozott, hogy az összehívók nyújtották a rendi gyűlés időtartamát. Amikor megnyílt a rendi gyűlés, heteken keresztül viszonylag jelentéktelen kérdésekről vitatkoztak. A résztvevők közül nem mindenki tehetett meg, hogy hónapokon keresztül távol legyen a birtokától, az ilyenek kénytelenek voltak a gyűlést otthagyni. Amikor a létszám lecsökkent, s már csak a vagyonosabbak, tehetősebbek maradtak ott, elő lehetett hozni a fontosabb kérdéseket, és ezekben egy-két nap alatt döntés születhetett.

A rendek rendszerint külön üléseztek, külön alakították ki az érdekeiknek megfelelő álláspontot. Ezeket azonban a többi renddel **egyeztetni kellett, küldöttséget küldeni, ismertetni** az álláspontot. A **másik rend reagált erre, küldöttsége útján kifejtette a véleményét.** Ezek után kerülhetett sor az egyeztetésre s a végső határozathozatalra. Ez a sokféle tárgyalás, egyeztetés **rendkívül körülményes** volt, nehezen lehetett közös nevezőre jutni.

A rendi képviseleti gyűlések másik problémája az **instruálás** volt. A küldők instrukciókat adtak követeiknek, megszabták számukra, hogy bizonyos kérdésekben milyen álláspontot fogadjanak el. Ha olyan kérdés merült fel, amelyre az instrukció nem vonatkozott, pótutasítást kellett kérni, hogy milyen álláspontot fogadjon el a követ, mi a küldők véleménye. Ez azonban időbe telt, tovább rontva a rendi gyűlés hatékonyságát.

E probléma megoldása érdekében Franciaországban egy másfajta rendi gyűlést is kialakítottak: az ún. **Notable-gyűlést**, az **előkelők gyűlését**. Ezen a gyűlésen csak olyanok vettek részt, akiket az uralkodó meghívott, tehát itt nem követutasítással ellátott személyek tárgyaltak, akik kötelesek az instrukciókat követni, betartani. **A résztvevők nem rendszerként külön ülészttek, hanem együttesen**, így nem kellett hosszadalmas procedúrával egyeztetniük. Az álláspont kialakításához elegendő volt szabad meggyőződésük, így **a Notable-gyűlés rugalmasabban, gyorsabban tudott tevékenykedni**, mint az Etats-Generaux. Ezért a francia uralkodók gyakran hívtak össze ilyen gyűléseket, ha valamilyen kérdésben támogatásra volt szükségük.

Voltak olyan gyűlések is, amikor csak egy rend tagjai folytattak tárgyalásokat, például **ha a napirenden levő kérdések csak őket érintették**. Franciaországban a polgári forradalom kitöréséig rendszeresen ülésezett az első rend, a klérus rendje az egyház helyzetével, tevékenységével kapcsolatos problémák megtárgyalására. A rendi képviselői gyűlések sajátos alakzata a tartományi rendi gyűlés. Ezeknek a gyűléseknek főleg ott volt nagy jelentőségük, ahol a központosítás és a széttagoltság közötti küzdelemben a partikularizmus győzött, mint a Német-római Birodalomban. Ott az ilyenfajta rendi gyűlésnek volt döntő szerepe. A tartományi rendi gyűlés Bajorországban vagy Brandenburgban lényegében ugyanazt a feladatot látta el, amelyet az általános rendi gyűlés Franciaországban.

Központi intézmények

A 14–15. században jelentős változások mentek végbe az államszervezet központi intézményeinél. Az állami tevékenység ellátásában egyre nagyobb szerephez jutott a **világi értelmiség**. A központi intézményeknél – és itt nemcsak a bíróságokról van szó, hanem a közigazgatási szervekről is – döntő funkciójuk lett azoknak az egyetemet végzett, jogot tanult személyeknek (magistereknek), akik az adott központi intézménynél szaktudásukra építve végezték feladataikat. A központi szerveknél **kialakultak bizonyos munkamegosztási elvek, szabályok**. Ez kezdetben területi munkamegosztás: például Franciaországban a kancellárián külön részlegek foglalkoztak Burgundia, Normandia vagy más országrészek ügyeivel. Más részlegek az egész kancellária munkáját szolgálták, egyrészt a gazdasági-technikai feltételeket, például a papírellátást biztosították, másrészt a kancellária működéséhez szükséges pénzügyi eszközöket teremtették elő.

Akadnak viszont olyan kormányzások, dikasztériumok, központi intézmények, amelyeknél a munkamegosztást a tevékenység jellege szabta meg, ahol tehát reszortok szerint intézték az egyes ügyeket a hivatalnokok. Ez elsősorban a pénzügyi-gazdasági szerveknél, a kamaráknál vagy a kincstartói hivatalokban alakult ki. Külön részlegek foglalkoztak például a vámügyekkel általában és a határvámmal (azzal a vámmal, amelyet az országhatár átléptekor kellett a bejövőnek vagy a kilépőnek fizetnie). Külön részlegek felügyelték a pénzverést, a nemesfémhányászatot, a királyi birtokok gazdálkodását. Előfordult, hogy a kamaránál külön részleg intézte a jogi ügyeket. Ennek a reszort szerinti munkamegosztásnak **rendkívül sok előnye volt. Szakképzett emberek végezték az egyes feladatokat**, olyanok, akik egész életükön keresztül ugyanazokkal a kérdésekkel foglalkoztak, akik a felhalmozott tapasztalatukat fel tudták használni, akik behatóan ismerték a tevékenységi (szak)területüket, s felismerték, ha változtatásra, reformra volt szükség. A modern igazgatás egyik gyökere ide, a reszort szerinti munkamegosztás kialakulásának korszakára nyúlik vissza.

A királyságok egyik legjellegzetesebb kormányzati szerve a kezdetektől a **királyi tanács**, ám többféle királyi tanács is működött. Sok államban ún. **nagytanács** (magnum consilium) foglalta

magába az uralkodó mint főhűbérúr valamennyi hűbéresét. A nagytanács ülésén részt vehetett mindenki, akinek az uralkodó volt a közvetlen hűbérura. A nagytanács azonban **hamar formális intézménnyé vált**, egyre ritkábban hívták össze, lényeges állami feladatot nem látott el. Nem is láthatott, sem hatalmas létszáma következtében (hiszen egy-egy uralkodó gyakran több száz vagy több ezer nemesnek a hűbérura), sem pedig tagjainak eltérő érdekei, tapasztalatai miatt. A nagytanács tagjai között ott ültek az egy-két faluval rendelkező kisbirtokosok is (akik adományként csak ilyen kis birtokot kaptak uralkodójuktól), akik gazdálkodóként nem szerezhetek hasznosítható igazgatási tapasztalatokat, amelyek alkalmassá tették volna őket arra, hogy fontos országos kérdések eldöntésében érdemben részt vegyenek.

A másik fajta tanács, a **királyi tanács** (consilium regni) elsősorban a **központi tisztségviselők**ből állt, azokból a személyekből, akik az állami tevékenység egy-egy területén a feladatok végrehajtását irányították. Így tagjai között találjuk az egyház legfontosabb vezetőit, a hadsereg irányítóját, a kancellária vezetőjét, a kamarást és természetesen mindazokat a nagyurakat, akik valamilyen rangot viseltek. A korai feudalizmusra jellemző méltóságok – főszállásmester, étkefogó, pohárnok vagy főpohárnok, fővadász-mester – tisztsége mögött reális tartalom a virágzó feudalizmus időszakában már nem volt, de ezek a címek a középkor egész periódusában léteztek, és betöltöik rendszerint tagjai voltak a szűkebb királyi tanácsnak.

Amikor az uralkodó politikai megfontolásból nevezett ki a királyi tanács tagjai közé befolyásos embereket, a királyi tanács létszáma is megduzzadt, nehezkesebben működő vagy működésképtelen testületté vált. Ilyenkor törvényszerűnek látszott egy újabb királyi tanács, egy szűk testület kialakítása, melyet rendszerint titkos tanácsnak vagy kabinettanácsnak neveztek s a legbefolyásosabb állami tisztségviselők közül állt, olyan személyekből, akik egy-egy állami tevékenységi terület egészét, valamint az állam irányításának problémáit elméletileg és gyakorlatilag jól ismerték, így az uralkodó segítségére tudtak lenni nemcsak a valós helyzet elemzésében, feltárásában, hanem a döntések kialakításában is.

A regionális és helyi igazgatás

Amikor a feudális anarchia még erős volt, a királyi hatalomnak nem léteztek megfelelő képviselői a régiókban. Franciaországban például a Capetingek uralma csak az ország központi területeire terjedt ki, és hosszú, évszázados harc során sikerült biztosítani, hogy a királyi hatalmat az egész országban elfogadják. A korai feudalizmusban jelentős szerepet kellett betölteniük a grófoknak, tartományuraknak. Később a királyi hatalom ún. **prevot**-kat nevezett ki, akik egy-egy meghatározott területen igazgatták a királyi birtokokat, és elláttak bizonyos feladatokat, amelyek egyébként az uralkodó hatáskörébe tartoztak. Ezeket a tisztségeket azonban hamarosan áruba bocsátották: három évre ki lehetett bérelni azokat meghatározott összegért, ami egyet jelentett a terület végletes kizsákmányolásával, minthogy a bérlő igyekezett jövedelmezővé tenni tisztségét. Amikor tarthatatlanná vált a helyzet, a központi hatalom küldötteket, **bailliket** küldött ki, s ezek a tisztségviselők látták el azokat a feladatokat, amelyeket korábban a prevot-k. Ezek a főbírói kerületek, baillage-ok Franciaország északi részén alakultak ki. A déli régiókban a regionális igazgatási egységek a főudvarnagyi kerületek (senechaussék) voltak, melyek hasonlítottak a magyar megyékhez.

Az idő múltával természetesen napirendre került a baillage-ok, illetve a senechaussék áruba bocsátása: ezeket a tisztségeket is meg lehetett vásárolni. Amikor ez megtörtént, a központi hatalomnak újra lépnie kellett. Az uralkodó új regionális igazgatási egységet alakított ki, új tisztségviselőket nevezett ki.

Számos feladatot az egyház látott el, így például a szegénygondozást és általában a szociális ellátást. Az **egyházi igazgatás** még a Karoling-korszakban alakult ki, **alapegysége az egyházmegye** (püspökség) volt, amely **esperesi kerületekre, majd egyházközségekre tagozódott**. Ez az igazgatási szervezet fennmaradt a francia forradalom kitöréséig. A rendiség kialakulásával párhuzamosan a rendek szerepe megerősödött a regionális igazgatásban is. Jelentős szerephez jutottak a városi, falusi önkormányzatok, közösségek is: szabályozták a gazdálkodás rendjét, a tűzvédelem szabályait, megfogalmazták az egészségügyi előírásokat, rendezték a falu lakosainak egymáshoz való viszonyát, és szankciókkal fenyegették azokat, akik e szabályokat nem akarták betartani. A falusi, városi közösségek hosszú évszázadokon át biztonságot és védelmet nyújtottak tagjaik számára.

A hatalom mindaddig, amíg érdekeit nem látta fenyegetve, nem is nyúlt bele a helyi közösségek életébe. Legfeljebb igyekezett a regionális önkormányzatokat ellenőrzés alá vonni, az egyházra vagy a nemesség bizonyos csoportjaira támaszkodva megszerezni a közösség által választott vezető megerősítésének jogát. A központi hatalom erősítésének másik módja a **javaslattételi jog** gyakorlása volt, mikor is az önkormányzat jogkörében maradt ugyan a választás, de a központi hatalomnak jogában állt meghatározott számú, rendszerint három személyt prezentálni, javasolni a tisztségre, és a rendi önkormányzat közülük választhatott vezetőt. Ez a javaslattételi jog természetesen nemcsak a regionális igazgatásnál érvényesült, hanem egyik módszere volt a földesúri hatalom beavatkozásának is.

A HUMANIZMUS ÉS RENESZÁNSZ

A humanizmus

A XIV. századtól kezdődően megfigyelhetők azok a társadalmi és gondolkodásbeli változások, amelyek a világszemlélet átalakulásához vezettek. A megerősödött városi polgárság egyre inkább függetlenítette magát az egyháztól. Zömében az ő körükből kerültek ki a XIV-XV. Század humanistái, akik az új művelődés és művészet létrehozói voltak.

A középkori gondolkodók istent helyezték a gondolkodás középpontjába. A humanisták figyelmét azonban egyre inkább **az evilági élet és az ember** kötötte le. A középkorban az egyén véleménye alárendelődött a testületi érdekeknek. A különféle egyházi társulatokban és a világi intézményekben – például a céhekben – csak azt a gondolatot fogadták el mérvadónak, amely a közösségnek is megfelelt. A **humanisták** ezzel nem értettek egyet. Rajongtak és harcoltak **az egyén szabad véleményformálásáért**. Az általuk képviselt filozófia, a humanizmus a személyes szabadság, a függetlenség eszményét sugározta.

A humanisták az ókori görög és római művészekben és tudósokban találták meg példaképeiket. Szerintük a középkor „sötétsége, barbársága” megszüntette a szabadgondolkodást, visszavetette az irodalom és a művészetek fejlődését. A középkori kötelékek lazulása idején úgy tűnhetett, hogy mindaz, amit a középkor jelentett, az antik Róma szellemiségének feltámadásával szűnik meg. Meg voltak győződve arról, hogy az antik Róma csak akkor támadhat föl, ha **újjászülethet és fölvirágozhat az antik irodalom és az antik képzőművészet**. A humanista mozgalom nélkül nem jöhetett volna létre az új művészet.

A humanizmus Észak-Itáliában született. Egyik első képviselője **Dante Alighieri** (1265-1321) az **Isteni színjáték** című művében leírja utazását a Pokolban, a Purgatóriumban (tisztítótűz) és végül a Paradicsomban, ahol találkozott kedvesével, Beatricével.

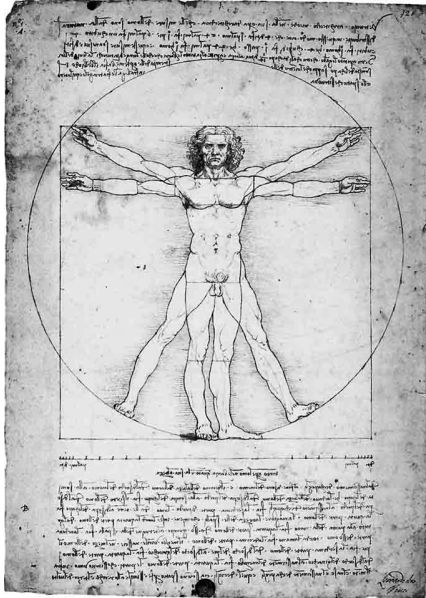
Őt követően **Petrarca** (1304-1374) és **Boccaccio** (1313-1375) még egyértelműbben fejezik ki az antik világban elfogadott érzések és szabadabb életforma utáni vágyakozást. Boccaccio műve, a **Decameron** a pestisjárványok elől egy Firenze melletti villába költözött. Unalmukat zenével, tánccal, szerelemről és erotikáról szóló történetek előadásával üzték el. A világi élet szépségéről, izgalmairól szóló mű elnyerte a városi polgárok érdeklődését, „kivívta” viszont az egyháziak ellenszenvét.

A reneszánsz művészet

A francia **renaissance** szó „újjászületést” jelent. Ezzel a szóval jelöljük azt a XV-XVI. Századi európai művészetet, amelyben a kortársak az ókori görög-római művészet **újjászületését** látták. A reneszánsz művészet nem csupán az ókori épületek, szobrok, festmények utánzását jelentette. Benne rejtett a klasszikus kultúra ösztönző ereje: **a haladás eszménye** is. A XV. Századi itáliai művészek az ókori történetírók szövegeit tanulmányozva arra lettek figyelmesek, hogy a művészet a versengés által fejlődik. Az egykori szövegek és saját meggyőződésük alapján hangoztatták, hogy a művészek közötti verseny **a minél „elevenebb” természetábrázolásért** folyik.

Az új művészet nem ismert korlátokat. A firenzei **Cimabue** [csimabue] (1250-1302) és **Giotto** [dzsotto] (1267-1337), a sienai **Simone Martini** (1284-1344) és a **Lorenzetti** [lorencetti] **testvérek** képei föltszabadították a festészetet a merev, szigorúan szabályozott bizánci művészet hatása alól. A szintén festő **Masaccionak** [maszaccso] (1401-1428) és **Piero della Francescának** [piero della franceseszka] (1415-1492) köszönhetően **az emberi test tanulmányozása** a művészet kulcsfeladatává vált. (Előfordult, hogy

az egyház szigorú tilalma ellenére holttesteket csempésztek ki a kórházból, és felboncolták azokat.) A XV. Század végén a reneszánsz művészet a firenzei **Botticelli** (1445-1510) festészetében mutatta föl értékeit. A festő művei a mitológiai érdeklődés és a valóságú ábrázolás jeles példái.

A humanista szellemi szabadságvágyát a művészet önmagában igen ritkán tudta kielégíteni. Ezért a nagy reneszánsz művészek az alkotáson kívül még sok mindennel foglalkoztak. **Leonardo da Vinci** [da vincsi] (1452-1519) ünnepségeket rendezett, muzsikált, orvosi kísérleteket végzett, hadi eszközöket (pl. harckocsit) tervezett és a repüléssel is kísérletezett. **Michelangelo** [mikelandzselo] (1475-1564) verseket írt, **Raffaello** (1483-1520) a festő, épületeket tervezett.

Művészeti akadémiák

A humanisták a művészképzés új formáját szorgalmazták. **Marsiglio Ficino** [ficsino] egy firenze melletti villában a platóni hagyományok alapján felújította a vitatkozva tanulás – a **disputáció** – módszerét. Ehhez a körhöz kapcsolódott a másik híres firenzei neoplatonikus filozófus **Pico della Mirandola** is.

Az új oktatási intézmény alapelveit az építészek, a festők és a szobrászok is szívesen fogadták. Az elméleti kutatást előtérbe helyező **akadémia** a reneszánsz idején már versengett a csupán mesterségbeli tudást követelő céhekkel, amelyek gátolták az egyéniség szabad kibontakozását.

A reneszánsz versengés példái

A műalkotásokat létrehozó középkori mesterember a reneszánsz idején vívta ki szabadságát. **Mesterből már-már külső korlátozás nélkül alkotó művésszé vált.** Az ókori görög művészversenyek példája nyomán egyre több művész mérte össze – egy-egy hasonló feladat megoldásával – felkészültségét. Maguka megrendelők is jó néven vették, ha a **művész demonstrálja tudását.** **Lorenzo Ghiberti** (1378-1455) **Brunelleschivel** [brunelleszki] (1377-1446) versengett, s az előbbi elnyerte a megrendelőtől a firenzei keresztelőkpolna egyik bronzkapujának kivitelezési jogát. Később Ghiberti megmintázta azt az ószövetségi jelenetekkel díszített kapuzatot, amelyet a kortársak „Paradicsom kapujának” (Porta del Paradiso) neveztek. Brunelleschi a firenzei dóm kupolájának megépítésével kárpótolta magát. Az itt alkalmazott építészettechnika vívmányait egész itália ünnepelte.

Leonardo da Vinci és Michelangelo 1504-ben, a firenzei városháza nagytermének díszítésekor szintén összemérte tudását.

A FELVILÁGOSODÁS ÉS A FRANCIA FORRADALOM ESZMEI IRÁNYZATAI

A modern polgári állam előkészítéséhez sokban hozzájárult a XVII. század nagy szellemi mozgalma, a **felvilágosodás**, mely évszázadokon át tartó fejlődési folyamat eredménye. Ez a humanizmusból és a reneszánszból kiinduló és azokon túllépő eszmei irányzat **nem volt zárt filozófiai rendszer** – sőt éppen belső eleltmondások jellemezték - , mégis olyan ideológiává vált, amely egy táborba gyűjtötte azt az európai értelmiségi elitet, amely szeretett volna túllépni „az ember önhibájából eredő kiskorúságán” (Immánuel Kant). A felvilágosodás a XVII. század végén született Németalföldön (Grotius, Spinoza) és Nagy-Britanniában (Locke, Hume, Newton), és innen került Franciaországba a XVIII. század közepén. (Diderot, Voltaire, Montesquieu).

A felvilágosult gondolkodókat általában **az ész mindenhatóságába vetett hit** vezette, és úgy vélték, **a társadalmi jelenségeket** is a természeti törvényekhez hasonló, **racionálisan megmagyarázható törvényszerűségek irányítják**. A társadalom problémáira igyekeztek racionális válaszokat adni. Politikai gondolkodásuk alapját a **társadalmi szerződés elmélete** és az ehhez kapcsolódó természetjog koncepciója adta.

A **társadalmi szerződés elmélete** tulajdonképpen **a nép és az uralkodó között megkötött szerződéssel magyarázza az állam kialakulását** (pl. Hobbes, Locke). Az Isten által rendelt megváltoztathatatlan rend elképzelésével szemben ez a racionális alapokra helyezett világnézet ideológiai támaszt nyújtott a feudális állam átalakítására törekvők számára. **A társadalmi szerződés ugyanis felbontható**, illetve új szerződéssel helyettesíthető. A különböző szerződéselméletek eltérő politikai modelleket írtak le, s ekkor lényegében a polgári berendezkedés alternatíváit ogalmazták meg.

A **természetjogi koncepció** (pl. Grotius) – egy emberi intézménektől független, ideális törvény, egyetemes erkölcsi rend létét feltételezve – kimondja, hogy **minden embernek természetes és eliegeníthetetlen jogai vannak**. Eze közül a legfontosabbaknak **az élethez, a szabadsághoz és a tulajdonhoz** való jogot tartották, amelynek következtében a természeti jogról vallott elképzelések az emberi szabadságjogok későbbi megfogalmazását segítették elő. (A nép az államra bízta e jogokat, de azokat nem lehet megsemmisíteni.)

A szerződéselméleti és természetjogi koncepciótól némiképp eltérő elméleti alapokból indult ki Montesquieu, aki szerint a szabadságot elsősorban nem a kormányzati intézkedések, vagy a nép és az uralkodó közötti szerződések biztosítják, hanem az, hogy a törvényhozás, a törvények végrehajtása és a bírászkodás egymástól függetlenek. Az általa kidolgozott hatalommegosztás elvét máig a demokratikus államberendezkedés sarkpontjának tekintjük.

Érdeemes megjegyezni, hogy a felvilágosodás gondolkói az általuk felvázolt modelleket nem véres forradalom útján látták megvalósíthatónak (sőt kifejezetten ellene voltak az ilyen radikális megoldásnak), hanem a meggyőzés, a „felvilágosítás” és a nevelés eszközében bíztak.

forradalom: modern felfogás szerint az a történelmi-politikai jelenség, amely az aktuális fennálló rend bukását és ezzel együtt a társadalmi, gazdasági, politikai rend gyökeres átalakulását kezdeményezi. A forradalom ilyen értelemben nem korlátozódik minden esetben a politikai szférára, és nem jár feltétlenül együtt az erőszakkal, illetve annak alkalmazásával.

Az első politikai mozgalmak a felvilágosodás jegyében

A **felvilágosodás** nem csak a világszemléletet alakította át, hanem **közvetlenül is hatott a politikai eseményekre**. Előbb a központi kormányzatok politikusait „hódította meg”, főleg a periférián (felvilágosult abszolútizmus). A század utolsó harmadára pedig egyre nagyobb szerepük lesz azoknak a gondolkodóknak, politikusoknak és mozgalmaknak, melyek a felvilágosodás eszméivel felvértezve éppen a központi hatalommal szemben lépnek fel, és elsősorban egyes fejlettebb országokban. E politikai mozgalmak hátterében ugyanis ott voltak mindazok a társadalmi konfliktusok, amelyek ezeken a helyeken éppen a nagy gazdasági-társadalmi átalakulásoknak, a gyors népességnövekedésnek, a városok, ipar, kapitalizmus gyors térhódításának voltak köszönhetőek.

A felvilágosodás szülőhazájában, Angliában ezek a mozgalmak viszonylag szelídek, az újabb angol hagyományoknak megfelelően megegyezést keresők voltak. Fő céljuk a választójog kiszélesítése, a választási visszaélések megszüntetése volt; vagyis nem a fennálló berendezkedés eltörlése, hanem tökéletesítése.

Már **komolyabb konfliktusok** voltak **Amerikában**. Az egész kontinensen gyorsan szaporodtak a szabaddkőműves páholyok és egyre határozottabban terjedt az a nézet angol és spanyol telepesek, illetve meszticek, feketék, kreolok, indiánok körében, hogy **az emberi és politikai jogok, az önrendelkezés joga gyarmati lakosokat is megilleti**. Számos felkelés robbant ki a kontinensen. A legjelentősebb és legsikeresebb az észak-amerikai angol gyarmatok függetlenségi háborúja volt.

Előzmények, a természettudományok fejlődése a XVI-XVII. században, az angol felvilágosodás

A XVI-XVII. században kialakult új természettudományos világnézet nem volt hatástalan a társadalommal, a politikával, a vallással, az emberi lélekkel kapcsolatos nézetekre. Ezeken a területeken is megjelent az elfogulatlan és ésszerű vizsgálódás, a dogmák felülvizsgálatának vágya. Ezt a mozgalmat és folyamatot már résztvevői is „felvilágosodásnak” nevezték, mert a józan és megvilágosító harcának tekintették a sötétségével” szemben.

A mozgalom természetes, hogy Angliából, az új természettudományos gondolkodás, a szólásszabadság és a társadalom által ellenőrzött politikai hatalom országából indult. Newton kortársa, **John Locke** (lák, 1632-1704) orvos és politikus felelevenítve a társadalmi szerződés gondolatát **kifejtette, hogy az egyén természetes, vele született jogokkal és szabadsággal rendelkezik, melyeknek csak egy részéről és csak átmenetileg mondott le az állam javára saját biztonsága érdekében. Ezért jogában áll folytonosan, választott képviselői útján ellenőrizni, hogy a hatalom betartja-e az erre vonatkozó szerződést**. Locke azt is vallotta, hogy **az ember nem kívülről (Istentől) kapja eszméit, hanem a környezet hatására maga alakítja ki azokat**.

A francia felvilágosodás

Ezek a nézetek Franciaországban robbanásszerű szellemi hatást váltottak ki, amely vallásháborúhoz vezetett (XVII. század). A harcok végén pedig a katolikus egyház és az abszolút hatalom került ki győz

Voltaire (1694-1778) a „babonáság és fanatizmus” ellen szólt. „Tiporjátok el a gyalázatost!” – kiáltotta az egyházra gondolva. Sajtószabadságot, a hatalmi önkénnyel szembeni jogbiztonságot, vallási türelmet követelt.

Montesquieu (monteszkíó, 1689-1755) az abszolút monarchia helyett a hatalmak elválasztására épülő angol államot tekintette követendőnek a franciák számára.

Az Enciklopédia

A század derekától bontakozott ki a felvilágosodás Franciaországban. Ez az *Enciklopédia, avagy a tudományok, művészetek és mesterségek értelmező szótára* című 28 kötetes kiadványhoz kapcsolódik, melynek szerkesztője **Denis Diderot** (dideró, 1713-1784) és **Jean le Rond d'Alambert** (dalamber, 1717-1783) volt. Elkészítésében számos francia és külföldi filozófus, közgazdász, természettudós vett részt. Az *Enciklopédia* az új, felvilágosult világnézet szemszögéből értelmezte újra a világ, természet, társadalom jelenségeit, összegezve és népszerűsítve az addigi tudományos eredményeket. A józan ész vezérelte, előítéletekben, hagyományos nézetekben kételkedő világszemléletet hirdetett. A társadalmat a Locke-féle társadalmi szerződés és természetes jogok szemszögéből tárgyalták, az emberek jogi egyenlőségét, a különféle nézetek, a kutatás szabadságát, a tulajdon biztonságát és a szabad kereskedelem elvét hirdették. A papság világi hatalmát elítélő, a babona és fanatizmus ellen fellépő mű egyes szerzői (köztük Diderot) elvetették már magát a kereszténységet is, és csak egy meghatározhatatlan emberfölötti lényben hittek, mely nem avatkozik a világ menetébe (deizmus). Az *Enciklopédia* szokatlan terjedelemben és szakszerűen foglalkozott a mesterségek és a technika tárgyalásával.

Ugyanakkor – természetesen - nem hirdette meg a királyság, a társadalmi intézmények, a hierarchia, a vagyoni különbségek felszámolását és különösen nem gondoltak szerzői forradalomra. A „nép” fogalmán is inkább csak a felsőbb, műveltebb és vagyonosabb rétegeket értették.

Az *Enciklopédia* első köteteit megtámadta a Sorbonne egyetem és a pápa, terjesztésüket betiltotta a kormány. A nagy érdeklődés miatt azonban a további köteteket, ha csonkítva, hamis kiadó és szerkesztő feltüntetésével is, de megjelentették. Sőt 1782-ig nyolc új francia kiadása is megjelent, kiadták Itáliában és átdolgozva Svájcban. Kötetei Európa-szerte terjedtek, számos magyar főúri könyvtárba is eljutottak.

Rousseau

Az 1760-as évektől a felvilágosodás egyes irányzatai eltávolodtak egymástól. Egész sajátos irányban fejlesztette tovább a korábbi nézeteket **Jean-Jacques Rousseau** (zsán zsák russzó 1712-1778). **A többi enciklopédistával ellenben Rousseau nem hitt a tudományok boldogító hatásában, sőt, úgy vélte, az eredendően jó embert a civilizáció tette tönkre, főleg azzal, hogy megteremtette a tulajdont és ezzel a különbségeket az eredendően teljesen egyenlő emberek között.** Megfelelően – megintcsak ellentétben a többiekkel – **az angol államformát sem tartotta a társadalmi szerződés szempontjából megfelelőnek.** A népszuverenitást (néphatalom, népfelség elve), helyi kis közösségek demokráciáját hirdette, melyben mindenki személy szerint, nem képviselői útján vesz részt. Feltételezte ugyanakkor az egységes „közjó” fogalmát. Rousseau szerint az egyének nem a képviselőkből, kormányból és bíróságokból álló állam részére mondtak le a társadalmi szerződésben jogaik egy részéről, hanem a „közjó”, a többségi akarat érdekében egyéni érdekeikről. Ennek megfelelően ő az egyén szabadságát biztosító társadalom helyett olyan berendezkedést szeretett volna, melyben az egyének alávetik magukat a közösségnek. „Aki nem hajlandó követni az általános akaratot, azt [...] kényszeríteni kell, hogy szabad legyen” – írta. A természetes körülmények között, a civilizációtól elszigetelve felnevelt gyerekek képesek lesznek a jövőben megszabadulni önzésüktől és létrehozni az erények

uralta, egyenlő kis tulajdonosokból álló, közösségi államot, amely „számúzheti azt, aki nem hisz [Istenben], nem mint istentagadót, hanem mint társadalomellenes lényt, mint aki nem tudja őszintén szeretni a törvényt, az igazságot és szükség esetén az életét áldozni közösségéért.”

A szabadkőművesség, szalonok, páholyok

A felvilágosodás eszméit nem csak írásban terjesztették, hanem a gyorsan szaporodó párizsi irodalmi **szalonok**ban, művelt emberek találkozóhelyein, ahol olyasmit is meg lehetett vitatni, amit a cenzúra nem engedett volna megjelenni.

Ennél is fontosabb szellemi fórum volt az 1717-ben Angliából indult **szabadkőműves mozgalom**, mely egész Európában elterjedt. A szabadkőművesek hármasszava a „**szabadság – egyenlőség – testvériség**” volt. Feladatuknak a felvilágosodás eszméinek terjesztését, és ezen keresztül a világ megszabadítását a nyomorát okozó tévtanoktól tekintették. **Zárt összejöveteleiken** a társadalom legtávolabb eső csoportjainak képviselői, különböző nemzetiségű és vallású emberek cserélhettek eszmét; a **páholyon (szabadkőműves csoporton)** belül teljes egyenlőséget élvezhettek. Szabadkőműves volt a XVIII. Század sok neves uralkodója, művésze, tudósa.

Az új eszmék a század utolsó évtizedeiben feltartóztatlanul terjedtek a francia társadalomban és Franciaországból kiindulva Európa minden országában, Ez a szellemi mozgalom nem állt meg az orosz és török birodalom határainál sem.

A liberalizmus

A liberalizmust – két évszázadra visszamenő múltja és mind a mai napig tartó állandó változása miatt – rendkívül **nehéz meghatározni**. De – 19. századi magyar kifejezéssel a **szabadelvűségnek** – van gondolati folytonossága.

A liberalizmus mint politikai áramlat, szellemi tradíció, jellegzetes gondolkodási és gyakorlati irányzat a **17. században alakult ki**. A „**liberális**” **jelzőt azonban csak a 19. században használta először politikai mozgalom**, nevezetesen a **spanyol szabadelvűek pártja 1812-ben**. Először a skót felvilágosodás időszakában tett szert igazi jelentőségre e gondolatrendszer, amikor Adam Smith „az egyenlőség, szabadság és igazságosság liberális tervére” hivatkozott; a „liberális” kifejezés alatt azonban ekkoriban még a liberalitást, az emberiséget, a nagylelkűséget és a nyitott szellem klasszikus erényét értették.

„**Mindent szabad, ami másnak nem árt**” - fogalmazták meg **1789** augusztusában, az **Emberi és polgári jogok nyilatkozatában** a francia nép küldöttei. A nyilatkozatot sokan a klasszikus liberalizmus alapvetésének tartják. A francia és az amerikai forradalom, a feudális rendi kötöttségek radikális megszüntetéséből születő politikai emancipáció gyökeresen új állapotokat teremtett. **A liberalizmus alapállítása: szabadság csak egyenlőség esetén létezhet; az egyenlőség megvalósításának egyetlen járható útja a politikai szabadságjogok biztosítása**. A racionálisan megszervezett politika – először a történelem során – világi célokat, a „természetes” szabadság védelmét, valamint a társadalmi béke és a prosperitás megőrzését szolgálja. A liberalizmus szerint a „mesterséges” politikának nincs ezen túlmutató célja. Ezért a kormányzat hatóköre eleve csak korlátozott lehet, ezen célok biztosításán túl a politikának nincs mit keresnie a polgárok életében.

Az első és talán legfontosabb alapelv éppen a liberalizmus politikafelfogásából következik: **a hatalom, amely szükségszerű, korlátozásra szorul**. Ebből következik a **hatalmi ágak megosztásának szükségessége, a társadalmi és politikai szféra elkülönítése, a civil**

társadalom elsődlegessége, továbbá a politika szereplőinek kölcsönös ellenőrzési joga. Montesquieu, Locke és Constant egyaránt abból indultak ki, hogy a felvilágosodásból eredő antropológiai optimizmusuknak megfelelően **valamennyi ember egyenlő és morálisan jó.** Nincsenek születés révén megszerezhető előjogok; minden ember ugyanazon jogokkal rendelkezik a természeti állapotban. A társadalom oly módon jön létre, hogy **az egyének lemondanak bizonyos természetes jogaik érvényesítéséről, s azok gyakorlását az államra ruházzák át.** Az állam feladata, hogy a káosz, a „mindenki harca mindenki ellen” állapotának elkerülése érdekében biztosítsa az élethez, a szabadsághoz és a tulajdonhoz való jogokat. A jogbiztonság azonban csak nyilvános, mindenki által ismert és elfogadott, alkotmányos előírásokra épített törvényekkel teremthető meg. Azaz kizárólag intézményesített eszközök, nem pedig homályos szokásjogon vagy ad hoc (alkalmi) szabályokon alapuló törvények segítségével intézkedhetnek az arra felhatalmazottak.

Az állam három alapvető hatalmi ágra bomlik: törvényhozó, végrehajtó és bírói hatalomra. Ezeket a hatalmi ágakat, intézményeket – vagyis a törvényhozást, a végrehajtó hatalmat, az igazgatási bürokráciákat, valamint az igazságszolgáltatást, a független bírói testületeket – **szigorúan el kell különíteni, hogy egymás tevékenységét kölcsönösen ellenőrizhessék.** A hatalommegosztás másik alapvető dimenziója a központi és a helyi – különböző típusú önkormányzatok – hatalmi testületek és intézmények jogköreinek elválasztása.

A liberálisok individualisták; azt állítják, hogy az egyes személyek erkölcsi szempontból, továbbá a polgárok jogai elsőbbséget élveznek mindenfajta osztállyal, nemzettel vagy másfajta közösséggel szemben. A tulajdon biztonsága azért bír olyan nagy jelentőséggel a liberálisok számára, mert a magántulajdonnal való önálló rendelkezés, a vállalkozások korlátlan szabadsága teremti meg a feudális kötöttségektől és kiszolgáltatottságoktól egyaránt független polgári létet. Magántulajdonuk révén válhatnak a polgárok teljes jogú piaci szereplővé, kapcsolódhatnak be a társadalmi együttműködésbe.

A liberalizmust az ember alapvető jogaiba – gondolat-, gyülekezési, sajtószabadság stb. – vetett hit jellemzi. A liberálisok szerint a szabadságjogok megelőznek minden más társadalomszervezési elvet, elsődlegességük megkérdőjelezhetetlen; tehát **az emberi szabadság és az emberi jogok általánosak, elidegeníthetetlenek és sérthetetlenek.**

Következésképpen az eleve korlátozott hatalmú állam semmilyen módon nem sértheti a polgárok magánszféráját. Mindenkinek magánügye, hogy milyen politikai, vallási és erkölcsi értékeket fogad el mindaddig, amíg jogainak gyakorlása nem ütközik mások hasonló joggyakorlásába.

Az egyéni szabadságjogokkal és a magánélet elkülönítésével függ össze **a liberalizmus következő nagy alapelve: a tolerancia.** A liberális szerzők nem csak azt hangsúlyozzák, hogy semmilyen eszmerendszer nem részesíthető előnyben állami eszközökkel a többi rovására, hanem azt is, hogy a különböző nézetek és értékek egymás mellett való létezése lehetséges, természetes, sőt kívánatos. A többféle politikai nézet ütköztetése kifejezetten hasznos és szükséges a helyes döntések, a hatékony cselekvési alternatívák megválasztásához. Az államnak nem egyszerűen el kell tűrnie a különféle ideológiák, nézetek, pártok és intézmények kialakítását, hanem kifejezetten segítenie kell a köztük lévő versenyt; illetve a polgárok szabad választási lehetőségét.

A konzervativizmus

A liberalizmus és a szocializmus mellett a konzervativizmus az elmúlt két évszázad legfontosabb nyugati politikai ideológiája. Vannak, akik nem is használják az „ideológia” szót a

konzervativizmusra, mivel úgy vélik, ez a filozófia természeténél fogva nélkülözi az aktivizmus és a reform elemét, mely az „igazi” ideológiákhoz társul. Bár igaz, hogy a pragmatikus felfogású konzervatívok nem dolgoznak ki terveket a jövőre nézve – *a konzervativizmus csak van*, - mondaná egy konzervatív -, s hogy e nézetrendszer a legkevésbé ideologikus, de az sem vitatható, hogy nem csak a forradalmi vagy radikális reformtervek hordoznak ideológiát, hanem a változtatástól való tartózkodás és a „kis lépések” elmélete is. **A konzervativizmus az egyik alapvető uralkodó politikai ideológia**, tehát egy jól meghatározható politikai alternatíva, ugyanakkor magatartásminták és a viselkedésformák együttese is. E kettőség miatt találó a *konzervatív attitűd* fogalom. Ahogyan Hearnshaw megfogalmazta: „**Ha nem feltétlenül szükséges változtatni, akkor nem kell változtatni.**” Egy másik neves konzervatív, Lord Cecil ezt a magatartást *természetes konzervativizmus*nak nevezte. A természetes konzervatívra az jellemző, hogy: **1. használni és élvezni akarja azt, ami elérhető; 2. előnyben részesíti az ismerőst az ismeretlennel, a kipróbáltat az újjal szemben; 3. jobban kedveli a lehetségest, a rutint, a tényeket a tervnél, a projektumnál.**

A francia forradalom és a konzervativizmus

A konzervativizmus a mindennapi szóhasználatban a fennálló, a status quo – bármi legyen is az – **megőrzését jelenti. Ebben az értelemben** valójában csak egy **politikai viszonyfogalomról** van szó, amelynek tartalma pusztán attól függ, hogy a mozgó és erősen változó politikai skála melyik pontjáról történik a minősítés. A konzervatív *jelző* használatában megnyilvánuló értékelés azonban csak ad hoc és felületes tájékozódásra alkalmas.

A konzervativizmusnak két típusa alakult ki. Az **angolszász konzervativizmus**hoz hozzátartozik a „régí” alkotmány megőrzése és a **szabadságjogok védelme**, ugyanakkor **evolutív**, tehát **nem zárkózik el bizonyos társadalmi és politikai reformoktól**. E pragmatikus rugalmasság révén képes adekvát válaszokat adni napjaink kihívásaira is.

A konzervativizmus másik, „hagyományos” típusát talán **kontinentálisnak** nevezhetnénk. Ez inkább negatív tartalmúnak tekinthető, amennyiben jogtalan kiváltságoknak, az *ancien régime*-nek, a trón és az oltár egységének, a hagyományos tekintélyeknek minden áron való megőrzését, korszerűtlenné vált ideálokhoz való maradi ragaszkodást jelent. Képviselői – mivel a hatalom korlátozását vagy megosztását a társadalom atomizálásával, kaotikus állapotba taszításával azonosítják – nélkülözhetetlennek tekintik egy erős központi hatalom fönntartását. A formális (jogi) egyenlőséget hirdető liberálisokkal szemben, a francia forradalom eseményeinek hatása alatt, a katolikus konzervatívok a társadalom rendi tagolását, a születési kiváltságrendszert védelmezték.

A konzervatív eszmerendszer csak 1830 körül vált a politikai diskurzus részévé Angliában; filozófiájának lényegét azonban **Edmund Burke** már **1790-ben, *Töprengések a francia forradalomról*** című munkájában megfogalmazta. A gondolkodás történetében ritkán fordul elő, hogy egy eszmerendszer oly szorosan kapcsolódjon egyetlen eseményhez, ahogy a modern konzervativizmus Burk-nek a francia forradalomra adott heves reakciójához. A konzervativizmus két évszázadának meghatározó témái voltaképpen nem egyebek azon megfontolások kibővítésénél, melyeket Burke konkrétan a forradalmi Franciaország kapcsán vetett fel.

A múlt századi klasszikus liberalizmus ellen fellépő egyszerű, restaurációs jellegű korai konzervativizmus – a magyar politikai köznyelvben ókonzervativizmus – mellett a század utolsó harmadában kibontakozott egy új politikai áramlat – akkori nevén az **újkonzervativizmus**. A századelő konzervativizmusának megújítói „**konzerválásra méltó új értékek teremtését**” **tűzték ki célul**, és gyökereiben kívánták elmetszeni a hitük szerint a liberalizmus által felidézett

veszélyt, a szocializmust. A 19. század közepétől a konzervatív gondolkodók a liberálisok helyett mindinkább a szocialistákban látták ellenfelüket.

A konzervativizmus „dogmatikája”

A konzervativizmus legfontosabb általánosítható jellemvonása a **tradicionalizmus**, ami a meglévő szokások és intézmények tiszteletét jelenti. Valamennyi konkrét megjelenési formájának állandóan ismétlődő eleme az a meggyőződés, hogy a **történelemnek önmozgása van, a társadalom organikus képződmény, amely fejlődik. Ez az önfejlődés nem módosítható**, gyorsítható vagy lassítható akaratlagos döntésekkel, a társadalmi mozgásokba való **minden külső beavatkozás veszélyes és káros**. Ragaszkodni kell a spontán kialakult képződményekhez, főnn kell tartani a hagyományos társadalmi struktúrát, szerepeket, szabályokat, és a maguktól beindult folyamatokat sem szabad siettetni, hanem ki kell várni, mívé fejlődnek. A társadalom olyan összetett rendszer, amelyet nem lehet gyökerestül felfordítani, csak a természetes változás fogadható el.

Egy konzervatív ideológiájából nem hiányozhat a **politikai szkepticizmus** és az **antropológiai pesszimizmus** sem. Az előbbi elv szerint a politikai bölcsesség nem az elméleti spekulációkban, hanem a történetileg felhalmozott tudásban van. A konzervatív gondolkodók **a politikára mint szükséges rosszra tekintenek**; úgy látják, hogy a politika egy speciális és korlátozott tevékenység, amelynek nem célja, hogy általános terveket és szabályokat dolgozzon ki, még kevésbé, hogy az embereket jobba tegye, hanem „olyan eszköz, amely lehetővé teszi az ember saját maga választotta tevékenységének folytatását”, s elősegíti a társadalmi béke és rend fenntartását. A konzervativizmus **sajátos paradoxona**, hogy miközben maga is ideológia, **érvkészletéhez hozzátartozik az ideológiaellenesség**. Az antropológiai pesszimizmus pedig nem jelent mást, mint annak az elvnek a hirdetését, hogy az **ember tökéletlen lény**, hiszen elválaszthatatlan tőle a gyűlölet, az erőszak, az önzés, a kapzsiság stb. A gonosz ugyanúgy az emberi természet része, mint a jó, a negatív tulajdonságok nem a tökéletlen politikai intézmények következményei.

A konzervatívok úgy látják, hogy **az emberek alapvetően nem egyenlők** – természetesen a jogi egyenlőséget ők sem kérdőjelezzik meg - , nem egyenlők **fizikai és szellemi képességeikben, lehetőségeikben**. A rétegek, csoportok, szakmák közötti egyenlőtlenségek nem küszöbölhetők ki az emberi társadalomból. Azokban a kísérletekben, amelyekben mégis ki akarják iktatni az egyenlőtlenségeket, törvényszerűen jutnak el az erőszakhoz, hiszen csak így képesek megszüntetni a társadalom eredendően sokszínű valóságát. Ennek az alapállásnak fontos politikai következménye van, nevezetesen a **társadalmi hierarchia**, a vezető réteg, az ún. **uralkodó elit mindenkori szükségességének tana**: az emberek többsége rászorul a társadalom „legkülönbjeinek” irányítására, az isteni törvények útmutatására.

A liberalizmus politikai égisze alatt bekövetkezett **társadalmi átstrukturálódás**, amely egyes rétegek gyors felemelkedését, mások lesüllyedését és tömeges pauperizációt okozott, a konzervativizmus szerint – okkal gondolták így – robbanékony állapothoz vezetett. A romantika eszméitől megihletett konzervativizmus ezért, a liberális állam segédletével folyó verseny ellen fellépve, a kialakuló kapitalista társadalmi hierarchiát nem fogadta el; **korporativizmust hirdetett**, a középkori rendi társadalmak – valóságos és elképzelt – bensőségességét kívánta az új körülmények között megteremteni. Ugyanakkor a liberálisokhoz hasonlóan a konzervatívok számára is fontos érték a **magántulajdon szentsége**, de ők – érthetően – elsősorban nem a kistulajdonosok polgári függetlenségét, hanem a feudális nagybirtok sérthetlenségét védelmezték.

A **konzervativizmus** ugyanis, ismét csak a liberalizmussal szöges ellentétben, **vallásos és nemzeti alapon áll**. A racionálisan okoskodó világpolgár eszményével szemben a konzervativizmus, nemzeti érdekképviseletre törekedve, a keresztény hitelvek politikai hasznosítására tesz eredményes kísérletet. A törvényhozásban vitatkozó liberális értelmiségi pártokkal és a parlamenten kívül fenyegetően növekvő szocialista tömegpártokkal szemben – a protestáns és a katolikus klérus segítségével kialakulnak a konzervatív alternatívát hordozó tömegmozgalmak és tömegpártok. Ez a mai keresztényszocializmus, kereszténydemokrácia, az ún. sárga szakszervezetek és szövetkezeti mozgalmak kezdete, ez az Action Francaise, a német völkisch mozgalom stb. politikai eredete. Ezekből a foglalkozási és szakmai szervezetekből, érdekképviseletekből, karitatív egyesületekből stb. nőttek ki a keresztény-konzervatív pártok.

A nacionalizmus

A nemzettudat kialakulásával együtt jelent meg a **nemzeti mozgalom, a nemzet védelmét és felemelését megcélzó ideológia és politikai irányzat**. Ezt **nacionalizmusnak** nevezik, mely - ellentétben a ma szokásos szóhasználattal – nem volt okvetlenül ellenséges más nemzetekkel szemben. Sőt, abszolutista és rendies berendezkedésekkel szemben összefoghattak egymással nacionalista mozgalmak, mint pl. a magyar, a német (ausztriai) és az olasz 1848-ban. A nacionalizmus eszméje ugyanis kezdetben összekapcsolódott a jogi egyenlőség és a szabadság felvilágosult eszméjével, a nacionalizmussal szemben pedig a hagyományos rendi társadalmakhoz és abszolutista uralmi formához ragaszkodó erők léptek fel. (A XIX. század második felében ez a kapcsolódás meglazult, illetve megszűnt.)

A nacionalizmust a francia forradalom keltette életre (1789) Európában azzal, hogy az egyéni szabadságjogokat kiterjesztette a franciák közösségére. A királyok, dinasztikiak elleni harcához ezzel egy új, csoportösszetartó erőt teremtett meg. **A nacionalizmus célja egy nemzetállam létrehozása volt. A nemzetállam a nemzet egészét, vagy nagy részét magában foglaló állam. Megteremtése már a 19. század elejétől alapvető politikai kérdéssé vált.**

A XIX. SZÁZAD URALKODÓ ESZMÉI

A liberalizmus

A **liberalizmust** – két évszázadra visszamenő múltja és mind a mai napig tartó állandó változása miatt – rendkívül **nehéz meghatározni**. De – 19. századi magyar kifejezéssel a **szabadelvűségnek** – van gondolati folytonossága.

A liberalizmus mint politikai áramlat, szellemi tradíció, jellegzetes gondolkodási és gyakorlati irányzat a **17. században alakult ki**. A „liberális” jelzót azonban csak a **19. században használta először politikai mozgalom**, nevezetesen a **spanyol szabadelvűek pártja 1812-ben**. Először a skót felvilágosodás időszakában tett szert igazi jelentőségre e gondolatrendszer, amikor Adam Smith „az egyenlőség, szabadság és igazságosság liberális tervére” hivatkozott; a „liberális” kifejezés alatt azonban ekkoriban még a liberalitást, az emberiséget, a nagylelkűséget és a nyitott szellem klasszikus erényét értették.

„**Mindent szabad, ami másnak nem árt**” - fogalmazták meg **1789** augusztusában, az **Emberi és polgári jogok nyilatkozatában** a francia nép küldöttei. A nyilatkozatot sokan a klasszikus

liberalizmus alapvetésének tartják. A francia és az amerikai forradalom, a feudális rendi kötöttségek radikális megszüntetéséből születő politikai emancipáció gyökeresen új állapotokat teremtett. **A liberalizmus alapállítása: szabadság csak egyenlőség esetén létezhet; az egyenlőség megvalósításának egyetlen járható útja a politikai szabadságjogok biztosítása.** A racionálisan megszervezett politika – először a történelem során – világi célokat, a „természetes” szabadság védelmét, valamint a társadalmi béke és a prosperitás megőrzését szolgálja. A liberalizmus szerint a „mesterséges” politikának nincs ezen túlmutató célja. Ezért a kormányzat hatóköre eleve csak korlátozott lehet, ezen célok biztosításán túl a politikának nincs mit keresnie a polgárok életében.

Az első és talán legfontosabb alapelv éppen a liberalizmus politikafelfogásából következik: **a hatalom, amely szükségszerű, korlátozásra szorul.** Ebből következik a **hatalmi ágak megosztásának szükségessége, a társadalmi és politikai szféra elkülönítése, a civil társadalom elsődlegessége, továbbá a politika szereplőinek kölcsönös ellenőrzési joga.** Montesquieu, Locke és Constant egyaránt abból indultak ki, hogy a felvilágosodásból eredő antropológiai optimizmusuknak megfelelően **valamennyi ember egyenlő és morálisan jó.** Nincsenek születés révén megszerezhető előjogok; minden ember ugyanazon jogokkal rendelkezik a természeti állapotban. A társadalom oly módon jön létre, hogy **az egyének lemondanak bizonyos természetes jogaik érvényesítéséről, s azok gyakorlását az államra ruházzák át.** Az állam feladata, hogy a káosz, a „mindenki harca mindenki ellen” állapotának elkerülése érdekében biztosítsa az élethez, a szabadsághoz és a tulajdonhoz való jogokat. A jogbiztonság azonban csak nyilvános, mindenki által ismert és elfogadott, alkotmányos előírásokra épített törvényekkel teremthető meg. Azaz kizárólag intézményesített eszközök, nem pedig homályos szokásjogon vagy ad hoc (alkalmi) szabályokon alapuló törvények segítségével intézkedhetnek az arra felhatalmazottak.

Az állam három alapvető hatalmi ágra bomlik: törvényhozó, végrehajtó és bírói hatalomra. Ezeket a hatalmi ágakat, intézményeket – vagyis a törvényhozást, a végrehajtó hatalmat, az igazgatási bürokráciákat, valamint az igazságszolgáltatást, a független bírói testületeket – **szigorúan el kell különíteni, hogy egymás tevékenységét kölcsönösen ellenőrizhessék.** A hatalommegosztás másik alapvető dimenziója a központi és a helyi – különböző típusú önkormányzatok – hatalmi testületek és intézmények jogköreinek elválasztása.

A liberálisok individualisták; azt állítják, hogy az egyes személyek erkölcsi szempontból, továbbá a polgárok jogai elsőbbséget élveznek mindenfajta osztállyal, nemzettel vagy másfajta közösséggel szemben. A tulajdon biztonsága azért bír olyan nagy jelentőséggel a liberálisok számára, mert a magántulajdonnal való önálló rendelkezés, a vállalkozások korlátlan szabadsága teremti meg a feudális kötöttségektől és kiszolgáltatottságoktól egyaránt független polgári létet. Magántulajdonuk révén válhatnak a polgárok teljes jogú piaci szereplővé, kapcsolódhatnak be a társadalmi együttműködésbe.

A liberalizmust az ember alapvető jogaiba – gondolat-, gyülekezési, sajtószabadság stb. – vetett hit jellemzi. A liberálisok szerint a szabadságjogok megelőznek minden más társadalomszervezési elvet, elsődlegességük megkérdőjelezhetetlen; tehát **az emberi szabadság és az emberi jogok általánosak, elidegeníthetetlenek és sérthetetlenek.**

Következésképpen az eleve korlátozott hatalmú állam semmilyen módon nem sértheti a polgárok magánszféráját. Mindenkinek magánügye, hogy milyen politikai, vallási és erkölcsi értékeket fogad el mindaddig, amíg jogainak gyakorlása nem ütközik mások hasonló joggyakorlásába.

Az egyéni szabadságjogokkal és a magánélet elkülönítésével függ össze **a liberalizmus következő nagy alapelve: a tolerancia**. A liberális szerzők nem csak azt hangsúlyozzák, hogy semmilyen eszmerendszer nem részesíthető előnyben állami eszközökkel a többi rovására, hanem azt is, hogy a különböző nézetek és értékek egymás mellett való létezése lehetséges, természetes, sőt kívánatos. A többféle politikai nézet ütköztetése kifejezetten hasznos és szükséges a helyes döntések, a hatékony cselekvési alternatívák megválasztásához. Az államnak nem egyszerűen el kell tűrnie a különféle ideológiák, nézetek, pártok és intézmények kialakítását, hanem kifejezetten segítenie kell a köztük lévő versenyt; illetve a polgárok szabad választási lehetőségét.

A szocializmus

A szocializmus születésekor egyfajta válasz volt a nyugat-európai iparosodási folyamatra, a mely kétségkívül olyan társadalmi problémákat szült, mint például a tömeges elszegényesedés, a gyermekmunka, az egyes társadalmi csoportok közötti különbségek hihetetlen mértékű növekedése. **A szocializmus tehát egyértelműen a magántulajdon, azaz a polgári társadalom ellenében jött létre**. Elképzelése szerint **a magántulajdont fel kell váltsa a társadalmi tulajdon, az individualizmust a kollektívizmus, a versenyt a kooperáció, és a polgári társadalmat a szocialista társadalom**. Abban természetesen viták voltak az egyes szocialista irányzatok között, hogy milyen legyen ez az új szocialista társadalom

A 19. században a közvélemény hitt a szinte magától megteremtődő szociális egyensúlyban, s közvetve a mindenki számára lehetséges legnagyobb szabadság lehetőségében. A tényleges gazdasági folyamatokat, társadalmi történéseket látva azonban sokak hite megrendült.

Kiderült, hogy a korlátok nélküli kompetitív (versengő) piaccgazdaság konzerválta az eredeti gazdasági egyenlőtlenségeket, sőt még újakat is teremtett. A szabad piac nem volt képes automatikusan biztosítani a társadalom valamennyi tagja számára az egyenlőséget, **kialakultak tulajdonnal nem rendelkező** (s így független egzisztencia megteremtésére is képtelen) **társadalmi csoportok**. Széles rétegek, mi több: a piac szereplőinek többsége nem rendelkezett tulajdonnal, így vagy be sem kerültek a társadalom rendszerébe (pl. munkanélküliek), vagy ha mégis, akkor **kénytelenek voltak egyetlen „árucikket”, azaz munkaerejüket rendkívül alacsony áron eladni**. Természetes, hogy a gazdaságilag kiszolgáltatott helyzetben lévő emberek társadalmi esélyegyenlősége, érdekvédelmi és érdekérvényesítési képessége erőteljesen korlátozott volt. A 19. század folyamán a tőkés társadalmakban mind feszítőbbé vált a társadalom peremén élő – egyre nagyobb – tömegek helyzetéből fakadó szociális kérdés. **A kilátástalan helyzetben szervezkedésbe kezdő munkásság részben politikai jogokért, mindenekelőtt azonban jobb életkörülményekért, a kizsákmányolás megszüntetéséért indult harcba**. Mozgalmaik hamarosan társadalomkritikai indíttatású ideológiákat is teremtettek. A különböző szocialista áramlatok által képviselt egyenlőségeszmény tragikusan szembekerül a liberálisok által képviselt szabadságésszmennyel.

A szocializmus az 1830-as évek szellemi-politikai irányzata és mozgalma, ami a 20. századig egyet jelentett a kommunizmussal. A közösséget tekintette elsődlegesnek. Törekedett a hátrányos helyzetű ipari munkásság felemelésére, az emberek egyenjogúságára, az általános békére, a javak és a tulajdon igazságos elosztására. Követelte a termelőeszközök köztulajdonba vételét. Ezeket osztályharc vagy radikális reformok útján akarta elérni.

Karl Marx (1818-1883) és **Friedrich Engels** (1820-1895) szocializmusa szerint a szocializmus akkor épülhet ki, ha a termelés gyökeresen átalakul, a világ egységessé válik és a termelőerők magasabb fokot érnek el. A 19. század végéig erős szocialista-szociáldemokrata pártok alakultak (Internacionálé,

munkásmozgalom). Majd az I. világháború és az 1917-es oroszországi forradalom után kezdték szétválasztani a szocializmust a kommunizmustól.

A **kommunizmus** volt az a kapitalizmust felváltó társadalmi rendszer, amelyet Karl Marx és Friedrich Engels dolgozott ki mint elméletet. Eszerint előbb átmenetként a proletárdiktatúra létrehozásával a szocializmus valósul meg, majd ennek magasabb fokaként a kommunizmus jön létre. A kommunizmusban osztály nélküli társadalom van, amelyben a termelési eszközök köztulajdonban vannak és megvalósul a teljes társadalmi egyenlőség. Mindenki a képességei és szükségletei szerint részesedik a javakból. A kommunizmus felépítésének programja először Szovjet-Oroszországban, az 1917-es forradalom után lett a hivatalos állampolitika része.

A **szocialisták** mindenekelőtt a liberálisok által oly fontosnak tartott **magántulajdonban látták a munkástömegek alávetett helyzetének okát**. „*A tulajdon lopás*” (Proudhon), de legalábbis olyan eszköz, amely lehetővé teszi mások kizsákmányolását, s ezért meg kell szüntetni. Az **egyéni tulajdon helyébe** a szocialisták a **közösségi tulajdont**, a **javak és termelési eszközök elosztásának**, illetve **működtetésének társadalmi ellenőrzését** kívánták állítani. Ez természetesen a **piac kikapcsolásával**, és a **gazdasági folyamatok állami, központi és bürokratikus eszközökkel való szabályozásával** járt együtt. Az általános piacellenesség és a „tervező társadalom” lehetőségeinek túlértékelése rámutat a szocialisztikus alapeszmék és a konzervatív gondolkodás egy közös vonására: bizalmatlanság az egyén(iség) iránt, s az a meggyőződés, hogy van egy olyan társadalmi elitréteg, amely képes a többiek számára megszabni a helyes cselekvés normáit.

A szocialista eszmerendszertől elválaszthatatlan bizonyos fokú **utópizmus**: a jövő embere más, öntudatosabb, morálisabb lény lesz, mint a jelené; a jövő társadalma igazságosabb, észszerűbb s egyben humánusabb lesz, mint amilyen a történelem folyamatában eddig létezett. **Az ideális társadalom megvalósítására vonatkozó elképzeléseket két alapvető csoportba** oszthatjuk: **1**, A 18. század kezdetén (illetve már korábban is) az az illúzió uralkodott, hogy a **fennálló társadalmi rend** egy csapásra, egyetlen (politikai) **forradalommal megváltoztatható**, vagy egy kevésbé radikális és erőszakos, de időben semmiképpen sem túlságosan elhúzódo **hatalomátvétellel** („átmenettel”) **meghaladható**, s ezután már kialakítható egy kollektivistikus berendezkedés. A társadalom-átalakítók közé a pedagógiai optimisták (**Owen**, bizonyos fokig **Blanqui**), a reformisták (**Fourier**, **Saint-Simon**) és a revolucionisták (Babeuf, illetve A kommunista kiáltvány szerzői) tartoznak. **2**, A 19. század utolsó harmadára azonban egyértelművé lett, hogy pusztán nevelés, meggyőzés vagy egyszeri „forradalom” nem elégséges, **az új társadalom egy hosszabb átmenet eredményeként jöhet csak létre**. Az addig sem egységes szocialista mozgalom három főágra szakadt. A **szociáldemokraták** mindenekelőtt jogszerű és törvényes eszközöket kívántak felhasználni. Az **anarchoszindikalisták** a közvetlen politikai akcióktól (általános sztrájkok), a munkásság nem állami keretek között szerveződő szabad szövetkezéseitől vártak eredményeket. A **forradalmi szocialisták** mindinkább abba az irányba tolódtak, hogy a kommunista társadalom megvalósításához legalább ideiglenesen birtokba kell venni a kiépült államhatalom intézményeit, és a diktatórikus hatalomgyakorlás az egyetlen hatékony átalakítási eszköz.

A későbbi bolsevikok megőrizték e forradalmi radikalizmust. A proletárforradalom két szakaszának alapvető különbsége: az első feladat a **magántulajdon kollektivizálása**, a későbbiekben pedig az **államhatalom teljes birtokbavétele** (és korlátozása helyett kiterjesztése) lett a cél. 1917 után Oroszországban egy további lépés is megtörtént: azon túl, hogy a társadalmi ellenőrzést általános államosítás váltotta föl, Lenin azt is megfogalmazta, hogy a társadalom egész irányítása egy forradalmi élcsapat, egy „rendi” jellegű pártelit kezében kell, hogy összpontosuljon.

Végezetül érdemes figyelmet szentelni a filozófiailag legkidolgozottabb szocialisztikus gondolatrendszer, a **marxizmus** sajátos belső ellentmondásaira és kettősségeire. 1917 után erőteljesen éltek a **világforradalomhoz** fűzött remények, amelynek során **az egész földön megvalósítják a proletariátus uralmát** és a **szocialista társadalmi berendezkedést**. Ugyanakkor nem elhanyagolható a marxizmus történetfilozófiájában az **evolúcióban** – a szüntelen fejlődésben – **való hit** sem: a társadalmi mozgásokat és a történelmi fejlődést objektív törvényszerűségek irányítják, amelyek szükségképpen elvezetnek a kommunista társadalom kialakulásához. Ez a felfogás természetesen sokszor adott alkalmat olyan típusú ellenvetésekre, hogy semmi szükség nincs politikai pártokra, forradalmi mozgalmakra, hiszen a társadalomfejlődés úgyis magától és szükségszerűen elvezet a kommunizmushoz.

Egy további érdekes ellentmondás az eszmerendszer 19. századi gyökereiből táplálkozik. A cél olyan jóléti társadalmak megteremtése, amelyekben **„mindenki szükségletei szerint” részesedhet a javakból**, elégítheti ki igényeit. Ennek érdekében „le kell igázní”, **az emberiség szolgálatába kell állítani a természetet**, végsőkéig ki kell használni a technikában, az iparban rejlő lehetőségeket, a lehető legegyszerűbben kell megszervezni a termelést és a javak elosztását. Ez a modern indusztriális társadalom klasszikus ideálja. A kommunista utópia ugyanakkor tartalmazott egy másik, a hipotetikus „őskommunizmus” eszménye által indukált elemet is. Olyan pre- vagy posztindusztriális társadalom képét vázolta föl, amelyben az emberi viszonyok humanizáltak, ahol nincs elidegenedés, az egyének nincsenek végzetesen beszorítva a gépszerűen működő munkamegosztásba, megvalósíthatják önmagukat, képességeikkel érvényesülhetnek. Nem uralkodnak fölöttük elidegenedett társadalmi erők, nincs bürokrácia, a kifejlett „kommunista öntudat” szükségtelenné teszi az állami erőszakszervezetek létét.

A termelés ésszerű tervezésén, a javak központosított újraelosztásán alapuló gazdaság által szükségessé tett erős bürokratikus állam természetesen szöges ellentétben állt az egyén önmegvalósítását lehetővé tevő, nem jogi szabályozáson, hanem morális belátáson alapuló társadalom ígéretével. Ezt az ellentmondást akarták áthidalni az állam elhalásának engelsi elméletével, amelyet a 20. századi „létező szocializmus” teoretikusai is főntartottak. Igaz, a mindennapi tapasztalatokkal ellentétes engelsi-marxi-lenini államelhalási doktrínát az egyre távolabbi jövőbe tolták ki. De így sem sikerülhetett összhangot teremteni az elmélet és a gyakorlat között.

Az anarchizmus

A szocializmus mellett a 19. században egy másik markáns társadalomkritikai irányzat is kialakult: az anarchizmus.

Képviselői kategorikusan tagadták a központi hatalom, az állam társadalomszervező szerepét. Meggyőződésük szerint a hatalom egyfelől korrumpálja birtokosait, másfelől a mesterséges eszközökkel való beavatkozás által szétrombolja a társadalom természetes módon képződő szöveteit.

Az eddig elmondottakból következik: a hatalomhoz, államhoz való viszonyulás különbözősége az a *differentia specifica*, amelyet szem előtt tartva a legvilágosabban elválaszthatjuk egymástól a liberalizmust, a szocializmust és az anarchizmust. A *liberális politikai filozófia* alapidoktrínája a hatalom korlátozásának, illetve megosztásának szükségessége. A kezdetben a hatalmat társadalmi ellenőrzés alá vonni kívánó *szocialista mozgalom* fokozatosan a hatalom átvételének irányába fejlődött. Ez a folyamat vezetett oda, hogy az I. Internacionáléban nyílt szakításra került sor a proletárdiktatúrára törő szocialisták, és az állami hatalom megszüntetését hirdető anarchisták között.

Az **anarchisták** szép, de tagadhatatlanul illuzórikus elképzelése **szerint a társadalom olyan önszerveződő organizmus, amelynek nincs szüksége intézményes irányításra**; alulról, spontán módon létrejövő helyi közösségekből épül föl, melyek között laza, a mindenkori érdekek és szükségletek szerint változó kapcsolatok szövődnek. Ez a társadalomfölfogás a szocialisták és a konzervatívok köreiből egyaránt kiindulópontnak tekintett emberképtől radikálisan különböző antropológiai optimizmuson alapul. A „*struggle for life*” (harc az életért) – a 19. századi szociáldarwinizmus által is fölerősített – elméletet az ember lényegi jellemzőjének tekintőkkel szemben **az anarchisták szerint a társadalmi együttélés a kölcsönös segítség alapján nyugszik**. Az egyének nem egymás ellenében, hanem egymást kölcsönösen támogatva próbálják életfeltételeiket biztosítani.

Az anarchisták kézzelfogható realitásként érzékelték a képviseleti demokrácia elfajulásának lehetőségét. Következésképpen hangsúlyozták, hogy az alacsony társadalmi rétegekből vezető pozícióba kerülő emberek esetében mindig fennáll annak lehetősége, hogy a hatalom korrumpáló ereje következtében elidegenednek korábbi sorstársaiktól, s ahelyett, hogy azok érdekeit képviselnék, saját hatalmuk megőrzését tekintik a legfontosabbnak. Az állam – a későbbiekben tragikus realitássá váló – elidegenedési lehetőségének hangsúlyozásával, a spontán módon megszerveződő helyi közösségek autonómiájának védelmezésével, a bürokrácia, a megmerevedő társadalmi hierarchia és megnyomorító munkamegosztás elleni támadással, a tulajdon- és hatalomnélküliség ideáljával az anarchisták hűségesebben őrizték a föltételezett „öskommunizmus” eszményét, mint az etatizmus irányába tolódo szocialisták.

etatizmus: az államnak, intézményeinek és az általuk kifejlesztett bürokráciának a túlsúlya az állam és társadalom egyéb más, működő összetevőiben. Hatása a különböző társadalmi alrendszerre bénító és korlátozó, mind a döntéshozatalt, mind a végrehajtást károsan befolyásolja.

A társadalmi folyamatokba történő beavatkozás lehetőségét és módszereit tekintve két ellentétes irányzat alakult ki az anarchizmuson belül. Egyesek szerint **direkt politikai akcióra, általános sztrájkra** van szükség az állam hatalmának megtöréséhez (Sorel). Mások, köztük **Tolsztoj**, ezzel szemben azt hirdették, hogy **tartózkodni kell az erőszak minden fajtájától**, akár a jogos önvédelemtől, állampolgári engedetlenségtől vagy ellenállástól is, hiszen a **társadalom** olyan szervezeti rendszer, amelynek **fejlődése nem szabályozható**. Ez utóbbi gondolat a konzervativizmussal rokonítja az anarchizmus ezen szárnyát.

Az anarchizmus mérlegét megvonva, le kell szögeznünk: a szocialista-kommunista ideológiával legalább olyan súlyos – bizonyos esetekben véres (Kronstadt, 1921; Barcelona, 1936) – ellentétbe került, mint magával az általa tagadott hagyományos polgári renddel; és ez nem az anarchisták, hanem a baloldal kisajátítására igényt tartó bolsevik-kommunista mozgalom rovására írható. Mindezek ellenére – vagy talán éppen ezért – az anarchista társadalomkritika ma is él a polgári demokráciák alternatív mozgalmában.

A konzervativizmus

A liberalizmus és a szocializmus mellett a konzervativizmus az elmúlt két évszázad legfontosabb nyugati politikai ideológiája. Vannak, akik nem is használják az „ideológia” szót a konzervativizmusra, mivel úgy vélik, ez a filozófia természeténél fogva nélkülözi az aktivizmus és a reform elemét, mely az „igazi” ideológiákhoz társul. Bár igaz, hogy a pragmatikus felfogású konzervatívok nem dolgoznak ki terveket a jövőre nézve – *a konzervativizmus csak van*, - mondaná egy konzervatív - , s hogy e nézetrendszer a legkevésbé ideologikus, de az sem vitatható, hogy nem csak a forradalmi vagy radikális reformtervek hordoznak ideológiát, hanem a

változtatástól való tartózkodás és a „kis lépések” elmélete is. **A konzervativizmus az egyik alapvető uralkodó politikai ideológia**, tehát egy jól meghatározható politikai alternatíva, ugyanakkor magatartásminták és a viselkedésformák együttese is. E kettőség miatt találó a *konzervatív attitűd* fogalom. Ahogyan Hearnshaw megfogalmazta: „**Ha nem feltétlenül szükséges változtatni, akkor nem kell változtatni.**” Egy másik neves konzervatív, Lord Cecil ezt a magatartást *természetes konzervativizmus*nak nevezte. A természetes konzervatívra az jellemző, hogy: **1. használni és élvezni akarja azt, ami elérhető; 2. előnyben részesíti az ismerőst az ismeretlennel, a kipróbáltat az újjal szemben; 3. jobban kedveli a lehetségest, a rutint, a tényeket a tervnél, a projektumnál.**

A francia forradalom

A konzervativizmus a mindennapi szóhasználatban a fennálló, a status quo – bármi legyen is az – **megőrzését jelenti. Ebben az értelemben** valójában csak egy **politikai viszonyfogalomról** van szó, amelynek tartalma pusztán attól függ, hogy a mozgó és erősen változó politikai skála melyik pontjáról történik a minősítés. A konzervatív *jelző* használatában megnyilvánuló értékelés azonban csak ad hoc és felületes tájékozódásra alkalmas.

A konzervativizmusnak két típusa alakult ki. Az **angolszász konzervativizmus**hoz hozzátartozik a „**régi**” alkotmány megőrzése és a **szabadságjogok védelme**, ugyanakkor **evolutív**, tehát **nem zárkózik el bizonyos társadalmi és politikai reformoktól**. E pragmatikus rugalmasság révén képes adekvát válaszokat adni napjaink kihívásaira is.

A konzervativizmus másik, „**hagyományos**” típusát talán **kontinentálisnak** nevezhetnénk. Ez inkább negatív tartalmúnak tekinthető, amennyiben jogtalan kiváltságoknak, az *ancien régime*-nek, a trón és az oltár egységének, a hagyományos tekintélyeknek minden áron való megőrzését, korszerűtlenné vált ideálokhoz való maradi ragaszkodást jelent. Képviselői – mivel a hatalom korlátozását vagy megosztását a társadalom atomizálásával, kaotikus állapotba taszításával azonosítják – nélkülözhetetlennek tekintik egy erős központi hatalom fönntartását. A formális (jogi) egyenlőséget hirdető liberálisokkal szemben, a francia forradalom eseményeinek hatása alatt, a katolikus konzervatívok a társadalom rendi tagolását, a születési kiváltságrendszerrel védelmezték.

A konzervatív eszmerendszer csak 1830 körül vált a politikai diskurzus részévé Angliában; filozófiájának lényegét azonban **Edmund Burke** már **1790-ben, *Töprengések a francia forradalomról*** című munkájában megfogalmazta. A gondolkodás történetében ritkán fordul elő, hogy egy eszmerendszer oly szorosan kapcsolódjon egyetlen eseményhez, ahogy a modern konzervativizmus Burk-nek a francia forradalomra adott heves reakciójához. A konzervativizmus két évszázadának meghatározó témái voltaképpen nem egyebek azon megfontolások kibővítésénél, melyeket Burke konkrétan a forradalmi Franciaország kapcsán vetett fel.

A múlt századi klasszikus liberalizmus ellen fellépő egyszerű, restaurációs jellegű korai konzervativizmus – a magyar politikai köznyelvben ókonzervativizmus – mellett a század utolsó harmadában kibontakozott egy új politikai áramlat – akkori nevén az **újkonzervativizmus**. A századelő konzervativizmusának megújítói „**konzerválásra méltó új értékek teremtését**” **tűzték ki célul**, és gyökereiben kívánták elmetszeni a hitük szerint a liberalizmus által felidézett veszélyt, a szocializmust. A 19. század közepétől a konzervatív gondolkodók a liberálisok helyett mindinkább a szocialistákban látták ellenfelüket.

A konzervativizmus „dogmatikája”

A konzervativizmus legfontosabb általánosítható jellemvonása a **tradicionalizmus**, ami a meglévő szokások és intézmények tiszteletét jelenti. Valamennyi konkrét megjelenési formájának állandóan ismétlődő eleme az a meggyőződés, hogy a **történelemnek önmozgása van, a társadalom organikus képződmény, amely fejlődik. Ez az önfejlődés nem módosítható, gyorsítható vagy lassítható akarattalagos döntésekkel**, a társadalmi mozgásokba való **minden külső beavatkozás veszélyes és káros**. Ragaszkodni kell a spontán kialakult képződményekhez, fönny kell tartani a hagyományos társadalmi struktúrát, szerepeket, szabályokat, és a maguktól beindult folyamatokat sem szabad siettetni, hanem ki kell várni, mívé fejlődnek. A társadalom olyan összetett rendszer, amelyet nem lehet gyökerestül felfordítani, csak a természetes változás fogadható el.

Egy konzervatív ideológiájából nem hiányozhat a **politikai szkepticizmus** és az **antropológiai pesszimizmus** sem. Az előbbi elv szerint a politikai bölcsesség nem az elméleti spekulációkban, hanem a történetileg felhalmozott tudásban van. A konzervatív gondolkodók a **politikára mint szükséges rosszra tekintenek**; úgy látják, hogy a politika egy speciális és korlátozott tevékenység, amelynek nem célja, hogy általános terveket és szabályokat dolgozzon ki, még kevésbé, hogy az embereket jobba tegye, hanem „olyan eszköz, amely lehetővé teszi az ember saját maga választotta tevékenységének folytatását”, s elősegíti a társadalmi béke és rend fenntartását. A konzervativizmus **sajátos paradoxona**, hogy miközben maga is ideológia, **érvkészletéhez hozzátartozik az ideológiaellenesség**. Az antropológiai pesszimizmus pedig nem jelent mást, mint annak az elvnek a hirdetését, hogy az **ember tökéletlen lény**, hiszen elválaszthatatlan tőle a gyűlölet, az erőszak, az önzés, a kapzsiság stb. A gonosz ugyanúgy az emberi természet része, mint a jó, a negatív tulajdonságok nem a tökéletlen politikai intézmények következményei.

A konzervatívok úgy látják, hogy **az emberek alapvetően nem egyenlők** – természetesen a jogi egyenlőséget ők sem kérdőjelezzik meg - , nem egyenlők **fizikai és szellemi képességeikben, lehetőségeikben**. A rétegek, csoportok, szakmák közötti egyenlőtlenségek nem küszöbölhetők ki az emberi társadalomból. Azokban a kísérletekben, amelyekben mégis ki akarják iktatni az egyenlőtlenségeket, törvényszerűen jutnak el az erőszakhoz, hiszen csak így képesek megszüntetni a társadalom eredendően sokszínű valóságát. Ennek az alapállásnak fontos politikai következménye van, nevezetesen a **társadalmi hierarchia**, a vezető réteg, az ún. **uralkodó elit mindenkori szükségességének tana**: az emberek többsége rászorul a társadalom „legkülönbjeinek” irányítására, az isteni törvények útmutatására.

A liberalizmus politikai égisze alatt bekövetkezett **társadalmi átstrukturálódás**, amely egyes rétegek gyors felemelkedését, mások lesüllyedését és tömeges pauperizációt okozott, a konzervativizmus szerint – okkal gondolták így – robbanékony állapothoz vezetett. A romantika eszméitől megihletett konzervativizmus ezért, a liberális állam segédletével folyó verseny ellen fellépve, a kialakuló kapitalista társadalmi hierarchiát nem fogadta el; **korporativizmust hirdetett**, a középkori rendi társadalmak – valóságos és elképzelt – bensőségességét kívánta az új körülmények között megteremteni. Ugyanakkor a liberálisokhoz hasonlóan a konzervatívok számára is fontos érték a **magántulajdon szentsége**, de ők – érthetően – elsősorban nem a kistulajdonosok polgári függetlenségét, hanem a feudális nagybirtok sérthetlenségét védelmezték.

A **konzervativizmus** ugyanis, ismét csak a liberalizmussal szöges ellentétben, **vallásos és nemzeti alapon áll**. A racionálisan okoskodó világpolgár eszményével szemben a konzervativizmus, nemzeti érdekképviseletre törekedve, a keresztény hitelvek politikai hasznosítására tesz eredményes kísérletet. A törvényhozásban vitatkozó liberális értelmiségi pártokkal és a parlamenten kívül fenyegetően növekvő szocialista tömegpártokkal szemben – a

protestáns és a katolikus klérus segédletével kialakulnak a konzervatív alternatívát hordozó tömegmozgalmak és tömegpártok. Ez a mai keresztényszocializmus, kereszténydemokrácia, az ún. sárga szakszervezetek és szövetkezeti mozgalmak kezdete, ez az Action Française, a német völkisch mozgalom stb. politikai eredete. Ezekből a foglalkozási és szakmai szervezetekből, érdekképviselletekből, karitatív egyesületekből stb. nőttek ki a keresztény-konzervatív pártok.

A nacionalizmus

A nemzettudat kialakulásával együtt jelent meg a **nemzeti mozgalom, a nemzet védelmét és felemelését megcélzó ideológia és politikai irányzat**. Ezt **nacionalizmusnak** nevezik, mely - ellentétben a ma szokásos szóhasználattal – nem volt okvetlenül ellenséges más nemzetekkel szemben. Sőt, abszolutista és rendies berendezkedésekkel szemben összefoghattak egymással nacionalista mozgalmak, mint pl. a magyar, a német (ausztriai) és az olasz 1848-ban. A nacionalizmus eszméje ugyanis kezdetben összekapcsolódott a jogi egyenlőség és a szabadság felvilágosult eszméjével, a nacionalizmussal szemben pedig a hagyományos rendi társadalmakhoz és abszolutista uralmi formához ragaszkodó erők léptek fel. (A XIX. század második felében ez a kapcsolódás meglazult, illetve megszűnt.)

A nacionalizmust a francia forradalom keltette életre (1789) Európában azzal, hogy az egyéni szabadságjogokat kiterjesztette a franciák közösségére. A királyok, dinasztiki elleni harcához ezzel egy új, csoportösszetartó erőt teremtett meg. **A nacionalizmus célja egy nemzetállam létrehozása volt. A nemzetállam a nemzet egészét, vagy nagy részét magában foglaló állam. Megteremtése már a 19. század elejétől alapvető politikai kérdéssé vált.**

A NÁCI ÉS A BOLSEVIK IDEOLÓGIA

Szocializmus és kommunizmus

A szocializmus az 1830-as évek szellemi-politikai irányzata és mozgalma, ami a XX. századig egyet jelentett a kommunizmussal. A közösséget tekintette elsődlegesnek. Törekedett a hátrányos helyzetű ipari munkásság felemelésére, az emberek egyenjogúságára, az általános békére, a javak és a tulajdon igazságos elosztására. Követelte a termelőeszközök köztulajdonba vételét. Ezeket osztályharc vagy radikális reformok útján akarta elérni.

Karl Marx (1818-1883) és **Friedrich Engels** (1820-1895) utópisztikus szocializmusa szerint a szocializmus akkor épülhet ki, ha a termelés gyökeresen átalakul, a világ egységessé válik és a termelőerők magasabb fokot érnek el. A XIX. század végéig erős szocialista-szociáldemokrata pártok alakultak (Internacionálé, munkásmozgalom). Majd az I. világháború és az 1917-es oroszországi forradalom után kezdték szétválasztani a szocializmust a kommunizmustól.

A **kommunizmus** volt az a kapitalizmust felváltó társadalmi rendszer, amelyet Karl Marx és Friedrich Engels dolgozott ki mint elméletet. Eszerint előbb átmenetként a proletárdiktatúra létrehozásával a szocializmus valósul meg, majd ennek magasabb fokaként a kommunizmus jön létre. A kommunizmusban osztály nélküli társadalom van, amelyben a termelési eszközök köztulajdonban vannak és megvalósul a teljes társadalmi egyenlőség. Mindenki a képességei és szükségletei szerint részesedik a javakból. A kommunizmus felépítésének programja először Szovjet-Oroszországban, az 1917-es forradalom után lett a hivatalos állampolitika része.

Az orosz fejlődés

A totalitárius állam kialakulásának egyik útja az orosz fejlődésen alapult. Az Orosz Birodalom a nemzetközi kihívások és a tudatos modernizációs politika ellenére még a századfordulón is fejletlen agrárország volt. A meginduló modernizáció és a tradicionális elemek együttes megléte sajátos „torlódott” társadalmi struktúrát alakított ki és óriási társadalmi feszültségeket eredményezett. Ez, és az I. világháború okozta megpróbáltatások végül a cári birodalom megdöntéséhez vezettek. Az egymást követő forradalmak és kormányválságok, majd a polgárháború után – a cári despotizmus hagyományait is felhasználva – a **bolsevikok (az orosz kommunista párt tagjai)** tudták konszolidálni hatalmukat. A jól szervezett, a hatalom megragadására koncentráló kommunista párt ugyanis alaposan kihasználta az 1917. februári forradalom utáni demokratikus államberendezkedést, ígéreteivel jelentős támogatókat szerzett a hadseregben, a munkásság, sőt a parasztság körében is. A polgári erők ezzel szemben sokkal megosztottabbak és gyengébbek voltak.

A „földről” megszervezett centralizált államot a **központi hatalom terrorja és az álegyenlőségen alapuló intézmények** működtették. A kommunista (bolsevik) párt egyeduralmán alapuló Sztálini diktatúra az 1920-as évek második felében épült ki. A hatalmi koncentráció az ún. **demokratikus centralizmus** (lényegében abszolút centralizmus) irányítási elvén nyugodott. Az irányító **bolsevik párt** több milliós taglétszámú szervezetté dagadt és leginkább egy hadsereghez hasonlított: parancs, engedelmesség és félelem jellemezte. A párton belül elkülönült az „élcsapat élcsapata”, a gondosan kiválasztott hivatásos pártfunkcionáriusok csoportja.

A párt irányítása alatt állt a legfőbb erőszakszervezet, az államvédelmi apparátus és a GULAG-ok (kényszermunkatáborok) rendszere. A szovjet típusú rendszer lényegében egy olyan **etatisztikus berendezkedés** volt, amelyben az állami erőszak, a megfélemlítés és a terror mellett bürokratikus pártirányítás érvényesült. Ezt az államberendezkedést kellett a II. világháború után a

Szovjetunió érdekszférájába kerülő államoknak (köztük Magyarországnak is) átvennie, és Moszkva irányításával megvalósítania.

Etatizmus: az államnak, az intézményeinek és az általuk kifejlesztett bürokráciának a túlsúlya az állam és társadalom egyéb más, működő összetevőiben. Hatása a különböző társadalmi alrendszerekre bénító és korlátozó, mind a döntéshozatalt, mind a végrehajtást károsan befolyásolja.

Fasizmus és nácizmus

A **fasizmus** az 1930-1945 között csúcspontjukat elért agresszív nacionalista és totalitárius mozgalmak. Az eredeti fasiszta mozgalmat **Mussolini** alapította **1921 novemberében Olaszországban (Nemzeti Fasiszta Párt)**. Az 1930-as években Európa több államában alakultak ilyen mozgalmak, a legjelentősebb a német náci párt volt.

A fasizmus központi eszméje szerint egy kiválasztott nemzet felsőbbrendű a többi fajnál, a társadalmat egy diktátor vezetésének kell alávetni. A fasizmus igyekszik a demokrácia minden intézményét megszüntetni, az ellenzék minden támaszát (szakszervezetek, mozgalmak, egyházak) elnyomni, és mozgósítani a társadalmat a kitűzött cél érdekében. Belpolitikájában szociális demagógia és fajelmélet, külpolitikájában agresszió és militarizmus jellemzi.

A totalitárius állam Németországban

A fasizmus szélsőséges formája(!), a **nácizmus Németországban** alakult ki. **1933-ban Hitler** jutott hatalomra, s vele együtt a fasizmus is. A két világháború között fasiszta rendszer volt hatalmon Japánban is. A II. világháború előtt és alatt a tengelyhatalmakkal szövetséges államokban (Szlovákia, Románia, Bulgária) is fasiszta típusú diktatúrák alakultak ki. Leghosszabb ideig Portugáliában (1974-ig) és Spanyolországban (1975-ig) működött fasiszta rendszer.

Az olasz fasizmus alapmintájához a fajelméletet, az antiszemitizmust és az ehhez kapcsolódó Lebensraum (élettér)-elméletet, a militarizmust és a szélsőséges rasszizmust is hozzáadja.

A nácizmus követői a náci voltak, akik a demokratákat és a szocialistákat okolták az I. világháborús vereségért és elutasították a versailles-i békeszerződést. A **Nemzetiszocialista Német Munkáspárt** az 1930-as évek elején a Weimari Köztársaság legnagyobb pártja lett, majd az **1932 novemberi választáson** győzelmet aratott. 1933 után a hatalomra került párt totális diktatúrát épített ki.

A világgazdasági válság volt az a tényező, ami aktivizálta a német nemzetiszocialista mozgalmat, és így a Weimari alkotmányosság széthullásán Hitler fel tudta építeni a totális fasiszta diktatúrát. Kancellári kinevezése után (1933. január 30.) *betiltotta a politikai pártokat, feloszlatta a szakszervezeteket*, és – az olasz korporációk mintájára – megalakította a **Német Munkafrontot**. További intézkedései közé tartozott a kötelező munkaszolgálat bevezetése, illetve a **kényszerkartellezés**. Az **1933. március 24-én** elfogadott **felhatalmazási törvény** pedig egyet jelentett a parlamenti és a helyi önkormányzati szervek teljes megszüntetésével, kiiktatásával. A tartományokat saját parlament és kormány helyett a Hitler által kinevezett helytartók irányították.

A felhatalmazási törvény szerint a kormány a parlament megkérdezése és jóváhagyása nélkül is hozhatott törvényeket. Sokatmondó a törvény hivatalos elnevezése: „*törvény a nép és a birodalom megpróbáltatásainak legyőzésére*”.

Hindenburg elnök halála után (1934. augusztus) Hitler, mint a **német nép vezére (Führer)** a **saját kezében egyesítette az államelnöki és a kormányfői (kancellári) hatalmat.**

A fasiszta párt (Nemzetiszocialista Német Munkáspárt – NSDAP) közjogi intézménnyé emelkedett, **az állam és a párt egybeolvadt.** Nyílt jogegyenlőtlenség érvényesült, és **az állam erőszakszervezetei (SA, SS, GESTAPO) minden törvényes ellenőrzés nélkül működtek.** A rendszer politikai módszerei a fegyveres erőszak, illetve a szociális és politikai demagógia voltak. A diktatúra ideológiai hátterét pedig a *fajelmélet* és az *antiszemitizmus* képezte.

A náciizmusnak 4 alapeleme van. Bármelyik hiánya esetén nem náci ideológiáról beszélünk.

I. Fajelmélet

Nem Hitler „találmánya”, **Angliában** jelent meg **először.** Felsőbbségi tudat, mely szerint Angliának kell viselni a fehér ember terhét, azaz Anglia feladata a gyarmati területek kezelése; ezt felsőbbrendű pozícióból teszi. *A fehér ember küldetése, hogy civilizálja a vadakat.*

Részben **Gobineau** (1830-as évek) nevéhez kapcsolható: *a fehér civilizáció fejlettebb, felsőbbrendű;*

A **XIX. század közepén** jelentkezik a fajelmélet. → **Darwin:** *harc folyik az életért, a párért, a genetikai anyag örökítéséért, és ebben a harcban az erősebb győz; aki jobban teljesít, az jobb genetikai állománnyal rendelkezik.* Ennek a felfogásnak a társadalmi átvétele a **szociáldarwinizmus.**

A fajelmélet megfogalmazása 1890-es évekre tehető → **David Chamberlaint** (félleg német) tekinthető a **német fajelmélet** forrásának. Ő már biológiai értelemben vett fajokról beszél, alacsonyabb és felsőbbrendű emberekről, értékhierarchia van szerinte a rasszok között (ehhez még nem társul az antiszemitizmus).

Nietzsche szerint az emberek együttélését isteni parancsolatok szabályozták. Kétségbe esve jelenti ki, hogy „Az Isten halott.”, azaz nincs már szabályozó elem az ember felett, így az embernek saját soraiból kell embereket kiválasztani, az erkölcsi szabályok felállításához. Olyanokat, akik képesek erkölcsi döntést hozni autonóm módon (**Übermensch**).

Ezeket az elemeket használta fel később Hitler.

1923-ban **Hitlert** a sikertelen puccskísérlete után 3 év börtönbüntetésre ítélték. Büntetésének letöltése alatt írta meg a **Mein Kampf** (Harcom) című könyvét.

A hitleri fajelmélet szerint az emberiség 3 csoportra osztható

1) Árják

- A legkiválóbbak; ők a felsőbbrendű faj; németek, angolok, skandinávok, svédek
- Az a dolguk, hogy uralkodjanak.
- Meg kell őrizni a vértisztaságot

2) Segédnépek

- Franciák, spanyolok, olaszok, portugálok, románok, magyarok (mediterrán népek)
- Ki kell szolgálniuk az uralkodó fajt (fizikai munkával)
- Gondoskodni kell, hogy ne szaporodjanak, és ne tanuljanak túl sokat (csak írni-olvasni és számolni).

3) Kiirtandók csoportja

- Zsidók, szláv népek, színes fajok.

II. Élettér elmélet

Mindehhez kapcsolódik még a Hitler által a Mein Kampfban megfogalmazott **élettér elmélet**, a **lebensraum**:

- külső élettér → a német népnek területekre van szüksége
- belső élettér → az országon belül néhány faj foglalja a helyet az árjak elől

III. Szociális demagógia (ez más diktatórikus rendszerekben is megjelenik)

Minden választási rétegnek azt kell mondani, amit hallani akar, a szavazatmaximálás érdekében.

IV. Óspogányság - jellemzője a kereszténységtől való elfordulás, szembefordulás. (horogkereszt, swastika; az indiai árja vallásban a napisten jelképe; a felső ágát balról jobbra fordították).

A náci propaganda

A **propagandaminiszter**, Joseph Paul **Goebbels** képes volt manipulálni és meggyőzni az embereket. Rájött arra, hogy minél többet kell beszélni egy adott dologról, sokszor kell elmondani ugyan azt, így nem kellenek ész érvek; **nem az észre, hanem az érzelmekre kell hatni**. Ehhez karizmatikus vezetők kellenek.

Jelentéktelen újságíróból küzdötte fel magát a náci vezetők közé. 1924-től párttag, 1926-tól Berlin pártvezetője. 1928-tól képviselő, 1933-tól propagandaminiszter. Minden eszközt bevetett a náci ideológia népszerűsítése érdekében. **Ellenőrzése alatt tartotta a sajtót, a rádiót, a színházakat és a filmgyártást**. A háború kezdeti időszakában a német csapatok dicsőségét zengte sajtója, a sztálingrádi vereség után pedig erős kontroll alatt tartott, manipulált tudósításokban számolt be a részsikerekről, a „frontok kiegyenesítéséről”.

A totális állam általános jellemzői

A totális államok működésének alapja, hogy *felszámolnak minden köteléket az állam és az állampolgárok csoportosulásai között*. **A totális államban az állam monopóliuma érvényesül a társadalom minden alrendszerében: a gazdaság, a kultúra, a tudomány, a politika stb. fölött.**

A totális állam a modern kor szülötte, hisz *feltételezi a civil társadalom létét* és szorosan kapcsolódik a modern kor kulturális, ideológiai vonulataihoz. Ugyanabból a háttérből, a társadalom egy bizonyos fejlettségi szintjéből táplálkozik, mint a tömegtársadalmak demokratikus politikai rendszerei. Lényegi különbségekkel persze, de mindkettőben fontos szerepet játszanak a **tömegérzelmek** és a **manipuláció**, mint a tömeg irányításának eszközei.

A fasiszta és a kommunista államok kialakulásának alapja egyfajta **modernizációs válság**. A lemaradás olyan egzisztenciális félelmet, agresszivitást vált ki, amelyben aktivizálódnak a totális ideológiák. A lemaradástól való félelemből származó agresszív indulatok **bűnbakot** keresnek, és minden bajok forrását végül különféle faji, vallási tradíciókra, illetve az azokat megjelenítő csoportokra vezetik vissza. Mindkét rendszerre jellemző, hogy a zsarnoki hatalmat **egy párt** (NSDAP, kommunista párt) gyakorolja. A pártok a távoli jövőben elérhetőnek tűnő, ám valójában egyáltalán nem megvalósítható célokat tűznek ki (pl. világbéke, a teljes

egyenlőségen alapuló kommunista társadalom), s e célok legitimálják hatalmukat és az egyre növekvő centralizációt.

A két rendszernél azonban – a végeredményben megmutatkozó hasonlóság ellenére – lényeges eltérések is megállapíthatók, hiszen a kommunista hatalomfelfogás a francia jakobinizmus elvére támaszkodik, és népek, fajok kiirtását programszerűen nem tűzi ki.

A totális rendszerek alapja tehát egy ideális, távoli cél, és az ennek elérését megakadályozó, bűnbaknak kikiáltott társadalmi csoport megkeresése. A manipulált tömeg elfogadja a bűnbaknak kikiáltott csoport megbüntetését, és ezáltal mintegy **cinkosává válik a hatalomnak.** Mivel a válságra nem nyújt megoldást e rendszer, mindig újabb és újabb áldozatra, bűnbakra van szüksége, s így az erőszak és a terror állandósul. Az egyén rákényszerül arra, hogy - önvédelme érdekében – versengjen a hatalmon lévők kegyeiért, és erkölcsi tartását feladva behódoljon. A totális állam tehát képes közreműködésre bírni saját áldozatát.

A **nyílt politikai terror** és a jogbiztonság hiánya mellett a totális állam a gazdasági életre is kiterjed. A javak egyre nagyobb méretű újraelosztása, a piac, a **magántulajdon korlátozása** (esetenként megszüntetése) pedig egyre **csökkenti az állampolgárok egzisztenciális biztonságát.** A piac megszűnése révén **a gazdaság elveszíti alkalmazkodóképességét,** és a válság egyre súlyosabbá válik. A gazdasági zavarok kiküszöbölésére tovább nő az irányító apparátus létszáma. A totális állam azonban képtelen megújítani önmagát, mivel a rendszer felülről szerveződik meg, és a társadalomban eluralkodó félelem révén megszűnnek a társadalmi visszacsatolás információs csatornái. A vezetőknek nem lesznek valós információi a társadalomról és a gazdaságról, így képtelenek jó döntéseket hozni.

A totalitárius államok, mivel nem nyújtanak fejlődési alternatívát, bukásra vannak ítélve.

A fasiszta ideológia főbb jellemzői: a vezérelv (egy rendkívüli képességekkel rendelkező vezér erős uralmának érvényesítése); a szélsőséges nacionalizmus (amely a nemzeti közösséget gyakran faji közösségként értelmezi, s jogosnak tartja a más népek rovására történő terjeszkedést); a szociális igazságosság hirdetése a kisemberek érdekében (ez a kistulajdon megerősítését jelenti).

A marxista-kommunista ideológia főbb jellemzői: a széles néprétegek jóléte csak a magántulajdon felszámolásával, a termelőeszközök köztulajdonba vételével érhető el; az új társadalom kialakításának első lépése, hogy a munkásosztály szervezett pártja megszerzi és diktatórikusan gyakorolja az államhatalmat, mindaddig, amíg meg nem teremti a kommunista társadalmat.

A TATÁRJÁRÁS ÉS KÖVETKEZMÉNYEI

Társszerző: Cserdi Dóra

A tatárjárás és IV. Béla tevékenysége

II. András után fia, IV. Béla (1235-1270) került a trónra. Már hercegsége idején sem értett egyet apja politikájával, és uralkodóként **megkísérelte visszaszerzni az eltékozolt földbirtokokat.**

Miközben Magyarországon mindenki a belpolitikai eseményekkel volt elfoglalva, addig a tatárok meghódították Kelet-Európát. A hírt 1236-ban Julianus barát hozta meg Magyarországra, aki a keleten maradt magyarokat indult el megkeresni.

IV. Béla a tatárok elől menekülő Kötöny kun királyt befogadta országába 40 000 emberével együtt, és **kíváltságokat adományozott** nekik. Kötöny vállalta a kereszténység felvételét. Béla támaszt remélt a nomád kun lovasságtól a tatárokkal szemben. A kunok bekerülése azonban tovább mélyítette a király és alattvalói között feszülő ellentétet. A magyar urak a tatártámadásért is a kunokat okolták, megölték királyukat, mire azok elhagyták az országot.

A közelgő tatár veszélyt nem mérhették fel kellő súllyal Magyarországon. A király is csak Kijev eleste után döbönt rá a veszedelem nagyságára. Fegyverbe szólította a bárókat, szervienseket, várjobbágyokat. A tatárok a Kárpátokban a Vereckei-hágónál elsöpörték Tomaj Dénes nádor hadát, s szabad volt az útjuk az ország belsejébe. Az ország külső segítség nélkül, saját erejére támaszkodva szállt szembe az ellenséggel.

A tatárok 1241 márciusában törték át a Vereckei-hágó védelmét. A döntő csatát 1241 április 12-13-án vívták a **Muhi pusztán** itt a **magyar sereg nagy része elpusztult.** Béla a dalmáciai Trau várába menekült.

A tatárok berendezkedtek az országban, behajtották az adókat, raboltak. De csak a tél beállta után keltek át a Dunán. Szervezett ellenállással nem találkoztak, de a kővárak ott is ellenálltak. A tatárok kézre akarták keríteni a királyt, hogy behódolásra kényszerítsék, de nem tudták elfogni. 1242 márciusában a tatárok pusztítva, foglyaikat magukkal hurcolva, váratlanul kivonultak az országból.

1241 decemberében meghalt Ögödej nagykán. Mivel Batu kán (a nálunk hódító tatárok vezére) is igényt tartott erre a címre, a **tatárok kivonultak** az országból. Más feltételezések szerint a kivonulás oka a tatárok harcmodorában keresendő.

A tatárjárás legfájóbb velejárója a hatalmas emberveszteség volt. (Egy német évkönyv 1241-ben már lemondott a magyarokról, mondván, Magyarország 350 évi fennállás után elpusztult.)

A veszteségeket részben a bevándorlás pótolta. Ekkor települtek le a jászok is a Jászságban. A kunok és a jászok, a korábbi nomád népekhez hasonlóan, egy-két évszázad alatt beleolvadtak a magyarságba.

Nőtt a XIII. század eleje óta Erdélybe betelepülő vlachok száma. Az állattartó románok elsősorban a királyi erdőuradalmakban települtek le. S cseh és lengyel bevándorlás révén délebbre húzódott a szláv etnikai határ, de az ország lakosságának 70-80%-át továbbra is a magyarság alkotta.

IV. Béla a pusztítás után változtatni kényszerült politikáján. **Visszahívta a kunokat**, a kihalt országrészekre **külföldi telepeseket hívott**, már ő is **adományozott földeket**, de ezért a **birtokosokat várépítésre és seregek állítására kötelezte.** Tömeges várépítés indult meg. Maga

a király is számos erődítményt emeltetett. Gazdasági és védelmi okoktól vezérelve számos településnek adott városi rangot.

Külpolitikájában **kelet felé keresett szövetségeket** (pl.: egyik lányát a halicsi fejedelemhez adta feleségül). Igyekezett kiszélesíteni támogatóinak a bázisát, ennek során **megerősítette a szerviensek jogait** (1267-es törvény), és **erősítette a városokat** (kiváltságlevelek, vámmentes kereskedelem, szabad bíró- és tanácsválasztás, köfal építése). Ezzel a kényszer szülte politikával tovább erősítette a nagybirtokos bárókat.

A Középiskolai történelmi atlaszban:

28 Tatárjárás és új honalapítás Magyarországon

- a Magyarország a XIII. század második felében
- b A muhi csata (1241. IV. 11.)
- c A tatárjárás (1241-1242)

Egy kis olvasnivaló:)

ALMASI TIBOR: A második honalapító • IV. BÉLA KIRÁLY

Rubicon, 9. évfolyam (1998) 9-10. szám (83-84.)

Második honalapítóként él emlékezetünkben IV. Béla király, bár még ifjú herceggént buzgón közreműködött a királyi hatalom aláadásában, mikor az előkelők egy csoportja apja ellenében felhasználta őt. Nem csoda, hogy amikor megörökölte a trónt, saját egykori híveivel is szembe került. Korábbi korok viszonyait álmódta vissza, de nem forgathatta vissza az idő kerekét. Az a kiszolgáltatottság, amibe a tatárjárás során került, teljesen kijózanította. Batu kán hadainak kitakarodása után megkezdte az ország újjászervezését, a királyi hatalom megerősítését. Ám a viszály apa és fiú között ismét felütötte a fejét.

A középkor királyai esetében ritkán ragadható meg olyan egyértelmű biztonsággal egy-egy uralkodó kormányzati programja, mint IV. Béla király esetében. Ráadásul Béla király már trónra jutása előtt határozottan nyilvánvalóvá tette alapvető országalakító elképzeléseit azon küzdelmek során, amelyek az 1220-as évektől az ellenzék vezéralakjaként apjával, II. András királlyal szembeállították. Az ugyan nyilvánvaló, hogy Béla, a megölt Gertrúd királynétól származó elsőszülött fiú, akit az ellenzék apja akarata ellenére 1214-ben mindössze 8 évesen királlyá koronáztatott, eleinte csak eszköz volt a II. Andrást támadó főpapi-főúri csoport kezében, ám férfivá serdültekor már kétségtelen belső meggyőződés állította őt az újításokkal kísérletező királyi politikát ellenzők élére.

Hite szerint apja kormánya rossz irányba vitte az országot, amikor megdölgötlan és fölösleges adományok sorával aláasta a királyi birtokállományban megtettesülő hatalmi alapokat, amikor ezzel egyidejűleg túlzott gyarapodáshoz segítette kegyeltjeit, és amikor az elveszett bevételek pótlását keresve, a pénzügyigazgatásban hitetleneket, zsidókat és mohamedánokat juttatott vezető szerephez, előidézve mindezzel a királyi tekintély megingását. Szeme előtt kívánatos és visszaállítandó világgként a nagyapja, III. Béla korabeli állapotok képe lebegett.

Amikor törekvései érvényre juttatására 1228–1231 között átmenetileg tere nyílt – maga mögött tudva az elégedetlen kárvallottak széles táborát –, kiterjedt birtok-visszavételi politikát folytatott. Apja azonban – megerősítve megingott hatalmát – csakhamar megsemmisítette fia eredményeit. Így Béla hiába rendelkezett önállóan kormányzott országrésszel – előbb 1220–1226 között Szlavóniában, majd 1226-tól Erdélyben –, hiába volt viszonylag széles politikai mozgástere támogatói táborának megszervezéséhez, hiába vezettek sikerre önálló, keleti irányultságú külpolitikai próbálkozásai – akár a kunok megtérítésével (1226–1227), akár a keleten maradt magyar néprész felkutatásával (1232, 1235) –, amíg II. András uralkodott, kénytelen volt megadó türelemmel elfogadni a szemében kárhozatos berendezkedés ártó működését.

A tettek ideje 1235-ben, apja halálával érkezett el számára. Gyorsan és szigorúan megbüntette az elhunyt király egykori legfőbb támaszait. A volt nádort, Ampod fia Dénest, nemcsak börtönbe záratta, hanem meg is vakított. Menekülnie kellett előle Beatrixnak, a megözvegyült, éppen gyermeket váró ifjú királynénak is. A bosszú együtt járt a királyi földállományt gyarapító birtokelkobzásokkal. Természetesen a továbbiakban már nem gördült akadály a módszeres birtokrestaurációs politika elé. Az eltökélten véghezvitt kiterjedt visszavételek először csak csalódást keltettek az új király híveiben, akik a II. András-kori mellőzöttség után most elsősorban kárpótlást jelentő adományokat reméltek az új királytól, ám azok szinte teljesen elmaradtak. Amikor azonban táborának tagjai személyesen is közvetlenül szembetalálkoztak a király földelvételei igyekezetével – ideértve az egyházi birtokosokat is –, zajos elégedetlenség tört ki.

Nem növelték Béla népszerűségét a királyi tekintély emelését célzó intézkedések sem. Jelenlétében nem ülhetek le többé a nagyurak, akiknek székeit elégettette. Udvarában személye szinte megközelíthetlenné vált azáltal, hogy kötelezővé tette az írásbeli kérvények benyújtásán alapuló ügyintézkedést. A csalódottak neheztelése akkor vált gyűlöletté, amikor 1239-ben befogadta országába a mongolok elől menekülő kunokat, s azok a király gyámolító védelme alatt számtalan, nomád életmódjukból eredő, megtorolhatatlan sérelmet okoztak a magyaroknak. A király pár év alatt valóban kiszélesítette hatalma birtokalapját, s a távolságtartó uralkodói tekintély elfogadására is rászorította alattvalóit, ám az elért eredményeket alapjaiban kérdőjelezte meg a személyét övező növekvő ellenszenv és bázisának elvesztése. A belső meghasonlás a tatár fenyegetésről érkező hírek fényében vált különösen veszélyessé. A tatár támadás bizonyossá válása 1241 elején ráadásul újabb gyanakvásoknak adott táptalajt a kunok iránt, ami a haragvó magyarokat – már a mongol invázió napjaiban – Kötöny kun király megölésére és a népe körében végrehajtott vérengzésre ragadtatta, mire a kunok nagy dúlással déli irányban elhagyták az országot.

A Sajó menti muhi csatában 1241. április 11-én elszenvedett döntő vereség után Béla király roppant viszontagságok közepette jutott el a dalmáciai Trau várának oltalmat adó falai közé. A nyugati hatalmaktól remélt segítség elmaradását itt kellett csalódottan tudomásul vennie. Az országvesztés kijózanító erejű csapása nyilvánvalóan mély, önvizsgáló számvetésre kényszerítette, s valószínűleg számos helytálló tanulság levonására is ekkor érkezett el az alkalom. A tatárjárás mindenesetre éles cezúrát vont uralkodása két korszaka közé.

Az utókor előtt nem kétséges, hogy országlásának első éveiben igyekezete egy letűnt állapot visszahozására alapvetően irreális és anakronisztikus volt. A gazdaság előrehaladott szerkezeti átalakulása és ezzel összefüggésben a társadalom átrétegződése feltartóztathatatlannul a Szent István-i berendezkedés felbomlásának irányába haladt, amely rendszert végül is nagyrészt maguk

alá temették az elpusztult ország romjai. IV. Béla, kezdeti elképzeléseiből sok mindennel szakítva, feladta a meddő kísérletezést a régi világ újraélesztésével. Józan realizmussal látott az ország újjáépítéséhez. A valóságos viszonyokat jobban számba vevő s azokból kiinduló kormányzati politika kényszere talán nem kis részben abból eredt, hogy az országot a tatárok újabb támadásától való rettegés bénító béklyójából csak olyan gyakorlatias és céltudatos intézkedések sorával lehetett kiszabadítani, amelyek mindent a védelmi képesség erősítésének rendelték alá, és e cél jegyében összpontosították a mozgósítható erőforrásokat.

IV. Béla 1242 után jelentős adományozásba kezdett, és felhagyott a tömeges birtokvisszavétellel. Adományaiiban sűrűn szabott katonai feltételeket. Nagy energiát fordított a korszerű nehézfegyverzetű lovasság és az azt kiegészítő mozgékony, nyilazó könnyűlovasság erősítésére a régi, elavult, a királyi várszervezeten nyugvó haderő helyett. A költséges páncéloskatonaság kiállíthatósága érdekében ugyanúgy adott birtokokat, mint a roppant összegeket felemésztő kővárépítés ösztönzésére. A várépítésben ő maga és családja ugyancsak élen járt. Az erődítések létesítése a városokra szintén kiterjedt. Védhetőbb falak közé telepítette át Pest és Zágráb lakosságát, de a falakon belülre költöztette az esztergomi és a székesfehérvári polgárokat is. Kiváltságlevelek kiadásával települések sorát pártfogolta várossá fejlődésükben. A megfogyatkozott népességű országba visszafogadta a katonai szempontból számára nagy jelentőségű kunokat. A lakosságpótlás jegyében nagy paraszti tömegek költöztek be az országba a határokkal szomszédos románok és szlávok lakta területekről. A nyugati térségből elsősorban mesterségekhez, bányászathoz értő, városlakó népesség érkezett, főként német jövevények. Célpontjukat elsősorban a Felvidék ekkor fellendülő bányavárosai jelentették.

Külpolitikáján is változtatott: csalódást keltő tapasztalatai nyomán a nyugati kapcsolatok erősítése helyett inkább azokkal a szomszédos területekkel igyekezett jó viszonyt ápolni, amelyekkel országa osztozott a tatár fenyegetettségben. Ennek jegyében gyermekei közül többet – nyolc leánya és két fia volt – „rangon alul”, keleti fejedelmi családok tagjaival házасított össze. A trónörökös István herceg is kun feleséget kapott. Végleg feladta a magyar külpolitika fél évszázados halicsi expanziós törekvését, s szövetségesi viszonyt teremtett (1250). Ausztria területén viszont többször háborús konfliktusokba keveredett. 1243-ban előbb visszavette a tatárjáráskor osztrák kézre került nyugat-magyarországi megyéket, majd amikor 1246. évi Ausztria elleni hadjárata során az osztrák herceg is elesett, és kihalt a hercegi dinasztia, megindult a magyar és cseh király vetélkedése Ausztria birtoklásáért. A harcok csak átmeneti sikereket hoztak Béla és időközben megkoronázott fia, István számára. Végül II. Ottokár cseh királynak a Morvamezőn aratott kroissenbrunni győzelme 1260-ban véget vetett a magyar terjeszkedési törekvéseknek, és megszűnt István rövid életű stájer hercegsége is.

Az 1260-as években ismét belviszály dúlta fel az ország nyugalmát, ezúttal a király és a trónörökös közötti küzdelem képében. E harcok a királyság megosztásához vezettek apa és fia között, közvetetten pedig fontos előjátékát alkották az Árpád-kor végi tartományúri széttagolódásnak. Annyi azonban e politikai zavarok megléte mellett is kijelenthető, hogy az ország 1270-re, IV. Béla király halálának idejére belső állapotait tekintve túljutott a sebek begyógyulásának legnehezebb szakaszán, ami nem kis részben megújulni képes uralkodójának, a második honalapítónak az érdeme.

LUXEMBURGI ZSIGMOND KÜLPOLITIKÁJA

Nagy Lajos 1382. szeptember 11-én meghalt. Az utódlás kérdésében a magyar „közvélemény” teljes mértékben megosztott volt. Bárái érdekcsoportok szerveződtek, **ligákat**¹¹ hoztak létre.

Zsigmond 1385-ben érkezett Magyarországra, hogy feleségül vegye Nagy Lajos lányát, **Máriát**. Ő örökölte volna a lengyel, Hedvig pedig a magyar trónt.

1382. szeptember. 21-én Máriát ültették a magyar trónra. A kormányzást az anyakirályné, **Erzsébet** kezdte meg. Ő Orleans hercegét, a francia király öccsét látta volna szívesen a trónon, **Garai Miklós** támogatta ebben. Zsigmondot a **Lackfiak** és a **Szécsiek** támogatták, a délvidéki **Horvátiak** pedig **Durazzói (Kis) Károlyt**, az Anjou-ház utolsó tagját szerették trónra ültetni.

1385-ben Károly Budára érkezett, majd megkoronáztatta magát. Alig 40 napi uralkodás után **Garaiék meggyilkolták**. A merénylet hírére a Horvátiak fellázadtak, Károly fiát, **Nápolyi Lászlót** ismerték el uruknak. Erzsébet és Mária személyesen próbálták a Délvidéket csillapítani, ám 1387-ben elfogták őket, az anyakirálynét megfojtották, Garait megölték.

1386 második felében az udvari párt megszakította a tárgyalásokat. A királycsinálók Zsigmondot **régensé** nevezik ki. Támadást indítanak a Horvátiak ellen, hogy kiszabadítsák Máriát (1387-ben egy lovasbalesetben meghalt).

1387. március. 31-én Zsigmondot megkoronázza a veszprémi püspök. A báróknak köszönheti királyságát, ezt jelentős birtokadományokkal kellett jutalmaznia. Ezért Lackfy Istvánt nádorrá nevezi ki. **A nagy adományozási lázban a királyi birtokállomány a felére csökken.**

Uralkodásának első éveiben Zsigmond erejét a **lázadó bárók** és a török elleni küzdelem kötötte le. A király az **ifj. Garai Miklóst** küldte a Délvidékre egy kisebb sereggel, hogy „**csináljon rendet**”. Ezt meg is tette.

Zsigmond az uralkodása elején a bárók irányítása, befolyása alatt áll, de 10 év alatt sok szempontból megerősödött. Hogy **függetleníthesse magát** a báróktól, elkezd **kiépíteni** saját **támogatói körét**. Híveivel tölti be az állam főhivatalait. Megbízható emberei közül többen idegenek voltak, mint például a lengyel **Stiborci Stibor** erdélyi vajda, **Ozorai Pipo** (eredeti nevén Filippo Scolari) a király tehetséges hadvezére és **Cillei Hermann**, Zsigmond főtanácsadója. A magyarok előtt is nyitva állt az emelkedés útja. Ekkor alapozták meg családjuk hatalmát a **Báthoryak**, a **Rozgonyiak** és a **Tallóciak**. Zsigmond **Garai Miklósról** sem feledkezett meg, őt nádorrá nevezi ki. A király ezzel stabil támogatókhoz jut.

Megjelenik a **török veszély**. 1389-ben Rigómezőn I. Murád legyőzi Lázár szerb fejedelem hadát. Magyarország veszélybe kerül. Magyarországnak nagyhatalomként kellett fellépnie. Támadó politikát folytatott. Először egy **erdélyi ütközőállam** létrehozásával próbálkozik, egy bojár csoportok közti harcra való beavatkozással. **Mircse vajdát** maga mellé állítja, aki egy ideig ki is tartott mellette. Később nyílt támadásra szánta el magát, jelentős létszámú lovagsereget hozott létre.

1386. szeptemberében Nikápolynál csúfos vereséget szenvedett a töröktől. Ez volt az utolsó lovagi hadművelet, mert bebizonyosodott a török elleni hatástalansága.

¹¹ A bárók alkalmi jelleggel szerveződött érdekszövetsége.

1397-ben Zsigmond a **temesvári gyűlésen** döntött a **telekkatonaság** és a **végvárrendszer** kiépítéséről.

A Zsigmondot hatalomra juttató királycsináló liga nem nézte jó szemmel, hogy a király kiépíti a saját támogatói körét, ezért arra akarják kényszeríteni, hogy a kegyenceit, főleg Stibort fogja perbe és vegye el tőle az adományokat.

A liga **1398. áprilisában fogságba ejtette Zsigmondot** és „**sacra corona regni**” – a **Szent Korona nevében** - átvette a hatalmat. A hűség próbája volt ez, amit az új bárók megálltak. A királyt Garai Miklós váltotta ki a fiával és az öccsével. A felkeléssel ezután gyorsan végeztek a király erői. Nápolyi Lászlót elűzték. Zsigmond 1403-ra megerősödve került ki a küzdelemből, bár ennek meg volt az ára: nőül kellett vennie Cillei Hermann lányát, **Borbálát**. A másik lányt, **Annát** Garai Miklós jegyezte el, így az uralkodó és főrangú hívei közt a politikai szövetség családi kapcsolattá bővült.

A király és bárói kapcsolatának szorossá válását jelzi a Zsigmond által **1408-ban** alapított „**örök szövetség**”, a (Szent György) **Sárkányrend**. A lovagrendnek Zsigmond, felesége Borbála és 22 báró lett a tagja, de később Európa egyes előkelőségei (pl. V. Henrik angol király) is a soraiba léptek. A rend tagjai kezükben tartották az ország sorsát, így Zsigmond megnyugodhatott, mert ha meghal, akkor is jó kezekben marad az ország.

Ebben az időben tűnik fel Magyarországon a **familiaritás**. Hűbéri lánc nem alakul ki.

1404 Placentum Regium: a főkegyúri jog, amely szerint csak a magyar király beleegyezésével lehet főpapot kinevezni. Ez **az investitúra jog megszerzése a magyar királyok részére**. Tíz évvel később 1414-ben a Vatikán is hozzájárult.

1405 Városi dekrétum egyesíti a városi jogokat és **városkategóriákat** állít fel:

Zsigmond megváltoztatta külpolitikáját. A nikápolyi vereség után **védekező harcra** készül. **Zenggtől** indulva megkezdte egy **kettős végvár-vonal** kiépítését.

Megszerezte a cseh és a morva trónt, így német-római császári választófejedelemként indulhatott a német-római császári címért. **1411-ben német-római király, majd 1434-ben német-római császár**. Ekkorra Zsigmondé: a Német-Római Császárság, Csehország, Morvaország, Horvátország, Magyarország, egységes uralkodás és államkeret alatt. Politikai erő-egyensúly jön létre.

Zsigmond az **1414-es konstanci zsinaton** az **egyházzsuzódás megszüntetéséhez lemondhatja a pápákat**, majd megtárgyalják a **pápapválasztás** menetét feltételeit. Végignézték a dogmákat = dogmatikai rendezés.

A huszita tanok:

Kelyhesek: a Biblia lefordítása, anyanyelvű misék, kétszín alatti áldozás, az egyház gazdagsága ellen, a hívők és az egyház vétségei ellen, az egyházi tisztségek adás-vétele ellen szól.

Táboríták: vagyoni egyenlőség, a hierarchia megszüntetése, a magántulajdon megszüntetése, a nemesek megsemmisítése.

Zsigmondnak a 20 éves cseh háborúhoz pénz, katona, erős politikai, hatalmi részvételre volt szüksége. A huszitizmus tanai terjedtek Magyarországon és Erdélyben. A huszita seregekhez magyarok is csatlakoztak.

Hogy legyen elég pénze, **pénzrontáshoz** folyamodik. Ezzel beindít egy inflációs folyamatot. Csökken a kereskedelem is. (Egy modern ipari jellegű gazdaságban az infláció jó hatással lehet.) Ez az 1430-as évek végére lesz igazán érezhető. Csökken a földesurak és a városok bevétele. **Országos pénzhiány** következik be. Ezért a földesurak újra **terményben kérik az adót**, ez rontja a jobbágyok helyzetét. **Lépes György erdélyi püspök** évekig nem szedte be az adót az értéktelensége miatt. **1437-re** a huszita háborúk befejeztével újra **megerősödik a pénz**. Ezért Lépes György 3 évre visszamenőleg egy összegben akarta beszedni az adót. Ez elégedetlenséget váltott ki a jobbágyok körében, az **1437-ES I. MAGYAR–ROMÁN PARASZTFELKELÉST** eredményezte.

A jobbágyok eddig sok szabadságjoggal rendelkeztek. Övék volt a **szabad költözés joga**. A jobbágy szabályosan, csak télen, az adóságait rendezve költözhetett el, ha más földesúrnál telket kapott. A földesúr **kedvezményeket is hajlandó volt adni a jobbágyoknak**, hogy a földjén tartsa. Elvileg minden földesúrnál egyenlő volt az adó, de különböző módokon adhattak kedvezményt, kölcsönt.

Az árutermelés fejlődésével egyre inkább **pénzben szedték az adót**. Mindenhol csökkent a majorság területe, néhol a minimálisra. Növekedett a jobbágytelki állomány, ez is a jobbágyságnak kedvez. A **robotteher csökkenésével** neki több ideje van a saját földjén dolgozni. A jobbágy életszínvonala és életminősége javul. A jobbágyság úgy gondolja, hogy egy már elért életszínvonalról akarják visszaszorítani őket. Mivelhogy van mit veszítenie a jobbágyságnak, lázadni kezdenek.

A háborúkban részvett magyar kismesek féltek, hogy a nagybirtokosok elfoglalják a földjeiket, amíg harcolnak; egyszóval a **hatalmaskodástól**. A felkelésen érezhető a **huszita háborúk hatása**. Megtanulták a huszita harcmodort, a szekérvár taktikát. Az ezt a harcmodort kitanult kismesek adják a felkelés vezető rétegét.

Lépes György és Lépes Bálint adószedői sorra tűnnek el, ezért ők új adószedőket vesznek fel, és katonai kíséretet is adnak melléjük.

A felkelő jobbágyságot **Budai Nagy Antal** – egy Csehországot megjárt kismes – egyesítette. Összehívta őket a **Bábolna-hegyén**. Öt követet küldött Lépes Györgyhez, mind az ötüket karóba húzták Lépes György azonnal rátámadt a Bábolna-hegyén gyülekezőkre, akiktől csúfos vereséget szenvedett.

1437.május végén Lépesék tárgyalni kényszerültek a parasztok vezetőivel. Lépes György abban bízott, hogy ha húzza az időt, a parasztok lecsillapodnak. A felkelők közül sokan haza is mentek dolgozni. A tárgyalások eredménye:

AZ 1437. JÚNIUSI KOLOZSMONOSTORI EGYEZMÉNY-t Virágosberki Aranyos Mihály és Budai Nagy Antal írja alá, mint a parasztok képviselői.

I. Rész

- a) Nem szedik be visszamenőleg az adót
- b) A jövőre nézve csökkennek az adóterhek
- c) A földesurak nem hatalmaskodnak a jobbágyokkal

II. Rész

- a) A jobbágyok minden évben falvanként 2-2 képviselővel összegyűlnek a Bábolna-hegyén, hogy ellenőrizzék, hogy a földesurak teljesítik-e az egyezményben foglaltakat.

Ez az egyetlen kísérlet arra, hogy a jobbágyság renddé alakuljon.

A kolozsmonostori egyezmény után **Lépes György tárgyalni kezdett az erdélyi Szász Városok Közösségének vezetőivel és a székelyek képviselőivel**, hogy egyesíthessék erőiket a parasztfelkelés leveréséhez.

A székelyek egységes nemesi jogokkal rendelkeznek

1437-BEN létrejön a **KÁPOLNAI UNIÓ**. A **magyar nemesek, székelyek és szászok** kötnek egymással szövetséget, érdekeik közös érvényesítésére. (ez az egyezmény 1918-1919-ig kihat)

1437. augusztus végén **Apátinál** újabb ütközetre került sor. Újra **a parasztok győztek**. A célt a felkelés elérte az egyezménnyel, így a lázadók tábora nem nőtt. Hiába győztek, nem volt tartalékuk.

1437-ben októberben és novemberben Désnél ismét megütköztek, ahol már a **földesurak győztek**. Kolozsvár még mindig fegyverben állt, de 1438. januárjában a kolozsvári felkelőket is legyőzték.

A felkelés befejezését a Prágában tartózkodó Zsigmond már nem érthette meg, mert 1437. december 9-én elhunyt. A felkelést nem követte megtorlás, mert azonnali munkaerőhiány lépett volna fel.

Megkezdődtek a török rablótámadások, betörések. A törökök elleni védekezés szempontjából katonai erőként is szükség van a parasztságra. .

Zsigmond bel- és külpolitikájának összefoglalása

Luxemburgi Zsigmond Máriával, Nagy Lajos leányával 1385-ben kötött házassága révén **1387-ben** – a főúri ligák harca után – **került a magyar trónra**. Az őt hatalomra segítő ligának a szolgálatait főleg **birtokadományokkal** fizette meg, de sok nagybirtokos került az ország fontos hivatalaiba is. Ezért első törekvése **a bárók hatalmának visszaszorítására irányult**. Gyakran **köznemeseket** és saját pártfogoltjait **juttatta** a korábban báróknak adományozott **hivatalokba**. Ilyen volt a királyi tanács is, ahol nemritkán tanult polgárokat is szerepeltetett. A bárói hatalom ellensúlyozására erősítette a **rendi gyűlés** szerepét, ahol **1435-ben** már a köznemesség is képviseltette magát. Jól példázza a főurak ellenállását Zsigmond **1401-es foglyul ejtése**, ahonnan Garai Miklós báró szabadította ki.

Zsigmond főleg gazdaságilag kívánta erősíteni a **városokat**, 1405-ös törvényeinek előkészítésekor már a polgárság is hallathatta szavát. Uralkodásának idejére tehető a városok rendi szervezkedésének kezdete is.

Zsigmondot **1410-ben választották német királlyá**, majd **1419-ben megszerezte a cseh királyi címet is**. Végül **1433-ban német-római császárrá koronázták**.

1414-ben a konstanzi zsinaton sikerült elismertetnie a királyi főkegyúri jogot.

Szembeszállt a törökkel, de **1396-ban a nikápolyi csatában vereséget szenvedett**. Ezután az **1397-es országgyűlésen** fogadtatta el a **telekkatonaság** felállítását, amely a földesurak ellenállásán hiúsult meg. A nevéhez fűződik a végvárrendszer kiépítése.

Uralkodása idején jelentkezett Csehországban a **huszitizmus**, melyet végleg 1434-ben tudott felszámolni.

Halála előtt kevéssel tört ki az **1437-es Budai Nagy Antal vezette parasztfelkelés** Erdélyben, a jobbágyok túladóztatása és az inkvizíció miatt. A felkelést még ebben az évben leverték, és az utána megkötött kápolnai unió nyomán alakult ki Erdélyben „a három rendi nemzet”.

RENDI KÜZDELMEK BOCSKAITÓL RÁKÓCZIIG

A Bocskai felkelés röviden

A századfordulóra (XVI-XVII.) Erdély válságos helyzetbe jutott. Egyrésztől Báthori Zsigmond határozatlan politikája, másrészt a **15 éves háború** (1591-1606) megpróbáltatásai válságba sodorták az Erdélyi Fejedelemséget. A bécsi udvar a háború terheit a **hütlenségi perek** birtokelkobzásaival próbálta enyhíteni, amely megrendítette a Felső-Magyarországi rendek bizalmát I. Rudolfban. A **vitélő rendet** sértette, hogy idegen zsoldosokat neveztek ki a végvárak élére, rajtuk kívül létezett a jobbára császári zsoldban álló hajdúk jelentős ereje. A feszült helyzetben, mikor Bocskai Istvánt, Erdély leghatalmasabb főurat is **bírószék elé idézték**, kitört a felkelés. Bocskai ígéretével a maga oldalára állította a hajdúkat, akik 1604 őszén legyőzték **Álmosd és Diószeg** között a császári csapatokat. A török is a felkelés mellé állt, így 1605-re az egész Felvidék Bocskai kezére került. Ekkor a **szerencsi országgyűlés** fejedelemmé választotta Bocskait, majd kimondta a protestáns, az evangélikus és a katolikus vallás egyenjogúságát. Bár mint Erdély fejedelme függött a töröktől, és Bocskai **koronát** is kapott tőlük, Bocskai békére törekedett, így ezt **elutasítva**, követői révén megegyezett I. Rudolffal, és 1606-ban megkötötték a **bécsi békét**. A béke pontjai: vallásszabadság (kivéve a falvak és a mezővárosok), megerősítette a rendi alkotmányt, a nádor ismét a kormány feje, Erdély elismerése, területi engedmények Bocskainak. 1606 végén Bocskai közvetítésével lezárták a 15 éves háborút Zsitvatorokon. 1606 decemberében meghalt Bocskai István (1557-1606), **végrendeletében** meghatározta a XVII. századi magyar politika célkitűzéseit (rendi jogok biztosítója Erdély). *(Történelmi esszétémakörök nagykönyve érettségizőknek)*

Benda Kálmán: Bocskai István • 1557–1606

Rubicon 10. évfolyam (1999) 7. szám (91.)

Ha Bocskai nevét halljuk, az 1604-ben induló nemzeti szabadságharc vezérére gondolunk, aki véget vetett Rudolf császár- király és kormánya magyarországi önkényuralmának, rákényszerítette az udvart az ország alkotmányos különállásának és a protestáns vallások szabadságának elismerésére, ugyanakkor békét közvetített a császár és a szultán közt, leállítva ezzel az országban másfél évtizede dúló pusztító, de eredménytelen háborút. A történezt azonban nemcsak a végeredmény érdekli, hanem az az út is, amelyen át a Habsburg-barát bihari főúr eljutott a Habsburgok elleni szabadságharcig, érdeklik azok a körülmények, amelyek alakították gondolkodását, formálták magatartását.

A császár oldalán

Az Erdélyi Fejedelemséget Báthory István emelte ki a politikai jelentéktelenségből. Fejedelemmé megszilárdította önállóságát, lengyel királyként pedig birodalmi politikája egyik sarokkövévé tette. Mivel megítélése szerint a török és a német (értsd: Habsburg-) hatalom a lengyel és a magyar népre egyaránt végzetes, együttes erővel akarta megállítani hatalmi terjeszkedésüket. Egy államszövetségben kívánta egyesíteni Lengyelországot, Erdélyt és a Magyar Királyságot, „*mely ha meglehetne, sem töröktől, sem némettől nem kellene félnünk*”. Ebben a tervben Erdélynek központi helyzeténél fogva kiemelt jelentősége volt, hiszen szinte

háromfelől határos volt a Török Birodalommal, a keletre elterülő ortodox államokkal és a Magyar Királysággal is.

István király halála (1586) véget vetett a lengyel–magyar együttműködésnek, az erdélyi politika azonban továbbra is a kettészakadt ország egyesítésére és a török kiszorítására irányult. Mivel pedig a harcokban megroppant Magyarország ereje erre nyilvánvalóan elégtelen volt, a meghiúsult lengyel–magyar együttműködés helyébe a császárral való szövetség lépett. Ezen elképzelés kialakításában már jelentős része volt az erdélyi politikai és katonai irányítást kezében tartó **Bocskai Istvánnak**. Ő volt az, aki – együttműködve a fejedelem gyóntatójával, a „hitetlenek” elleni szent háború pápai gondolatát képviselő jezsuita Alfonzo Carillóval – **rávette Zsigmondot a Portának való hűség felmondására**, ő adta a katonai támogatást a törökkel való szembefordulást kalandor politikának bélyegző ellenzék megsemmisítésére, s **ő kötött szövetséget Erdély nevében a császár-királyal**.

Ennek eredményeként **a kettészakadt Magyarország 1595-ben szoros katonai szövetségben egyesült – indulhatott a török elleni felszabadító háború**. Az erdélyi hadak visszavették a Temesköz várait, a Maros vonalát védő Lippát és Jenőt, majd a Bocskai vezetésével Havasalföldre nyomuló sereg – Mihály havasalföldi vajda támogatásával – **Gyurgyevónál megverte és megfutamította a nagyvezír hadát. Rudolf császár-király csapatai azonban nem tudtak döntő sikert elérni**, számuk ehhez nem is volt elégséges.

A Habsburgokkal kötött szövetség tehát nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket. Erdély magára maradt, a török bosszúja pedig nem késett. **Báthory Zsigmond** idegei összeroppantak, **lemondott, fejedelemségét Rudolf császár-királynak adta át**. Erdély és Magyarország most valóban újra egyesült egy uralkodó jogara alatt, anélkül, hogy a külső védelemhez szükséges erő rendelkezésre állt volna. A Porta pedig nem nézte tétlenül, hogy Erdély a császár kezére került. Basta császári generális néhány ezer zsoldossal levonult Erdélybe, de nem tudta a fejedelemséget megvédeni, ereje csak arra futotta, hogy a török szövetséghez visszatérő politikai és katonai párt szervezkedését szétzúzza. **Erdély földje évekre hadszíntérré vált**, amelyen a belső ellenség, császári zsoldosok, török és tatár hadak verekedtek, miközben Mihály havasalföldi vajda is beleszólt a küzdelembe. Az ország, melyet a háború mindaddig megkímélt, néhány év alatt teljesen elpusztult. **Bebizonyosodott: a Porta nem tűri, hogy Erdély a német-római császári koronát is viselő magyar király jogara alá kerüljön, és az egyesülést képes megakadályozni. A török hűbériség felmondása a fejedelemség számára háborút és pusztulást jelent**.

Ez a felismerés együtt járt a Habsburg-királyok politikájához fűzött illúziók szertefoszlásával. Az 1590-es években sokan hitték – nemcsak Erdélyben, hanem a királyi Magyarországon is –, hogy a Német-római Birodalom érdekei az oszmánok elleni harc kérdésében azonosak Magyarországgal, s a török hatalom visszaszorítása a Habsburgok politikájának is központi eleme. Az 1600-as évekre világossá vált, hogy Rudolf császár-királynak nincs, nem is lehet külön magyar külpolitikája, hiszen a Magyar Királyság érdekei a birodalmi érdekeknek vannak alárendelve, annak függvényei csupán. S bár a császár büszkén hangoztatja a középkorból örökölt hitvédő küldetését, ezt nem annyira a pogánynak mondott mohamedán törökökkel, hanem a saját országain belüli „eretnekekkel”, a protestánsokkal szemben kívánja érvényesíteni. A „hitetlenek” elleni harc hatalmi-politikai és eszmei szempontból is másodlagos volt csupán, s a Magyarországra érkező idegen zsoldos csapatok ennek megfelelően viselkedtek. Megkezdődött a protestánsok fegyveres üldözése, a katonaság a falvakon és a mezővárosokon élőködött. A parasztság az atrocitásaik elől a mocsarak közé húzódott, sőt előfordult, hogy a török oltalma alá menekült. Erdély után **az egész ország hadszíntérré vált**, a keresztény hatalmak győzelmének

reménye azonban szertefoszlott. **A Bocskai által képviselt, sőt erőltetett elképzelés politikai és katonai csődhöz, az ország pusztulásához vezetett.**

Hogy erre Bocskai mikor döbbsent rá, pontosan nem tudjuk megmondani. Báthory Zsigmond lemondása után még teljes meggyőződéssel a császár-király oldalán állt, de aztán **egyre inkább kételyei támadtak Rudolf katonai erejében és szándékaiban.** Kételyeinek hangot is adott, mire 1601-ben Prágába hívták, és a várost csak kétévi internálás után hagyhatta el. E két év alatt közlelről láthatta a birodalmi politika tehetetlenségét, a katonai irányítás teljes csődjét. Hazatérve bihari birtokain láthatta a pusztulást, melyet végső soron az általa elindított politika eredményezett. Ahogy a kortárs történetíró oly egyszerűen és mégis oly kifejező tömörséggel írta: „*kezde gondolkodni maga és nemzete felől*”. Bár sem politikai, sem katonai hatalommal nem rendelkezett, **elhatározta, hogy változtat a helyzeten.** Kezdetben nyilván nem gondolt többre, mint hogy Erdélyt visszaállítja korábbi állapotába, s a császár jogara helyett az országot ismét a Porta mellé viszi, esetleg a saját fejedelemsége alatt. Erre biztatták a török földre menekült erdélyi bujdosók is, élükön az ifjú Bethlen Gáborral. Bocskai a temesvári pasa közvetítésével óvatos, tapogatózó tárgyalásokba kezdett, ám 1604 őszén a dolgok váratlan fordulatot vettek.

A szabadságharc élén

Jacomo Barbiano, Belgiojoso grófja, a kassai főkapitány gyanút fogott, és utasítást adott a váradi alparancsnoknak, Cyprian Concininak, hogy foglalja el Bocskai várait, Szentjobbot és Kerekit. Ugyanakkor hadával maga is megindult, nyilvánosan a török ellen, valójában Bocskai megalázására. Bocskainak határoznia kellett: menekül vagy ellenáll. De hogyan álljon ellen, amikor nincs serege, s a nemesség nem mutat hajlandóságot, hogy védelmére keljen? A segítség onnan jött, ahonnan talán legkevésbé várta: a kóborló szabad hajdúk, valamint a császári seregben vonuló hajdúk részéről, akik Biharba érve döbbsentek rá, hogy nem a török ellen vezetik őket. Bocskai egy későbbi levelében így mondta el a történeteket: „*Azok [a hajdúk] a dolgot eszokban vévén, magok nemzetinek hóhéri nem akarván lenni, úgy megháborodtanak volt, hogy [...] magok jövének érettüink, amikor immár Szentjobbot tőlünk elvötték és Kereki várát vitták.*” A titokban történt megegyezés után, 1604. október 15-én Álmosd és Diószeg közt a hajdúk egy része lesbe állt, és éjszaka megrohanta a vonuló császári sereget, mely rövid harc után megfutamodott. A törvényekben megbélyegzett, a nemesség által a társadalom söpredékének tekintett **hajdúk és a bihari nagyúr összefogásával így indult meg első nagy Habsburg-ellenes szabadságharcunk.**

A császár és környezete kezdettől fogva vallásháborúnak bélyegezte a szabadságharcot, mondván, hogy az „eretnek” tanok által félrevezetett protestáns alattvalók a katolikus uralkodó hatalma ellen lázadtak fel, hitbeli alapon. Ez az állítás azonban teljesen hamis. Való igaz, a fölkelés kirobbanásának okai közt nem elhanyagolható az, hogy az udvar támadást indított az ország óriási többségét kitevő protestánsok ellen, katonai erővel elfoglalva templomaikat, elűzve prédikátoraikat és megtiltva vallásgyakorlásukat. A szabad vallásgyakorlat azonban a parasztság, a jobbágyság tömegei számára szinte az egyedüli emberi szabadságjogot jelentette. **A fölkelők nem akarták a maguk vallási nézeteit másra kényszeríteni, csupán a sajátjukat megvédeni.** S bár a protestáns vallásgyakorlat biztosítása a tárgyalásokban mindig az első helyen állt, végül is csak egyike volt az alkotmányjogi követeléseknek.

Ugyanakkor nem lehet vitás, hogy **a szabadságharcnak kimondottan protestáns, ezen belül kálvinista jellege volt.** Nemcsak azért, mert a fegyverre keltek nagy többsége – köztük maga Bocskai is – a református hitet vallotta, hanem azért, mert **a fölkelés ideológiáját Kálvin tanai szolgáltatták.** Kálvin volt az, aki – szemben a katolikus egyház álláspontjával, amelyet Luther is

elfogadott – bizonyos körülmények közt nemcsak megengedte, hanem kötelezővé tette hívei számára a fegyveres szembefordulást a világi hatalommal. Eszerint **az uralkodással nemcsak jogok, hanem köteleességek is járnak. Ha az uralkodó ezeket nem teljesíti**, méltatlanná válik Istentől elrendelt hivatásához, zsarnokká lesz, s a híveknek, **az alattvalóknak erővel kell őt a helyes útra visszatéríteniük**. Isten ilyenkor szabadítót támaszt, aki az ő nevében vezeti a küzdelmet. Míg a katolikus és az evangélikus vallás tiltotta az Istentől eredő világi hatalommal való szembenállást (ahogy Luther mondotta: vállalni kell a mártírsorsot), s így belenyugvársra nevelt, **a kálvini tanok ellenállásra buzdítottak**. Ez a tanítás formálta a magyarországi politikai közvéleményt, s a fölkelés egysége e vallási tanítás jegyében született meg. Bocskai mély meggyőződéssel Isten küldöttének vallotta magát, s a közvélemény úgy is fogadta, „a magyarok Mózesét” köszöntve benne. Ez az isteni küldetésbe vetett kölcsönös hit tette lehetővé, hogy a hajdú a nagyúr segítségére siessen, s megfordítva: a nagyúr széles társadalmi hátteret tudhasson maga mögött.

Rudolf császár – akit mérhetetlenül felháborított, hogy alattvalói „fellázadtak” ellene – végül öccsét, **Mátyás főherceget bízta meg a magyarokkal folytatandó tárgyalással**. A király – miután sikertelenül próbált külföldi segítséget szerezni – ígéretet tett arra, hogy **a magyarországi méltóságokat magyarokkal tölti be, a végvárakba magyar katonákat telepít, a protestánsoknak vallásszabadságot engedélyez. Arról azonban hallani sem akart, hogy Erdély önállóságát elismerje, s az északkeleti megyéket átengedje Bocskainak**. Amiért annak idején Bocskai küzdött – hogy az ország Habsburg-vezetéssel egy kézben legyen –, ahhoz most Rudolf ragaszkodott. **A török** – amely kezdettől fogva tüntetően felkarolta a fölkelést és vezérét – **szívesen látta volna, ha Bocskai kerül a magyar trónra**, s azt sem bánta volna, ha az új király Erdélyt is megtartja.

Korábban történetírásunk úgy vélte, a Porta semmilyen formában sem járult volna hozzá Magyarország egy kézben történő egyesítéséhez, ezzel szemben az újabb kutatások (Péter Katalin tanulmánya) azt igazolják, hogy a török vezetés csak a császár jogara alatti egyesítést ellenezte. Tudta ugyanis, hogy a 16. század háborúiban meggyöngyült Magyarország és Erdély egyesült ereje sem jelent számára katonai veszedelmet, míg **a Habsburgok jelenléte a Német Birodalom, a pápaság és Spanyolország összefogását hozhatja. A Habsburgok kiszorítása, magyar uralkodó trónra ültetése tehát számára akkor is előny**, ha az Erdélyt és Magyarországot egyaránt birtokolja. Ezért küldött Bocskainak koronát, ezért címezte őt Magyarország királyának, ezért követett el mindent, hogy rábeszélje: lépjen fel a királyi trónra.

A fölkelők táborában megoszlottak a vélemények. A tiszántúli nemesség jó része a teljes függetlenség, a nemzeti királyság híve volt. Véleményüknek súlyt adott, hogy mögöttük álltak a hajdúk. A nyugati részek nemesei a Habsburgokkal történő kiegyezés politikáját képviselték. Álláspontjukat a fejedelem első tanácsosa, Illésházy István fogalmazta meg a legvilágosabban: *„Nincsen-é előttiünk, hogy két nagy császár birodalma között vagyunk. Az török természet szerint mind hitüinknek, s mind magunknak ellensége, szép szót ad-é most, segít is, bizony megveszi idővel az árát [...] Nem vött ő még ezideig senkinek sem országot, sem várat. Ezután sem veszen, bátor senki ahhoz ne bízzék. Az római császárnak is, ha ellenségi leszünk, télbe-nyárba rajtunk leszen, és bizony, meg nem állhatjuk végtére. Nem köllene ezért ez kevés maradékját hazánknak ilyen nyilvánvaló nagy veszedelmére hozni. A végére köllene dolgunknak nézni, nemcsak az eleire.”*

Illésházy és a köréje csoportosuló szeme előtt mindenekelőtt a török veszély lebegett. Úgy vélték, a császár segítségével lehetséges az ellenállás, anélkül az ország menthetetlenül az oszmán hódítás áldozatává válik. Szinte bármilyen áron készek voltak az udvarral való megbékélésre, s ellenezték Erdély önállóságát, hiszen az az erők megosztását eredményezné.

Ahogy Illésházy írta: „Soha nem tetszett énnekem, és most sem tetszik, hogy ez megmaradott darab országot kétfelé szakasszuk két birodalom alá, és azzal ennél is erőteljesebbé tegyüek, az mint most vagyon az. Nem kellene azért így megszagatnunk hazánkat.” **Kelet-Magyarországon a fő veszélyt a Habsburg-uralomban, a Német Birodalomnak való alávetésben látták, s úgy vélték, hogy mivel a török ellen érdemleges segítség nem remélhető, a Portával kell megegyezni, még a függetlenség feláldozása árán is.**

A magyarság fennmaradásáért

Bocskai a két szemben álló párt egyikéhez sem csatlakozott. Szíve szerint a függetlenség, a nemzeti királyság híve volt, de világosan látta, hogy a két nagyhatalom között „ennyi sokfelől felhúzott fegyver közt” az ország egymaga nem állhat meg, s a **Habsburgokkal szembeforduló Magyarországnak a törökre kell támaszkodnia.** Arra, hogy ez milyen következményekkel jár, ott volt történelmi példának „az öreg János király”, Szapolyai János esete. Ha pedig a császár karjaiba veti magát, ez nemzeti létének megsemmisüléséhez vezetne. **Az egységes, önálló Magyarország feltámasztása tehát ebben a hatalmi helyzetben megvalósíthatatlan, ki kell várni az alkalmasabb időt.** Addig is **biztosítani kell viszont a magyarság fennmaradását.** Ennek érdekében **meg kell szüntetni a** csak pusztító és eredménytelen **háborút** a török és a császár között, s **ki kell egyezni mind a szultánnal, mind a császárral.** Ennek súlyos ára van, de vállalni kell: az ország nyugati és északi része, a királyság, maradjon a Habsburgok jogara alatt, a keleti rész, Erdély vállalja a török hűbérurasságot. Ezzel megoszlanak a hatalmi zónák, az erők kiegyenlítődnek, s mindkét nagyhatalmat féken tartja a másiktól való félelem.

Bécsbe küldött követeinek adott utasításában a fejedelem hangsúlyozta mind a Habsburgokkal (ahogy írta: a némettel), mind a törökökkel kötendő béke fontosságát. A török az ajtó előtt fekszik – olvassuk okfejtésében –, ha mozdul, útja Magyarországon át vezet, ami a magyarság pusztulásával jár. A császárnak most ugyan nincs elegendő ereje, hogy akaratát érvényesítse, mert a török csapatok itt vannak a fölkelők oldalán, de ha ősszel hazamennek, s addig nincs meg a béke, „*mi az derekas segítségtől megfosztatván, akkor onthatja aláink az forró*”. Ezért a tárgyalásban „*mind a kettő között igen okosan és szorgalmatos vigyázással kell járnunk, és idejekorán csak arra kell gondot viselnünk, hogy hazánk szabadsága is helyre állíttassék, és a töröktől is hazánk végházi megoltalmaztassanak*”.

Erdély különállását Bocskai különösen fontosnak tartotta, mivel az nemcsak a külpolitikai helyzet egyensúlyának biztosítását szolgálja, hanem a magyarság belső fejlődésének bizonyos védelmét is. A Német Birodalom szempontjaihoz igazodó császár-királytól nem várható, hogy a magyar érdekeket képviselje, erre rá kell kényszeríteni, ám ehhez a magyar királyság népének sem lehetősége, sem ereje nincsen. Ahogy politikai végrendeletében a fejedelem kifejtette: „*valameddig az magyar korona ott fenn nálunknál erősebb nemzetségnél, az németnél léssen, és az magyar királyság is az németeken forog, mindenkor szükséges és hasznos egy magyar fejedelmet Erdélyben fenntartani, mert nekik is oltalmokra, javokra léssen.*” Ezért Erdélynek erőssé és nagyvá kell válnia, még a királyság rovására is, „*mert ha mód lehet mennél nagyobbá nevelhetni, annál nagyobb s bizonyosabb erősségére léssen az mi nemzetünknek*”. Ezért követelte Bocskai a békekötésben a már korábban a fejedelemséghez csatolt tiszántúli megyéken kívül Bereg, Ugocsa, Szatmár és Szabolcs területét, valamint a tiszai átkelőt védő Tokaj várát.

A Bocskai által elképzelt Erdély belügyeiben önálló, s a törökkel csak „jó korrespondenciákat” tart, ám nyilvánvaló volt, hogy a Portával szembe nem fordulhat, és a királyságnak sem adhat segítséget a török ellen. **A helyzet normalizálódása tehát csak úgy**

jöhet létre, ha a török háború megszűnik, s „a két császár” egymással békét köt. Olyan békét, amelyben egyenrangú felekként szerződnek, s amelyet Bocskai közvetít.

A belső társadalmi konszolidálódásnak azonban **belpolitikai feltételei** is voltak: **meg kellett oldani a hajdúság problémáját**. A hajdúk a török háborúk kárvallottjai voltak, jobbágyok és szabad parasztok, sőt kisnemesek, akiknek faluját feldúlta a török vagy a tatár, sokuknak a családját is kiirtotta vagy rabságba hurcolta, s ők puszta életüket mentve, egy szál karddal katonának álltak. Az embertelen sors őket magukat is embertelenné tette, a háborúban százával és ezrével pusztultak a csatamezőkön, a viszonylagos béke idején viszont a falvakra és nemesi kúriákra támadtak. A társadalomból kirekesztett, hontalan népelem lettek. Bocskai nekik köszönhette hadi sikereit, a szökött jobbágyokkal húsz-huszonezzer főre dagadt hajdúereg adta a fölkelés katonai erejét. A vármegyék, a földesurak a szökött jobbágyok kiszolgáltatását, a hajdúk földesúri hatalom alá kényszerítését követelték, s még Illésházy István is úgy vélte, hogy akire nincs szükség a végvárakban, az menjen vissza jobbágynek.

Bocskai messzebb látott náluk, s ezt az értékes katonaelemet meg akarta tartani az erdélyi fejedelmek, utódai támogatására is. **1605 végén kereken tízezer hajdút** – seregének elitjét – **telepített le** az akkor Szabolcs megyéhez tartozó **Debrecen környéki, a török által elpusztított részeken**, s a székelyekéhez hasonló kiváltságokkal ruházta fel őket. **Közösségi nemesi jogokat kaptak, földesurat nem szolgáltak, az erdélyi fejedelem szavára azonban kötelesek voltak fegyvert kötni és hadba vonulni**. A hajdúk letelepítésével Bocskai eleven erődöt állított a hódoltság szélén a török terjeszkedés útjába, megmentette a pusztulástól a magyarság egy értékes elemét, ugyanakkor azzal, hogy szabad paraszti kiváltságokkal a kiváltságosok legelső fokára emelte őket, részt ütött a merev társadalmi határokon. Ezt még fokozta azzal, hogy a hajdúk kapitányait szavazati joggal bebocsátotta az országgyűlésre.

1606 őszen, hosszas tárgyalások után, aláírták a **bécsi béke** néven ismert megegyezést, mely **orvosolta a vallási és az alkotmányos sérelmeket, s biztosította az Erdélyi Fejedelemség függetlenségét**. Ezt követte a **törökkel kötött zsitvatoroki béke**, melyben Bocskai közvetítésével **a császár-király és a szultán lezárták a tizenöt éve folyó háborút**. Bocskai mindössze néhány héttel élte túl a béke aláírását, 1606. december 29-én meghalt. A 17. századi magyar történelem azonban az általa teremtett alapokon indult tovább.

A Rubicon ezen írása Benda Kálmán, az 1994-ben elhunyt kiváló történész egy előadása, mely eredetileg a Bocskai István életéről és tevékenységéről 1982-ben rendezett debreceni emlékülésen hangzott el.

A XVII. századi Habsburg-ellenes küzdelmek

Az első Habsburg-ellenes felkelés a **Bocskai-szabadságharc** volt 1604 és 1606 között, amelyet a **bécsi béke** zárt le 1606-ban. Eredmények a területi engedmények, illetve a rendi jogok és a **vallásszabadság** deklarálása volt. **Bethlen Gábor** bekapcsolódva a 30 éves háborúba, engedményeket csikart ki az 1621-es nikolsburgi békében a császártól (megismételve a bécsi békét), ugyanígy **I. Rákóczi György** is győztes félként írhatta alá 1645-ben a **linzi békét**.

Erdély pusztulása után a politikai élet központja Magyarország lett. Itt az első szervezkedés **Zrínyi Miklós** nevéhez fűződik 1664-ben, majd az ő halála után **Wesselényi Ferenc** nádor, később **Zrínyi Péter** horvát bán és **Nádasdy Ferenc országbíró** álltak a mozgalom élére. Céljuk egy töröktől függő **nemesi köztársaság** megteremtése volt. Hosszú habozás után előkészítetlenül 1670-ben bontakozott ki a felkelés, ami rövidesen **megbukott**. Vezetőit kivégezték a szervezkedésre válaszul I. Lipót **felfüggesztette az országgyűlést és a nádort tisztségéből**.

Kormányzóságot szerveztek Pozsonyban, a végvári katonák 2/3-át elbocsátották, eltörölték a vallásszabadságot (gályarabság), növelték az adókat és a parasztság terheit.

1678-ban **Thököly Imre** (1657-1705) állt a mozgalom élére, aki **katonai sikerei**, valamint jó házassága (Zrínyi Ilonával 1682) révén az egész **Felvidék urává lett**. 1682-85 között felső-Magyarországon megszervezte a kuruc katonaságot, majd 1690-ben erdélyi fejedelemmé kiáltotta ki magát, ám az előretörő **Szent Liga** seregei hamar kiszorították az országból. A **karlócai béke** (1699) értelmében Nikodémiába száműzték.

A RÁKÓCZI-SZABADSÁGHARC

A török kiűzése után a bécsi udvar kezébe került az ország irányítása. Ezt a nemesség és a parasztság is érezte. Az előbbi előjogainak megsértése, az utóbbi a megemelt adóterhek miatt neheztelt a Habsburg-kormányzatra.

A Lengyelországba menekült II. Rákóczi Ferencet **1703.** májusában kereste fel **Brezán** várában a tiszaháti paraszti szervezkedést vezető **Esze Tamás**. Rákóczi ekkor elhatározta, hogy az elégedetlenek élére áll. Kiadta a **brezáni kiáltványt**, melyben fegyverbe szólított „nemest és nemtelent” az elnyomó Habsburgokkal szemben.

A tiszahátiaknak átadott piros selyemzászlók feliratával Rákóczi a harc célját így jelölte meg: *Cum Deo pro patria et libertate* (Istennel a hazáért és a szabadságért).

Rákóczi az **1703. augusztus 28-án** kiadott **vetési pátensben mentesítette a katonának állt jobbágyokat**, otthon maradt feleségeiket és gyermekeiket **a földesúri terhek alól**. Hadseregéhez így tömegesen csatlakoztak a jobbágyok. A pátens ugyanakkor jelzés volt a nemesség felé: nincs szó általános jobbágyfelszabadításról.

Rákóczi az ősz elejére felszabadította a Tiszántúlt. Győzelmei hatására megindult táborába a vármegyei köznemesség, majd a főnemesség: a szabadságharc a nemesség és a jobbágyság összefogásával országos méretűvé teljesedett ki. A kuruc támadás a Felvidék és a déli részek birtokbavételével folytatódott. Csak a francia előrenyomulás megtorpanásán múltott, hogy a Habsburg-ellenes erők nem egyesülhettek. (A kurucok már 1703 decemberében Bécs alatt voltak.)

A nemzetközi erőviszonyok változásai

1704. augusztus 13-án a höchstadti csatában a császári és az angol csapatok győzelmet arattak a franciák és a bajorok felett. Ez az esemény fordulatot hozott a kurucok Habsburg-ellenes küzdelmében is. A császári hadvezetés egyre több katonát vethetett be a magyarországi fölkelők ellen. **Már ekkor eldőlt, hogy a Rákóczi vezette szabadságharcot csak a tisztes kiegyezés érdekében érdemes folytatni.**

A szabadságharc csúcspontja

A nemesség egy része túrhetetlennek tartotta a lassan négy éve tartó hadiállapot rá nehezedő terheit, s rossz néven vette Rákóczi állam-központosítási terveit. Minden baj forrását a háborúban és a fejedelem intézkedéseiben látta. Sokan elfogadták volna a Habsburgok fennhatóságát, ha a király biztosítja jogaikat és kiváltságaikat.

Rákóczi és hívei egyértelművé akarták tenni Magyarország különállását a birodalomtól. Ettől remélték, hogy a Habsburgok ellen harcoló hatalmak egyenjogú félként kezelik a kurucokat. (XVI. Lajos pl. közölte, hogy lázadókkal nem szövetkezhet nyíltan.)

Az 1707 nyarán összeült ónodi országgyűlésen kimondták az ország függetlenségét és a Habsburg-ház trónfosztását. A háborús terhek elosztására **általános adózást vezettek be.** A jövedelem alapján történő fizetési kötelezettség alól nem bújhatott ki köznemes, főúr, főpap, de még a fejedelem sem.

A szabadságharc bukása, a szatmári béke

A francia király a trónfosztásról hozott határozat ellenére sem váltotta be ígéretét, és nem kötött szövetséget a kurucokkal. Anyagi támogatása is csökkent. Az ónodi országgyűlés után egyre nyilvánvalóbbá vált a szabadságharc bukása.

A hanyatlást nem lehetett megállítani. Rákóczinak egyetlen reménye maradt. Még 1707-ben, Varsóban szövetséget kötött I. (Nagy) Péter cárral. A fejedelem Lengyelországba utazott, hogy katonai segítséget kérjen a cártól. Indulásakor felhatalmazta Károlyi Sándort, a kuruc hadak főparancsnokát, hogy időhúzó tárgyalásokat folytasson a császári főparancsnokkal. Károlyi azonban nem színlag tárgyal: a megegyezés mindkét fél számára elfogadható módját kereste.

1711. április végén aláírták a szatmári békét, rá egy nappal a kurucok letették a fegyvert a majtényi síkon.

A Habsburgok és a magyar rendek közötti **békeszerződés büntetlenséget ígért a felkelőknek, helyreállította** a nemesi jogokat és a rendi dualizmust. A korábbi szerepét megőrző rendi országgyűlés és a nemesi vármegye jelentős önállóságot biztosított Magyarországnak a Habsburg Birodalmon belül.

A Középkolai történelmi atlaszban:

54 Magyarország a Rákóczi-szabadságharc idején

- a A Rákóczi-szabadságharc (1703-1711)
- b A Rákóczi-birtokok
- c Európai szövetségek
 - a Rákóczi-szabadságharc idején

A TÖRÖK KIÜZÉSE MAGYARORSZÁGRÓL

Thököly 1681-1682. évi győzelmei megtévesztették a török katonai vezetőket. A császári seregek magyarországi kudarcából arra következtettek, hogy a Habsburg hatalom meggyengült, s elérkezett az idő Bécs elfoglalására. Ezért a szultán 1683-ban hadjáratot indított Bécs ellen.

A Habsburg-kormányzat – bár továbbra is békét akart – jól felkészült a támadás fogadására. I. Lipótot Sobieski János lengyel király és XI. Ince pápa is segítette a felkészülésben.

A Bécszet ostromló sereget 1683. szeptember 12-én elsöpörte a császári, lengyel, bajor és szász haderő. Kara Musztafa nagyvezér még a kudarc után is elzárkózott a békekötéstől. A békeajánlat elutasítása alapvető fordulatot váltott ki a Habsburg-kormányzat törökkel szembeni politikájában. A béke és a védekező háború híveivel szemben fölülkerekedtek a támadó háború szószólói.

XI. Ince pápa megszervezte a **Szent Ligát (1684)**, melynek feladata a török kiűzése volt Magyarországról. Tagjai: a Habsburg Birodalom, Velence, Lengyelország, 1686-tól Oroszország, valamint néhány választófejedelem (bajor, szász) támogatták a hadműveleteket. XIV. Lajos pedig békét ígért I. Lipótnak. A szövetségeseknek **1686 szeptember 2-án sikerült visszafoglalniuk Buda várát**. A sereget **Lotharingiai Károly** vezette, mellette harcolt **Miksa Emánuel** is. A törökök felmentő serege Szulejmán vezetésével tétlenül nézte, hogyan esik el az utolsó budai pasa Abdurrahman. **1687-ben Apafi Mihály** elismerte a Habsburg fennhatóságot Erdélyben, amelynek helyzetét az **1690-ben kiadott Diploma Leopoldium** rögzítette. **1688-ban bevették Nándorfehérvárt**, amely – a francia támadás miatt meggyengülő császári erők miatt – 1690-ben ismét elesett. **1697-ben Savoyai Jenő** vezetésével a Habsburgok legnagyobb győzelmüket érték el a török ellen **Zentánál**. A törökök kénytelen-kelletlen békét kértek a szövetségesektől.

A császár is hajlott a békére. A szövetségesek már azon a területen harcoltak, ahol a stratégiai tényezők (távolság a birodalom központjától, az utánpótlási vonalak hossza) mindinkább a törököknek kedveztek. Egyre erősebb ellencsapásokra voltak képesek. Ugyanakkor Nyugat-Európában is változott a helyzet. A nagybeteg spanyol királynak (II. Károly) nem volt utóda. Közelinek tűnő halála, a spanyol Habsburgok kihalása óriási háborúval fenyegetett. Hiszen a spanyol korona (Dél-Itáliával és az amerikai gyarmatokkal) még mindig kívánatos zsákmány volt.

Az **1699-ben aláírt karlócai béke** a **Temesköz kivételével** egész Magyarország területén elismerte a Habsburg-fennhatóságot.

A török vereség okai

A Török Birodalomban a XVII. század utolsó negyedében mindenütt a gazdasági hanyatlás és a katonai züllés jelei mutatkoztak. A magyarországi török uralom bukását mégsem a belső bajok idézték elő. A magyarázat a dunai Habsburg monarchia katonai megerősödésében keresendő. A bécsi udvar a század végére közel 100 ezer embert tartott állandóan fegyverben. A hadseregben a legújabb haditechnikai vívmányokat is alkalmazták. A katonák gondos – a különböző fegyvernemek együttműködését gyakoroltató – kiképzést kaptak. A császárnak jól képzett hadvezérei voltak, akik közül tehetségben, ötletességben kiemelkedett a francia származású Savoyai Jenő (1663-1736), a magyarországi felszabadító háborúk utolsó két évének császári főparancsnoka. A sereg ellátását a hadseregszállítók – elsősorban bécsi bankárok, kereskedők – kitűnően megszervezték.

A Habsburg-hatalom megerősödése Magyarországon

A török kiűzéséből a császári csapatok oroszlánrészt vállaltak. Az **1687. évi pozsonyi országgyűlésen** I. Lipót jól kiaknázza a magyar rendek – Buda visszavétele után tapasztalható –

engedékenyebb hangulatát. **A rendek lemondtak a szabad királyválasztásról, és** elismerték, hogy a Habsburg uralkodók fiúági leszármazottai egyszerűen öröklik a magyar koronát (örökös királyság). Ugyancsak lemondtak **az Aranybullában rögzített ellenállás jogáról.**

A bécsi udvar követelésére a magyar nemesek rákényszerültek az idegen urak befogadására is. Sok császárhű idegen kapott birtokot Magyarországon (főleg katonák). **A jobbágyságra nehezedő állami adóterhek megnövekedtek.** A parasztháztartások különösen a katonák elszállásolását, ételmezését (porció) sínylették meg, mert a fegyveresek túlkapásai nem ismertek határt. **A szállítási kötelezettség (forspont) hosszú időre elvonta a jobbágyot az otthoni munkától.**

A harcok elültével napirendre került az ország új berendezésének kérdése. Az egykori hódoltság területét a Habsburgok új szerzeménynek tekintették, s az ottani **birtokügyek intézésére megalakították az Újszerzeményi Bizottságot** (Neoquistica Commissio, 1688). A Bécsben működő testület alaposan megválogatta, hogy kit helyez vissza régi birtokaiba. Aki nem tudta hiteles oklevéllel igazolni jogait a kérelmezett földekre, elutasították, s **a gazdátlan területeket kincstári tulajdonba vették.** Aki visszakerülhetett ősei birtokára, „fegyverváltság” címén kénytelen volt kifizetni a birtok becsült értékének 10%-át.

Az új berendezkedés a társadalom egyéb rétegeit is kiforgatta eredeti állapotukból. Mivel a török elleni védelmi vonalra már csak a déli határvidéken volt szükség – ahol a Habsburgok létrehozták a szerb határőrvidéket - , **az ország belsejében fekvő végvárok katonaságát elbocsátották.** Sok végvár felrobbantását elrendelték, hogy azok ne váljanak a bujdosók, a császáriak ellen fellépők támaszpontjaivá. A császár a hajdúk katonai szolgálataira sem tartott igényt, majd megszüntette kiváltságaikat.

A Középkorai történelmi atlaszban:

45 Magyarország a XVII. század második felében a Törökellenes harcok

A II. VILÁGHÁBORÚ ÉS KÖVETKEZMÉNYEI

A tengelyhatalmak és a szövetségesek főbb katonai akciói Európában a második világháború idején

A második világháborút a náci Németországnak a harmincas évektől felerősödő revansista politikája, nyílt agressziós lépései előzték meg. A **versailles-i – washingtoni békerendszerrel szemben Berlin-Róma tengely** elnevezéssel **1936-ban szövetségi rendszer jött létre Németország és Olaszország majd 1937-ben Antikomintern-paktum néven Németország, Olaszország és Japán között.** Ezért nevezték a tagállamokat „tengelyhatalmaknak”.

A náci agresszió először a kelet-közép-európai térséget vette célba: az Anschluss (1938), majd Csehszlovákia feldarabolása (1939) után Lengyelország következett.

1939. augusztus 23-án szovjet-német megállapodás született az **érdekszférák**, köztük Lengyelország **felosztásáról (Molotov-Ribbentrop –paktum)**, majd **1939. szeptember 1-én a Hitleri hadigépezet általános támadást indított Lengyelország ellen**, s ezzel kezdetét vette a második világháború. A lengyel védelem a hősi küzdelem ellenére összeomlott. A németek által megszállt országrészek a náci terror „tanulóterületévé” váltak. **Szeptember 17-én a szovjet csapatok is átlépték a lengyel határt, s megszállták az ország keleti részét.** Tömegesen deportálták a lengyel lakosságot szovjet lágerekbe, és a katyni erdőben 4500 lengyel tisztet mészároltak le.

Ezt követően **Észtország, Lettország és Litvánia** szovjet katonai és politikai nyomásra 1940 augusztusában „önként” belépett a szovjet államszövetségbe. A szovjet vezetés hasonlóképpen **Finnország nagy részét** is védelmi övezetévé kívánta tenni. A szovjet-finn háborúban (1939. november-1940. március) azonban érzékeny veszteségeket is szenvedett, kiütközött hiányos felkészültsége.

1940 tavaszán a náci haderő Nyugat-Európa ellen fordult. Ezt megelőzően Anglia és Franciaország – jóllehet a lengyel háború kitörésekor hadat üzent Németországnak – lényegében semmilyen hadműveletet nem folytatott (ez volt az ún. „**furcsa háború**”).

Az 1940. áprilisi Dánia és Norvégia elleni támadást követően, május 10-én a német hadsereg megtámadta Hollandiát, Belgiumot és Franciaországot. A francia és belga ellenállás hiábavalónak bizonyult, a francia védelmi rendszer, a Maginot-vonal összeomlott. A német hadsereg Franciaország nagyobbik részét megszállta, július 21-én a francia hadsereg kapitulált. Z ország déli részén. Vichy központtal bábkormány alakult. Az elsöprő német sikerek láttán, **1940 júniusában** belépett a háborúba a fasiszta **Olaszország** is, és először Franciaország ellen, majd az észak-afrikai fronton próbálta – meglehetősen sikertelenül – védeni a tengelyhatalmak pozícióit.

Sikertelenné vált azonban az Anglia elleni német támadás is, ahol 1940 májusától a **Winston Churchill** által vezetett kormány felvette a küzdelmet a támadókkal. **1940 júliusa és 1941 júniusa között Anglia egyedül**, igen súlyos körülmények között folytatta harcát a náci Németországgal szemben.

1941 tavaszától a háború kiterjedt Kelet-Európára: Németország lerohanta a Balkánt (Jugoszláviát és Görögországot) majd **június 22-én támadást indított a Szovjetunió ellen.** A támadás északi irányban a Baltikum és Szentpétervár (az akkori Leningrád) fellép, középen Moszkva felé, délkeleten pedig a Kaukázus és a Krím elfoglalására irányult. A sztálini vezetést **felkészületlenül érte a támadás**, a védelem szervezetlen volt. **A német haderő így blokádnál vette Leningrádot, elfoglalta Ukrajnát, és októberre megkezdte a Moszkva elleni hadműveletet.** **A szovjet hadvezetésnek** hatalmas erőfeszítéseket kellett tennie, de **decemberre ellentámadást indított**, s így elhárult a fővárost fenyegető veszély.

A Szovjetunió elleni támadást követően Churchill és **Roosevelt 1941. augusztusi** találkozásán megindult az **antifasiszta koalíció szerveződése**. 1941 őszen megállapodás jött létre arról, hogy az amerikai ún. „kölcsönbérleti szállításokból” a szovjet hadseregnek is tekintélyes anyagi juttatásokat adnak. Az antifasiszta koalíció még dinamikusabbá vált 1941 decemberétől, amikor az USA belépett a háborúba.

Ezt követően az **európai frontok erőviszonyaiban** érzékelhető változás következett be 1942-43-ban. A szovjet fronton a doni és sztálingrádi front csapatai egyesültek, és bekerítették a Sztálingrádot ostromló 6. német hadsereget. A **sztálingrádi szovjet győzelem** (1943. február 2.) után a keleti front német erői folyamatosan szorultak vissza Nyugat felé, s 1944 őszére a szovjet területek felszabadultak. Ezt követték 1944 ősztől 1945 tavaszáig a szovjet hadsereg hadműveletei Lengyelország, illetve délkelet felől Bulgária, Románia, Magyarország és Ausztria területén.

A **nyugati szövetségesek** az 1942-43-as észak-afrikai győzelmük után **bekapcsolódtak az európai hadműveletbe**, melynek első lépése 1943. május-augusztus között **Szicília elfoglalása** volt. Ezt követően **Mussolini fasiszta állama összeomlott** (július 24.), s **szeptember 8-án** sor került az **olasz fegyverletételre**. Az olasz kapituláció nagy megingást eredményezett a tengelyhatalmak szövetségi rendszerében. A szovjet és az angol-amerikai hadsereg összpontosított támadásához szükség volt katonai és politikai terveik összehangolására. Ezt szolgálta az 1943. november 28-tól december 1-ig tartó **teheráni értekezlet**. A cél a német haderő nyugat és kelet felől történő teljes bekerítése, a második front megnyitása volt.

A nyugati szövetségesek történetileg is kiemelkedő hadműveletére **1944. június 6-án a normandiai partraszállás** során került sor. A hadművelet teljes sikert hozott, és létrejött Nyugat-Európában az igazi második front.

Franciaország és a Benelux-államok felszabadultak. Ezt követően tavasszal összeomlott az **Itáliai-félszigeten** a Mussolini bukása után létesített **német védelmi vonal**. A harcok végül Németországban folytak: a nyugati és a szovjet hadsereg áprilisban az Elbánál találkozott. Berlin bevételét követően – amelyet a szovjet hadsereg alakulatai hajtottak végre – **május 8-ról 9-re** virradó éjjel a német küldöttség aláírta a feltétel nélküli kapitulációt. **Európában véget ért a második világháború.**

Az antifasiszta koalíció diplomáciájának kialakulása és főbb állomásai a második világháború idején

Az antifasiszta erők közötti katonai és politikai **együtműködés** megvalósulása **hosszabb folyamat eredménye volt**. Az első lépésekre a Szovjetunió megtámadása után került sor, amikor 1941 júliusában a **Szovjetunió és Nagy-Britannia kölcsönös segítségnyújtási szerződést** kötött. Augusztusban Roosevelt és Churchill találkozásán az **Atlanti Charta** néven ismert dokumentumban az angol és amerikai politika antifasiszta alapelveit fogalmazták meg.

1942. január 1-én megszületett az **Egyesült Nemzetek nyilatkozata**, amelyet az USA, Nagy-Britannia, a Szovjetunió, Kína és még 22 állam írt alá. A tengelyhatalmak ellen irányuló szövetség alapokmányában az aláírók vállalták, hogy teljes erejüket latba vetve, **együttesen harcolnak** a végső győzelemig, s nem kötnek különbékét az ellenséggel.

Az 1942-43-as időszak jelentős fordulatot hozott a háború menetében: megtört a tengelyhatalmak győzelemsorozata, kibontakozott az antifasiszta koalíció katonai fölénye.

A sztálingrádi szovjet győzelem (1943. február 2.), az angolszász hatalmak észak-afrikai győzelemsorozata (1942 november-1943 tavasza), a fasiszta olasz állam összeomlása, valamint az olasz fegyverszünet 1943. szeptember 8-i megkötése felvetette az antifasiszta koalíció

küszöbön álló katonai, diplomáciai lépéseinek összehangolását. Az egyik leggyakrabban felmerülő igény az volt, hogy a tengelyhatalmak elleni hadműveletek minél eredményesebb végrehajtásához az angol és amerikai haderő nyisson egy **második frontot Európában**. A második front megnyitásának helyét és idejét illetően hosszú ideig nem alakult ki egyetértés az antifasiszta koalíciók belül.

Az 1943. évi sikeres hadműveletek után 1943. november 28. és december 1. között **Teheránban** került sor **Sztálin, Rooseveltt és Churchill találkozására**. A megbeszéléseken megtárgyalták a második front megnyitásának és a háború további menetének főbb kérdéseit, nyilatkozatukban pedig hangsúlyozták, hogy „a német haderő szétzúzására irányuló terveinket egyeztetjük.”

Ugyanakkor a hitleri Németország elleni közös fellépés ellenére a koalíció angolszász és szovjet résztvevői között kezdettől fogva nézeteltérések, sőt ellentétek is feszültek. Ezek a háború végének közeledtével egyre élesebbé váltak. Így volt ez az **1944. október 9-18.** közötti **moszkvai Churchill-Sztálin megbeszélésén** is, ahol az **európai angol és szovjet érdekszférák felosztásáról tárgyaltak**. Hosszas viták során megállapodtak, hogy Nyugat-Európa, Olaszország és Görögország angol, Németország keleti fele, Lengyelország, Finnország, Románia, Bulgária pedig szovjet érdekszférába kerül. Ausztriát, Magyarországot, Csehszlovákiát és Jugoszláviát százalékosan osztották fel. Churchill 50-50%-os tervét Sztálin elutasította, és 80-20%-os arányt követelt a szovjet javára. Végül is Ausztria kivételével az utóbbi államok teljes egészében szovjet érdekszférába kerültek.

Az 1944. évi hadműveletek eredményei alapján az antifasiszta koalíció vezető politikusai szükségesnek tartották, hogy megvitassák a **háború utáni rendezés alapelveit**. Így került sor 1945 februárjában **Jaltában Sztálin, Rooseveltt és Churchill újabb találkozására**. Áttekintve a katonai helyzetet, megállapodtak a közeljövőben **Németország területén folyó hadműveletek összehangolásában**. Hosszasan foglalkoztak a német kérdés háború utáni alakulásával, egy **világszervezet** – az Egyesült Nemzetek Szervezetének (ENSZ) - létrehozásával, valamint az antifasiszta koalíció tagállamai **megszállási-befolyási övezeteinek** kialakításával.

A konferencián a különböző területi, politikai, katonai érdeklentétek miatt kirobbant viták ellenére a résztvevők egyetértettek abban, hogy a volt tengelyhatalmak népei a fontos gazdasági, politikai, államhatalmi kérdéseket **demokratikus úton** oldják meg. Ezzel kapcsolatban ajánlották, hogy a fasizmus szétverése után ezekben az országokban **szabad választások útján** demokratikus törvényhozó és végrehajtó hatalmi szervezeteket hozzanak létre.

A konferencián konkrétan végül is abban állapodtak meg, hogy Lengyelországot kelet-Poroszországnak Königsbergtől délre eső részével és felső-Sziléziának az Oderáig terjedő területével kárpótolják.

A hitleri Németország kapitulációját követően 1945. július 17-től tizenhat napon át tanácskoztak a győztes antifasiszta hatalmak képviselői a legyőzött Németország területén, **Potsdamban**. Az értekezleten **megvitatták a Németországgal kapcsolatos kérdéseket**. Megállapodtak abban, hogy **négy** (amerikai, brit, francia és szovjet) **megszállási övezetet** hoznak létre; **Berlint**, amely a szovjet zónába tartozott, szintén négy megszállási területre osztották. Ugyancsak megállapodás született a náciizmus, a militarizmus felszámolásáról, **s a háborús bűnösök felelősségrevonásáról**. Megtárgyalták a jóvátétel problémakörét, Lengyelország, Románia, Bulgária és Magyarország helyzetét. Döntés született, hogy a **Japán ellen még folyó háborúba a Szovjetunió is bekapcsolódik**.

A konferencia záródokumentumai a koalíció egységét tükrözték, ugyanakkor komoly nézeteltérések is felmerültek a szövetségesek között a megszállás módszereit, illetve az érdekövezetek jövőjét illetően.

Teherán, Jalta és Potsdam összevetése

1943 novemberében került sor a teheráni konferenciára a „három nagy”, Churchill, Rooseveltt és Sztálin részvételével. Ekkorra már nyilvánvalóvá vált, hogy belátható időn belül legyőzik a hosszú háborúban tartalékaiban **kimerült Németországot**. A kurszki csata, Kijev visszafoglalása és az olaszországi partraszállás megpecsételte a III. Birodalom sorsát. A találkozót és annak programját Moszkvában a **külgügyminiszterek találkozásán** rögzítették. Így megállapodtak a **második front** megnyitásáról Észak-Franciaországban (1944. május), illetve a **háborús bűnösök későbbi megbüntetéséről**. A következő találkozóra már a győzelem biztos tudatában 1945. januárjában került sor **Jaltában**. Döntés született az ENSZ alapokmányáról és a konferencia összehívásáról (San Francisco 1945 április-június). A Szovjetunió ígéretet tett, hogy bekapcsolódik a **Japán elleni** háborúba. A nagyok rögzítették az új **Lengyelország határait**, mintegy eltolva az országot 200 km-rel nyugatra. Kifejtették álláspontjaikat a születő demokráciák támogatásáról, a majdani megszállási övezetekről és érdekszférákról határoztak, s ezzel szabad teret adtak a Szovjetunióknak Kelet-Közép-Európában. **1945 júliusában Potsdamban**, a legyőzött Berlin mellett találkoztak a világ vezető hatalmai, de Nagy-Britanniát már az új miniszterelnök, Attlee, az USA-t pedig Truman elnök képviselte, A Szovjetunióban természetesen nem került sor személyi változásra. A potsdami konferencián döntöttek a háborús bűnösök elítéléséről. („Mielőtt főbelőjük őket, még ítélnünk kell” – Sztálin a nürnbergi per előtt). Sztálin ellensúlyozására a győztes hatalmak **Franciaországot is maguk mellé emelték** (De Gaulle tábornok), és így részt vehetett Németország megszállásában. Berlint is megszállási övezetekre osztották, megállapodtak Ausztria 10 éves szovjet megszállásában és a békeszerződés előkészítésére létrehozták a Külgügyminiszterek Tanácsát. Egy évvel később a volt szövetségesek egymás ellen fordultak, és **kezdett vette a hidegháború**.

Teheráni értekezés (1943. vége)

- A szövetségesek kezén É-Afrika, D-Olaszország, szovjet előrenyomulás a keleti fronton.
- Rooseveltt, Churchill, Sztálin találkozója (első legmagasabb szintű találkozó a szövetségesek között).
- Elhatározzák a második front megnyitását 1944. máj. 1-ig.
- Churchill először a Balkánt javasolja, de Rooseveltt kérésére Észak-Franciaország mellett döntenek.

Jaltai konferencia (1945. jan.)

- A háború utáni rendezés megvitatása miatt rendezik.
- Churchill, Sztálin, Rooseveltt vesznek részt rajta.
- Egyesült Nemzetek Szövetségének létrehozásában megegyeznek, lefektetik működési alapelveit, 1945. Tavaszára San Farnciso-ba konferenciát hívnak össze az ENSZ alapokmányának kidolgozására.
- Sztálin megígérte, hogy az európai háború befejezése után részt vesz a Japán elleni küzdelemben.
- Németország lefegyverzése, demokratizálása, jóvátételi kötelezettségről megállapodás.
- Nyilatkozat a felszabadított Európáról, amely kimondta, hogy országainak biztosítani kell a demokratikus fejlődés lehetőségét.

- Lengyelország keleti határainak meghúzásakor a Curzon-vonalat veszik figyelembe, helyette északon és nyugaton jelentős kárpótlást kap majd, emigráns és kommunista lengyel kormányból közös lengyel kormányt kell létrehozni.
- Jugoszlávia problémájának megvitatása.
- Irán és a tengersizosok kérdésről viták.
- Franciaország nagyhatalmi szerepéről döntenek.
- Befolyási övezetekről döntöttek a nagyhatalmak.
- Két "univerzalista" törekvés (amerikai, szovjet): a világ vezető hatalmává (ideológiai, gazdasági) válni a cél.

Potsdami konferencia (1945. júl.)

- Sztálin, Truman, Attlee vesz részt rajta.
- Német kapituláció utáni konferencia.
- A német békeszerződés-tervezet: nácizmus felszámolása, háborús bűnösök megbüntetése, Németországot négy megszállási övezetre osztják.
- Békeszerződés elkészítésére létrehozták a Külügyminiszterek Tanácsát.
- Lengyel határok megállapítása.
- Kelet-közép-európai országok szovjet megszállási zónába kerülnek, és végleg a szovjet érdekkörbe kapcsolják be.

Az 1944-es európai hadműveletek

1944 elején – a 900 napos ostrom alól – felszabadult Leningrád és nyárra már Varsó előtt állt a szovjet hadsereg. A varsói felkelést a szovjet csapatok politikai megfontolásból tétlenül nézték. Varsó október 2-án újra elesett, és a várost a nácik lerombolták. A teheráni konferencián megtárgyalt második front megnyitására 1944. június 6-án (D-Day) került sor (normandiai partraszállás – Eisenhower tábornok irányítása alatt). A németek által kiépített atlanti fal a rossz stratégia miatt csődöt mondott, kemény harcok után sikerült megerősíteni a normandiai hídfőállást. Augusztus 23-án Mihály román király az augusztus 20-i vereség után – a román hadsereggel együtt átállt a szövetségesek oldalára. Augusztus 25-én Párizs felszabadult. A román átállással a szovjetek megkerülhették a Kárpátokat, és októberben a debreceni tankcsatában szétverték az egyik utolsó német ellentámadást. A tankcsata után nyitva állt az út Budapest felé. A nyugati fronton 1944 decemberében a németek egy utolsó támadást indítottak az Ardenneken keresztül, de a támadás hamar összeomlott. A III. Birodalomnak már csak hónapjai maradtak.

A háborús bűnösök felelősségre vonása

A győztes nagyhatalmak együttműködésének eredménye volt a háborús bűnösök felelősségre vonása. Nemzetközi katonai törvényszék elé állították a német és japán főbűnösöket. Az 1945-46-ban lefolytatott nürnbergi perben 12 náci vezetőt ítélték halálra a béke és az emberiség elleni, valamint háborús bűncselekményekért. A kivégzettek között volt Ribbentrop külügyminiszter is. Göring az ítélet végrehajtása előtt cellájában öngyilkos lett. Az 1946-48-as tokiói perben 7 japán politikust és katonát sújtottak halálbüntetéssel.

A háborút lezáró békék

A békekötés körüli huzavona már az antifasiszta koalíció felbomlásának jele volt. Végül 1947. február 10-én Párizsban sor kerülhetett Finnországgal, Olaszországgal, Romániával, Bulgáriával és Magyarországgal a békeszerződés aláírására. Az érdemi döntések a Külügyminiszterek Tanácsában születtek, melynek tagjai az amerikai, a szovjet, az angol és a francia diplomácia vezetői voltak. A békekonferencián – eltérően az első világháború utáni helyzettől – meghallgatták a legyőzötteket, de érveik, kívánságaik ezúttal is süket fülekre találtak.

Az ENSZ létrejötte

A második világháború következményének tekinthető egy nemzetek fölötti (szupranacionális) szervezet megalakulása. Az Egyesült Nemzetek Szervezetének (ENSZ) megalapításának lényege az volt, hogy visszanyúljanak a Népszövetség eszméjéhez, hiszen alapítói a szervezet elsődleges céljaul a háború elkerülését tűzték ki. Ahogyan ezt a gondolatot preambulumban megfogalmazták: meg kell menteni a jövő nemzedékét „a háború borzalmaitól, amelyek életünk folyamán kétszer zúdítottak kimondhatatlan szenvedést az emberiségre...”.

A szervezet megalakításáról először a teheráni konferencián (1943. november) esett szó, ahol már konkrétan felmerültek a nemzetközi béke és biztonság fenntartására hivatott szervezet fő feladatai. A végül San Franciscóban aláírt ENSZ-alapokmány 1945. október 24-én lépett hatályba (az ENSZ napja). Az alapító tagok közé tartoztak (51 állam) azok az államok,

amelyek hadüzenetet intéztek a második világháború során Németország, Olaszország, illetve Japán ellen.

Az ENSZ célja tehát a nemzetközi béke és biztonság fenntartása. Az alapokmányban felsorolt egyetemes érvényű alapelvek a nemzetközi együttműködés axiómáivá váltak. Ezeket egészítette ki a helsinki záróokmány (1975), amely ismételt és lényegre törően – szinte katalogizálva – foglalta össze az államok közötti kapcsolatokat szabályozó legfontosabb tíz alapelvet. A nemzetközi biztonság fenntartásán túlmenően az ENSZ fontos szerepet játszik az emberi jogok érvényesítésében. E tárgyban jelentős az 1948-ban elfogadott Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozata, illetve az 1966-ban elfogadott Polgári és Politikai Jogok Nemzetközi Egységokmánya, amely az emberi jogok deklarálásán túl egyidejűleg létrehozta az egyezményokmány betartását vizsgáló Emberi Jogok Bizottságát is.

A Középiskolai történelmi atlaszban:

- 84 A II. világháború Európában és Észak-Afrikában**
a 1939. IX. 1 – 1942. XI. 18.
b A sztálingrádi csata – (1942. XI. 19 – 1943. II. 2.)
- 85 A II. világháború Európában és Észak-Afrikában**
a 1939. XI. 19 – 1945. V. 8.
b A normandiai partraszállás (1944. VI. 6 – VII. 24.)
- 86 A II. világháború a Csendes-óceán térségében**
a 1941. XII. 7 – 1942. VIII. 6.
b Pearl Harbor (1941. XII. 7.)
c 1942. VIII. 7 – 1945. IX. 2.
d Okinawa-szigetek (1945. IV. 1 – VI. 21.)
- 88 A II. világháború következményei Európában**
a Emberveszteségek (1939-1945)
b Népmozgások (1945-1952)
c Európa 1949-ben
d Berlin (1945-1990)

HARC AZ EURÓPAI HEGEMÓNIAÉRT A XVI-XVII. SZÁZADBAN

A XVI. század, az új évszázadra a **reformáció és ellenreformáció küzdelmét** hagyta. Az új évszázadban természetesen a harc tovább folytatódott, de a protestáns vallásokkal Európa jelentős részén együtt kellett élni, így a katolikus vallás korábbi egyetemességét nem tudta megőrizni. A reformáció és vele az új gondolkodásmód rohamosan terjedt.

A XVII. század nemzetközi eseményei közül a század első felére a **harmincévesnek** nevezett összeurópai **háború (1618-48)** nyomta rá a bélyegét, a második ötven esztendő pedig a francia nagyhatalmi ambíciók jellemezték nyugaton, míg délkeleten, a törökök Magyarországról történő kiűzését jelentő (1683-99) nagy európai „keresztes háború”.

Vallásháborúk

A reformáció terjedése Európában a legtöbb helyen fegyveres harchoz vezetett az új és a régi hit hívei között. **A hitviták hatalmi harcokká fajultak, a hatalmi konfliktusok pedig vallási szembenállássá alakultak.** A 16. század közepétől a 17. század közepéig tartó háborúskodás gazdasági válságot eredményezett, de megerősítette az államhatalmat, átrendezte Európa hatalmi viszonyait, a vallási kérdések jelentősége pedig fokozatosan vesztett súlyából.

Vallásháborúra először a reformáció kiindulópontján, **Németországban** került sor, ahol a fejedelmek a császárral szemben saját hatalmukat megerősítő eszközt láttak a hitújításban. A császár – V. (Habsburg) Károly – ritkán tartózkodott német földön, így a német problémák megoldása egyre csak halasztódott, és az irányítás egyre inkább átcsúszott a német fejedelmek kezébe. Amikor az itáliai háborúk győzelmes befejezése után magát erősnek érző **V. Károly** az **1529-es speyeri birodalmi gyűlésen** kimondta a lutheri tanok terjesztésének tilalmát, már öt fejedelem és tizennégy város **protestált** (tiltakozott) a határozat ellen. Innen ered a *protestáns* gyűjtőnév.

A protestánsok a következő évben az augsburgi birodalmi gyűlés elé terjesztették hitelveiket (Augsburgi hitvallás), a császár azonban nem hajlott a megegyezésre, mire a protestáns fejedelmek, és városok hitük védelmében **1531-ben** létrehozták a **schmalkaldeni szövetséget**. A háború azonban még nem robbant ki, mivel Károlyt ismét lekötötték a francia és török ügyek. **A katolikusok Szent Ligája** is csak **1538-ban** alakult meg, a harcok pedig azután törtek ki, hogy a **protestánsok megtagadták a részvételt az 1545-ben megnyíló tridentí zsinaton**. Kezdetben V. Károly mellé szegődött a hadi szerencse, de miután a katolikus francia király szövetkezett a protestáns német fejedelmekkel, a császár már tehetetlennek bizonyult e szövetség ellen. Belefáradva a küzdelembe, Károly öccsére, Ferdinándra bízta a vallásháború lezárását, aki **1555-ben tető alá hozta az ún. augsburgi vallásbékét**. Ebben egyenrangúnak ismerték el a katolikus és lutheránus vallást, amelyek közül a fejedelmek és városok szabadon választhatnak, de az alattvalók uraik vallását voltak kötelesek követni, vagy elvándorolhattak a területről. Ez volt a „*cuius regio, eius religio*” (akié a föld, azé a vallás) elve.

A 16. század leghosszabb és legpusztítóbb vallásháborúja Franciaországban robbant ki, ahol a kálvini reformáció terjedt el, amelynek híveit itt **hugenottáknak** nevezték. A II. Henrik halála (1559) után a trónutódlás zavarai miatt megroppanó központi hatalom gyengeségét két főúri párt, a **Bourbon** és a **Guise** is ki akarta használni a rendi előjogok védelmében és saját érvényesülésük érdekében. S mivel történetesen a Bourbonok hugenották, a Guise-ek pedig katolikusok voltak, a pártharc egy csapásra vallási színezetet öltött, és két pártra szakította Franciaországot. Vallási

alapon, de politikai érdekeiktől vezérelve, a környező államok is bekapcsolódtak a küzdelembe: a spanyolok katolikusok, Anglia – s néhány protestáns német fejedelem pedig – a hugenották oldalán. A francia vallásháború nemcsak véres csaták és ütközetek sorozata volt, hanem egymást követték az orgyilkosságok, mészárlások, merényletek is. A francia vallásháború **legdrámaibb eseménye az ún. Szent Bertalan-éji párizsi vérengzés (1572. augusztus 23-24.)** volt. Ezt vidéken is több hasonló követte, aminek több tízezer hugenotta esett áldozatul.

III. Henrik, az utolsó Valois halálával a trón Bourbon Henrikre szállt, akinek a katolikusok ellenállásával szemben kellett megszilárdítania hatalmát. De miután II. Fülöp, spanyol uralkodó a katolikusok oldalán beavatkozott a küzdelembe, és csapatai megszállták Párizst, még a katolikus rendek is **IV. (Bourbon) Henrik**, mellé álltak, miután ő a nemzeti egység megőrzése érdekében **1593-ban rekatolizált** (visszatért a katolikus hitre). Az új király az **1598-as nantes-i ediktumban** biztosította korábbi hittársai **szabad vallásgyakorlatát** és önkormányzati jogait. Franciaország belső stabilitása helyreállt, nemzetközi tekintélye pedig rohamosan emelkedett.

Az utolsó nagy vallásháború Európában a Németországban kirobbanó úgynevezett **harmincéves háború** volt (**1618-1648**), amelyben a reformáció és ellenreformáció jelszavaiba burkolózva Európa legtöbb állama felsorakozott, hogy politikai és vallási ellentéteiket véglegesen rendezze.

A harmincéves háború (1618-1648)

Okai:

- vallási tartama mellet
- Habsburg-francia ellentét
- központosítási törekvés

Szakaszolása:

- **I. szakasz:** 1618. cseh felkeléssel kezdődik, Prágában a huszita cseh nemesség a császári biztosokra támad (uralkodójuk a katolikus I. Mátyás) - vallásháború, 1620. fehérhegyi vereség, cseh nemesség kiirtása, birtokaik felosztása, Csehország örökös tartomány lett, kötelező német nyelv
- **II. szakasz:** 1625-1629. dán háború (szászokkal a Habsburgok ellen) zsoldoshadseregek, Albrecht Wallenstein győztes előretörése, Lübeck - békekötés, a dán király kötelezte magát, hogy nem avatkozik a német ügyekbe
- **III. szakasz:** 1630-1635. svéd háború Wallenstein elbocsátása (választófejedelmek érik el, a császár túl hatalmas kezd lenni), II. Gusztáv Adolf, svéd király áll a protestáns szövetség élére, előretörnek - visszahívják a végveszélyben Wallensteint, aki 1632-ben vereséget szenved, de a csatában meghal a svéd király. 1634-ben megölik Wallensteint, de megbomlik a protestáns egység
- **IV. szakasz:** 1635-1648. francia (svéd) háború Richelieu beavatkozik, a vallási érdek teljesen elmosódik: katolikus. francia és protestáns svéd a Habsburg-hatalom ellen, győzelmek, a Habsburgok kimerülöben

A Habsburg uralkodók **az ellenreformációt** is fölhasználták a központosítás érdekében. A katolikus egyház katonai erővel támogatott erőszakos akciói azonban **óriási belső feszültségeket**

okoztak. Ezt felhasználták azok a hatalmak, amelyek régóta a Habsburgok visszaszorítására törekedtek. **A Habsburgokkal szembenálló rendek ellenállása és a külhatalmak beavatkozása európai méretű háborúhoz vezetett.**

Az augsburgi vallásbéke betartására éberen ügyeltek a német fejedelmek. Az egymás elleni villongások során a protestáns fejedelmek létrehozták a **Protestáns Uniót** (1608), a katolikus fejedelmek pedig megalakították a **Katolikus Szent Ligát** (1609). A két szövetségnek önálló hadereje volt.

Csehország önállósodási kísérlete

II. Ferdinánd császár (1619-1637) különösen erőszakos módon fogott hozzá a protestantizmus háttérbe szorításához. E törekvését a protestáns cseh nemesek már cseh királlyá választása (1617) után is elutasították. Az összeesküvő nemesek 1618. május 23-án kidobták a prágai vár ablakain azt a két tanácsost, akiket a katolicizmus túlzó, erőszakos érvényesítőinek tartottak.

A cseh rendek új uralkodót választottak a Protestáns Unió vezére, **Frigyes pfalzi választófejedelem személyében.** Azonban csatlakozniuk kellett a nyugat-európai protestánsok segítségében. **A Katolikus Liga és a császár katonái 1620. november 8-án a Prága melletti fehérhegyi csatában megsemmisítő vereséget mértek a cseh rendek hadára.** Csehország elszakadási kísérlete a Német-római Birodalomtól súlyos kudarcot vallott: az ország három évszázadra elvesztette függetlenségét. **Rendi**

önkormányzatát felszámolták, s mint a Habsburgok örökös tartománya vált a Habsburg Birodalom részévé.

A háború kiterjedése

Menet vállra vetett fegyverrel.

A csehországi események Európa-szerte fölszították a Habsburgokkal szembeni ellenszenvet. A fenyegetett **protestáns birodalmi fejedelmek** a birodalmon kívül kerestek fegyveres segítséget. Először **Dániát, majd Svédországot nyerték meg szövetségesül.** A Habsburgok Spanyolország és a bajorok katonai erejére számíthattak. A háború akkor vált igazán európai méretűvé, amikor a franciák közreműködésével az **angolok és a hollandok is a Habsburgok ellentáborába léptek** (1625).

A Habsburgok vezette szövetség katonái a csehországi német származású Albrecht Wallenstein parancsnoksága alatt **győzelmet arattak a dánok fölött** (1629). Ezután **azonban Gusztáv Adolf svéd király elfoglalta Németország jelentős részét.** Amikor az egyik

Hogy a svédnek ne kossenek békét a Habsburgokkal, a franciák nyíltan is beavatkoztak a háborúba (1635-től). **A francia seregek bekapcsolódása a harcokba elkerülhetetlenné tette a Habsburgok vereségét.**

A harminczéves háború hadseregéből. Lándzsás védelmi állásban egy lovas katona ellen. Az előre feszített lándzsát a jobb lábnak veti, a jobb kézzel kardot ránt.

A harmincéves háború borzalmai: a vallásháborúk alatt a fosztogatások, mint amilyen a képen is látható, mindennapos dolognak számítottak

A vesztfáliai béke

A háború 1648-ban a vesztfáliai békével fejeződött be. (A béketárgyalások Vesztfália különböző városaiban folytak.) A békeszerződés a Habsburgok vereségét és a franciák győelmét jelentette. Ismét megerősítették az augsburgi vallásbéke rendelkezéseit, ennél azonban fontosabbak voltak a területi változtatások. Franciaország megkapta Elzászt, s ezzel elérte, hogy egy szakaszon a Rajna legyen a határa. III. Ferdinánd császárnak bele kellett nyugodnia abba, hogy a birodalom a „német szabadság” nevében 350 német államra oszlott. Ezek uralkodói a külpolitikában is önállóságot élveztek. Ekkor ismerték el véglegesen Svájc és Hollandia önállóságát. Svédország is kamatoztatta háborús erőfeszítéseit: megszerezte Pomeránia egy részét, s néhány fontos balti kikötőt.

A XVII. század második fele

A vesztfáliai béke után Európa nyugati területeinek külpolitikáját egyértelműen a francia aktivitás határozta meg. A XIV. Lajos korabeli francia abszolútizmus teljes mértékben kifelé fordította a belső megszilárdulásból fakadó energiáit, európai hegemoniára törekedve.

Törekvései sikertelenek maradtak, s az elkövetkezendő időben a megerősödő Anglia és Habsburg császárság komoly nemzetközi tényezővé vált.

Harc Franciaország vezető szerepéért, a spanyol örökösödési háború

1700-ban meghalt az utolsó spanyol Habsburg, IV. Károly, és hála a francia diplomáciának, végrendeletében XIV. Lajos unokájára, Anjou Fülöpre hagyta Spanyolországot, három világrészre terjedő birtokaival együtt. A napkirály állítólag így kiáltott föl: Nincsenek többé Pireneusok! Egyesíteni kívánta a két birodalmat.

A mindent elnyeléssel fenyegető francia hegemonia ellen összefogtak az osztrák habsburgok, Hollandia, és a forradalma után ismét megerősödő Anglia. A spanyol örökösödési háborúban Franciaország kimerült. A teljes vereségtől csak tehetséges katonái mentették meg. XIV. Lajos kénytelen volt beletörödni a spanyol örökség fölosztásába (utrechti béke, 1713)

Fülöp elfoglalhatta a spanyol trónt, de azzal a föltétellel, hogy a francia és a spanyol koronát nem egyesíti. Az „osztrák” Habsburgok ekkor szereztek meg Spanyol-Németalföldet (a mai Belgiumot), és számottevő területekhez jutottak Itáliában. Az angolok megkapták Gibraltárt.

A napkirály nem sokkal élte túl nagy terveinek kudarcát. Az államkincstár kongott az ürességtől, a kiuzsorázott népet éhínség tizedelte. XIV. Lajost, aki a pompát az állami élet részévé avatta, zavargásoktól tartva sietve, csaknem titokban temették el. A rendszer egyensúlya megbomlott. Megkezdődött Franciaországban a feudális abszolútizmus hanyatlása.

A Középiskolai történelmi atlaszban:

- 41 A reformáció és hatása Európában (XVI-XVII. század)**
 - a A reformáció Európában (XVI. század)
 - b A katolikus megújulás Európában (XVI. század közepe – XVII. század vége)
- 48 A reformáció és hatása Magyarországon (XVI-XVII. század)**
 - a A reformáció (XVI. század)
 - b A katolikus megújulás (XVII. század)
- 50 Európa a XVII. században**
 - a Európa a vesztfáliai béke (1648) idején

NAGYHATALMI ERŐVISZONYOK ÁTALAKULÁSA EURÓPÁBAN A XVIII. SZÁZADBAN

A felvilágosodott abszolutizmus

Általában elmondható, hogy a felvilágosodott abszolutizmus a feudalizmust igyekezett konzerválni, eszköztárára viszont éppen ellentétesen hat. A felvilágosult abszolutizmus elsősorban Közép-Európában jelent meg (Poroszország, Habsburg Birodalom, de sokan az orosz despotizmus modernizációs törekvéseit is ide sorolják). Ezek az államok a XVIII. századra gazdaságilag jelentősen elmaradtak a fejlet Nyugathoz képest, ami már nagyhatalmi állásukat is veszélyeztette. Ezzel együtt az uralkodó és az uralkodó rétegek nem akartak lemondani a hatalmukról, és nem kívánták a polgári átalakulást, ugyanakkor az is jellemző, hogy egyik országban sem alakult ki olyan erős polgárság, amely ezt ki tudta volna kényszeríteni. A gazdasági problémákat mindhárom államban merkantilista gazdaságpolitikával próbálták meg kezelni, és jellemzőek voltak az állami manufaktúra alapítások. A kormányzati eszközöket tekintve is hasonlóságok figyelhetők meg. Mindenhol kimutatható a rendek jogainak korlátozása (pl.: országgyűlés szüneteltetése), a rendeletekkel való kormányzás, szakemberek részvétele a kormányzásban. A társadalmi feszültségek enyhítésére és a modernizáció érdekében jelentek meg az abszolutizmusok oktatási és egészségügyi reformjai.

A XVIII. század nagy háborúi

A század nagy háborúinak oka az európai hatalmi vetélkedés és a gyarmati versengés voltak. E célok elérése érdekében hatalmas reguláris hadseregeket szerveztek. Az uralkodó dinasztiák katonai erőiket felvonultatva akartak mind nagyobb befolyásra szert tenni a világban.

Harc Franciaország vezető szerepéért, a spanyol örökösödési háború

1700-ban meghalt az utolsó spanyol Habsburg, **IV. Károly**, és hála a francia diplomáciának, végrendeletében **XIV. Lajos unokájára, Anjou Fülöpre hagyta Spanyolországot**, három világrészre terjedő birtokaival együtt. **A napkirály** állítólag így kiáltott föl: Nincsenek többé Pireneusok! **Egyesíteni kívánta a két birodalmat.**

A mindent elnyeléssel fenyegető **francia hegemonia ellen összefogtak az osztrák Habsburgok, Hollandia, és a forradalma után ismét megerősödő Anglia. A spanyol örökösödési háborúban Franciaország kimerült.** A teljes vereségtől csak tehetséges katonái mentették meg. XIV. Lajos kénytelen volt beletörödni a spanyol örökség fölösztásába (utrechti béke, 1713)

Fülöp elfoglalhatta a spanyol trónt, de azzal a föltétellel, hogy **a francia és a spanyol koronát nem egyesíti. Az „osztrák” Habsburgok ekkor szereztek meg Spanyol-Németalföldet** (a mai Belgiumot), és számottevő területekhez jutottak Itáliában. **Az angolok megkapták Gibraltárt.**

A napkirály nem sokkal élte túl nagy terveinek kudarcát. Az államkincstár kongott az ürességtől, a kiuzsorázott népet éhínség tizedelte. XIV. Lajost, aki a pompát az állami élet részévé avatta, zavargásoktól tartva sietve, csaknem titokban temették el. A rendszer egyensúlya megbomlott. **Megkezdődött Franciaországban a feudális abszolutizmus hanyatlása.**

Osztrák örökösödési háború (1740-1748)

A franciák (szövetségben a bajorokkal, a szászokkal, a spanyolokkal, a poroszokkal) harcoltak a brit – osztrák – magyar koalíció ellen. A háború a kialakuló gyarmatokra is kiterjedt (angol-francia gyarmati ellentét). 1742-ben Poroszország megszerezte Sziléziát, majd még ebben az évben – Berlinben – béketárgyalások kezdődtek. A béketárgyalások 1745-ben Drezdában és Aachenben folytatódtak. Végül 1748-ban Aachenben született meg a háborút lezáró békekötés. Ausztria a spanyol Bourbonoknak engedte át Pármát.

Hétéves háború (1756-1763)

Ebben a háborúban a brit – porosz szövetség állt szemben az osztrák – francia orosz szövetséggel. 1756-ban II. Frigyes lerohanta Szászországot, 1761-ben Poroszország nagy része megszállás alá került. A háború 1763-ban a hubertusbergi békével ért véget, amelyben Szilézia Poroszország kezén maradt, Kanada pedig angol kézbe került.

Északi háború

Cél: a balti tengeri hegemonia megszerzése. Svédország harcolt Oroszország, Dánia és Lengyelország ellen. A háború elején XII. Károly svéd király vereséget mért ellenfeleire (Narva 1700). 1709-ben viszont I. Péter orosz cár Poltavánál legyőzte ellenfelét, így Svédország elvesztette baltikumi hegemon szerepét. A háború a nystadti békekötéssel ért véget 1721-ben. Oroszország megszerezte a Balti-tenger keleti partvidékét.

Oroszország, az új keleti nagyhatalom

Az orosz lakta területek a kelet-európai térség részeként fejlődtek, és sok hasonló vonást mutattak a szomszédos országokkal. Itt is jellemző az örökös jobbagyság kialakulása és a mezőgazdaság egyoldalú uralkodó szerepe a gazdasági életben.

Voltak azonban különbségek is. Az oroszok a keleti kereszténységhez csatlakoztak, és a korai orosz államra nagy hatást gyakorolt Bizánc. Később a tatár hódítás az orosz társadalom keleti – az ázsiai társadalmakra jellemző – vonásait fölerősítette. A polgárság mellett a köznemesség is hiányzott. Oroszországban nem alakult ki a rendiség. A cárok hatalma despotikus arculatot öltött.

Az orosz történelmi hagyományokból következett, hogy az orosz reformerek felülről, erőszakos eszközökkel kívánták fölszámolni a történelmi lemaradást. E politika első nagy képviselője I. Péter. Merészen hadat üzent az ázsiai eredetű szokásoknak (mint a bojárok háremélete), még a kaftán és a szakáll viseletét is megtiltotta. A kormányzatot igyekezett központosítani és szakszerűvé tenni. Merkantilista gazdaságpolitikát követett, és ezerszámra csalogatta a külföldi mesterembereket az országba. (A megszervezett manufaktúrákban viszont jobbagyok robotoltak.)

A Balti-tenger partján mocsarak helyén új fővárost építtetett föl. Szentpétervárt, mely Oroszország nyugatra nyitott kapuja lett. I. Péter érdeme, hogy utat vágott a gazdasági és a kulturális érintkezés számára. Az orosz gazdaság és társadalom fejlődése meggyorsult.

I. Péter véres háborúkat vívott a melegtengeri kikötőkért. A harcokban fájdalmas kudarckok is érték. 1700-ban Narvánál – bár tízszeres erővel rendelkezett – megsemmisítő vereséget szenvedett a félig gyermek svéd királytól, XII. Károlytól, 1711-ben pedig a töröktől. De a rá jellemző szívóssággal újjászervezte, modernizálta hadseregét. Poltavánál (1709-ben) sikerült az ezerkilométeres menettől elcsigázott svéd erőket megsemmisíteni, s végül elérte célját: megszerezte a Balti-tenger keleti partvidékét.

Az I. Péter halálát követő zűrzavaros időszak után Oroszország nagyhatalmi helyzete II. Katalin (1762-1796) trónra lépésével megszilárdult.

A felvilágosodás eszméi Oroszországba is eljutottak. II. Katalin felvilágosodott uralkodónak tartotta magát, s valóban folytatta az igazgatás és az adórendszer központosítását. Voltaire-rel, Diderot-val levelezett.

A parasztok állami és földesúri kizsákmányolása viszont ekkor érte el tetőfokát. II. Katalin uralkodása idején robbant ki az új kor történetének egyik legnagyobb parasztfelkelése, a kozák Pugacsov vezetésével. A fölkelést a cári abszolutizmus vérbe fojtotta (1773-1775).

Lengyelország

A lengyel rendi államban nem alakult ki olyan erős központ, amely kísérletet tehetett volna egyes nyugat-európai vívmányok átvételére. Sokáig az újítás, az élenjárókhoz való fölzárkózás igénye is hiányzott. S míg Lengyelország egy helyben topogott és a középkori keretek is szétestek, Oroszország és Poroszország rohamosan erősödött.

A mérsékelt gazdasági fejlődés és az ország kiszolgáltatottsága a XVIII. század utolsó harmadában lengyel földön is meggyorsította a fölvilágosodás eszméinek terjedését. A reformok szaporodó híveinek azonban nemcsak a belső reakcióval kellett megküzdeniük. A terjeszkedő politikát folytató szomszédok, II. Katalin és II. Frigyes a „nemesi arany szabadság” védelmében léptek föl. A lengyel anarchia fönntartása volt az érdekük.

Az erőviszonyok nagyon kedvezőtlenül alakultak. Az országgyűlés (1791-ben) hiába fogadta el a reformalkotmányt. Lengyelország megújítására már nem volt idő. Az orosz csapatok bevonultak Varsóba.

1795-ben letöröltek Európa térképéről egy nagy múltú államot. A közös zsákmány hosszú időre egymáshoz kötötte Európa reakciós hatalmait. Másrészt a lengyelek szabadsága valamilyen módon mindig szerepelt a világ és hazánk nemzeti és humanista erőinek programjában. Ezért egyetemes történeti jelentőségű a lengyel nép XVIII-XIX. Századi története.

GYARMATOSÍTÁS ÉS A GYARMATI FÜGGETLENSÉGI KÜZDELEM A XVIII – XX. SZÁZADBAN

A gyarmatosítás fogalma, jellemzői

Gyarmatosításnak nevezzük az újkor történetében azt a folyamatot, amely során a vezető nagyhatalmak gazdasági és politikai függőség alá vonják a világ fejletlenebb (nem iparosodott) területeit.

A gyarmatosítás formái, fokozatai:

- katonailag megszállni az adott területet, s ott kiépíteni az anyaország közigazgatási rendszerét
- ellenőrzés (protektorátus) alatt tartani az adott területet
- tisztán gazdasági eszközökkel (koncessziókkal, egyoldalúan előnyös szerződésekkel) félgymarmati sorba tartani egy országot

A gyarmatosítás célja:

- a terület stratégiai biztosítása
- a gyarmaton lévő természeti kincsek kiaknázása
- olcsó munkaerő kihasználása
- újabb piacszerzési lehetőség

A gyarmatosítás ideológiája:

Az elmaradott népek civilizálása (ez igencsak ellentmondásosan valósult meg, bár számos telepes, misszionárius valóban megpróbált segíteni).

Az amerikai függetlenségi háború

Észak-Amerika atlanti partvidékén tizenhárom egymással részben határos, de igazgatásában különálló **angol gyarmat** jött létre a XVIII. századig. (Ezek mellé a hétéves háborút követően újabb angol fennhatóságú területek csatlakoztak (1763), itt azonban évtizedekig még alig éltek angol telepesek.) A tizenhárom gyarmat a XVIII. század folyamán óriási fejlődésen ment keresztül. Lakóinak száma nagyjából tízszeresére (kb. 3 millió) növekedett, gazdaságának növekedése pedig még ennél is nagyobb mértékű. Az egyes területek szakosodtak az ott megfelelő termékre, és élénk kereskedést folytattak egymással, Angliával és – Anglia engedélye nélkül – Európa más országaival is. Elsősorban a mezőgazdaság volt fejlett (északon gabona, len, délen pedig „olcsó” fekete rabszolgákkal művelt gyapot, dohány, rizs, indigó ültetvények), de északon manufaktúrák is alakultak. Az átlag életszínvonal a XVIII. századra magasabb volt mint Angliában, ugyanakkor adót nem fizettek.

A hétéves háború alatt – mely részben éppen az amerikai telepesek érdekében folyt a franciák ellen – Anglia súlyosan eladósodott. Hiába kívánta azonban a telepeseket megadóztatni. Ők, akik nemzedékek óta nem csak a természettel és a franciákkal harcoltak keményen létfeltételeikért, de könnyörtelenül szorították vissza az indiánokat és elevenítették fel a rabszolgaságot a feketék számára, ők, **ha a saját jogaikról és társadalmi szerződésükről volt szó, akkor rettenthetetlenül szálltak szembe uralkodójukkal is. Azt vallották, hogy mivel nincs képviselőjük az angol parlamentben, adózni sem kötelesek.** Anglia megijedt a telepesek gyorsan fejlődő öntudatától és gazdaságától – melyben az anyaország veszedelmes versenytársát

látták – ezért **korlátozni akarták további gyarapodásukat. Megtiltották újabb területek betelepítését**, egyre **újabb adófajták bevezetésével** próbálkoztak. Ezek túlnyomó részét a gyarmatosok ellenállása miatt kénytelenek voltak visszavonni, ám ragaszkodtak a szimbolikus nagyságú **teadóhoz**, amit az öntudatos telepesek elvből utasítottak el. Egy angol teaszállítmányt a tengerbe szórtak (**bostoni teadélután, 1773**), **megtagadták az adófizetést** és mindenféle **angol áru behozatalát**, s létrehozták a gyarmatok együttműködését az ellenállás megszervezésére (1774).

Anglia, a spanyol, francia és holland birodalmak legyőzője nem viselte el saját alattvalói engedetlenségét, **fegyveresen próbált rendet teremteni. Háború robbant ki az Egyesült Királyság és gyarmatai között (1775-1783)**. Utóbbiak **1776-ban Függetlenségi Nyilatkozatban** hozták a világ tudtára elszakadásukat az emberi jogokat eltipró, a társadalmi szerződést felrúgó zsarnoki hatalomtól. (A nyilatkozat megfogalmazói között volt **Thomas Jefferson** és **Benjamin Franklin**.) Számos európai uralkodó – főleg a francia (XVI. Lajos), de a spanyol és a holland is – fegyveresen támogatta a királyukat zsarnoknak nyilvánító, fellázadt gyarmatokat. Anglia meggyengítésének lehetőségét ugyanis nem akarták elszalasztani, s közben nem vették tekintetbe, hogy az újféle elvek az ő koronájukra is veszélyeket tartogathatnak. A franciáktól megszerzett területek angol kézben maradtak, de **a tizenhárom gyarmat Amerikai Egyesült Államok néven függetlenné vált**. A harcot **George Washington** vezette, ő lett a független ország első államfője, majd fővárosának névadója.

Az újkori gyarmatosítás - a világ fölosztása

„Amerika felfedezése után a spanyolok és a portugálok álltak a gyarmatosítás élére. Ez eleinte egyenlő volt az új területek kifosztásával és a kincseknek az anyaországba szállításával. Mivel ennek a két országnak csekély volt a termelése és hatalmas behozatalra szorult, gazdagságát nem tudta megtartani, így a nemesfém az iparosodottabb országokba – elsősorban **Németalföldre** vándorolt. Anglia mellett **Franciaország** és Hollandia maradt olyan erős, hogy vezető szerepre tegyen szert az újkori gyarmatosításban. A gyarmatosítás ezen új formája már nem elégedett meg a **nemesfémek elrablásával**, hanem új gazdasági szerepet szánt a gyarmatoknak. Ez kezdetben a nyersanyagtermelést és a késztermék felvételét jelentette, de később már jelentős volt a gyarmatokra kivitt tőke és ezeken a területeken is beindult az ipari termelés, de szigorúan alárendelve a gyarmatosító hatalom igényeinek. Így a gyarmatok a **világpiac** részévé váltak, de ennek az ára az önálló fejlődés lehetőségének elvesztése volt. Az amerikai kontinensen alakult ki az ültetvényes gazdálkodás, amely rabszolgákkal dolgoztatott. Ez főleg Dél-Amerikában és az USA déli területein volt jellemző. Az újkori gyarmatosításra jellemző volt a gyarmatosító országok állandó vetélkedése. A XIX. század végén az egyenlőtlen fejlődés során fölzárkózott államok (Németország, USA, Japán) is igényt tartottak gyarmati területekre, amit már csak mások rovására tudtak kielégíteni. Az USA Kínában meghirdette a nyitott kapuk elvét (1899) és Spanyolországtól elragadták Kubát, Puerto Ricót valamint a Fülöp-szigeteket (1898). Ezek a konfliktusok előbb **gyarmati összetűzésekbe**, majd **világháborúba** torkolltak.” *ITörténelmi esszétémakörök nagykönyve érettségizőknek*

A „klasszikus” gyarmatosítás főleg ritkán lakott területekre irányult, ahol az őslakos népek még nem szerveztek államot, vagy csak igen kezdetlegeset (kivétel India). **Most célponttá váltak nagy múltú, sűrűn lakott birodalmak**, mint Kína vagy a meggyengült nagyhatalmak (pl. Törökország) leszakadó tagjai.

A nyílt katonai és politikai gyarmatszervezés mellett az alávétés változatos formái jelentek meg. **Protektorátust** (védnökséget) hirdettek ki egyes területek fölött (pl. a franciák Tuniszban),

de **meghagyták a helyi uralkodó hatalmának egy részét** belső kérdésekben. **Egyenlőtlen szerződéseket** kötöttek (pl. Kína), vasút- vagy csatornaépítési koncessziókat (engedélyeket) kényszerítettek ki. Akadt példa már a pusztán **pénzügyi, gazdasági függésre** is.

Nem csak az értékes területeket szállták meg. Az új gyarmatok új stratégiai érdekeket hívtak életre. Biztosítani kellett a környezetet, az odavezető útvonalakat. Minden „fehér foltot” eltüntettek, mert nem lehetett tudni, hogy a ma értéktelen föld mire lesz jó holnap.

A gyarmatosítás, a gyarmatosításra való képesség bizonyítása már-már öncél, a nagyhatalmi helyzet mércéje lett. Kifejlődött a **gyarmatosítók faji felsőbbrendűségének tudata**.

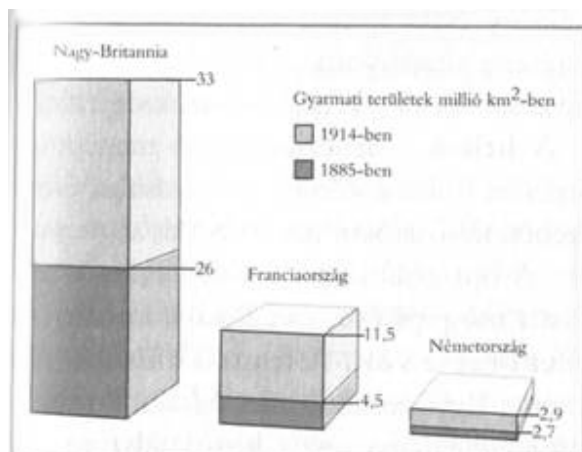
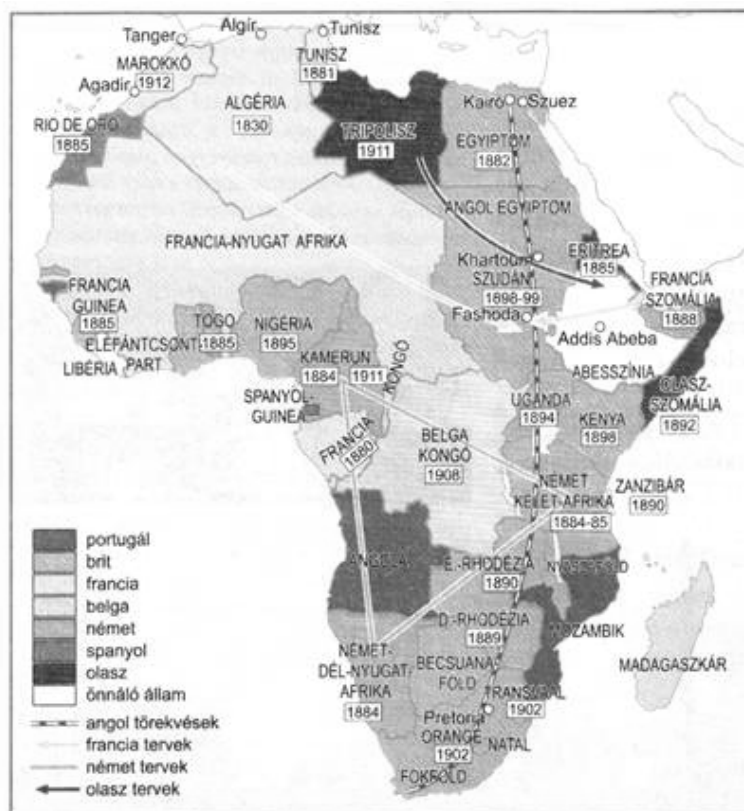
Az eszközök egyre keményebbé váltak. A modern katonai erőt gátlás nélkül, sőt fitogtatva alkalmazták. De nemcsak a kiszolgáltatott tengerentúli népeknek kellett a Maxim-géppuskákkal szembenézni. A dinamikus növekvő gazdaság piacéhsége a gyarmatosítókat is egymás ellen fordította.

Afrika fölosztása

Afrika gyarmatosításában az **angolok és a franciák** jártak az élen. **A franciák nyugatról kelet felé, az angolok északról dél felé** haladva akartak összefüggő gyarmatbirodalmat létrehozni. A brit törekvések fejezte ki a Kairo-Fokföld vasút terve.

Az angol-francia viszony 1898-ban jutott mélypontra, amikor a Kongó felől Szudánba hatoló franciák Fashodában kitűzték a trikolórt. Az angol és a francia csapatok hetekig néztek farkasszemet a Nílus partján. Végül a franciák meghátráltak.

Néhány akkoriban kevésbé értékesnek tűnő területre a németek tették rá a kezüket. A kis Belgium azért tarthatta meg az óriási Kongót, mert az a nagyhatalmak érdekeinek ütközőpontjában feküdt.

Már a világ újrafelosztásáért vívott harcok egyike volt az **angol-búr háború (1899-1902)**, mely lázba hozta a világ közvéleményét. A dél-afrikai holland telepesek leszármazottai csapást csapás után mértek a brit hadseregre. Az angolok csak kínosan elhúzódó háborúban kerekedtek fölül, miután a búr asszonyokat és gyerekeket koncentrációs táborokba zárták, a búr falvakat pedig fölégették. (A búrok viszont

korábban hasonló módszereket alkalmaztak az afrikai lakossággal szemben.)

Elő-és Közép-Ázsia

Közép-Ázsiában a cári **Oroszország** olyan ütemben terjeszkedett, hogy **már-már India kapujáig jutott**. Amikor **1885-ben az orosz hadsereg Afganisztán területére lépett**, ez csaknem háborút okozott Angliával. De Oroszország nem kívánta kenyértörésre vinni a dolgot.

A **Közél-Keleten a német császár 1898-as** jeruzsálemi „zarándoklása” kavart vihart. II. Vilmos ugyanis váratlanul kijelentette, hogy **Németország többé nem közömbös a keleti ügyek iránt**. A Német Bank egyidejűleg koncessziót kapott a **Berlin-Bagdad vasút** kiépítésére. Anglia erre gyorsan partra szállt Kuvaitban, hogy megakadályozza Németország kijutását a Perzsa-öbölhöz.

Délkelet-Ázsia

A **Távol-keleten Oroszország és Japán** mutatott nagy vállalkozó kedvet. Az előbbi megkezdte a szibériai vasút építését. Az ifjú Japán mozgékonyabb volt. 1894-ben hadüzenet nélkül megtámadta Kínát. Megerősítette helyzetét Koreában, anektálta Tajvant, és igényt tartott Mandzsúriára. Érelődött az orosz-japán összecsapás.

A Kínai Birodalmat az európai hatalmak már korán felosztották, de nem élvezhették háborítatlanul a maguk darabját. 1899-ben az Egyesült Államok meghirdette a nyitott kapuk elvét, s ezzel megvétózta az európai országok Kínával kapcsolatos kizárólagos jogait. Az új csendes-óceáni hatalom szavának a Spanyolország ellen vívott győzelmes háború adott nyomatékot.

Az amerikai kontinens

A nagy tőkebefektetések révén Latin-Amerika jelentős része, különösen Közép-Amerika, az Egyesült Államok függvényévé vált. Az amerikaiak számára terhes lett Spanyolország politikai jelenléte. 1898-ban Havanna kikötőjében fölrobbant egy amerikai hadihajó. Az ürügy házhöz jött, Madrid hadüzenetet kapott.

Az **amerikai-spanyol háború** gyors amerikai sikert hozott. Ezt **az USA** teljes mértékben ki is használta. A spanyol gyarmatok közül **annektálta Puerto Ricót, Kuba** és a **Fülöp-szigetek** pedig –amerikai védnökség alatt – **látszatfüggetlenséget kapott**.

1901-ben, mellőzve a búr háború mocsarába süllyedt Angliát, az Egyesült Államok egyedül építette meg a **Panama-csatornát**. **Az Egyesült Államok**, mely ipari termelésben már az élre tört, **a világpolitikának is súlyos tényezőjévé vált**.

- A világgazdaság átrendeződése a gyarmatosítás új hullámát indította el.
- A gyarmati versenyfutás átmenetileg elhalványította a kontinentális problémákat.
- A katonai hódítás mellett megjelentek a gazdasági függés bonyolult viszonyai is.
- A gyarmatosítók megvívták az első háborúkat a világ újrafelosztásáért.

A világgazdaság földrajzi kiterjesztése

A XVIII. század végétől az első világháborúig tartó „hosszú XIX. században” a világgazdaság földrajzilag jelentősen kiterjedt. **Bekerültek a világgazdaság vérkeringésébe az addig teljesen vagy részben kívülálló kontinensek és területek**, elsősorban **Afrika**, de **Ázsia** és a **csendes-óceáni szigetvilág** hatalmas térségei is. Az emberiség történetében először a nemzetközi gazdasági kapcsolatok az egész világot átfogták, a „világgazdaság” valóban a világ gazdasága lett. **Az egész világ szerves egységgé szerveződött gazdaságilag**, ahol munkamegosztás működött. **Kialakultak** a fejlődés élén járó **centrumok**, más területek **perifériákként** vettek részt a nemzetközi gazdasági kapcsolatokban. E folyamat, amint születésének és fejlődésének megelőző évszázadaiban, most sem békés fejlődés útján haladt előre. A lokális gazdaságok bekapcsolása a világgazdaságba a leggyakrabban a korábban kívülálló területek erőszakos bekebelezésével, a XIX. századi gyarmatosítás brutális módszereivel történt.

Ezek az évtizedek voltak a tanúi a lendületes **brit terjeszkedésnek Indiában**. 1840 és 1850 között a britek Sindh-től Kasmírig elfoglalták az Indus folyó völgyét. Az ötvenes években Assam, majd Alsó-Burma meghódítása nyitotta meg előttük a kapukat Sziám felé. Az 1880-as évekig Beludzsisztánt és Felső-Burmát is meghódították, a XX. század első éveiben pedig Tibet is angol érdekszférává vált. Ezzel egy időben vette kezdetét az angol **benyomulás Kínába**. Az első ópiumháború nyomán az 1840-es években brit fennhatóság alá került Hongkong és több kínai kikötő. A nyolcvanas évtizedben Malaysiában, Észak-Borneóban és Új-Guineában is megjelentek.

A XIX. században **Nagy-Britannia** ázsiai térhódítását **Oroszország** igyekezett ellensúlyozni. A két hatalom **rivalizálása** és összecsapása az egész XIX. század folyamán napirenden volt. Az orosz és angol terjeszkedési érdekek összeütközése a perzsa és afgán határon, elkerülhetetlen konfrontációval fenyegetett. Az indiai benyomulástól félve Anglia Afganisztánban akarta útját állni a további orosz előrenyomulásnak.

Az orosz közép-ázsiai terjeszkedés gyors sikere: a Hivai Kánság bekebelezése 1873-ban, Buhara annektálása a következő évben, majd Dél-Turkesztán elérése 1884-ben, a perzsa határig terjesztette ki a birodalmat. Az angol-orosz vetélkedés 1907-ig fennmaradt.

Az angol hódítás tehát útját állta a további közép-ázsiai orosz terjeszkedésnek. Nem volt azonban ilyen akadály a Távol-Kelet esetében. A korábban sikertelen amuri előrenyomulás most eredménnyel járt. Amikor pedig Kínát lekötötte az angol és francia hódítók elleni küzdelem, 1858-ban az aiguni egyezményben Oroszországnak sikerült Kínát az Amurtól északra fekvő területek átengedésére kényszeríteni. A következő évben Koreától északra az egész tengerpartot megszállták az orosz csapatok.

A francia hódítás előőrsei, a katolikus misszionáriusok is a XVIII. század végén jelentek meg **Ázsiában**. A XIX. század közepén éppen a misszionáriusok elleni fellépések, sőt egyesek kivégzése adott ürügyet közvetlen francia beavatkozásra: 1858-ban ágyúzták a vietnámi partokat, s a következő évben elfoglalták Saigont. Innen terjeszkedett tovább a francia hódítás Kambodzsa és Tonkin felé. 1887-re Indokína francia ellenőrzés alá került, s 1893-ban a Laosz feletti protektorátus megszerzése teljesíti ki e folyamatot. A francia-angol összeütközés elkerülésére Sziámot 1907-ben ütközőállamként francia, illetve angol érdekszférára darabolták, s ezzel békésen elhatárolták hódítási területeiket.

A korábbi hagyományos izoláció állapotából a nyugati hódítás ebben az évszázadban integrálta a világgazdaságba a hatalmas Kínai Birodalmat. A XIX. század végére Kína tizennyolc tartományából tizenhárom már külföldi érdekszférába tartozott.

A **Csendes-óceán déli szigetvilága** a XIX. századig ugyancsak kívül maradt a világgazdaságon, 1840-ben azonban a britek megszállták Új-Zélandot. Az angol terjeszkedés az 1880-90-es években Új-Guineába, az Új-Hebridákra és a Salamon-szigetekre ért. A **franciák** rátették kezüket Új-Kaledóniára, Tahitira, az **Egyesült Államok** 1898-ban Hawaiiit és (Spanyolországtól) a Fülöp-szigeteket szerezte meg.

A világgazdasághoz a XIX. századig csak Afrika legészakibb része kapcsolódott. A partvidék kivételével az európaiak előtt jórészt ismeretlen **Afrika meghódítása** is erre az évszázadra esik. 1788-ban alapítják meg a Brit Afrika Társaságot, s a kilencvenes évek elején Maxwell kapitány Bomáig hatol a Niger mentén. 1825-ben három angol Tripoliszból kiindulva derítette fel a Niger folyó és a Csád-tó vidékét. **Felfedező expedíciók** egész hada lepte el a fekete kontinenst. Livingstone 1853 és 1856 között felderíti a Zambézit, felfedezi a Viktória-vízesést, 1859-ben a Nyassza-tavat. 50 ezer kilométeres felfedező útja nyomán egyre jobban eltűntek Afrika térképének korábbi fehér foltjai. Megjelentek a jól ismert **misszionáriusok**, vallási és gyógyító missziójuk ez esetben is a nagyhatalmi terjeszkedés előfutára volt. Az igazi roham a XIX. század utolsó harmadában indult meg: az angolok az 1870-es évektől megjelentek a Fokföldön, megszerezték Sierra Leonét, az Aranypartot és Gambiát.

Míg az angolok délről északnyugatnak haladva építették afrikai birodalmukat, a franciák Algériából indultak, ahol 1830-ban vetették meg lábukat.

A XX. század elején Afrikát maradéktalanul felosztva, európai uralom alatt hatalmas ültetvényes exportgazdaságot építenek ki. Olajos magvak, gyapot-, kávé-, dohány-, kakaó- és gumiültetvények, a természeti kincsek kiaknázása, a hagyományos bányászat hatalmas méretű kiépítése kapcsolja be a világgazdaságba a röviddel előbb még misztikus ismeretlenségbe burkolt Afrikát.

Az Európa által uralt világgazdaság tehát a „hosszú XIX. század” folyamán hatalmas mértékben teljesedett ki – **az európai hatalmak Európán kívüli területei e században mintegy kilencszeresére növekedtek** -, és felölelte az egész feltárt, felfedezett, összekapcsolt földgolyót.

Az európai nagyhatalmak behatolása Kínába

A nagyszabású gyarmati vállalkozások fő kezdeményezője Anglia maradt. Az indiai szipoj-felkelés, amely a legféltettebb birtokot veszélyeztette, egy időre visszavetette ugyan a vállalkozó kedvet, de 1858 után minden újra a régi kerékvágásban haladt. Angliát, amely az 50-es évekre valóban a világ műhelyévé vált, a gazdasági kényszer újabb és újabb piacok meghódítására sarkallta. A „világfogyasztásra” méretezett angol gyáripar csak a hatalmas kínai piac igénybevétele esetén remélhette kapacitásának teljes kihasználását. **A nankingi egyezmény** által szabaddá tett öt kínai kikötő kevés volt ahhoz, hogy a mérhetetlen brit árumennyiséget az egész ország számára felszívja. **Az angol diplomácia csakhamar fellépett valamennyi kínai kikötő megnyitásának és az országon belüli kereskedelem teljes szabadságának követelésével.** A teincsini kormány elutasította a követelést, de mint 20 évvel korábban, most sem tudta mozgósítani a lakosságot az idegen behatolás ellen. Az országban 1850 óta polgárháború dúlt, és **a tajping-felkelés a hatalmas birodalmat teljesen megbénította.** A Mandzsu-dinasztia megdöntéséért harcoló **felkelők Nankingben kormányt alakítottak** és a kínai szárazföld jelentékeny részét ellenőrzésük alá vonták. Angliának, amely a vállalkozáshoz megnyerte Franciaország támogatását, nem volt nehéz dolga a szakadás szélére került Kínával. A hadjárat már az 1858-as tiencsini szerződéssel jelentős egyezményeket ért el, de a háború tovább folytatódott.

Az angol-francia haderő 1860 októberében elfoglalta Pekinget. A gyarmatosítók barbár módra felgyújtották a császári palotát és értelmetlen pusztítást vittek végbe a felbecsülhetetlen értékű kínai műkincsek között. A győzelem és a megfélemlítés meghozta az eredményét: a mandzsu kormány a pekingi szerződéssel Anglia és Franciaország összes követelését teljesítette. Csekély törlesztés volt az engedményekért, hogy Anglia és Franciaország fegyveres segítséget nyújtott a tajping-felkelés elfojtásához. A nyugati hatalmaktól elszenvedett vereség után a mandzsu kormány a Pétervárról jövő nyomásnak sem tudott tovább ellenállni, és az 1858. évi ajguni szerződéssel területeket engedett át az Amur mentén a cári Oroszországnak. A pekingi szerződéssel később Oroszország Vlagyivosztokot is megszerezte. **Kína ötven évre az európai nagyhatalmak félgyarmatává vált.**

Természetes, hogy a Kínai Birodalom hűbéreseinek a teljes gyarmati sors jutott. Franciaország, amely a kínai vállalkozásban csak útitársként szerepelt, a dél-kínai önálló behatolás reményében szemet vetett Indokínára. Miközben folyt az angol-francia lélektani hadviselés Kína ellen, a franciák 1858 augusztusától megszállták Kokinkínát és Kambodzsát. Az okkupáció mindenütt együtt járt a protektorátus kinyilvánításával. A „hűbérúr” Kína a pekingi egyezménnyel minden hódítást és proklamációt jóváhagyott. **Indokínában száz esztendőre megalapozódott a francia gyarmati uralom.**

Japán – a kikötők megnyitása

1848-ban a mexikói háború eredményeképpen az Egyesült Államoké lett Kalifornia és vele egy Japán felé néző kikötőváros, San Francisco. Az Uniónak most méginkább érdekében állt a japán kikötők megnyitása. 1853-ban Perry amerikai hajóskapitány négy hadihajóval kikötött Jeddo (ma Tokió) kikötőjében és a mikádótól (Japán névleges urától) a kikötők megnyitását követelte. Ugyanakkor átnyújtotta ajándékul a japán kormánynak a modern technikának ott addig még teljesen ismeretlen két alkotását, egy távírókészülék és egy vasút modelljét.

Perry ezzel az első látogatásával csak annyit tudott elérni, hogy jegyzékét a törvényerejű japán hagyománnyal ellentétben átnyújthatta a mikádónak. Nagyobb eredményt még a hadihajók

nyomása sem tudott kieroszakolni. Ezért 1854-ben újra visszatért Japánba, de most már kétszer annyi hadihajóval és fedélzetén 4000 főnyi katonasággal. A japánok, akik akkor láttak először európai gőzhajókat és ágyúkat, belátták, hogy engedniük kell. Úgy határoztak, hogy engedmények árán is kikerülnek a katonai összeütközést az idegenekkel. **Perry tehát elérte, hogy két kikötőt megnyitottak** az idegen kereskedelem előtt, hogy az amerikai árukra egészen **alacsony tételű vámtarifát szabtak ki** és az amerikaiak **konzult küldhettek**, aki az Egyesült Államok polgárainak peres ügyeiben ítélezett.

Japán tehát lényegileg ugyanazokat az engedményeket volt kénytelen megtenni, amelyeket Kína. És hozzá még nem is csak az amerikaiaknak, hanem az európai országoknak is. A következő években **hasonló egyezményt kötött Oroszországgal, Nagy-Britanniával, Hollandiával, Franciaországgal**. Két kikötőt nyitott meg a kereskedelemnek. Az Amerikával kötött kedvezményes vámtarifát kiterjesztette európai országokra is. Az európai hatalmak nem csak arra kaptak jogot, hogy saját alattvalóik fölött törvénykezési joggal felruházott **konzulokat küldhettek ki**, de meghatalmazott követeikkel **képviselthették magukat a sógun udvarában** is.

Kanada - Ausztrália

Az észak-amerikai földrész hatalmas területű állama 1867-ben brit domínium lett: belügyeit saját kormánya intézi, külpolitikai irányítása, a hadsereg parancsnoksága, az alkotmány jóváhagyása megmaradt az angol király jogának.

Ausztrália, az európaiak által legkésőbb felfedezett földrész teljes egészében angol birtokká vált. Az őslakosok csak néhány százezen voltak. Az angol telepesek kezdetben (1840-ig) szabadon foglaltak maguknak földet. A XIX. század első felében 6 angol gyarmati területre osztották Ausztráliát. Meggyorsította a benépesedést és a fejlődést, hogy 1851-től több helyen is aranylelőhelyet tártak fel.

A század második felében megindult a vasútépítés, kialakult az ipar. A század végére a 6 tartomány szövetségre lépett egymással. 1901-ben Anglia elismerte az államszövetséget, Ausztráliát önállósággal rendelkező domíniummá nyilvánították.

A gyarmati rendszer felbomlása

A II. világháború előtt a Föld területének egyharmada gyarmat volt, az ezredvégre ez az arány már alig volt 1%. E folyamat felgyorsulásában döntő szerepet játszott a gyarmattartó hatalmak: Anglia, Franciaország, Hollandia, Japán, Portugália stb. meggyengülése. A leigázott népek körében egyre erősödött a politikai függetlenség iránti vágy, s ennek megvalósításához gyakran kaptak segítséget a megerősödött szuperhatalmaktól. Az USA és a Szovjetunió ugyanis nem rendelkezett a hagyományos értelemben vett gyarmatokkal, s az ezen térségekbe való gazdasági-politikai behatolás egyik lehetőségét látták a függetlenségi mozgalmak támogatásában.

A folyamat három nagy hullámban ment végbe:

- 1945-1950 között a nagy gyarmati országok nyerték vissza a függetlenségüket, amik részt vettek a világháborúban, elsősorban ázsiai országok
- 1951-1966 között kisebb ázsiai államok és afrikai államok
- Az 1970-es évek közepétől portugál és spanyol gyarmatterületek függetlenedése, polgárháborúk (Indonézia, Sri-lanka, kurdok küzdelme)

Ázsia

Az első gyarmatok a **40-es évek második felében** nyerték el függetlenségüket Ázsiában. A brit vezetés még a világháború alatt úgy döntött, nem akadályozza tovább India elszakadását a birodalomtól. **1947-ben elismerték India függetlenségét.** Már megszületése pillanatában levált Indiáról a mohamedán többségű **Pakisztán**, majd 1971-ben ennek keleti része önállósult **Banglades** néven. Mahatma Gandhi, az indiai függetlenségi mozgalom vezetője 1948-ban iszlám merénylet áldozata lett, s a vallási és etnikai viszályok azóta is fel-fellángolnak az országban.

Kína nagy hatással volt Ázsia további sorsára. A japán vereség után folytatódott a polgárháború a Kuomintang (KMT) és a Kínai Kommunista Párt (KKP) erői között. A küzdelemben a KKP kerekedett fölül, így **1949. október 1-jén** megtörténhetett a **Kínai Népköztársaság** kikiáltása. A kínai kommunizmus egy ideig követte a Szovjetuniót, mígnem **Mao Ce-tung** egy **sajátos kínai megoldás** megvalósítására tett kísérletet. Ez a külpolitikában a Szovjetunióval való szakításhoz vezetett, Kína magára maradt. **1958-ban** hirdette meg Mao a „**nagy ugrás**” politikáját. A gazdaságilag eléggé irracionális terv a bőség és az egyenlőség eljövételét ígérte. A mezőgazdaságot kommunákba szervezték, megszüntették a magántulajdont, a több ezer családot egybefogó közösségeket az egyenlő elosztás elvén működő önálló egységekké alakították.

Az iparban népi kohókat hoztak létre, melyek néhány főt foglalkoztató, kézi munkán alapuló üzemek voltak. A vas- és acéltermelés robbanásszerű fejlődését várták tőlük, amely természetesen közel sem következett be. Éhínség tört ki, amely 10 milliós nagyságrendű áldozatot követelt. Ez a kudarc megbontotta a kommunista párt egységét, a hatalmát féltő Mao tisztogatási és megfélemlítési akciókba kezdett. 1968-ban meghirdették a „kulturális forradalmat”. Mely során a fiatalok Mao idézeteket tartalmazó vörös könyvecskéjükkel a zsebükben könyveket égettek, képzőművészeti alkotásokat tettek tönkre stb. Ennek a terrornak csak Mao Ce-tung 1976-os halálával lett vége. Azóta Kína sajátos kísérletbe fogott. A politikai szférában változatlanul kitart a kommunista diktatúra mellett, gazdaságilag azonban nyitott a világgpiac felé. Ennek eredményeképp látványos gazdasági erősödést ért el.

A Közel-Kelet

A 40-es évek végén máig tartó konfliktus támadt a Közel-Keleten is. **Az ENSZ** tekintettel a zsidó nép szenvedéseire és a zsidó nemzeti mozgalom követeléseire **1947-ben kijelölte az önálló zsidó állam helyét** a brit mandátum alatt lévő **Palesztina területén.** Palesztinában azonban jelentős, 1, 2 milliós arab népesség élt a mintegy félmillió zsidó mellett. Ezért az ENSZ határozat **az önálló Izrael mellett egy arab állam létrehozásáról is döntött,** és Jeruzsálemet ENSZ ellenőrzés alá helyezte. Épp, hogy **1948-ban** kikiáltották Izrael államot, máris kitört az első **arab-izraeli háború.** A szomszédos arab országok rátámadtak az általuk el nem ismert zsidó államra, végül a palesztinai arabok területét részben Izrael, részben Jordánia foglalta el. Ezzel az új helyzettel egyik fél sem volt elégedett, így további háborúk következtek. Az **1967-es „hatnapos háborúban”** a zsidók újabb területeket szereztek, elfoglalták Jeruzsálem keleti felét is, s a muzulmánok által is szent városként tisztelt települést tették országuk fővárosává. A többi háború is izraeli győzelmet hozott (1956, 1973, 1982). **Hiába indult többször is megbékéltetési folyamat a Közel-Keleten, sem tartós béke nem született, sem a palesztinok nem jutottak önálló államhoz.**

Afrika

Az 50-es évek gyarmati felszabadító törekvései Afrikában látványos eredményekre vezettek. A sort az észak-afrikai arab államok nyitották, majd hamarosan a 60-as évek közepére Fekete-Afrika is önállósult. Az utolsó jelentősebb gyarmattartó hatalom, Portugália még egy évtizedig tartotta magát. A szélsőjobboldali diktatúrát megbujtató forradalom győzelme után, 1975-ben a portugál gyarmatok is (Angola, Mozambik) elnyerték függetlenségüket.

A Középiskolai történelmi atlaszban:

67 Afrika, India és a Közel-Kelet

- a Afrika 1914-ben
- b India a XVIII. század közepétől 1914-ig
- d A Közel-Kelet a XVIII. századtól 1914-ig

A HIDEGHÁBORÚ

A hidegháború szakaszai:

1. 1945-62 klasszikus hidegháború
2. 1962-69 olvadás időszaka
3. 1969-75 détand = enyhülés
4. 1975-79 felújulás
5. 1979-85 kis hidegháború
6. 1985-89 a hidegháború teljes felszámolódása

Az 1945. július 17-től augusztus 2-ig megtartott **potzdami értekezleten** a II. világháború győztes szövetségesei döntöttek Németország négyhatalmi felosztásáról, a nemzetközi **Katonai Törvényszék** felállításáról Nürnbergben, a **békeszerződés** előkészítésére pedig létrehozták a **Külügyminiszterek Tanácsát**. Kelet-Közép-Európa államai szovjet megszállás alá kerültek, a **Szovjetunió ezekben az államokban a kommunista pártokat támogatta**.

A hidegháború "hivatalos nyitánya" **Churchill fultoni beszéde** volt **1946. március 5-én**, amiben a Szovjetunióval szembeni erőteljes fellépésre szólított fel. Sztálin válaszul Churchillt háborús uszítónak bélyegezte.

Az **amerikai külpolitikai gondokozás** ekkor gyökeres változáson megy át: kifejtik a **feltartóztatás** elvét (minden további bolsevista terjeszkedést meg kell gátolni), a **dominó-elvet** (ha egy térségben bolsevista hatalomátvitelre kerül sor, akkor a többi ország is meginog).

Mivel a Szovjetunió teret nyert Kelet-Közép-Európában, illetve Franciaországban és Olaszországban is bekerültek a kormányba a **kommunista politikusok**, az USA 1947. március 12-én meghirdette a **Truman-elvet**, melynek lényege, hogy az Egyesült Államok támogatja a **kommunizmussal szemben fellépő** államokat. 1947. június 5-én az USA bejelentette a **Marshall-tervet**, melynek célja a nyugat-európai államok gazdasági stabilizálása volt. Az elkövetkező éveket állandó konfliktusok (Európa) és konfrontációk (Korea, Közel-Kelet) jellemezték. Sztálin megtiltotta a csatlós országok csatlakozását a Marshall-segélyhez.

A négy megszállási zónára osztott **Németországban** először az **angol és az amerikai zóna egyesült** (Bizónia), majd ehhez csatlakozott a **francia zóna** is (Trizónia).

1948-ban a német kérdés megvitatására összehívott londoni konferenciára a Szovjetuniót nem hívták meg, illetve a nyugati zónákban pénzreformot vezettek be (DM). A Szovjetunió válaszul 1948. június 23-án **Nyugat-Berlint blokádnak** alá vonta. a nyugati hatalmak a blokádot **légihíddal** ellensúlyozták.

1949. május 23-án Trizóniából létrejött a **Német Szövetségi Köztársaság**, október 7-én pedig a szovjet zónából a **Német Demokratikus Köztársaság**.

Nyugat-Európa a gazdasági szükségszerűség és a szovjet agressziótól való félelem hatására **integrálódni kezdett**. A **Marshall-segély** elosztására létrejött az **Európai Gazdasági Együttműködési Szervezet**, ami az 1957-ben megalakult Európai Közös Piac elődje volt. 1951. április 18-án pedig francia kezdeményezésre megalakult az **Európai Szén- és Acélközösség (Montánunió)**, a Benelux-államok, Franciaország, Olaszország és az NSZK részvételével. Gazdasági jelentőségén túl, a német-francia történelmi megbékélés szempontjából volt jelentős.

A bipoláris világrend két óriása a Szovjetunió és az USA belpolitikáját meghatározta ebben az időszakban a fegyverkezési verseny és az ellenségeskedés. Sztálin háborús hisztériájában harmadik világháborúra készült, az USA-ban pedig a **McCartyzmus** keretében üldözték az amerikai kommunistákat.

Mivel az atombomba birtoklása hatalmas előnyt jelentett az amerikaiaknak, így a szovjetek is megfeszített ütemű kutatásokat folytattak, melynek eredményeként **1949. szeptember 25-én elkészült a szovjet atombomba** is. Válaszul az amerikaiak **1952. november 1-ére elkészítették a hidrogénbombát**, de 1953. augusztus 20-án a szovjetek is bejelentették az első hidrogénbombájuk kipróbálását. A két szembenálló világrend létrehozta **katonai szervezetét**, 1949. április 4-én megalakult a **NATO**, az Észak-atlanti Szerződés Szervezete, mely a nyugati hatalmakat tömörítette, s amikor az NSZK-t is felvették a NATO-ba, válaszul a szocialista országok is létrehozták katonai szervezetüket, a **Varsói szerződést** 1955. május 14-én.

A Truman-elvnek és a Marshall-segélynek köszönhetően az 1950-es évek elejére stabilizálódtak politikailag és gazdaságilag a nyugat-európai demokráciák, a Szovjetunió és az USA azonban időközben a világ több más pontján, **közvetetten összemérte** az erejét.

A második világháború végén **Vietnamban** a japán csapatokat délen a brit, északon a kínai katonaság fegyverezte le. 1945. szeptemberében a **Ho Si Minh vezette** vietnami kommunisták kikiáltották a Vietnami Demokratikus Köztársaságot, a visszatérő francia gyarmatosítók és a kommunizmust ellenző vietnamiak azonban az északi területekre szorították vissza Ho Si Minh híveit.

1950-ben a Szovjetunió és Kína felvette a kapcsolatot Ho Si Minh-nel, s kitört az első vietnami háború, mely 1954-ben a franciák vereségével zárult. A 17. szélességi foktól északra kommunista vietnami rendszer alakult ki, délre az USA segítségével demokratikus állam jött létre.

Korea 1910-től japán gyarmat volt, s a második világháború végén a 38. szélességi foktól északra a Szovjetunió, délre az USA kapituláltatta a japán csapatokat. Északon kommunista rendszer jött létre, s 1950. június 25-én Észak-Korea megtámadta Dél-Koreát. A háborúban **ENSZ-csapatok**, zömében amerikaiak is részt vettek a déliek oldalán, míg az északiak támogatására pedig kínai "önkéntesek" érkeztek. A háború 1953. július 27-én a panmindzsoni fegyverszünettel zárult, mely rögzítette **Korea kettéosztottságát**.

Kínában már a második világháború idején két párt harcolt egymással. A Kuomintang-a Kínai Nemzeti Párt - vezetője **Csang Kaj-sek** és a Kínai Kommunista Párt - vezetője **Mao Ce-tung** közötti küzdelem eredményeként 1945. október 11-én kitört a kínai polgárháború. A győzelem a kommunistáké lett, s 1949. október 1-én kikiáltották a Kínai Népköztársaságot. A **Kuomintang tagjai Tajvan szigetén** létrehozták a Kínai Köztársaságot - amerikai segítséggel.

A nagyhatalmak közötti status quo fenntartása érdekében a nyugati hatalmak kénytelenek voltak eltérni, hogy a Szovjetunió leverte a szovjetellenes felkeléseket Kelet-Közép-Európában. Ezek közül a legjelentősebbek az **1953. június 17-én lezajlott keletnémet felkelés**, az 1956. június 28-i lengyel felkelés Poznanban és az 1956-os magyar forradalom.

Ugyanakkor a világpolitikában enyhülést jelentett az **osztrák államszerződés** aláírása **1955. május 15-én**, melynek értelmében a szovjet csapatok kivonultak Ausztria keleti területeiről, cserébe viszont Ausztria vállalta a semlegességet. 1955. július 18-23-a **genfi négyhatalmi csúcstalálkozó**, melyen a nagyhatalmak az enyhülés mellett foglaltak állást.

1956-ban azonban két súlyos válság rengette meg a világpolitikát. 1956. július 26-án **Nasszer** egyiptomi elnök **államosította a Szezi-csatornát**, s mivel ez sértette a főleg francia és angol részvényesek érdekeit október 29-én Izrael, majd október 31-én **Franciaország és Nagy-Britannia megtámadta Egyiptomot**. Az erőteljes szovjet fellépésre azonban – mivel az **USA nem támogatta őket** – hatalmas presztízsveszteséggel kénytelenek voltak kivonni csapataikat a térségből. Ez az incidens bebizonyította, hogy a nyugat-európai hatalmak már nem képesek az USA nélkül önálló katonai lépésekre.

Az **1956. október 23-án** Budapesten kirobbant **forradalmat Hruscsov** látva, hogy az európai status quo-n nem kíván az Egyesült Államok változtatni, **vérbefojtotta**.

A hidegháborús enyhülés és a „kis hidegháború”

1953 márciusában meghalt Sztálin, helyére **Hruscsov** került. A hozzá fűzött remények csak félig-meddig valósultak meg: bár kétségtelen **enyhülés** állt be, amennyiben 1955-ben az osztrák államszerződéssel Ausztria függetlenné válhatott, Adenauer, a nyugatnémet kancellár Moszkvába látogatott, és **Genfben a négy nagyhatalom csúcstalálkozót tartott**, majd egy évre rá Hruscsov a XX. pártkongresszuson megbírálta a sztálinizmust. Ugyanakkor mindez nem gátolta meg abban, hogy **1953-ban leverje a keletnémet felkelést. 1955-ben létrehozta a Varsói Szerződést**, és míg a közvélemény a szuezi-válsággal volt elfoglalva, **leverte 1956-ban a magyar forradalmat**. 1958-tól Nyugat-Berlin státuszának „rendezését” követelte, de elszántságát az évekig tartó tárgyalások kérdésessé tették (a **berlini fal 1961-es** építése zárta csak le a kérdést). Hruscsov kirobbantotta a **III. világháborúval fenyegető kubai rakétaválságot** is, de az amerikai fellépésre kénytelen volt meghátrálni (**1962. október-november**).

A két tábor szembenállására válaszul 1961-ben kibontakozott az el nem kötelezettek mozgalma (Jugoszlávia, India, Egyiptom vezetésével). **1963-ban „forró drótot”** hoztak létre Moszkva és Washington között, amely az enyhülés egyértelmű jele volt.

1964-1975 között tartott a **vietnami háború**, amely Amerikát helyzetének újraértékelésére készítette, a Szovjetuniót azonban erejének túlértékelésére és az afrikai csatlós államok kiépítésére ösztönözte (pl.: Angola, Etiópia, Mozambik).

Közben Európában gazdasági és politikai (ellentét Kínával) megfontolásokból mérséklődött a szembenállás. 1969-től SALT¹² tárgyalások kezdődtek a fegyverek csökkentéséről, az első **SALT megállapodást 1972-ben** írták alá.

1975-ben a két tábor tagjai kölcsönösen elfogadták a világrendre, illetve az egyéni szabadságjogokra vonatkozó **helsinki záróokmányt**.

1979-ben elkezdődött a szovjetek **afganisztáni kalandja**. A terjeszkedésre válaszul az USA és szövetségesei felrúgták a SALT-II egyezményt, **1983-ban** Reagan elnök bejelentette **csillagháborús tervét**, amely az USA számára atompajzsot jelentett volna. A **szovjetek** ekkor végleg belátták, hogy nem bírják a katonai versenyfutást, **rendszerük hamarosan összeomlott. 1991-ben megszűnt a Varsói Szerződés és a KGST**.

¹² **Strategic Arms Limitation Talks** - (tárgyalások a hadászati fegyverek korlátozásáról): A szerződésben a felek vállalták, hogy egyikük sem telepít rakétaelhárító rakéta rendszert (ABM), kivéve egyet-egyet a saját fővárosa és a saját ballisztikus interkontinentális rakétái kilövőállásainak 150 kilométeres sugarú körzetében, legfeljebb 100-100 kilövőállással és ugyanennyi rakétaelhárító rakétával, korlátozott számú és hatósugarú radarokkal. Ugyancsak vállalták a felek, hogy az ABM-kísérleti telepeiken maximum 15-15 kilövőállást tartanak fenn. Vállalták, hogy egyikük sem fejleszt ki tengeri, mozgó szárazföldi, világűrbeli vagy légi támaszponttal rendelkező ABM-rendszereket, sem olyan ABM-kilövőállásokat, melyekről egynél több rakéta indítható, vagy gyorsan újratölthető.

Évszámok

1945. júl. 17. – aug. 2.: potsdami csúcstalálkozó
 1946. márc. 5.: Churchill fultoni beszéde
 1947. márc. 12.: a Truman-elv meghirdetése
 1947. június 5.: a Marshall-terv bejelentése
 1948. görög polgárháború, kommunista hatalomátvételi kísérlet
 1948. június 23.: a nyugat-berlini blokád kezdete
 1949. május 23.: létrejön az NSZK
 1949. október 7.: létrejön az NDK
 1951. ápr. 18.: Európai Szén- és Acélközösség
 1957. márc. 25.: Európai Közös Piac, az EGK
 1949. szeptember 25.: szovjet atombomba felrobbantása
 1952. nov. 1.: az első amerikai hidrogénbomba felrobbantása
 1953. aug. 20.: elkészül a szovjet hidrogénbomba
 1949. április 4. megalakul a NATO
 1955. május 14.: megalakul a Varsói Szerződés
 1945. szeptember: Ho Si Minh és hívei létrehozzák a Vietnami Demokratikus Köztársaságot

Nevek, fogalmak

Csang Kaj-sek: kínai polgári forradalmár, 1926-1949. a kínai állam vezetője; Mao Ce-tung győzelme után Tajvan szigetére menekült

Gamal Abdel Nasszer: egyiptomi politikus, 1954-től miniszterelnök, 1956-tól egyiptomi államfő; 1956. július 26-án államosította a Szezei-csatornát.

George Marsall: amerikai külügyminiszter (1947-1949) a Nyugat-Európának nyújtandó pénzügyi segély tervezetének kidolgozója

Harry S. Truman: amerikai elnök (1945-1952)

Ho Si Minh: vietnami államférfi, 1946-1969. vietnami kommunista államelnök

Joseph R. Mc'Carthy: amerikai szenátor, az amerikai kommunistaellenes tevékenység vezetője

Joszif Visszarionovics Dzsugasvili Sztálin: szovjet-bolsevik párt- és állami vezető, KB főtitkár

Kuomintang: a Csang Kaj-sek vezette Kínai Nemzeti Párt; Szun Jat-szen hozta létre

1954. május 7.: a franciák veresége Dien Bien Phu erődjénél, az első vietnami háború vége
 1910.: Korea japán gyarmat lett
 1950. jún. 25: Észak-Korea lerohanja Dél-Koreát
 1953. július 27.: a panmindzsoni fegyverszünet
 1945. október 11.: a kínai polgárháború kezdete
 1949. okt. 1.: Mao Ce-tung győzelmével zárul a kínai polgárháború
 1953. június 17.: a keletnémet felkelés kezdete
 1956. június 28.: lengyel felkelés Poznanban
 1955. május 15.: az osztrák államszerződés
 1955. júl. 18-23.: a genfi négyhatalmi csúcstalálkozó
 1956. július 26.: Nasszer egyiptomi elnök államosítja a Szezei-csatornát
 1956. október 29.: Izrael megtámadja Egyiptomot
 1956. október 31.: a francia és a brit légierő megtámadja Egyiptomot
 1956. október 23.: kitör a magyar forradalom

Külügyminiszterek Tanácsa: speciálisan a II. világháború utáni békeszerződés előkészítésére létrehozott nemzetközi tanács

Mao Ce-tung: kínai kommunista államférfi, 1949-1959. a kínai Népköztársaság államfője, az 1966-os "nagy proletár kulturális forradalom" kezdeményezője

Winston Churchill: angol miniszterelnök 1940-1945. és 1951-1955

